

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ

---

1 ' 1992

61-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

*(Танқид ва адабиётшунослик
бўлими мудири)*

Машраб БОБОЕВ

(Наср бўлими мудири)

Мурод МАНСУР

(Кичик наср бўлими мудири)

Омон МУХТОРОВ

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Икром ОТАМУРОД

(Назм бўлими мудири)

Носир ФОЗИЛОВ

(Масъул котиб)

Алиназар ЭГАМНАЗАРОВ)

(Мақоланавислик бўлими мудири)

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕХНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

Азиз муштарийлар!

Ўзбекистон жумҳурияти мустақиллик йўлига кирганлиги;

— турли адабий оқимлар пайдо бўлаётгани;

— Ўзбекистон жумҳуриятининг матбуот тўғрисидаги Қонунига риоя қилиб;

— «Шарқ юлдузи»нинг муассислари, яъни ойноманинг моддий-иқтисодий жиҳатларига, босиладиган асарларнинг бадий савиясига жавобгар ҳуқуқий шахслар — ойнома меҳнат жамоаси ва Ғафур Ғулом номидаги Матбуот ишлаб-чиқариш бирлашмаси эканлигини назарда тутиб;

— ойнomanинг барчага баробар муносабатда бўлиши зарурлигини ҳисобга олиб

ШУНИ МАЪЛУМ ҚИЛАМИЗКИ, «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» «ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ» ДЕБ АТАЛДИ.

Ойнома бундан сўнг ҳеч қандай уюшма ёки партиянинг органи бўлмайди. Бирон бир гуруҳ ёки оқимга бўйсунмайди, унинг манфаатини ҳимоя қилмайди. Жумҳуриятимиздаги барча шоир, адиб, драматург, олим ва мақоланависларнинг сара асарларини мунтазам ёритиб боради. Асар танлаш ҳуқуқи таҳририят ва жамоат кенгаши ихтиёрида қолади.

«Шарқ юлдузи»нинг эшиги ҳаммага очик! Ҳамкасбаримиздан маҳорат билан ёзилган янги асарларни кутамиз!

ТАҲРИРИЯТ

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Хурийд ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурад МУҲАММАД ДУСТ, Умарали НОРМАТОВ, Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА, Муҳаммад СОЛИҲ, Ҳайриддин СУЛТОНОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Шўқур ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислоҳ ШОҒУЛОМОВ, Азиз ҚАЮМОВ, Ҳамид ҒУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ

„Хикматнома қушиётма“даст

ҲИКМАТ

Туркистонда Хожа Аҳмад хуш айдилар туркини,
Машойихлар хув-хув тейиб, ерга қўёр бўркини¹.

Хожа Аҳмад ҳалқасида музаллатин тобқонлар,
Қабул қилмас берсалар икки жаҳон мулкини.

Раҳнамодур Хожа Аҳмад, келибтондур маърифат,
Сўзлагани ҳақиқат, очар кўнгул мулкини.

Оят, ҳадис маънига турки келса мувофик,
Маънисига етканлар ерга қўёр бўркини.

Амал қилгон олимлар икки жаҳон чироғи,
Бироқ ноҳинор машҳарда эгри қўёр бўркини.

Олим бўлса беамал, масъаладин беҳабар,
Қиёматда кўтарур қирқ эшакнинг юкини.

Таманнолиқ олимлар кўзга илмас туркини,
Мулломан деб аритмас² кўнгулдаги чиркини.

Хожаман деб лоф урма, ушбу дунё бевафо,
Ким яхшидур, ким ёмон — маълум бўлур чин куни.

Пок бўлдим деб қувонма, ушбу дунё ялғончи,
Вайрон қилур бу ўлим подшоларнинг мулкини.

Ҳар ким намоз тарк этар, кофир қавмида кетар,
Минг пушаймон бўлғуси, умр охир бўлгон куни.

Жонин қурбон қилмаса, ҳаққа восил бўлмаса,
Гарчи маъни билмаса, хўп айтурлар туркини.

Қул Хожа Аҳмад айтиб сўз, ҳақ сўзига тикиб кўз,
Йўл бошида қиловуз³ баён қилди шарҳини.

ҲИКМАТ

(Илтижо)

Саҳарларда қўпуб, йиғлаб дуо қилсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?
Еш ўрнига қоним тўқуб, гувоҳ қилсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

¹ Бўрк — бош кийими. ² Аритмас — артмас, тозаламас маъносида. ³ Қиловуз — ёруғ юлдуз.

Биёбонлар кезиб, ўзум вола қилсам,
Даргоҳига бошим қўйиб нола қилсам,
Кўз ёшимни оқузубон нола қилсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Ҳар кун юз минг қулум ихсиёбим десам,
Мусо сифат Тур тоғида розим айтсам,
Тўқсон тўққуз розим айтиб, жоним берсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Оллоҳ тею¹ дарди билан ўлуб кетсам,
Боязиддек тамшир йўли ўзум солсам,
Риёзатда бориб, очиб, озиб, қотсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Оллоҳ учун фарзандларим етим қилсам,
Ҳарна жафо текса манга, шокир бўлсам,
Айюб сифат, балосиға собир бўлсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Остонага бошим қўйиб, тавба қилсам,
Ғийбат қилғон тилларимни юз минг тилсам,
Гуноҳ қилғон вужудларим пора қилсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Тавба қилдим, тавба қилдим, қабул қилғил,
Тавбам қабул қилмас бўлсанг, жоним олғил.
Йўлда қолдим, йўлда қолдим, қўлим олғил,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Оллоҳ учун мардонавор жондан ўтсам,
Аҳли аёл, хонимоним ташлаб кетсам,
Жон на бўлғай, иймонимдан балки ўтсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Саҳарларда эрта қўпуб, ҳаққа ёнсам,
Тавба қилиб ҳазратингга бўюнсунсам,
Улуғ, кичик гуноҳлардин балки ўтсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Қодир эгам, сендин қўрқуб уйғонаман,
Гуноҳимга икrorланиб ингранаман.
Саҳарларда яқом тутуб ёлбораман,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

¹ Тею — дея маъносиди

ЯССАВИЙ ИХЛОСИ

Аҳмад Яссавий нафақат туркий халқлар тили, адабиёти, фалсафаси, маданияти ривожига, балки жаҳон халқлари маънавий олами тараққийсига ҳисса қўшган йирик мутассаввуф шоирдир. Ўзбек адабий тилини жонли халқ тили негзида ривожлантиришда шоирнинг хизмати қанчалик буюк бўлса, адабиётимизда ҳикмат жанрининг шаклланиши ва равиқ топишида ҳам унинг таъсири шунчалик улғдир.

Қайта қуриш шарофати билан кўп ҳаётини анъаналаримиз, урф-одатларимиз қаторида Аҳмад Яссавий ижодиётига ҳам муносабат ўзгарди. Эндиликда унинг ҳикматларини тўплаш, нашр этиш, тадқиқ қилиш, шахсияти хусусида фикр юритиш, таржиман ҳолини тиклаш имконияти туғилди. Ба-жарилган ишлар ўртасида адабиётшунос Иброҳим Ҳаққулов томонидан нашрга тайёрланган «Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар» тўплами эътиборга лойиқдир. Шунгача шоир ижоди ва фаолияти хусусида Абдурауф Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Натан Маллаев, Воҳид Зоҳидов, Эргаш Рустамов, Садир Эркиннов каби адабиётшунослар ҳам қалам тебратганини эътироф этиш лозим. Афсуски, уларнинг аксарияти давр мафқураси тазйиқида ёзилган.

Қул Хожа Аҳмад Яссавий шарият, тариқат маърифат ва ҳақиқатни кўйлаган ислом оламининг улғ мутафаккиридир. Буюк шоир ўз ҳикматларида кишиларни инсофли, диннатли, пок, тўғри ҳам-да ўзаро тинч-тотув алоқада бўлишга чақирган. Мухтасар қилиб айтганда, Яссавий ҳикматларини

Тошқин келган дарёлардек қайнасам мен,
Озиб қолғон бўталардек бўзласам мен,
Ўлар вақтда минг бир отин сўзласам мен,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Дод ётандлатиб деб кўрқуб турсам,
Пири муғон даргоҳини тинмай ўпсам,
Яхшиларни хокипойи бўлуб ётсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Тонг отгунча кўрқуб, йиғлаб, титраб чиқсам,
Субҳоноллоҳ дарди билан инграб чиқсам,
Туфроқ сифат ожиз бўлуб, хўрлик тортсам,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

Қул Хожа Аҳмад, жонинг бергил мардонавор,
Жондин кечиб, йўлга кирсанг, кўргунг дийдор,
Муродингни берур ахсар парвардигор,
Дўстлар, мани Хожам бандам дигоймукин?

ҲИКМАТ («Муножот»дан)

... Гуноҳим ваҳмидин кўб кўрқамен, ох,
Худойим бергаймукин даргоҳига роҳ.

Агар тобсам йўлин зокир бўлурмен,
Юраким чок этиб, шокир бўлурмен.

Ҳама бир жон .....¹ хавфу хатарда,
Юраким ваҳм олур кўфрик ўтарда.

Анинг учун санга зори қилурман,
Кўзумнинг ёшини жорий қилурман.

Гуноҳим ваҳмидин кўб нотавонман,
Кўзум ёшлик, ҳамиша бағри қонман.

Худойи(м)га яқин бўлмиш Хожа Аҳмад,
Расул фарзандларидур авлоди Аҳмад.

Агар билсанг мунӣ ёлғони бўлмас,
Уқуғон бандани армони бўлмас.

¹ Нуқталар ўрнида бир сўз ётишмайди.

инсониятни комилликка ундовчи пандномалар, васиятномалар дейиш мумкин. У мазкур шеърин жанрда умрбўйи қалам тебратган ва жаҳон адабиётида биринчи марта ҳикматлар куллиётини яратишга муяссар бўлган. Аҳмад бин Иброҳим бин Ифтихор «Аҳмад Яссавий» тахаллусидан бошқа тахаллусларда ҳам ижод қилган «Қул Хожа Аҳмад», «Мискин Аҳмад», «Қул Аҳмад», «Хожа Аҳмад», «Яссавий», «Аҳмад», «Мискин Яссавий», «Аҳмад бин Иброҳим», «Хожа», «Мискин Аҳмад Яссавий» ва ҳоказо.

Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларини алоҳида мавзу, давр, воқеа, афсона, ҳикоя, ривоят, васият, шариат, тариқат, ҳақиқат ва меҳр-шафқат каби бўлимларга ажратмасдан китобат қилган. Ҳикматларнинг XIII — XVI асрларда кўчирилган нусхалари ҳажман катта бўлса-да, лекин кам тарқалган. Унинг асарлари XIX аср охири XX аср бошларида Когон шаҳрида тошбосма усулида Саид Хожа деган киши ташаббуси билан чоп этилиб, Бухоро амирлиги тасарруфидаги кент ва туманларга оммавий тарзда тарқатилган. Биз қуйида «Ҳикматлар»нинг икки Когон ва бир Туркистон нусхалари хусусида фикр юритмоқчимиз. «Ҳикматлар»нинг Когон нусхалари ҳажман кичик бўлиб, 50 — 75 туркумдан иборат; ҳар иккисининг ҳам охирига ҳурматли эшон, халифаларнинг улуғ шоир асарларига тақлидан ёзган 10 — 15 туркум шеърлари киритилган. Шундай ҳикматлар тўпламининг бири «Девони Ҳазрат» дея номланиб, тагига форсча «Ҳикмати Хожа Аҳмад Яссавий» деган сўз битилган. Муқованинг қуйи қисмига эса «Дар матбаа Когон, Мулла Саид Хожа ҳикмати» дейилган. Бу — Саид Хожа жанобларининг нияти хайрияси — ўз сармоясини билан чоп эттирилди, деган маънони англатади. Китобга Аҳмад Яссавийнинг 75 ҳикмати киритилган, охирида Аъзам эшоннинг 15 ҳикмати тиркалган. Муқаддимада улуғ шоирнинг ҳаёти, фаолияти, таълим олиши, устозлари, «Ҳикмат» китобларини тузиши, халифалар тайёрлаши тўғрисида маълумотлар бор.

Мулла Саид Хожа томонидан Когонда нашр этилган ҳикматларнинг иккинчи нусхаси форсча «Девони ҳазрати ҳикмат Хожа Аҳмад Яссавий» деб номланган. Китобнинг муқаддимаси 12 саҳифа-

Бу сўзлар сизга мунис ҳам рафиқдур,
Муни билмас халойиқ дил торлиқдур.

Чин айди суюли Аҳмад бу сўзни,
Худонинг қаҳридин қутқарса ўзни.

ҲИКМАТ

Эй Шо Саид Солор Саид ибн Абу Ваққос,
Дин шикоринда сардор Саид ибн Абу Ваққос.

Бобларға раис бўлғон, ихжонга айн тўлғон,
Хатратға ҳибсин бўлғон Саид ибн Абу Ваққос.

Ҳиммат кўри боғланди, тан жон била қотланди,
Ислон ота отланди, Саид ибн Абу Ваққос.

То Маккадан ул чикди, Аму сувидин ўтди,
Сабронда¹ ватан тутти Саид ибн Абу Ваққос.

...Аҳл бўлди Саброн боқоғиндо Иймон,
Қилди борисин яксон, Саид ибн Абу Ваққос.

Ул орифи дил зинда, Ҳазратга яқин банда,
Ҳар на деса арзанда Саид ибн Абу Ваққос.

Машъули Аҳад бўлғон, мақбули Самад бўлғон,
Ман қулға мадад қилғон, Саид ибн Абу Ваққос.

Шимили ерларининг изин, изига сурар юзин,
Солғойму назар кўзин, Саид ибн Абу Ваққос.

ҲИКМАТ

... Шармандамен, шармандамен, қўлум олғил,
Йўлдин озғон дармандамен, йўлга солғил,
Оллоҳ тею фано бўлдим, раҳм айлагил,
Осийларға файзу футуҳ бўлормукин?

Эй осийлар, тавба қилинг, ҳақ эшитсун,
Нолишингдин еру кўклар наво қилсун,
Малойиклар ҳақдин тилаб, улуш берсун,
Улуш олғон қулнинг ғами бўлормукин?

¹ Туркистон ёнидаги Саврон қишлоғи.

дан иборат бўлиб, унда Оллоҳ таоло, шариад раҳнамоси баёнида сўз юритилган. Хожа Аҳмад Яссавий Ислоннинг олий даражали билимдон шайхи экани, кароматлик даражасига кўтарилгани, ҳикматларининг қуёшга етганлиги борасидаги таъриф талқинлар берилган. Китобдан Аҳмад Яссавийнинг 50 туркум ҳикмати ва «Ҳикмат ҳикояти» ҳамда Аъзам Хожа Эшоннинг 25 ҳикмати ўрин олган. У 130 саҳифани ташкил этади. Китоб Аҳмад Яссавийнинг:

Бисмилло деб баён айлай, ҳикмат айтиб,
Толибларга дурри гавҳар сочдим мано.
Риёзатни қаттиқ тортиб, қонлар ютуб,
Ман дафтари соний сўздин очтим мано, —

деган сатрлари билан бошланади.

Туркистон қўлёзма нусхаси ҳикматларининг энг қадимийси ва мукаммали саналиб, у 945 саҳифадан иборат. У шикаста хатда, қора сиёҳда, жавдар [чой] қоғозига кўчирилган бўлиб, фақат шу нусхага КУЛЛИЕТ номи берилган. Бундай дейилиши, биринчидан, ҳикматларининг Туркистон нусхаси бошқа нусхаларидан ҳажман катталиги, иккинчидан, унда шоир умри давомида яратган тўртта ҳикматлар дафтарига тегишли асарлардан намуналар берилгани билан изоҳланса керак.

Аҳмад Яссавий қаламига мансуб бу дафтарлар, маълумки, «Дарёи шариад», «Роҳи тариқат», «Қўлуи ҳақиқат» ва «Дарёи раҳмат» номлари билан аталган. Бу хусусда шоир ўз ҳикматларидан бирида шундай дейди:

Бу оламда менинг тўрт дафтарим бор,
Киме хор айласа, бўлғай ўзи хор,
Эрур аввалгиси «Дарёи шариад»,

Ақлим ҳайрон, кўзум гирён, хона вайрон,
Ҳақ йўлини билолмадим, ўзум нодон,
Эй толиблар, билолмасман, қайда жонон,
Жононадин ҳеч ким хабар билормукин?

Жононани топай десанг, саҳар турғил,
Ошиқларнинг мажлисига ўзинг урғил.
Ҳақни излаб, доим бўзлаб, мотам қурғил,
Мотам қурмай тариқатго кирормукин?

Ҳақ васлига етай десанг, зори қилғил,
Зикрин айтиб, эранларга ёри берғил.
Хизмат қилиб, эранлардин улуш олғил,
Улуш олмай, дийдорини кўрормукин?

Қул Хожа Аҳмад, ҳар не дерсан, булҳавассен,
Ҳақдин кўрқиб, охиратга ғам емассен,
Бошинг билан тунлар қотиб, ҳу демассен,
Булҳавасни Хожам қабул қилормукин?

ҲИҚМАТ

Ул яратқон биру борим йўлин излаб,
Шайтон лаъин йўлларидин қайтинг, дўстлар.
Азоб билан муҳаббатнинг жомин олиб,
Жону дилда Ҳай¹ зикрини айтинг, дўстлар.

Ҳай зикрини айтғон ичар жоми шароб,
Йўл устида азиз боши мисли туроб,
Оллоҳ учун ҳоли хароб, бағри каоб,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Остонага бошинг қўюб, зори қилғил,
Ҳалқа олиб, зикр айтса, ёри берғил,
Зикрин айтиб, ҳалқа ичра дурлар терғил,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

¹ Ҳай — Оллоҳ назарда тутиляпти.

Яна иккинчиси «Роҳи тариқат»,
Учунчиси эрур «Қулзум ҳақиқат»,
Эрур тўртинчиси «Дарёи раҳмат».

Мазкур куллиёт Аҳмад Яссавийнинг тўртинчи халифаси (шоғирди) бўлмиш Ҳаким ота Сулаймон Боқиргон томонидан тузилган. Бунга Ҳаким отанинг устози шаънига бағишлаб ёзган Ҳикматлари гувоҳлик беради. Куллиётнинг муқаддимаси йўқолганлиги сабабли унинг қачон, қайси хатот томонидан кўчирилганлигини аниқлай олмадик. Мазкур куллиётдан Аҳмад Яссавийнинг 250, Ҳаким ота Сулаймоннинг 75, шунингдек, шоир Шамсийнинг 8, Дарвеш Али ва Нетьматилло деган шоирларнинг ҳам ҳикматлари ўрин олган. Агар биз Дарвеш Али ва Нетьматилло деган шоирлар қачон яшаб ўтганини аниқлай олсак, мазкур нусхага қачон тартиб берилганини билиб олишимиз хийла осонлашади.

Профессор Н. Маллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» («Уқитувчи» нашриёти, 1976 й.) дарслигида шундай ёзади: «Девони Ҳикмат»нинг шеърлар миқдори жиҳатидан энг катта нусхаси бўлган бешинчи Қозон нашрини олайлик. Унда 145 ҳикмат туркуми берилган бўлиб, улардан 109 ҳикмат бевожита Аҳмад Яссавий номи билан боғлиқдир». Агар профессор Н. Маллаев «энг катта нусха» деб баҳолаган бешинчи Қозон нашри билан Аҳмад Яссавийнинг Туркистон нусхасини ҳам жиҳатдан бир-бирига қиёсласак, Туркистон нусхасининг қадимийлиги, аслиги ва нисбатан мукамаллиги ўз-ўзидан аён бўлади.

Аҳмад Яссавий ҳикматларининг инқилобдан кейинги нашрлари ўртасида «энг мукаммали» адабиётшунос И. Ҳаққулов томонидан нашрга тайёрланган тўплам ҳисобланса, у ҳам 74 чала ҳикмат туркумларидан иборатдир. Унга 1983 йили Камол Эраслон томонидан Анкарада чоп этил-

Оллоҳ дегон қанду асал пайдо қилди,
Дунё қўйиб, ал охират савдо қилди,
Амал қилгон чин олимни доно қилди,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Амал қилмас олим илмин босиб юргай,
Тонгла борса, тор лаҳадда жони куйгай,
Во ҳасрато, амалсизлар нечук бўлғай,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Мункар, Накир «Ман раббука?» деб савол қилғай,
Қол илмидин бир нуқтаси кор келмагай,
Оллоҳ, расул: «Дининг ким?» деб кукраб турғай,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Қолинг — чироғ, ҳолинг — пилта, ёғи — ёшинг,
Йўл устида туфроқ бўлур азиз бошинг,
Неча айтсам, баҳра олмас кўнгил тошинг,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Эсиз олим, амал қилмай йўлда қолур,
Ўқуб, укмай, дунё молин қўлға олур,
Манманликда азиз умрин зоё қилур,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Зоҳир бузуб, ботин тузгул олим бўлсанг,
Рўзи маҳшар кўлунг тутқай, тонгла борсанг,
Во ҳасрато, надомат деб йўлда қолсанг,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Олим улким, жондин кечиб, амал қилса,
Дунё қўйиб, охиратнинг ғамин еса,
Тунлар қотиб, шому саҳар раббим деса,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Андоғ олим икки кўзи гирён эрур,
Қуръон ўқуб, ҳақдин қўрқуб нолон эрур,
Бу оламнинг либосидин урён эрур,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Хорлиқ тортқил, шум нафсингни боши қайтсун,
Қийнаб тепгил, бу дунёдин йиғлаб ўтсун,
Туфроқ бўлғил, халқлар сени босиб ўтсун,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

ган «Девони ҳикматдан сочмалар» китоби асос қилиб олинган. Мана шу маълумотлар ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматлари Туркистон нусхаси қимматини яна бир бор оширади.

Булардан ташқари, Аҳмад Яссавийнинг Туркистонда топилган ҳикматлар куллиётида фанга ҳалигача қоронғи бўлган, қуйидаги маълумотлар мавжуд:

1. Аксар қадимий манбаларда ва сўнги йилларда яратилган тадқиқотлар Аҳмад Яссавий ёши 63, 80, 120, 130 йил атрофида белгиланарди. Аҳмад Яссавий ҳикматларининг Туркистон нусхасида эса, шоирнинг 125 ёшда ҳам ҳаёт бўлганлиги эътироф этилади:

Ер устида ўлмас бурун тирик ўлдум,
Олтмиш учда суннат деди, ерга кирдим.
Ер остида жоним билан куллик қилдим,
Эшитиб, ўқуб, ерга кирди Хожа Аҳмад.
Юз йигирма ёшга кирдим, билолмадим,
Ҳақ мустафо суннатларин қилолмадим.
Одамлардан файзу футуҳ ололмадим,
Юз йигирма бешга кирдим, билолмадим.

2. Аҳмад Яссавий ижоди ҳақида ёзилган тадқиқотларда унинг ҳикматлари турли миқдорда кўрсатилади. Ҳикматларнинг Туркистон нусхасида эса, бу миқдор 4400 атрофида белгилангани гувоҳи бўлди.

Қул Хожа Аҳмад ҳар бир сўзинг дардга дармон,
Толибларга баён қилсом, қолмас армон.

Хорлик тортиб, ҳақ мустафо уммат деди,
Оси-жофий¹ умматларни ғамин еди,
Анинг учун умматлари қувват олди,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Уммат учун бағрида йўқ зарра бутун,
Уммат деса, димоғидин чиқар тутун,
Ҳақ таоло қилғойму деб бизни ўтун,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

Қул Хожа Аҳмад, олай десанг ҳақдин улуш,
Боязиддек нафсинг билан тун-кун уруш,
Эй беҳабар, уммат бўлсанг, булдур равиш,
Жону дилда Ҳай зикрини айтинг, дўстлар.

ҲИКМАТ

Муҳаббатнинг шаробидин тотурмаса,
Жону дилим ҳасрат билан ўтар, дўстлар.
Оллоҳ ёдин вирд² айламай, ўлуб кетсам,
Эсиз умрум армон билан ўтар, дўстлар,

Оллоҳ дегон ошиқлари буроқ минди,
Маъшуқидин жафо тегса, бўюнсунди,
Тариқатнинг бозоринда жавлон қилди,
Ҳақиқатнинг дарёсидин ўтар, дўстлар.

Ҳақиқатнинг гавҳаридин олғон киши,
Кўнгли синук, ўзи мунглуғ, кўзда ёши,
Хорлик-зорлик, машаққатдур доим иши,
Бу дунёни пучак пулга сотар, дўстлар.

Ориф ошиқ бўлай десанг алам тортқил,
Дийдорини талаб қилсанг, тунлар қотқил,
Бу дунёни ишратларин ташлаб, отқил,
Ташлаб кетсанг, мауманлик кетар, дўстлар.

Гуноҳ қилиб, тавба қилмай кетгонларни,
Ҳақдин қўрқмай, ғафлат билан ётқонларни,
Дунё учун иймонини сотқонларни,
Сирот³ отлиғ гузаргоҳда тутар, дўстлар.

¹ Оси-жофий — гуноҳкорлар.

² Вирд — ибодат.

³ Сирот — нариги дунёдаги кўприк номи.

Тўрт минг тўрт юз ҳикмат айтдим, ҳақдин фармон,
Фармон бўлса, то ўлгунча сўзласам ман.

3. Тадқиқот, китоб ва дарсликларда Аҳмад Яссавий туғилган жойи ҳам турлича кўрсатилади. Ҳикматларнинг Туркистон ва бошқа ерларда чоп этилган баъзи нусхаларида у зотнинг Туркистонда таваллуд топгани қайд этилган.

Туғғон ерим, ул муборак Туркистондин,
Бағрима тошни уруб келдим мано.
Фурбат тортиб, ўз шаҳрига қайта ёнди,
Туркистонда мазор бўлуб қолдим мано.
...Орзуликман қариндошлик вилоятга,
Улуғ бобом равзаси ул оқ турботга.

4. Ҳозирга қадар бизга Аҳмад Яссавийнинг икки ўстози (Арслонбоб ва Юсуф Ҳамадоний) маълум эди, мазкур куллиётда шоир ўзининг яна бир раҳнамоси бўлганини айтди:

Ҳикмат кўри боғланди, тан жон билан қотланди,
Ислом ота отлонди, Саид ибн Абу Ваққос.
То Маккадан ул чиқти, Аму сувидан ўтти,
Сабронда¹ Ватан тутти, Саид ибн Абу Ваққос.

Қиёматнинг шиддатидин хурқмаганлар,
Қаттиқ азоб, тор лаҳаддин кўрқмаганлар,
Ҳақ қаҳридин кўзда ёшин тўкмаганлар,
Дўзах ичра юз минг азоб тортар, дўстлар.

Ҳақиқатлик ошиқларни нафси ўлук,
Сўзи ҳазин, хулқи-ҳуши юз минг турлук,
Уч юз олтмиш, тўрт юз қирқ тўрт жамъи сулук,
Дийдорини талаб қилган топар, дўстлар.

Во дариғо, кечди умрум, билолмадим,
Жону дилда Ҳақ зикрини қилолмадим.
Нафсим тийиб, ҳазрат тебо боролмадим,
Тонгла борсам, ким додима етар, дўстлар.

Ўтти умрим, шариатга етолмадим,
Шариатсиз тариқатга ўтолмадим,
Ҳақиқатсиз маърифатга етолмадим,
Қаттиқ йўлдур, пирсиз нечук ўтар, дўстлар.

Қул Хожа Аҳмад, нафсим солди ушбу йўлга,
Анинг учун қочиб юрдим чўлдин-чўлга,
.....
Оллоҳ деган шавқ-шаробин тотар, дўстлар.

ҲИКМАТ

Келинг, дўстлар, зокир бўлуб, зикр айтолик,
Оллоҳ ёдин айтсанг, ақлинг ортар, дўстлар.
Рух қушини тутар бўлса болу пари,
Парвоз қилиб, аршдин-аршга учар, дўстлар.

Қулман деган, доим тинмай зикрин айтар,
Ишқ ўтига бағри куйуб фарёд этар,
Бехабарлар, умрун билмай, елга сотар,
Ғафлат билан жаҳаннамга кетар, дўстлар.

Охирзамон шайхи тузар суратларин,
Зухду тақво қилмай, бузар сийратларин,
Қарамай дер, хоби ғафлат рўйатларин,
Риё билан халққа ўзин сотар, дўстлар.

¹ Бир сатр тушиб қолган.

Еки:

Қилди борисин яқсон, Саид ибн Абу Ваққос,
Ул орифи дил зинда, Ҳазратга яқин банда.
Ҳарна деса, арзанда, Саид ибн Абу Ваққос,
Машъули Аҳад бўлғон, мақбули Самад бўлғон.
Мен қулға мадад бўлғон, Саид ибн Абу Ваққос.

5. Туркистон нусхасидан олинган мана бу парчада эса Аҳмад Яссавий ҳикматларининг мақсади ва моҳияти ўз ифодасини топган, деб ўйлаймиз:

Манинг ҳикматларим дардсизго айтманг,
Баҳосиз гавҳарим нодонго сотманг.
Манинг ҳикматларим ҳар ким ўкуса,
Ўқиб ихлос ила ё хатга битса,
Агар ихлос билан ўзида тутса,
Тутиб доим ўзида вирдин айтса,
Дуойи хайр этай, дунё ва динда.

Буюк мутасаввуфнинг туғилган йили масаласини олиб кўрайлик. «Ислоҳ справочниги» [Т. 1989 й.], «Тайны небесной глазури» [С. С. Такибаева, Алма-Ата, 1987 г.] каби китобларда бу рақам 1105 йил, «Яссавий қадамжоси» («Еш ленинчи», 1990, 14 октябрь), «Яссавий олами» («Ўқи-тувчилар газетаси», 1991 й, 14 май) мақолаларида 1103 йил деб кўрсатилган. Агар биз шоирнинг 1166 йилда вафот этганини инобатга олсак, 61-62 йил умргузаронлик қилгани аён бўлади. Ҳолбуки,

Аё ғофил, ўтар сани умрунг елдек,
Кўзёшингни оқуз доим обу селдек,
Сени сўрар фармонида мушкулотдек,
Хожанг суйса, сени озод этар, дўстлар.

Ғафлат билан умрунг сани ўтар, билгил,
Жонинг билан пир хизматин тинмай қилғил,
Кеча-кундуз даргоҳида муқим бўлғил,
Хизмат қилғон муродиға етар, дўстлар.

Қул Хожа Аҳмад, ҳикмат айтиб, йиғла саҳар,
Эранларнинг қилғонидин олгил хабар,
Сўз аслини билганларга дурри гавҳар,
Зоҳириға боққан қуруқ қолар, дўстлар.

ҲИКМАТ

Шариатнинг шароитин билган ошиқ,
Тариқатнинг мақомини билар, дўстлар.
Тариқатнинг ишларини адо қилиб,
Ҳақиқатнинг дарёсига ботар, дўстлар.

Дийдорини кўруб бўлмас бўюн уюб,
Пок ишқини қўлга олмай, бўлмас юруб,
Ҳақиқатнинг дарёсини хатари кўб,
Ҳеч ухламай дийдорини кўрар, дўстлар.

Аё ошиқ, бу дунёда меҳнат тортқил,
Тортқон жабру жафоларни роҳат билгил,
«Хув» суҳбатин кўрган ерга ўзинг ургил,
Урғон ошиқ муродини топар, дўстлар.

Бу йўлларни гадосидур қайғу, меҳнат,
Меҳнат тортиб, жафо чеккан кўрар роҳат,
Саҳарларда зори қилғон кўрар давлат,
«Хув-ҳув» тею, бу дунёдан ўтар, дўстлар.

Чин дил билан йиғлаганлар кўргай лико,
Субҳон эгам дийдорини қилғай ато,
Қулавузсиз² йўлга кирмак айни хато,
Йўлга кирган манзиллардин ўтар, дўстлар.

1. Жамол.

2. Оллоҳдан паноҳ тиламасдан, деган маънода.

ҳикматлар ва айрим тадқиқотчиларнинг илмий ишларида («Ўзбек адабиёти тарихи», 1959 йил, 1-жилд) шоирнинг 125 йил ва ундан ортиқ умр кечиргани қайд этилган. «Ўзбек адабиёти тарихи» [Т. 1959 йил, 1-жилд] дарслигида бу масала хусусида шундай ёзилган: «Айрим манбаларда, жумладан, Мавлоно Ҳусомиддин Сиғноқийнинг рисоласида Аҳмад Яссавий 130 йил умр кўрган деб маълумот берилади. Бу маълумотда муболаға бўлиши мумкин. Бироқ кўпчилик манбаларнинг кўрсатишича, Аҳмад Яссавий 1166 [562] йилда вафот этган. Бизнингча, профессор Н. Маллаевнинг Мавлоно Ҳусомиддин Сиғноқий маълумотини шубҳа остига олишида асос йўқ. Унда муболаға эмас, балки Аҳмад Яссавий қанча яшагани ҳақидаги ҳақиқат ўз ифодасини топган. Фикримизга, аввало шоирнинг ўзи томонидан ёзиб қолдирган ҳикматлари ва яссавийшунос олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар гувоҳлик беради.

Қул Хожа Аҳмадининг туғилган жойига муносабат масаласида ҳам хилма-хил фикрлар мавжуд. Масалан С. С. Такибоевнинг «Тайны небесной глазури» китобида: «Аҳмад Яссавий ҳозирги Чимкент вилоятининг Сайрам тумани доирасида туғилган», дейилади. Шундай фикр «Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар» китобида ёзилган сўзбошида ҳам такрорланади. «Ўзбек адабиёти тарихи» хрестоматиясининг биринчи жилдида эса «Аҳмад Яссавий ҳозирги Туркистоннинг Ясси қишлоғида XI асрнинг охирида туғилиб, 1166 йилда вафот қилган» дейилган. «Яссавий қадамжоси» мақоласида «Хожа Аҳмад Яссавий 1103 йилда Сайрамда дунёга келган», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида босилган «Яссавий хилвати» [1991 йил, 7 июль] мақоласида «Сайрам қишлоғида туғилган», деган фикрлар билдирилган. Аҳмад Иброҳим ўғли Шарқдаги мавжуд анъанага кўра туғилган шаҳри номини ўзига тахаллус қилиб олган. Шу далилданок аёнки, у Сайрам ёки Туркистон кентидан эмас. «Девони Хожа Аҳмад Яссавий» китоби муқаддимасида бу масала хусусида шундай дейилган: «...Хожа Аҳмад Яссавий қаддас саранинг туғилган жойлари Туркистон тавобидан [теварагидан], Ясси деган қасабада эрди».

• Во дариғо, ўтти умрим, тўймай қолдим,
Бу дунёнинг асбобини қўлга олдим,
Дунё излаб дин ишини орқа солдим,
Билолмасман, ҳолим нечук бўлар, дўстлар.

Муҳаббатнинг мевасидин тотмаганлар,
Боязиддек ҳар кун ўзин сотмаганлар,
Бу дунёнинг иззатидин ўтмаганлар,
Ҳайвон эрур, балки андин баттар, дўстлар.

Ошиқ эрсанг Ҳақ йўлига қўйғил қадам,
Дунё мулкин талоқ қилгил мисли Адҳам,
Оқил эрсанг, дунё учун емагил ғам,
Қиёмат кун жазоларин берар, дўстлар.

Сир шаробин ичган ошиқ ўзин билмас,
Бу дунёнинг иззатларин кўзга илмас,
Юз минг доно носих бўлса, пандин олмас,
Во шавқо ўзин билмай юрар, дўстлар.

Рўзи оласту худо¹ — ўзи нидо қилғон,
Қолу бало² дебон руҳлар жавоб айғон,
Ҳазрат табо руҳлар учуб, қаршу келғон,
Андоғ ошиқ ҳақ жамолин кўрар, дўстлар.

Қул Хожа Аҳмад, ошиқ бўлсанг, дунё қўйғил,
Охиратнинг азобидин қайғу егил,
Эранларни қилғонларин сен ҳам қилғил,
Хизмат қилғон муродига етар, дўстлар.

ҲИКМАТ

Аё дўстлар, пок ишқини қўлга олиб,
Бу дунёни душман тутуб қўйдим мано.
Яқом тутуб, ҳазрат табо сиғиниб келиб,
Ишқ бобида Мансур сифат бўлдим мано.

Ҳақ йўлида ошиқ бўлуб Мансур ўтти,
Белин боғлаб, Ҳақ амрини маҳкам тутти,
Маломатлар, ихонатлар кўб эшитти,
Эй мўъминлар, мен ҳам Мансур бўлдим мано.

¹. Худоларинг эмасманму?

². Айтишдим.

Манбалардан маълумки, Иброҳим [Аҳмаднинг отаси] Ясси ва Сайрамда кўп йиллар шайхлик қилган. Демак, улар асли яссилик бўлиб, кейинчалик Сайрамга кўчиб борган. Бу тарих ҳам Аҳмаднинг Яссида туғилганини исботлайди.

Бизларнинг аниқлашимизча, Ясси шаҳри қадимда Қорачуқ ва Карсоқли қишлоқлари ўртасида жойлашган. Коризнинг Яссига чегарадош жойида Султон Орифий [Аҳмад Яссавий] авлодининг «Боғи жаҳон» деган боғи бўлган. Амир Темура Аҳмад Яссавий мақбарасини қурдираётганида ёғочнинг бир қисмини мазкур боғдан олдиртирган.

Тарихчи Файзуллоҳ Ибн Рўзбихон Исфаҳонийнинг XV аср бошида форсча битилган «Меҳмонномаи Бухоро» китобида: «Ясси шаҳри Туркистон элатининг маркази, боғларга бурканган, хуш ҳа-волик жой экан. У, ўзбеклар сарҳадида бўлиб, бундан Андижон, Хитойга қарвон йўли ўтаркан. Саброндан [Саврон] мусулмон оламининг иккинчи каъбаси — Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилғали Яссига келдик... Яссида бизга Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан бўлмиш шайхул ислом Шамсиддин Муҳаммад шайхул шайх Имон Муқддий ас-сунна ал-Бағавийнинг «Шамчироқ» китобидан боблар ўқиб эшиттирди», деб ёзади. Бундан кўриниб турибдики, Яссида яссавийлар авлоди яшаган.

С. Такибоевнинг юқорида эслатиб ўтилган китобида Аҳмад Яссавий Марвада ўқиган, ота-онаси ҳақида маълумотлар йўқ, деган хато фикрлар айтилган. Ҳолбуки, Аҳмад Яссавийга бағишланган тарихий китобларда, тадқиқотларда шоирнинг Бухорода ўқигани, машҳур мутасаввуф шайх Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф фалсафаси бўйича таълим олгани қайд этилади.

Аҳмад Яссавий—Юсуф Ҳамадонийнинг учинчи халифасидир. У Бухорода таҳсил кўрган. Юсуф Ҳамадоний вафотидан кейин Аҳмад Яссавий Бухоро хонақоҳида бироз вақт раислик қилган. Кейин у раисликни устозининг тўртинчи халифаси Хожа Абдалҳолиқ Гиждувонийга топшириб, яна Ясси шаҳрига қайтиб келган. Бизнинг бу фикримизни Фаридиддин Атторнинг

Ғариб Мансур аналҳақни тилга олди,
Жаброил келиб, аналҳақ деб бирга айди,
Бошинг бер деб, Ҳақ, Жаброил йўлга солди,
Дорга осилиб, дийдорини кўрдим мано.

Мансур келгоч, дор эгилиб ўзи олди,
Ботин кўзи очук қуллар ҳайрон қолди,
Партав солиб, оллоҳ ўзи назар қилди,
Во шавқо деб дийдорини кўрдим мано.

Нидо келди ўшал дорға, кўб бўғмағил,
Маҳкам турғил, ҳарён боқиб, кўб оғмағил,
Тошқа айди, амрим тутуб, кўб тегмағил,
Лавҳул-маҳфуз¹ тахтасида кўрдум мано.

Уч юз мулло йиғилиб, битти кўб ривоят,
Шариатдур, ман ҳам битай бир ривоят,
Тариқатда, ҳақиқатда Ҳақ ҳимоят,
Бошим бериб, ишқ сиррини кўрдум мано.

Аналҳақни маънисини билмас нодон,
Доно керак бу йўлларни билиб бошдан,
Маъни билган, хос ошиқлар бўлди жонон,
Бу сирларни арш устида кўрдим мано.

Имо қилдим, доно бўлса маъни олсун,
Дурри-гавҳар сўзларимни ичга солсун,
Қол илмидин битиб эдим, нишон қолсун,
Ҳолдин битиб, ошиқларға ёйдим мано.

Эсиз Мансур, хўрлик билан бўлди адо,
Бир сўз билан ёронлардин бўлди жудо,
Ҳоли дилин ҳеч ким билмас, тангри гувоҳ,
Қонлар ютуб, мен ҳам гувоҳ бўлдим мано.

Шоҳ Мансурни аналҳақи бежо эмас,
Йўлин топған, бизга ўхшаш гумро эмас,
Ҳар ножинслар, бу сирларга ҳамроҳ эмас,
Ҳамроҳ бўлуб, бўйи худо олдим мано.

¹ Кишилар аламини ёзадиган китоб.

«Тазкират-ул-авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳат-ул-унс», Алишер Навоийнинг «Насоим-ул-муҳаббат» каби асарлари, шунингдек, Хожа Абдалхолиқ Ғиждувоний, Хожа Муҳаммад Баҳоваддин Нақшбандий ҳамда Хожа Ҳасан Андақий тўғрисида битилган к.тоблар, шеърлар ва афсоналар, ривоятлар ҳам исботлайди.

Марҳум адабиётшунос олим Эргаш Рустамов «Аҳмад Яссавий чивикдан сузгич тўқиш, ёғочдан қошиқ ва чўмич йўниб сотиш билан тирикчилик қилган», деб ёзганида жон бор. Чунки бу тариқа турмуш кечиришни Хожа Баҳоваддин Нақшбандий, Хожа Абдухолиқ Ғиждувоний, Хожа Абдулло Барқий ва Хожа Ҳасан Андақий ҳаётлари мисолида ҳам кўриш мумкин. Улар катта мавқега эга бўлишларидан қатъи назар, тирикчилигини ўз қўлларидан келадиган ҳунарлари билан ўтказишга ҳаракат қилганлар. Четдан келадиган назру ниёзлар ҳисобига кун кечиришни ўзларига ор билганлар. Бу хусусда Аҳмад Яссавий ҳикматларининг Бухоро нусхаси муқаддимасида ўқиймиз: «Ҳазрат Султон Хожа Аҳмад Яссавий андоғ айтибдурларки, шайх улдурким, ниёз олса, мискин, ғариб, бечораларға бергайлар. Агар [ниёз] олиб, ўзлари есалар, мурдор ит емишдек бўлғойлар».

Аҳмад Яссавий шогирдликни ҳам, устозликни ҳам ўринлатган алломадир. Қадимий манбалар Аҳмад Яссавийнинг Мансур ота, Саид ота, сўфи Муҳаммад Донишманд ва Ҳаким ота [Сулаймон Боқирғоний] отлиғ тўрт халифа тайёрлаганига гувоҳлик беради. «Девони ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавий»да шоирнинг ҳар тўрт халифаси ҳақида мухтасар маълумот берилган бўлиб, биз уларнинг иккитаси ҳақидаги кўчирмани ўқувчилар диққатига ҳавола этишни лозим топдик: «...Мансур ота Раҳматилло Ҳазрат Хожа Аҳмаднинг аввалги халифаларидур. Бу жаноб Боб Арслоннинг фарзанди рашилари эрди. Улум умум, зохиру ботин олим эрдилар. Аввал ҳолда падари бузрукворларидин тарбия топгон эрдилар. Оталарининг ишоратлари бирлан у улўғ зотнинг қазои бандаликларидан сўнгра ҳазрат Хожа Аҳмад Раҳматиллонинг мулозаматларига бордилар. Хожа Аҳмаднинг иноятманд соялари даражаи олийга етуб аҳли вилоятда [ҳаммаслак] бўлдилар...

Бир тун саҳар ғариб Мансур кўб йиғлади,
Додин эшитиб оллоҳ ўзи раҳм айлади,
Андин сўнгра чихлтон боқиб, шароб берди,
Доноларга бу сўзларни айдим мано.

Нодонларга эсиз сўзим, ҳайфдир ҳикмат,
Одамман деб белин боғлар, қани ҳиммат,
Дунё излаб бир-бирига қилмас шафқат,
Золимларга асир бўлуб, ўлдим мано.

Золимларда ҳад на бўлғай, бизда гуноҳ,
Дарвешларнинг халқи мурдор ўтмас дуо,
Ул сабабдин подшо-амир айлар жафо,
Ҳақдин эшитиб, бу сўзларни айдим мано.

Золим агар зулм айласа, оллоҳ дегил,
Илкинг очиб, Ҳаққа сиғиниб, бўйнинг сунғил,
Ҳақ додингга етмас бўлса, гила қилғил,
Оят, ҳадис маънисидин айдим мано.

Золим агар зулм айласа, манго йиғла,
Оллоҳ тею қонлар ютуб белинг боғла,
Ҳаром-шубҳа таркин қилиб, юрак доғла,
Золимларга юз-минг азоб бердим мано.

Золимларни қурби недур, ман яратқон,
Яратқонни амрин тутмай, сан унутқон,
Мандин кечиб, золимларни илкин тутқон,
Золимларнинг илкин узун қилдим мано.

Санго жазо, яратқонга ёлбормадинг,
Тун-саҳарлар нола қилиб, ингранмадинг,
Нафсдин кечиб, манго сари тўлғанмадинг,
Золимларга ўзим ривож бердим мано.

Ҳақим ота Раҳматилло Туркистон машойихларининг бузруқларидан ва ҳазрат Хожа Аҳмад Яссавийнинг тўртинчи халифаларидур. Отлари Сулаймон ва лақаблари Ҳақимдурки, турки тилида дарвишлар муомалати тўғрисино этган ҳикматлари маълум ва машҳурдур. Фойдалиқ нафасларидан бир мисолдурким, халқнинг ҳўрмати, вақтинги ғанимати учун дебдурлар. Байт:

Ҳақким билсанг, хизр бил,
Ҳар тун кўрсанг, қадр бил.

Яна ул кишига мансуб бир мисолдурки, нафсни синдирмоқ учун дебдурлар Байт:

Барча яхши, биз ёмон,
Барча буғдой, биз сомон.

Ҳақим Сулаймоннинг маслаклари вилояти Хоразмда эрди. У ерда дорулфанодан дорилбақога риҳлат қилдилар. Оққўрғон деган мавзида қабри мубораклари маълум ва машҳурдир».

Аҳмад Яссавий ўстози Арслонбоба бўлган ҳўрмати эвазига унинг ўғли Мансурни тарбиялаб, Жаҳрия — Яссавий тариқатининг донишмандларидан бири даражасига кўтарган. Хоразмлик Сулаймон Боқирғоний шундай садоқат билан ўстозининг таълимотини эгаллайди, омма-лаштиради, давом эттиради ва пири адабий меросининг абадийлашишига катта ҳисса қўшади. Фикримизнинг далили сифатида Ҳақим ота Сулаймон томонидан тузилган Аҳмад Яссавийнинг Туркистон куллиёти нухасини кўрсатишимиз мўмкин. Сулаймон Боқирғоний ўстози хўсусида мана бундай сатрлар битган:

Туркистонга бороли, хизматида туроли,
Улуш берса ололи, шайхим Аҳмад Яссавий.
Қорачўкини кишлоғон, шунқор, лочин қушлоғон,
Сонсиз хорид бошлоғон, шайхим Аҳмад Яссавий.

Еки:

Олимларнинг толиби, сўфиларнинг ғолиби,
Хожа Аҳмаднинг нойиби, Ҳақим Хожа Сулаймон.
Хожа Аҳмадго кул бўлғон, хизматида муқум турғон,
Сўхбатида куюб ўлғон, Ҳақим Хожа Сулаймон.

Аҳмад Яссавийга хос салоҳият «Девони Хожа Аҳмад Яссавий» китоби муқаддимасида қуйидагича таърифланган: «Хожа Аҳмад Яссавий қаддас сара зоҳири ва ботини билимларни [илмларни] жам қилғон эрдилар. Зўҳдда, парҳезде ва тағҳида [тўғрилик, ўзини сақлаш, билим-

Ҳақиқатдин сўзлар эдим, эшитмадинг,
Дунё излаб Ҳаққа кўнгул югуртмадинг,
Дунё ҳаром, андин кўнгул совутмадинг,
Золимларни санго жазо қилдим мано.

Золимларни шиква қилма, золим ўзинг,
Хўйинг риё, таъсир қилмас халққа сўзунг,
Дунё молин тўла берсам, тўймас кўзунг,
Ҳарисларни сижжин ичра солдим мано.

Лаъли лабин жунбуш қилиб, айди наби,
Жону дилим умматларим кузрусини,
Ҳаққа қуллук, манго уммат бўлғон қани,
Чин умматни сийнасиға қўйдум мано.

Қул Хожа Аҳмад ҳақни доим излаб ўтти,
Илмуляқин шариатдин сўзлаб ўтти,
Айнуляқин тариқатда бўзлаб ўтти,
Ҳаққуляқин ҳақиқатдин айдим мано.

ҲИКМАТ

Субҳи содиқ душанба кун ерга кирдим,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано...
Олтмиш учда суннат деди, эшитиб билдим,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ер устида ёронларим мотам тутти,
Олам, ҳамма Султони деб, наъра тортти,
Ҳақни тобқон чин сўфилар қонлар ютти,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Дўзах.

донликда), шеъриятда ва тариқатда даражаси аъло, мартабаси боло эрди. Халифалик сарфосини Хожа Юсуф Ҳамадонийдин кийдилар. Парвариш замиридин сўнгра арш маснадиға (улуғ ўринга) ўлтурдилар».

Аҳмад Яссавийнинг муборак мақбараси одамлар ўртасида иккинчи каъба ҳисобланган. Каъбага боролмаганлар Хожа Аҳмад Яссавий хонақоҳига келиб сиғинганлар.

Мутасаввуф шоир мақбараси томон оёқ узатиб ётиш, ёнбошлаш, мақбара олдида уловдан тушмай ўтиш гуноҳ ҳисобланган. Мадрасаю мачитларда, давраларда «Қул Хожа Аҳмад» номи эшитилиши билан тингловчилар ўринларидан туриб, қўл қовуштирганлар. Мақбара кўзга ташлангани ҳамано кишилар дуо ўқиб, фотиҳага қўл очганлар. Одамлар қулфатли, шодмонли ҳолатлар юз берган чоғларда у зоти шарифни ёдга олганлар.

Профессор Нажмиддин Комилов «Аҳмад Яссавий» [«Гулхан», 1990 й, № 11] мақоласида ёзади: «...шоир диний ва тасаввуфий тушунчалар орқали эзгулик ва покликни, чин инсоний фазилатларни кўйлаган, унингча, барча яхшиликлар ҳақиқат ва адолатнинг манбаи — муқаддас Илоҳ. Шунинг учун инсон тинмай Илоҳга интилиши, тоат-ибодат билан ўзини поклаб, маънавияти, руҳини чиниқтириб бориши керак. Аҳмад Яссавийнинг ияти — шариат, тариқат, маърифатни кўшиш. Комил инсоннинг вазифаси, деб уқтиради у. Мустафони; унинг дини, китоби, суннатини жон-дилдан севиш, ҳаммага қарам-саховатли қалб билан меҳру шафқат кўргазиб, етим-есирлар, муҳтожларга ёрдам бериш, ғарибларнинг кўнглини кўтаришдир. Шундагина инсон Илоҳга яқинлашади, «Ваҳдоният» висолига мушарраф бўлади».

Шоирнинг Ҳикматларни ёзишдан кўтган мақсади ҳам шундай:

- Худонинг сўзидан чиққан бу ҳикмат,
Уқсанг мағзи Қуръон, олий ҳиммат.
Манинг ҳар дафтаримдур тўрт минг ҳикоят,
Уқуган бандалар топқай фароғат.
Бу оламда манинг тўрт дафтарим бор,
Киме хор айласа, бўлғай ўзи хор.

Буюк одамларнинг ҳар бири ўзига хос оламдир. Аҳмад Яссавий оламига эса биз энди киришяпмиз. Бу беҳудуд маънавий оламга кириш ва ундан баҳра олиш етуклик сари интилаётган ҳар бир киши учун фарзу қарзидир.

Абул БОЗОРОВ,
Тожи ҚОРАЕВ

Алвидо деб ер остига қадам қўйдим,
Ёруғ дунё ҳаром қилиб, Ҳақни сўрдим,
Зикрин айтиб, ялғуз ўлуб, ялғуз куйдум,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Олтмиш кеча, олтмиш кунда бир йўл таом,
Тонг отқунча намоз ўқуб, бир йўл салом,
Олтмиш учда бўлди менинг умрум тамом,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Тоҳо¹ ўқуб, кечалари қойим² бўлуб,
Кеча намоз, кундузлари сойим³ бўлуб,
Бу ҳол билан ер остида дойим бўлуб,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ҳақ мустафо руҳи келиб, бўлди имом,
Жумла малак ер остида бўлди ғулом,
Қўб йиғлади, Ҳақ мустафо берди инъом,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Йўллар хатар, чин умматим, ҳозир бўлғил,
Муҳаббатнинг жомин ичиб, қойил бўлғил,
Риёзатни буттасида⁴ эриб оққил,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Қўлум тутуб умматимсан, уммат деди,
Меҳрож ўғлум, нури дийдам, фарзанд деди,
Суннатимни маҳкам тутунг, дилбанд деди,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Қиёматда йўл адашсанг, йўлга солай,
Муҳаммад деб, ташна бўлсанг, қўлунг олай,
Фарзандим деб илқинг тутуб жаннат кирай,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Эй ёронлар, бу сўз эшитиб, ақлим ортти,
Уммат деди, ичу-тошим нурга ботти,
Партав солиб, дийдорини Ҳақ кўрсатти,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Дийдор кўрур, руҳим аршға учуб кўнди,
Мусо сифат вужудларим куюб ёнди,
Безор бўлуб, бу дунёдин қочиб, тонди,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ерга кириб, хорлиқ торттим, кўп машаққат,
Кўз ёшимни борон қилиб торттим меҳнат,
Эй толиблар, бу йўлларда йўқ фароғат,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

То машаққат тортмагунча висол қайда?
Хизмат қилмай, дарди ҳолат бўлмас пайдо,
Жону дилни то қилмасанг ҳаққа шайдо,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ер остига кирдим эрса, беҳуд бўлдим,
Кўзум очиб, Мустафони ҳозир кўрдим,
Осий-жофий умматларни ҳолин кўрдум,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

¹ Қуръон сураси.

² Ибодатда.

³ Рўза.

⁴ Оловхонасида.

Аё фарзанд, мандин, сўрсанг, қани уммат,
Уммат учун кўксум тўла доғу ҳасрат,
Сизлар учун кўб тортаман Ҳақдин кулфат,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Эй умматим, ёзуқларинг ҳар жумъа кеч,
Малойиклар олиб келгай, Муҳаммад ҳеч,
Токи йиғлаб сажда айлай, тангрига кеч,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ҳар жумъа кеч умматларни гуноҳини,
Олиб келгай, ё Муҳаммад, кўргил муни,
Умматларинг нелар қилмас, Аҳмад, сани,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ман малакдин шарм олурмен, эй умматим,
Кеча ётмай, тоат қилсанг, хуш давлатим,
Яратқондин кўркмасмусан, паст ҳимматим,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Ер остига кирдим эрса беихтиёр,
Овмин деди, оли асҳоб ҳам чаҳор ёр,
Умматларнинг журмин¹ кечкил, парвардигор,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

Қул Хожа Аҳмад, ман дафтари сони айтдим,
Икки олам ишратларин майга² соттим,
Улмас бурун, жон аччиғин заҳрин торттим,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.

ҲИКМАТ

Аё дўстлар, нодон билан улфат бўлманг,
Бағрим куюб, жондин тўюб, ўлдим мано.
Тўғри айтсам, эгри йўлга мани тўлғоб,
Қонлар ютуб, ғам заҳрига тўлдим мано.

Нодон билан ўтган умрунг нори заҳар,
Нодон борса, дўзах андин қилгай ҳазар,
Нодон билан дўзах сари қилмонг сафар,
Нодон ичра хазон янглиғ сўлдим мано.

Дуо қилинг, нодонларни юзин кўрмай,
Ҳақ таоло рафиқ бўлса, бир дам турмай,
Бемор бўлса, нодонларнинг ҳолин сўрмай,
Нодонлардин юз минг жафо кўрдум мано.

Ер остига қочиб кирдим нодонлардин,
Илким очиб дуо тилай мардонлардин,
Ғариб жоним минг тасаддуқ донолардин,
Доно тобмой ер остига кирдим мано.

Нодонларни мандин сўрма, кўксум Ҳаққа,
Ҳақдин кўркуб, мотам тутсам, кулар қаҳ-қа,
Оғзи очуқ, нафси улуғ, мисли лаққа,
Нодонлардин кўркуб санго келдим мано.

Тамаъ қилма нодонлардин, қадринг билмас,
Зулмат ичра йўл адашсанг, йўлга солмас,
Бўйнунг қисиб, зори қилсанг, қўлунг олмас.
Нодонлардин шиква айлаб келдим мано.

Аввал-охир хублар кетти, қолдим ялғуз,
Нодонлардин эшитмадим, бир яхши сўз,

¹ Журмин — гуноҳин маъносиде.

² Майга оллоҳ ишқи.

Доно кетти, нодон қолди, едим афсус,
Йўлни тобмой, ҳайрон бўлуб қолдим мано.

Доғу ҳижрон эзди бағрим, қани дардманд,
Доно — туфроқ, нодонларни кўкси баланд,
Оят, ҳадис баён қилсам, қилмас писанд,
Кўксум тешинг, дарду ғамга тўлдим мано.

Дарду ҳолат туғён қилди, борму табиб,
Арзу ҳолим сенга айтай, ялғуз ҳабиб,
Барча топиб улуш олди, мен бенасиб,
Улуш излаб, дуто бўлуб келдим мано.

Хонумонинг тарк айлабон улуш олғил,
Эй беҳабар, дунё ишинг ортқа солғил,
Оллоҳ саҳий, лутфин кўруб ҳайрон қолғил,
Кўрарман деб, фано бўлуб қолдим мано.

Ман дафтари сони айтдим, сизга ёдгор,
Арвоҳимдин мадад тилаб, ўқунг зинҳор,
Дуо қилай, восил қилсун парвардигор,
Раҳмон эгам, арз айтгали келдим мано.

Ҳикматимдин баҳра олғон кўзга суртсун,
Ихлос билан кўзга суртган дийдор кўрсун,
Шарти аввал, риёзатда бўюнсунсун,
Жонлар чекиб, жононани кўрдим мано.

Дийдор учун гадо бўлдим, эй ёронлар,
Эй толиблар, ҳолим кўруб, ғамим енглар,
Йўлда қолғон Қул Аҳмадга йўл беринглар,
Йўлни излаб, гадо бўлуб келдим мано.

Қул Хожа Аҳмад, гадо бўлсанг, Ҳаққа бўлғил,
Бошинг билан эранларга хизмат қилғил,
Назр тобсонг ҳалқа олиб, субҳон кўргил,
Ҳалқа ичра огоҳ бўлуб келдим мано.

ҲИКМАТ

Маломатдин май ичган дийдорига боттиё,
Пир қўлидан май ичган Ҳақ нурига боттиё.

Оқмон билан қорамон, сурган экан кўп даврон,
Туҳмат қилиб отага ит суратлик бўлдиё.

Иброҳимга шак қилган, ўт ёқиб, гул очилган,
Инонмасанг келиб бок, кўриб, билиб айдиё.

Шайтон йўлига кирган, Аҳмадга тошлар отган,
Тахта сари тагинда думдор бўлуб ёттиё.

Авлиёга етганлар, дунёсидин кечганлар,
Ихлосли қул халқ ичра муродиға еттиё.

Қул Хожа Аҳмад, ўзунг бил, гуноҳингни ҳозир қил,
Ғафлат билан ётмағил, шайтон сандин қочтиё.

ҲИКМАТ

Хуш ғойибдин етушти бир жамоа дарвешлар,
Ботин ичра «Хув» дерлар, сирри пинҳон дарвешлар.

Тинмай доим юрурлар, турса такбир айтурлар,
Тобса суҳбат қурурлар, хуш суҳбатлик дарвешлар.

Жандалари пур силоҳ, зикри симоъ лоилоҳ,
Хизмат қилинг, эй валлоҳ, балохўрдур дарвешлар.

Жандалари эгнида, асолари илкида,
Мавлим ёди кўнглида, оллоҳ айтур дарвешлар.

Жандалари кир чофон, кўнглида юзминг армон,
Ушбу дунё бепоён, кўзга илмас дарвешлар.

Қул Хожа Аҳмад, мискин бўл, мискинлардин манё сўр,
Дарвешларга яқин бўл, нисбат берар дарвешлар.

ҲИКМАТ

Аё дўстлар, ҳайронлиқда қайтди бошим,
Қилай эмди, ҳисби ҳолим баён эмди.
Карвон кетти, чусту чобук манзил ошти,
Танҳо бўлғоч, қолдим, оҳу-фиғон эмди.

Маркаб ориғ, юкум оғир, ўзум ғамгин,
Ҳасрат билан ақлу ҳушум кетти тамкин,
Кўчуб карвон, кўздин ғойиб бўлдумукин,
Борур жойим билолмасман, қаён, эмди.

Абас¹ ўтти эсиз умрум расволиқда,
Ҳеч бўлмадим замонатарз худолиқда,
Доим юрдум, нафсим учун гадолиқда,
Ҳарна қилғон савдоларим зиён эмди.

Бу ҳолатда ул Азроил келса ногоҳ,
Иссиғ тандин жонни олғой, бергил паноҳ,
Шайтон келиб, иймонимни қилса расво,
Биродарлар, оро йўлда қолдим эмди.

Бу ҳолатда сўз айтурга йўқтур дармон,
Ўчиб қолғой вужудимдин шамъи иймон,
Қизил гулдек ушбу юзунг бўлур сомон,
Яқин бўлғунг ер остига ниҳон эмди.

Зану фарзанд, оға-ини йиғилиб келгай,
Мерос дебон, молу мулкинг бўлуб олғай,
Олиб бориб қора ерга сани кўмгай,
Туъма² қилгай қуройш³ отлиғ илон эмди.

Кел, эй хоиф,⁴ бу ишлардин хабар олғил,
Тавба қилиб, дунё қўйиб, амал қилғил,
Қул Хожа Аҳмад, бу дунёдин ўтуб ёнғил,
Шояд қилгай пири муғон назар эмди.

ҲИКМАТ

Юраклар ишқ ўти билан бўлуб бирён, бўлуб бирён,
Саҳар вақтида ошиқнинг кўзи гирён, кўзи гирён.

Мани ёзуқларим сонсиз, Каримо, сен афв қилғил,
Сани даргоҳинга келдим, аё гуфрон, аё гуфрон.

Санинг лутфунг эрур осон, ажойиб турли хуш алвон,
Расулга берди мўъжиза, машойихларга ҳам бурҳон.

Вафоси йўқ бу дунёни, қадам қўй, кеч, бу манзилдин,
Кечарсан боридин охир, бўлуб урён, бўлуб урён.

Аё, эй қул, шараф банда, қимуғни сарф қил мунда,
Эранларни қимуғ сўзи, баёни жумласи «Қуръон».

¹ Бекор, янглиш.

² Овқат.

³ Қурайш — қавм.

⁴ Қўруқчи.

Шукур Холмирзаев

ОЛАБУЖИ

Романдан катта ҳикоя

Ултон Сетон Томпсоннинг «Қўнғир айиқ» қиссасини ўқиб бўлиб, ўйланиб ётган эди, телефон жиринглаб юборди. Йигит қандайдир махлуқ чинқириғи эшитилгандай чўчиб тушиб, аланглади. Жиринглаш яна такрорлангач, у хўрсиниб энгашди: ётгани кат-каравот остидан чанг босиб кетган усқунани олди.

— Лаббай!

Йироқдан аёл кишининг шошилинич овози келди:

— Бу Ултон Султоновнинг квартирасими?

— Уйи-кулбаси,— деди Ултон.

— Уртоқ Султонов, сизни райкомдан безовта қиялпмиз. Сизни Тўқлибой Қўчқоров йўқлаяптилар!

— Тўқлибой Қўчқоров?— Ултон лабларини микрофонга тегизгудек қилиб сўради ва шу заҳоти миясини чатнатиб ётган ўйлари — қўнғир айиқнинг беихтиёр ўз ўлимини излаб бир ғорга боргани, ғордан анқиб чиқаётган ғалати бўйдан тўйиб-тўйиб ҳидлагач мангу уйқуга кетгани, демак, айрим ҳайвонларнинг ўзлари англамаган ҳолда ўлимлари қаердалигини билишлари, инсон эса... бунга ожизлиги каби изтиробли ўйлари учди-кетди.

— Ҳа-ҳа, ҳозир етиб келинг!

— Хўп бўлади!— деди Ултон ва дилидан биргина гап ўтди: «Нимада бораман?»

Табиий, район партия қўмитасининг Бошқотиби марказдан йигирма чақирим олисдаги бир қишлоқ ўқитувчисини ўз ҳузурига зудлик билан чорлар экан, унинг қандоқ етиб келишини ҳам ҳисобга олиши лозим.

Ултон шуни идрок этганида, уёқда дастак жойига қўйилди. Йигит беҳол тортиб, ҳамда ғижиниб кийина бошлади. Таги резина туфлисини ҳам оёққа илгач, тагин хўрсинди-да, қўлбола столдаги «Прима»лардан бирини олиб, оқ кўйлагининг кўкрак қиссасига солди. Гугуртни топиб, кулбадан чиқди.

Яъни, остона ҳатлаб, нарвон-зинага оёқ босди. Эшикни тортиб бекитгач, пилдираб пастга — ўт-ўланлари аллақачон қовжираб учиб кетган ерга тушди.

Шунда ушбу уйчани кўтариб турган тўрт арча устунни орасида боғлиқ турган қари бўз кишнаб, тупроқ бўлган дўрдоқ лабларини қимирлатди.

— Ҳе, жонивор,— деди Ултон ҳайвондан хижолат тортгандек.— Оч қопсан-да, қадрдон? Ҳечқиси йўқ! — У отнинг тумшуғини силаган-сийпаган бўлди.— Дарров қайтаман. Кейин боққа оптушаман...— От унинг гапини маъқуллагандек бошини силкитаркан, Ултон ушбу такҳовлидан чиқиб, қоратиканлар оралаб кетган ёлғизоёқ сўқмоққа тушди.

Кун чошгоҳдан ошиб қолган, қоратиканлар ва янтоғу жангшоҳлар устида ҳовур жимирлар, чигирткалар чириллар, ўнгу сўлдан тўрғайларнинг чулдирашлари эшитилар эди. Ултон бу сасларни ҳис этганча сайҳонлик адоғи томон пилдираб борарди.

Бу томонга мошина ўтмасин учун адоқда тизиб қўйилган палахса тошлардан ошгач, асфальт йўл бўйида тўхтаб, ўнг тарафга — дўнгсалдай кўтарилиб турган кўприкка қараб олди-да, йўлни кесиб у бетга ўтди.

Қизғиш тошдан ясалган чойхона-кабобхона ҳужралари қошидан тошкўмир тутуни ўрлай бошлаган, сой бўйидаги мажнунтол остида — қандайдир шофёрнамо кишилар ўтиришар, чойхоначи Мустафоқул амакиям, Қобил фаррош ҳам кўринмас эди. Ултон бу ерда тўхтаб, шаҳар боргувчи мошина суриштиришдан кўра бекатга яқин боришни афзал билиб, энди жилган ҳам эдики, ортидан қандайдир мошина сигнал берди.

Ултон ялт этиб қараб, совхоз директорининг малла «Газиг»ини кўрди ва хўмрайиб йўлида давом этди: у мактаб директори Зокир Уриновга ўхшаб, совхоз «хўжайини» Бўтабой Сўпини — «миллионер, ўз манфаатидан бошқа нарса қизиқтирмайдиган кимса», деб ҳисоблар ва ўзи икки ойгина дарс беришга улгурган шоғирди Набибой ҳарбийдан қайтгач, нақ шу «кимса»га шофёр бўлиб келгани учун уни-да хушламай қўйган эди.

Ултоннинг Бўтабой Сўпига «ғайир»лик билан қарашининг тағин бир сабаби — унинг мактаб таъмирига жилла эътибор этмаслиги, мактаб эса тўкилишга келиб қолгани эди.

Муаллим тошқалама айвонга етдим деганда, «Газик» ғизиллаб келиб, унга ёндош тўхтади.

— Ассалом алайкум, домилла!

Ултон эшикни очиб турган Набига ижирғаниб боқди.

— Алайкум.

— Ўтиринг.

— Бизнинг йўлимиз бошқа...

— Ҳе, ажойибсиз-да! Ўтиринг-е, домиллажон! Арши аълога десангиз ҳам обориб кўяман!

— Ў! Кун қаёқдан чиқди?

Наби рўпарасига — йўл адоғида қорайиб турган дарага ишора қилди. Сўнг:

— Кириг-да, энди!— деди.

— Бу мошинага ўтиргандан кўра...

— Оббо! Темирда нима айб? Эн-насини...— кейин у бирдан жилмайди.—

Хўп денг.

Ултон уф тортди, унинг ёнига ўтириши ҳамон Наби мошинани тезлаб жўнади.

— Домилла дейман, сиз ҳеч бир курорт-пурортга бормайсиз-а?

— Курорт ана!— дея шимол ёқда осмонни тўсиб-чўкиб ётган Олатоққа ишора қилди Ултон.— Курорт эмиш-а... Курортни сени хўжайинингга чиқарган!

— Ундай деманг, домиллажон,— Наби лабининг икки четидан осилган жичча муртини силаб қўйди.— Курорт — меҳнаткашлар ҳордиқ чиқарадиган жой...— Сўнг авж қилди.— Улар маданий ҳордиқ чиқариб келиб, ўзларини меҳнат кучоғига урадилар!— Кейин гапи ўзига наша қилиб кетдими, бошини ҳам қилиб қийқиллаб кулди.— Ҳе, энағарлар...

Ултон йўлдан кўз узмай сигарет тутатди. Бу йигит чапани: одамни беобрў қилиб қўйиши ҳеч гапмас. Қолаверса, оғзи бузуқ.

— Ҳа, гурунг беринг бўлмаса,— қистади Наби.— Билама-ан, бизни ёқтирмайсиз.

— Нега,— деди Ултон.— Сен яхши йигит эдинг.

«Эдинг...» Астаффирулло... Лекин билиб қўйинг, домилла, мен сизни ҳур-
мат қиламан.— Кейин рул чамбарагига мушт урди.— Ҳе, энасини...

— Илтимос, сўкинма.

— Узр, домиллажон... Оғиз ўрганиб қолган-да. Эн... Бу, ёзганларингизни ўқимаяпмиз?

— Мен ёзишни ташлаганман,— деди Ултон ва шу оннинг ўзида бу гап ёйилиб кетмаслигини истади: илло, ёзиш — қандайдир муҳим ва руҳан порлоқ бир асар битиш ишқигина уни ҳаётда тутиб турганга ўхшар эди.

Наби яна мийиғида кулди. Кейин Ултонга бирдан жиддий боқиб:

— Домилла, мен... воситачиликни ёмон кўраман,— деди.— Лекин айтишим керак: бир қиз сизга қизиқяпти.

— Менга?

— А, нима,— деди Наби.— У кишиям йигирма еттидан ошиб қолган.

— Қари қиз де?

— Эҳ, дунё... Ун саккизда ўрни битирса! Институт — беш йил, ТошМИ — олти йил! У бечора дўхтир бўлиб келганида, дугоналари икки-уч болали бўлиб қолади...

— Ҳа!— деб юборди Ултон дафъатан куйиниб.— Ўқиган ўзбек қизлари учун фожеа бу!— Кейин ўртаниб кетди.— Эркаклар билмайдиларки, асил бокиралик ана ўшаларда бўлади... Кўпинча! Ҳе, ифлоси кўчага чиқмай ҳам қилғилиқни қила олади. Ҳатто паранжи ёпинтириб қўйсангиз ҳам...

Наби ҳорғин бост ирғади.

— Ҳаққаст рост айтасиз. Лекин, домилла, у опа... яхши инсон-да!— Сўнг хўрсиниб юборди.— Билдим-да, мен! Ахир одам билан бир-икки суҳбатлашиб ҳам...— Сўнг бирдан Ултонга боқиб сўради.— Домилла, наҳот бирон қизнинг ўзингизга қизиққанини сезмаган бўлсангиз?

Ултон бу ерда сезмаган эди: ҳа-ҳа, бу қишлоқда эрли ўқитувчилар унга — сингил-опа, келинчақлар — келин-янга эди.

Бироқ Тошкентда унинг суйгани бор: бу йил тарихдан фан номзоди бўлади...

— Йўқ,— деди Ултон.— Умуман, бу гапни йиғиштирайлик.— Шунда Наби нимадир демоқчи бўлди-ю, қиқиллаб кула бошлади. Ултон хавфсиради.— Нимага куласан?

— Ҳе-е, Қўрғондарада... Сизни отган овчи топилмади-я?

Ултон бирдан чимирилди: ўша дарага кираверишда уни кимдир отган эди. Сочма ўқ билан... Тўғри, ўша браконьер лойхўракка ўқ узганди. Аммо ўқининг кўпи Ултоннинг башарасига ёпишганди. Хайрият, «кўз эгали» дейдилар. Кўзига тегмаган, йўғасам...

— У барибир топилади!— деди Ултон аламли тантанавор оҳангда.— Ўғирлик қирқ кун тезак тагида ётади...— Аммо унинг топилмаслигига ўшанда-ёқ амин бўлган эди. Ушанда юзи шишиб, қовоқлари бир-бирига ёпишиб қолмаганда-ку, ҳеч қурса уни кўриб оларди. Аттанг...

Бунинг устига, тезроқ дўхтирга учрашиши лозим эди. Хайрият, тагида оти бор экан, жонивор уни амбулаторияга етказди...

Табиий, Наби ҳам ўша овчининг топилишига ишонмасди. Аммо:

— Албатта топилиши керак!— деди.— Шундай қилайки...— Кейин бу гапни унутгандек, бирдан бурилиб сўради.— Ё биронта келишиб қўйганингиз борми?

— Бор,— деб юборди Ултон. Бироқ негадир пушмон еди бундай деганига: ҳарқалай ўша «қизиққан» қизни кўриш ҳам... қизиқ-да. Бунинг устига, ўзи қатори «қари қиз»... Да!— деди сўнг.— Ҳайда-е! Кўрамиз-да! Бу дунёда эрта нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Фалокатлар асри бу...

Наби унга қия қаради.

— Домилла, атом уруши бўладими?

— Ҳамма нарса бўлиши мумкин,— деди Ултон.— Чунки, дўстим, ҳамма нарсанинг боши бор, адоғи бор... Ёлғиз инсон ўлганидек, инсоният ҳам ўлади бир кун!

— Ҳе, энасини...

— Оғзинг шалоқ бўлиб кетипти!

— Энди-и... Ҳа, майли. Шундай қилиб, анави қиз... атпадает?

— А-а,— Ултон ўзини мажбур этиб:— Ҳа!— деди.— Отпадает. Ука, инсоннинг инсонлигям шундаки, аҳдида туриши керак.— Кейин кулиб қўйди.— Ҳайвонлар ҳам, қушлар ҳам ёрига содиқ бўлади... Ҳолбуки, биз — одаммиз!

— Ҳўп.

Ултон беихтиёр хўрсиниб юборди-да, бояги «Кўнғир айиқ» қиссаси таъсири онгининг қай бир бурчагида бормикан, дафъатан анави даранинг қирғоқларида — қандайдир кавакларида қачонлардир айиқлар яшаган бўлишини тусмол қила бошлади.

2,

Олатоғ деб аталган бу туман қадимда, яъни, Бухорода шўро ҳукумати ўрнатилишидан аввал беклик бўлган: бекнинг қўрғони, мадраса ва ўттиз чоғлик масжиди бор экан. Ҳозир улардан ном-нишон йўқ: бари бузиб ташланиб, ҳатто кесаклари ҳам ҳовли-томорқаларга ёйиб юборилган.

Олатоғ — замонавий туман, инчунун, унинг маркази ҳам бошқа туманларникидан фарқсиз: энг кўримли жойда фирқўм, ижроқўмнинг уч қаватли биноси, унинг яқинида темир дарвозали милиция ва прокуратура ҳовлиси бор. Йўллар кенг, асфальтланган. Дўконларнинг деразаларига яхлит ойналар ўрнатилган, тунлари ичкарида чироқ ёниб туради.

Йўл юзасидаги ариқлар бетон қилинган, уларнинг деворидаги тешикчалардан сизиб чиқадиган сув ёш-қари чинорларни суғоради.

Бироқ ариқ сувидан ичиб бўлмайди: ранги бўтана ва ҳар қадамда каламушлар сузиб юради.

Кунботардаги қияликлардан марказга тушиб келадиган йўл кунчиқарга чиқиб кетади. Бу орада ундан кўпгина тармоқлар ажралади.

...«Газик» қияликдан пастга энэр экан, Ултоннинг манглайи тириша бошлади.

— Қара, ғишт заводи қурилармиш. Бу қирларнинг тупроғини еб битиради. Қизиқ, одамлар пахсали уй қуришни эсдан чиқариб юборди-я! Ундай иморатлар қишда иссиқ, ёзда салқин бўлади... Бундай уйларни кўрган Арриян ҳам ҳайрон қолиб ёзган! Александр Македонскийнинг тарихчиси...

— Домилла, сиз тарихни битиргансиз-а!— аста сўради Наби.

— Тарих-археология факультетини,— деди Ултон. Ва бирданига кўнгли сув очди: ўқишни битирган йили илмий-текшириш институти ходимлари сафида қадим Марвда текширув ишлари олиб боришаркан, мозий вайроналари орасида санғиб юриб: «Э, наҳот менинг умрим икки минг йил нарида... ушбу харобалар орасида ўтса?!» деб ўйлаган ва ўша кундан эътиборан ишдан кўнгли совий бошлаган эди. Оқибат, кетди...

— Археология,— пичирлади Наби.— Хуррам дарвишни биласиз-а? Ашулачи бор-ку?

— Албатта,— деди Ултон сўррайган, қорача йигитни кўз олдига келтириб.— Ҳозир ҳам музейдами?

— Ҳа. Лекин ҳозир унинг куни туққан! Тўй кўп! Пул ишлаяпти.

— Ҳе, энди-и... Қўй, яшайверсин!

— Кейинги вақтда тўйларда фақат Тўқилбой Қўчқоровнинг қўшиқларини айтади.

— Шеърларини.

— Ҳа... Қишда бир-иккитаси: «Райком секретарига хушомад қиялпти», деган эди, «Нима ишинг бор?» дедим! Қўлингдан келса, сен ҳам айт! Куйиниям ўзи тўқиркан.

— У талантли йигит.

— Тўқлибой ака сизни ўқитган-а?

Ултон бош ирғади: ҳа, ўша кишиям ўқитган... Ултон қишлоқда, яъни, Оқсувда — ҳозир ўзи муаллимлик қилаётган саккиз йиллик мактабни тугатиб район марказига боргач, интернатда ётиб, ўнинчини битирган... Ушанда Тўқлибой Қўчқоров — шўх, қувнок, икки гапнинг бирида классик шоирлардан байт айтадиган киши — интернатнинг директоригина эмас, Ултон сабоғини давом эттираётган «Карл Маркс» мактабида тил-адабиётдан ҳам дарс ўтарди.

Ултонга алоҳида бир дилкашлик билан муомала қилар, аммо Ултон унинг ҳазилларини кўтаролмас эди: чунки ҳазилни чиндек қабул қиларди.

Бироқ кунларнинг бирида у шундай бир жиддий-ғамгин гап қилардики, йигитчанинг кўзлари чарақлаб очилиб кетар, ҳайрат ва хушнудликдан боши кўкка етар эди.

— Домилла, ўйланиб қолдингиз?

— Ҳе, дунё қизиқ-да...

— Анави оқмага қаранг; нима у?

Ултон ёнбағирдаги арнани тўлдириб ялтираб ётган шиша синиқларини кўрди-ю, таъби тирриқ бўлиб кетди.

— Аблаҳлик!

Наби алланечук хотиржам бўлиб, «Ургут» сигарети чиқарди, бирини тутатиб, қутини ёнига қўйди.

Ултон табиатшуносликдан... ҳа, собиқ тарихчи-археолог табиатшуносликдан дарс берар, табиатга техника чангал солган жой борки, кўрса жиғи-бийрони чиқар эди. Набибой эса — ундан нафақат икки ой сабоқ олган, балки ундан бу хил гапларни ҳам кўп эшитган ва ўз иқрорича Ултоннинг район газетасию вилоят матбуотида ҳам чоп этиб туриладиган айна табиат бобидаги мақолаларини ҳам ўқиган, бундан хулоса шулки, домласига маъқул тушадиган мавзуда гап очишним биларди.

— Бу дунё мусрга тўлиб кетмаса деб қўрқаман...— бўғилиб деди Ултон.— Бу — даҳшат! Бизда ахлатни йўқотадиган технология йўқ...— Сўнг шахд билан Олатоғга қаради.— Ҳолбуки ракета базалари қуришни беш қўлдай биламиз!

— Кўкмайдонда рости билан ракета палигони борми?

— Аэродром бор. Ҳар кеча «миг»лар учади-ку?

— Учади, энасини...

— Ана уни сўксанг арзийди.— Шунда Ултон нишобга энаётганлари, тепага ўрлагач, районга киражакларини кўриб Набига боқди:— Сен ўзи қаерга бораётган эдинг?

— Айтдим-ку!

— Бекорларни айтибсан! Мени олиб юрар эмиш! Тўнғизнинг мошинасида!

— Тўнғиз касал, домилла. Ангина бўлган. Эрталаб Баҳор опа хабар олган эди...— Наби туйқус Ултонга сергак кўз отди-да, гапни бурди:— Ҳе, тузалади-да!— Сўнгра Ултонга ўйчан кўз солди.— Айтмоқчи, ўзингиз қаерга боряпсиз? Тўғри, районга. Лекин, масалан, қаерга?

Ултон ич-ичида ғалати бир ташвиш ва ғурурни туйди.

— Райкомга.

— Тўқлибой Қўчқоровнинг олдигами?

Ултон унга қаради.

— Сен бунни қайдан биласан?

— Ҳе-ҳе-ҳе!— деб юборди-да, тиззасига урди Наби.— Шогирдингиз ер тубида илон қимирласа билади!

— Хўш, қайдан била қолдинг?— Ултон бирдан чимирилди-да, унга ўнгланди.— Дарвоқе, сенинг пайдо бўлиб қолишинг ҳам сирли! Бунинг устига...

— Тўғри айтасиз.

— Хўш?

— Э-э, домиллам-е!— Наби тағин чамбаракка муштлади.— Шопир халқи Бўтабой Сўпига ўхшаган миллионернинг мошинасини ўз бошига ҳайдаб юроладими? А? То ўзи иш буюрмаса?

— Сенга нима иш буюрган эди?

Наби хокисорлик билан жилмайди.

— Сизни райкомга оборишни буюрган эди.— Сўнг:— А-а-а!— деди-да, ўнг қўлининг бақувват бармоқларини ёзиб, кафтини тутди.— Ташланг бешни!

Ултон четга тортилди.

— Нима учун?

— Тўқлибой Қўчқорович айтган эканлар. Муаллимни опкелсин мошинангиз, деб.

Ултон хўрсинди. «Прима»дан тағин биттани тутатди-да: «Эй, нега энди?» — деб ўйлади кутилмаган ҳаяжон билан. Айтиш жоизки, бу ҳаяжон қўрқувга яқин

эди. Чунки ундай одамлар Ултонга ўхшаган оддий муаллимни (гарчи ўзининг собиқ ўқувчиси бўлса-да) бекорга чақирмайди. Кейин Ултон баттар ҳайрон бўлди ва қандайдир бўғриқиб: — «Нима учун энди?» деб ўздан сўради-ю, буни жавобини топадигандек, хаёлга толди.

3.

«Домсовет»нинг олди — бетон плиталар ётқизилган текис майдон. Майдон адоғида турли хил мошиналар тумшукларини оппоқ иморатга қаратиб туради.

Майдон ортида (тўрт зина пастга тушгач) антиқа боғ ястаниб ётади. Боғ учбурчак шаклида бўлиб, учи катта йўлга санчилиб тўхтайтиди. Ана шу «уч»нинг икки ёнидан иморат томонга икки йўл ўрлаб, бинони айланиб ўтгач, бири — гўристонли боғнинг пастидан, бири — устидан ўтиб, ёнбағирга чиқади: уёқ — тоғ, Олатоғ бағирлари, даралари, сойлари, арчазор, чўққилари ва... осмон этаги.

...Наби «Газик»ни чўпон қўралари эшиги — энгаракка ўхшаш дарвозадан киритиб, майдон четига етгач, тумшугини иморатга буриб тислантирди.

— Келдик!

— Қайтиб кетасанми?

Наби кулди.

— Ундай буйруқ бўлмаган.

Ултон ерга тушиб, кўйлаги орқасини текисларкан, Наби ҳам тушди-да, ойнабанд эшик оғзида — мармар зинапоёда қўлларини орқасига қилиб турган оқ-ёзги кийимдаги милисага:

— Қалайсан, носкаш?— деди.

Милиса хўмрайди.

— Кўчада қолдирсангиз ҳам бўларди.

— Бу — кўчада қўлмайдиган мошина! Ҳе, кўр бўл.

Ултон вилоят марказида — газетада ишлаётганида бу маҳкамага икки марта кирган эди. Тўғри, Тўқлибой Қўчқоровга эмас, мафкура бўлим котибасига учрашиб қайтганди. У редакциянинг мошинасида келган, ўшанда бу эшик оғзида милиса турганмиди-йўқми — эсида йўқ.

Зинапоёга етишганда, милиса Ултонга чест бериб:

— Ҳужжат?— деди.

Наби анграйиб қолди-да:

— Ҳужжат — бу одамнинг ўзи-ку!— деб дўқ қилди.— Танимаяпсанми?

— Таниб турибман,— деди лунжида туршак бордек ғўлдираб.— Лекин тартиб шу, Наби ака.

— Ҳе, тартибинг бошингдан қолсин! Бор, телефон қил! Тўқлибой Қўчқоровнинг ўздан сўра!

Ултоннинг хўрлиги келиб, ортига ўгирилди. Шаҳар пастда, иморат баландда эди: гўё бутун ноҳия кафтдагидек кўриниб турсин учун бу кошона қир ён бағрида қурилган эди.

Дарвоқе, бунинг боғчаси ҳам антиқа: аксар дарахтлар — жануб меҳмонлари: қарағайлар, пальма, кипарис. Боғ тевараги туя деган яшил бута билан ўралган.

— «Бу жой — алоҳида мамлакат!» деб ўйлади Ултон. Ва ўзга район фирқа маҳкамаларию уларнинг-да боғчалари ҳам шундай — истисно эканини эслаб, анча хотиржам тортди. Энди сигарет чекмоқчи бўлаётганди, ичкаридан бояги милиса чиқди. Хижолатомуз илжайди:

— Марҳамат, домла.

Ултон ичкарига кирди. Унгдаги киоскадан чиқаётган Наби:

— Мени сўрасалар, шу ерда денг, домилла,— деди.

Ултон айланма зина билан кўтарилди кетди. Унинг ўраги сиқилар, энди бу даргоҳни тезроқ тарк этишни истар ва онгини яна ўша савол банд этиб олган эди: «Нима иши бор экан?» Кейин вужудини тағин ўша ҳаяжон қуршай бошлади. Яна шундай туюла бордики, гўё бир... гуноҳ қилиб қўйгандек...

Тўқлибой Қўчқоров эса, уни ўзи ҳам ўқитганини юз хотир қилиб атай чақиргандек...

Учинчи қават.

Ултон гангиб йўлакда бораркан, ёндаги эшикларга кўз ташлар, битикларни ўқирди. Адоққа етдим деганда, чап қўлдаги қия очиқ эшикдан ичкарига кўз ташлади. Хона кенг, бурчакда ёзув машинаси ёнида атлас кўйлакли жувон пахтагулли чойнакни артарди.

Ултон энгил тортиб, айни чоғда ҳаяжони баттар ортиб, хонага мўралади.

— Ассалом алайкум! — наздида, овози хастароқ чиқиши лозим эди. Йўқ, одатдагича ишонч ва ўктамлик билан чиқди.— Мен Ултон Султонов бўламан.

— Вой, келинг-келинг. Кутаяптилар,— деди жувон.

— Раҳмат,— Ултон қабулхонага дадил кирди ва сочларини бармоқларида тараган бўлди.

— Ҳозир.— Жувон қўлидаги сочиқни стол тортмасига тиқиб, чойнакни олди. Унғ қўлдаги қора килёнка сирилган эшикни очиб, йўқ бўлди.

Шунда Ултон бош котибга учровчиларнинг йўқлигини фаҳмлаб, ҳайрон қолди. «Туш бўлдимиз?» деб соатига қаради-ю, ундаги «сб» ҳарфларини кўриб, ўз устидан ичида кулди.

— Суббота-ку? Ҳа. Шанба.— Сўнгра бугун нима ишлар қилишни мўлжаллагани эсига туша бошлади: «Қорабой келиши керак. Балиқ... Чувалчангниям ўзи опкелади».

Кейин юраги санчиб кетди: мактаб таъмири... Бу йил ҳам, мана, мактаб таъмир қилинмади. Бу ёқда ўқиш бошланишига салкам икки ҳафта қолди.

Демак, ҳар йилгидек яна ўқитувчилар билан ота-оналар ҳашарга чиқади.

— Уят-а?.. Ахир давлат мактабни очиб қўйганидан кейин бу томониниям ўйлаши керак-ку! Ажабо, давлат ўзи «ким», а? Маорифми? У бир камбағал ташкилот... Аслида-ку, мактабга қишлоқ совети қараши керак. Лекин қишлоқ совети раҳбари — совхоз директориға қарам.

Директор эса...

Зокир Уриновнинг бу йўриғда шикоят ёзмаган жойи қолмади. Аммо, натижа чиққани йўқ.

Ултоннинг миясига кутилмаган ёрқин бир фикр келди. Мана, Тўқлибой Қўчқоровға Оллоҳнинг ўзи дуч қияпти уни. Пайтдан фойдаланиб ўзи айтса-чи? Аҳволимиз шундоқ-шундоқ, деб. «Ахир, ўзингиз ўқитувчиликдан чиққансиз, домла...»

Ултон бирдан хўрсиниб юборди: Тўқлибой Қўчқоров шу нарсани билмайдими? Ахир, Зокир Уринов райкомгаям ёзган-ку? Бир мартаям эмас...

Бироқ Ултон вилоят газетасида ишлаб юрган чоғларидаёқ арбобларнинг, хусусан, бир-биридан манфаатдорларнинг албатта бириси иккинчисини қўллашини шикоят хатлар юзасидан танқидий мақолалар жўнидан эмас (ундай мақолалар босилмасди ҳисоб), текширишга борганида, ёки шикоятга келган жавоблардан ҳам билиб кетган ва... совуққина «фойдаси йўқ» деган хулосага келиб қўйган эди.

Гап шундаки, Бўтабой Сўпи билан Тўқлибой Қўчқоров — манфаатдор шахслар — бамисоли оға-ини.

Қолаверса, Зокир Уринов фирқўмга ёзган аризаларида айни «совет миллионери»дан ҳам шикоят қилган.

Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди, яъни, Қўчқоров Бўтабой Сўпиға қарши бормаиди.

Агар ўртада бирон-бир... кутилмаган...

4.

Эшик очилди. Жувон чиқиб, тутқичдан тутган ҳолда:

— Марҳамат,— деди.

Ултон тагин сочининг ён-верини босиб қўйиб, томоқ қириб олди-да, жилди. Остона ҳатлаб, тўрга боқди. Ва узун стол бошида мийиғида кулумсираб, тикилиб турган Тўқлибой Қўчқоровни... кўк костюм кийган, қизил бўйинбоғ таққан ва... анча тўлишиб, юзлари алланечук тўгарак бўлиб қолган собиқ домласини кўрди... Каловланиб:

— Салом, Тўқлибой Қўчқорович!— деди. Хайрият, ҳаяжони тагин овозига юкмаган эди.

— Ну-у!— Тўқлибой Қўчқоров ўнг бурчакка — кимгадир қошини кўтариб қўйди.— Тўқлибой Қўч-қо-ро-вич!— Сўнг ўрнидан енгил турди.— Воалайкум ассалом, Ултон Султонович!— кейин йирик гавдасини енгил силкитиб, буёққа йўналди.

Ултондаги ҳаяжон эса... қувончли бир шошқин туйғуга эврилиб, ўзи ҳам илжайганича у кишига пешвоз илдамлади.

Ана шунда эшик ёпилди.

Ултон қўлини узатиб етган чоғида Тўқлибой Қўчқоров:

— Ол-е бун!— дея аazza-баazza қучоғини очди. Ултоннинг эгнидан қучиш-га қучди-ю, йигит терлагану тер ҳиди келгандек, ўзини тезгина орқага тортди.

Ултон қўлларини бир-бирига ишқаб:

— Яхшимисиз, домла?— деди. Ва энди чиндан ҳам унинг пешонасидан тер чиқиб кетди.

— Албатта-да!— деди Тўқлибой Қўчқоров.— Ким сенга мени «ёмон» дейди? Зокир Уриновми?

Ултон тек қолди.

— Йўғ-е.

— Биламан,— Тўқлибой Қўчқоров қиҳ-қиҳлаб кулиб, ёнидаги стулнинг қошига қоқди.— Утир... Райком секретарини ким яхши дейиши мумкин? Ким?— У ўз саволидан роҳатланиб, бурилиб кетди.— Ҳеч ким! Ҳеч-ким...— Ўқида айланадиган креслосига етгач, қоматини тик тутиб:

«Олимлар илмига мағрур, жоҳиллар исёнға ғарқ,
Кас не билсун рўзи маҳшар кимнинг тоши кам келур?»

Хўш, қалай?— деди.

Стул суянчиғига қўл қўйиб, у зотнинг ўтиришини кутиб турган Ултон:

— Ях-ши,— деди. Ва шеърнинг кейинги бандини эсламоқчи бўлди. Эслол-мади-ю, мазмуну чуқур эканини ҳис этгани ҳолда, шод бўлиб кетди: ҳа, райком секретари... ҳамон ўша-ўша, муаллимлигини унутмаган бўлса — яхши-да!

— Йў, мазмунини чақ!— дея креслога чўкди Тўқлибой Қўчқоров.— «Кас не билсин рўзи маҳшар кимнинг тоши кам келур?»

— Рост,— деди Ултон ҳам стулга чўкиб.— Ҳеч ким билмайди.

— Вот именно!— Қўчқоров бармоғини ҳавога санчгандай қилди. Сўнг стол четидаги пахтагулли чойнақдан шундай гулли пиёлага чой қуйиб, Ултонга узатди.

— Узингиз...

— Ич.

Ултон пиёлани олиб, жойига ўрнашгунча қаншари ҳам терлади.

— Хўш, нималардан сўраймиз?— кулимсиради бош котиб.—Ижод... ижод эздан чиқмадим, ишқилиб?

— Йў-ў,— деди Ултон кафтининг орқаси билан манглайини артиб.—Аммо сизнинг шеърларингиз...

— Хўш-хўш?

Ултон бу одамга ўз ғазаллари ҳақидаги гап ёқишини, айниқса — мақтов бўлса, яйраб кетишини... вилоят газетасида ишлаб юрган чоғларидаёқ сезган эди. Тўқлибой Қўчқоров икки марта редакцияга кириб, ходимлар билан чақ-чақлашиб ўтирган, табиий, газетачилар Олатоғ райком котиби ёзган бадиҳаларнинг қимматини яхши билишса-да, кўтариб мақташган, муҳаррир эса у кишидан янги асарлар кутиб қолишларини изҳор этган эди.

Тўқлибой Қўчқоров ҳамма билан хўшлашгач, Ултоннинг қўлтиғидан олиб пастгача (учинчи қаватдан) тушган ва... бир гал: «Партия турмуши бўлимига ўт. Фойдаси бор... Барибир районга борасан-ку?» деган, иккинчи марта — Ултон «хўжалик» бўлиmidангина эмас, умуман, бу бўлим шуғулланадиган барча соҳалардан кўнгли совиб, газетада «Табиат бурчаги» сарлавҳаси остида чиқадиган мақолалар мутасаддиси бўлиб ишлаётганида, унга: «Бу ишинг ёмон-мас. Лекин ҳечқурса партияга ўтиб қўй...» деган эди.

— Халққа ёқади,— деди Ултон.— Айниқса Хуррамбой қўшиқ қилиб айтганда...

Тўқлибой Қўчқоров тағин ўнг бурчакка кўз ташлаб олиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Раҳмат-у... барибир биздан Машраб чиқмайди!— деди-да, қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

Ултон «сирли» бурчакка қараб қўймоқчи эди... Бироқ Тўқлибой Қўчқоровнинг бемалол кулишию ўзига тушунарли мавзуда гап кетаётгани учун ўзини ҳамфикрлар даврасида ўтиргандек туйди: чалғимаслик керак.

Шунда миясидан бир гап ўтди: «Наҳот шу одам райком секретари?»

Бироқ шу оннинг ўзида шу йил Биринчи Май байрами куни Тўқлибой Қўчқоровнинг район марказидаги «Олатоғ» ресторани биқинида — қанотлари тушириб қўйилган юк машинаси устида — қизил алвон ёпилган столча ортида ноҳиянинг казо-казо арбоблари ўртасида туриб, катта йўлдан «ура-ура!» садолари остида байроқлар, шиорлар, плакатлар кўтариб ўтаётган оломонга оҳиста қўл силкитиб қўйиши, лабидаги қувноқ табассумнинг гоҳо ҳокимонамағрур ифода касб этиши, гўёки пастдаги халққа юксак бир тахтдан қараётгандек қиёфаси жамол кўрсатиб қолди.

— Хўш, бўлмаса гап бундай, Ултонбек!— Қўчқоров рўмолчага кўз жияқларини артаркан, Ултонга тағин «чойни ич» ишорасини қилди. Сўнг:— Мен сенга ишонаман,— деди.

Ултон ҳушёр тортиб, бутун вужуди қулоққа айланди.

— Эшитаман, Тўқлибой ака.

— Бу-у, мактабларда аҳвол қалай?— У ёнидаги қоғозга бармоқларининг орти билан уриб қўйди.— Зокирбойнинг ёзганлари ростми?

— Рост!— деди Ултон... худди бу савол ғойибдан келгандек ҳайрат билан.

— Ҳим-да,— Қўчқоров тортмасидан «Золотое руно» қутисини чиқариб, лабига сигарет қистирди. Олтинранг ёндиргичда тутатиб:— Нега, нега сен ўзинг ҳам келиб, бир оғиз айтмадинг менга?— деди.— Зокирбой-ку, ёзишдан бошқа нарсани билмайди.

— Мен энди...— Ултон қўлларини ёзган бўлди. Хижолатомуз жилмайди.

— Бўтабой Сўпиям қарамаяптими?

Ултоннинг тишлари ғижирлаб кетди.

— Сира! Мутлақо эътибор қилмайди! Ҳолбуки... ўзининг Зиёдулла деган ўғлиям ўқийди!

— Ҳим,— Қўчқоров майин жилмайди.— Нима учун? Сабаби борми?

— Сабаби...— Ултон ғамгин илжайди. Кейин хўрсиниб:— Айтишга арзимайди, домла,— деди ва қизиша бошлади.— Ўзингиз ўйлаб кўринг: Зокир Уринов у одам ҳақида... кечирасиз, баъзи бир нодонларча ишлари, раҳбар одамга, халқнинг отасига ярашмайдиган лоқайдликлари ҳақида ёзган. Хўп, ёзган бўлса — ёзипти! Зокир Уринович ҳақ...— Шунда Тўқлибой Қўчқоровнинг Бўтабой Сўпи билан яқинлиги эсига тушиб кетиб (илло бу одамнинг айтуви ила ўшанинг мошинасида келганини ҳам эслаб), пастроқ тушишни маъқул кўрди. Аммо барибир сўзлари кўнгли тубидан чиқа бошлади:— Ахир, энди, мактабда нима айб? Мактаб — Зокир Уриновнинг хусусий маҳкамаси эмас-ку? Унинг яхши бўлишидан аввало совхоз директори манфаатдор-ку? Қолаверса, бу...

Тўқлибой Қўчқоров бошини эгди.

— Яна нималарни ёзган экан? Уриновинг... Бўтабой Сўпиевич ҳақида?

Зокир Уриновнинг гўё Ултоннинг «кишиси»дек айтилиши йигитга ўтиб кетди.

— Анча-мунча ҳақ гапларни ёзганлар,— деди баттар дадилланиб.— Масалан, кутубхонанинг очилиш-очилмаслиги Бўтабой Сўпиевичнинг кичкина хотинига боғлиқ. У киши кутубхоначи-да...— Тўқлибой Қўчқоровга қараб сўзларкан, овози титраб кетди:— Болалар китоб ўқиши керак. Ҳозир ўқишмаса, қачон ўқишади... Бунинг устига, китоб жамғармаси жуда камбағал! Бир марта кириб кўрдим, домла. Ўрисча китобларга тўлиб кетган...

— Яхши-ку?

Ултоннинг эти жимирлаб кетди.

— Ҳа, энди,— деди чайналиб.— Лекин биринчи галда она тилларида ўқишлари керак. Қолаверса, улар ўрисчани яхши билишмайди ҳамда бизда ўрислар ҳам йўқ ҳисоб...

Тўқлибой Қўчқоров боз бурчакка кўз қирини ташлаб олди-да:

— Да, буни ўйлаб кўриш керак экан,— деди.— Хўш, Бўтабой Сўпиевнинг ўша ёш хотинга уйланганини ҳам ёзгандир ҳойнаҳой?

Ултон сергак тортиб:

— Ҳа,— деди.— Лекин бундан ўзлари кейинчалик пушаймон қиляптилар...

— Нима учун?

— Энди, у хоним... Сўпиевга суйишиб теккан эканлар-да.

Қўчқоров шўхчан бир гурунг бошламоқчига ўхшаб кетди-ю:

— Хўш, яна нималарни ёзган экан?— деди.

Ултон у кишига тикилди: тергов қиляптими? Бировлар ҳақида кўпроқ нарсани билиб олиш учунми? Йўғ-е, бу савол-жавоб ўз-ўзидан туғилди-е.

— Яна...— Ултон вилоят газетасида ишлаб юрган чоғларидаёқ кўп марта газак олиб, малҳам топмаган дарди ёдига тушиб:— Домла, чет элларда ёш болалар меҳнатидан фойдаланиш ҳақида тўлиб-тошиб ёзамиз,— деди.— Лекин мана, эрта-индин... хашак ўримига ҳайдаймиз болаларни. Сентябрьнинг ўн учинчи кун — пахтага! Икки ой! Бу қандай аҳвол, домла?

— Сен қаршимисан?

Ултон Тўқлибой Қўчқоровнинг мижжа қоқмай шундай деганидан лол қолди: «Шуям савол бўлди-ю! Шундай... шоир одам, «Рўзи маҳшар кимнинг тоши кам келур?» деб турган одам шундай... демагоглик қиладими?

Ахир бу савол — сафсатабозлар учун қўрқитиш қуроли бўлиб келган-ку? Демак, уларнинг ночорлигидан, жоҳиллигидан нишона бўлиб келган-ку?»

Бироқ ўз мулозимларидан гумонсираб, яъни, Тўқлибой Қўчқоровнинг ўйлаганичалик «жоҳил, демагог» эмаслиги, ҳа-ҳа, эмаслигига ишонч-интизор билан:

— Нега энди «қарши» бўлар эканман,— деди. Дегаҳ, ўзидан ҳам ҳайрон қолди: нега бундай деди?

— Ана шунақа,— Тўқлибой Қўчқоров тутаётган сигаретини кулдонга босиб эзди.— Ана шунақа, Ултонбек!— Кейин яхлит дераза ойнасига бир муддат хомуш қараб қолди-да, Ултонга бирдан синиқ жилмайиб.— Ана шунақа,— деди яна.

Ултон тушундики, бу одам ҳам ўша «иш»ларнинг нотўғри эканини яхши билади. Лекин, ноилож... Чамаси, бу одам ўзигаям ўша хавфли-даҳшатли «қаршимисан?» деган саволни бериб тасалли топса керак? Ажабо, нега энди?..

Ултон «нега энди?»дан нарига ўтолмади: илло, у «томон» ўзи учун-да хавфли эди.

6.

— Гапинг тамом бўлдими?

— Ҳа...— деди Ултон.— Зокир Уринов бундан бошқа...

— Э, кўй ўшани!— Қўчқоров яна сигарет тутатди.— Бачкана... Ҳақиқатчи эмиш! Бошқаларнинг ҳеч нарсага ақли етмас экан-да? Нодон деб ана уни айтса бўлади! Бўтабой Сўпиевни эмас!— кўрсаткич бармоғини ҳаводаги ёзувни ўчиргандек нари-бери юргизди.— У ўз ишини билиб қилаётир! Ҳа, сал-пал тўнглиги бор...— Сўнг боз бурчакка нигоҳ отиб, қаҳ-қаҳлаб кулди.— Шу тўнглиги билан яхши кўрипти-ку ёшгина қиз?

Ултон бошини эгди: у собиқ домласининг янги жиҳатларини кашф этгандек эди: ўша одам — Зокир Уринов нодон бўлса, замон жоҳиллар замони экан.

— Ултон!

— Лаббай, Тўқлибой Қўчқорович.

— Яна Қўчқорович!

— Энди...— деди Ултон.— Балки ҳақиқатан ҳам Зокир Уринов нодондир.

— Нодон!— фавқулодда шахд билан тағин уқтирди Қўчқоров.— Нодон бўлмаса, бир хўжалик бошлигининг кўнглини тополмайдими? Шунчалик қийин ишми бу?

— А-а-а.

— Ҳа-а-а,— хириллаб деди саркотиб.— Ёза-ёз қилиб юради, илонни ини-

дан чиқариб... Ахир халқимизда мурсою мадора деган гаплар бо-ор! Бола йиғламаса, она сут бермайди... Уям одамга ўхшаб: «Ўртоқ Бўтабой Сўпиев, масала шундоқ-шундоқ, ўтган гапга салавот, ҳаммамиз ҳам бу дунёда меҳмон-миз» деб... Тушунапсанми?

— Тушундим,— деди Ултон. Кейин овози хира тортиб қолди:— У киши энди... бу ишлар директорнинг бурчи, деб ўйлаган-да.

— Бурчи эмиш!— Қўчқоров Ултонга алам билан тикилди.— Қаерда ёзиб қўйипти?

— Ахир қишлоқ совети...

— Советда мана бу бор!— Тўқлибой Қўчқоров... район фирқа қўмитасининг биринчи котиби икки бармоқ орасидан учинчисини чиқариб кўрсатди ва...

Ултон эслади: дарвоқе, бу — шоиртабиат, бир сўз айтиб ўн куладиган одам баъзан ёвуз бўлиб кетарди.

Интернатдаги ўғил болалардан биронтаси бемаҳалда қизлар ётоғига кирган бўлса ёки биронтаси билан сояда гаплашиб турганини эшитса...

Аммо ўзлари туннинг аллапайтларида ҳам гоҳо қизлар ётоғида пайдо бўлар, ҳатто «айрим»лари билан боғча томон кетаётганларини Ултон ҳам уч-тўрт марта кўрган эди.

Ултон дарҳол бошини эгиб қолган, энди бутун вужудини тер босган, энди... бу ерда ортиқча ўтиришга тоқати қолмаган эди.

Бироқ, назарида, саркотиб жаҳл устида бу «иш»ни қилганидек, энди пуншаймондек... у кишига боқди. Тўқлибой Қўчқоров ўша жаҳолатда «Золотое руно»ни нари-берига сурарди.

— Узинг учун ўл етим дейдилар... Тавба, менинг ҳам бу ерда босиб ўтирган миллион сўмим йўқ, бир чангалини олиб кетсам: «Ма, мактабингни ремонт қилиб ол!» деб... Ҳе, одамлар борки, янги мактаб қуриб олишяпти! — У столга тикилиб гапирар, тобора тезлашарди.— Лойиҳасини туздиради, облисполкомнинг сессиясидан ўтказади, облфин билан гаплашади... Буларнинг ҳаммаси учун...— Бирдан»— Уф-ф!— деб юборди-да, ёнидаги қизил телефон трубкасини кўтарди. Сўнг уни ташлаб юбориб, селектор тугмасини босди: — Шарофат!

Селектор дўриллади:

— Лаббай, Тўқлибой ака!

— Менга Бўтабой Сўпини ула.

— Хўп бўлади.

Қўчқоров бошқа пахтагулли пиёлага чой қуйиб, бир хўплади.

— Гап шу, сени чақиритдан ҳам мурод шулки, хўш, сенга ишонаман,— деди.— Шу мактабингни бизнинг номимиздан... райкомнинг вакили сифатида текшириб, бор кам-кўстини ёзиб келасан... Хўш, қолган мана шу ўн-ўн беш кунда нималар қилиб улгуриш мумкин, ана шу томонлариниям ўйлаб ёзасан.— Ниҳоят оғир бир юмушдан қутулгандек бўлиб, Ултонга ҳорғин кўз тикди.— Нега бақрайиб қолдинг?

Ултон ҳайратда эди.

— Домлажон...

— Ноқулайми...

— Йўқ.

— Барибир... Район партия комитети — районнинг эгаси! Хоҳлаган одами-ни, кадрини чақиритиб, хоҳлаган ишини буюради... Бунни тушунсанг керак?

— Албатта.

— Раҳма-ат. Сени опкелган мошина пастдами?

— Пастда.

— Эртага соат ўн бирда кутаман.

— Хўп...

— Ҳозирча гапимиз шу... Ҳим, отанг тоғдадир?

— Ҳа.

— Сен ҳам Оқсувда яшайверасанми?

Ултон сергак тортиб кетди.

— Албатта,— деди.

— Ғалати чикдинг-да. Яқинда редакцияга кирган эдим, сени сўрашди. У тарки дунё қилган, дедим. Зоҳид, дедим... Айтмоқчи, қачон уйланасан-а, қачон? Уялади бу киши?..

Ултон сув остидан чиққандай, кўксинин қабартиб нафас олди.

— Бир кун...

— Машраб яхши айтган:

«Машрабо, ёр ҳизматини айла жону дил била,
Ушбу даврон ҳам ғанимат, олмағайди кошки».

Эшитдингми?

— Гўзал шеър,— деди Ултон бу одамнинг дидига яна ичдан тан бериб.

— Йўқ, сен эътибор қил! — Қўчқоров шубҳасиз шеър бобида гурунқ қилишидан завқ олар, бу йўриғда ўзининг зукколигини намойиш этишни истарди. «Ушбу даврон ҳам ғанимат, олмағайди кошки!» — Так что, яшаш учун шошилиш ҳам керак, мулла... Нечага кирдинг?

— Салкам... ўттизга,— жавоб берди Ултон ва бу сана тилидан чиққани учунми ғалати бўлиб кетди: шунча ёшга кириб қопти-я!

— О! — хитоб қилди Тўқлибой Қўчқоров — Надо подумать! — Сўнг бирдан қўзғолиб унга биққи қўлини узатди.— Хайр.

Ултон у кишининг қўлини олди. Ва:

— Раҳмат,— деди. Кейин стулни жойига суриб қўяркан, бурчакдаги кимсанинг ҳам кўзғалганини пайқади ва кўриб, ҳайрон-он бўлиб қолди.

— Салом.

7.

— Салом,— деди у ҳам.

У оппоқ, итёқа кўйлак ва йўл-йўл бекасамдан юбка кийган, бир қарич қолдириб кесилган тим-қора сочи елкасина тушган қарос кўзлари қандайдир чақноқ қиз... Оқсувдаги амбулаториянинг бош дўхтири эди.

Ултон... питра ёпишган юзи рапидадай бўлиб отдан тушганида, шу қиз оппоқ чойшаблар илиб қўйилган дор яқинида — ўтлоқда — столча ёнида бир кампирнамо хотин билан гаплашиб ўтирган экан.

Ултон бўзни сув ёқасидаги ёввойи толга боғлаб, ҳансираб-лапанглаб келган...

— Врач борми?

— Нега бўлмасинлар!

— Кўринг, жон синглим. Уқ тегди...

— Вой-бў-ўй! Ҳожар опа, марганцовка... Дўхтир уни оққина, ёлғизгина уйчага бошлаб кирди.— Душманингиз отдими?

— Қайда душман... Вабше, душман десаям бўлади.— Ултон юмилиб кетаётган қовоқларини йириб очиб, врач кўрсатган суюнчиғи баланд, тиш дўхтири кабинетида бўладигандек креслога ўтирди.

— Ҳожар опа?

— Мана.

— Кўзингизни юминг.

— Мундан ортиқ юмиб бўладими.

— Ух, чопонни ечинг! Опа, ёрдамлашинг.

— Укол қилишим керак.

— Раҳмат.

Бир зумдан кейин Ултон яланғоч билагига игна санчилганини сезди. Кейин илиққина намчил пахта юзини силай бошлади. Кейин дўхтирнинг икки бармоғи юзига ботгани, этини қисганини билди-ю, худдики юзида ҳуснбузар бор-у, қисганда ёрилгандай бўлди. Нимадир тирсиллаб отилди, ерга тушгани ҳам эшитилди.

— Оғридими?

— Йўқ. Раҳмат сизга... Хирург, ҳақиқий жарроҳсиз.

— Мен педиатрман... Опа, пахта.

— Опагаям раҳмат.

Ниҳоят, Ултон қаттиққина катда кўзини юмиб, юзига босилган муздек ҳўл сочиқдан роҳатланиб ётаркан, телефон дискаси айлана бошлади. Сўнг врачнинг қўнғироқдек овози янгради:

— Алло!.. Балнисами деяпман, э-э! Э, ўзларими, ўртоқ Мўминов? Яхши,

зўр... Менга қаранг, Қўлдош ака, «Скори помош»ни жўнатинг!.. Э, зарил бўл-маса, сўрайманми сиздан? Қизиқсиз-а... Совхознинг мошиналари менинг маҳ-римга тушганми? Ҳа, ҳа... Уқ еган. Сочма ўқ... Опташладим деяпман. Ситиб-да! Ҳа. Яқинда гениколог дипломиниям оламан!.. Уч-тўртта ўқ қолди. Этга чуқур ботиб кетган...

Борганда танишасиз-а! Ўзимиздан!

Бир муддатдан кейин дўхтир келиб, катнинг оёқ томонига ўтирди.

— Уртоқ ярадор!

Ултон сочиқни юқорига сурди, оғзи очилди.

— Эштаман.

— Қолганини сўтак опташлайди.

— Нима?

— Главврачни айтаётирман.

— О-о. Кечирасиз, бир култур сув ичсам.

— Ҳожар опа! Қаҳрамоннинг оғзига сув томизинг...— Қиз қийқириб кул-ди.— Энди танишиб оламиз, а?

— Ҳўп бўлади.

— Мана сув... Қаттиққина этсиз бармоқлар Ултоннинг гардани остига суқулди-ю йигит бошини кўтарди, оғзини очди ва жағлари қаришиб кетаётганини шунда сизди. Сўнг ҳалқумига қуйилган муздек сувни юта бошлади. Ниҳоят, стакан тортилди ва этсиз қўллар эгаси Ҳожар опа: — Сиз Султонбойнинг ули-я? — деб сўради.

— Худди ўша кишининг ўғлимиз,— деди Ултон.— Раҳмат сизга. Сувдай сероб бўлинг, опа... Муни қаранглар-а, Оқсувда яшаб, бу ерга келмаган эканман!

— Энди келаверасиз,— деди дўхтир.— Кўпроқ овга чиқиб турсангиз, бас. Ултон инқиллаб кулди.

— Лекин мен — овчиларнинг овчисиман.

— У-ўў! Фамилиянгиз, демак, Султонов?

— Султонов.

— Исмингиз?

— Ултон... Ҳўкиз терисидан бўладиган чарм. «Алпомиш»ни ўқиганмисиз? Ултонтоз дегани бор-ку?

— Мен дostonларга қизиқмайман... Қаерда ишлайсиз?

— Мактабда ишлайдилар,— деди Ҳожар опа.— Эналари Қўйсинаой дугонамиз эди. Кўп кайвони аёл эди.

— О, раҳмат,— деди Ултон ва кўз ўнгида Оқсойнинг нари бетидаги Қиз мозор кўриниб кетди...

— Опа ташқарига қаранг. От кишнади,— деди дўхтир.

— От бекорга кишнамайди... Синглим, мен эшитмадим. Қулоққаям таъсир қилганми дейман?

— Балки,— деди врач.— Ишқилиб, миянгиз омон бўлсин!.. Сиз мақола-лар ҳам ёзиб турасиз-а?

— Эй, билар экансиз-ку!

— Улдикми энди, бир совхозда туриб, уни-буни билмасак... Ҳей, чойхона қаршисидаги кулбаям сизники-а?

Ултон қалбини туйқус тўлдирган шодумонликдан энтикиб кетди: унинг кошоноси-да у!

Ёқадими сизга?

— Да, так.

— Майли.

— Туғилган йилингиз?

— Минг тўққиз юз эллик...

— Илгари бирон-бир травма олганмисиз?

— Илгари... Ҳе, синглим, болаликда... Йиқилиб-сурилиб катта бўлган-миз-да.

— Отган кишини танийсизми?

— Йўқ... Айтмоқчи, синглим, илтимос: Менга битта справкаям ёзиб берсангиз. Шундоқ-шундоқ деб.

— Ёзиб бераман... Социқни ҳўллаб келай. Ана, шиши анча қайтиб қолди.

- Энди отни миниб кетаверсам ҳам бўлар?
- Районга боришингиз керак.
- От қоладими?
- Бўри еб кетмайди.
- О, яхши гап.

Хуллас, Ултонбек «Тез ёрдам»га кираётганда, бетининг беш-олти жойига лейкопластир ёпиштирилиб бир таъвияга айланган эсада, кўзи уни-буни кўрар эди. Оқ халатли врачнинг чарос чашмалари ва тўлқин сочларини (келган пайтидагига нисбатан) шунда аниқ кўрган, қув-шўх табассумига жавобан қўлларини кўксига қўйиб таъзим қилган, қулоқларини чимириб турган бўзга эса қаролмай, Ҳожар опага ташаккур билдирган эди.

8.

- Яхшимисиз? — шивирлади Ултон.
- Раҳ-мат,— деб Баҳор ҳам шивирлади ва Ултон қаҳ-қаҳа отиб юборишдан ўзини аранг тийиб қолди.
- Тўқлибой Қўчқоров:
- Мундай сирлашиб қолдиларинг? — деди-да, қиҳ-қиҳлаб кула бошлади.
- Нима, сизнинг дастингиздан сирлашиб ҳам бўлмайдимиз? — деди Баҳор дабдурустдан ва Қўчқоров энди тескари қараб хандон ота бошлади.
- Ултон қизарди, аммо у ёқимли ва ташвишли ҳаяжон оғушида эди.
- Кулманг! — деди шунда Баҳор Қўчқоровга.— Биров кириб қолса, нима дейди?

Қўчқоров қўлларини кўтарди.

— Бас.

— Хўп. Биз — гулдур-гуп, Ултон ака, у кишига чой беринг.

Ултон чиндан ҳам чой қуйиш учун жилаётганди, Қўчқоров буёққа буткул ўнгланиб:

— Ўтир, ўтир,— деди.

Ултон ўтирмоқчи бўлди-ю, тек қолди.

— Мен ахир...

— Ўтир-е! Сенга сюрприз қилмоқчи эдим. Бўлмади. Бузилди.

— Мени сюрприз қилмоқчимидингиз? — сўради Баҳор.

— Уф, илтимос.

— Хўп. Хон ҳукми — вожиб. А, Ултон ака?

Ултон гангиб-ютиниб, Тўқлибой Қўчқоровга боқди. У киши тағин битта «Золотое руно»ни лабига қистирган эди.

— Ҳазил яхши. Ҳазилнинг садағаси кетай,— дея чеккичини тутатди.

Сўнг хўрсиниб:

— Гап шундаки, Ултонбой, мана Кенжабоева ҳам сен билан боради,— деди. Ултон Баҳорга юзланганди, хўжайин жеркиб берди.— Гапга қулоқ сол!.. Кейин бемалол қарайверасан, Баҳорой бунга арзийдилар... Хўш, Баҳор, сиз мактабнинг гигиена-санитария талабларига қанчалик жавоб бериш-бермаслик масаласини аниқлайсиз. Вазифа — шу.

— Хўп, нимаям дердик.

— Кейин заключенияни битта қилиб опкеласизлар. Тушунарлими?

— Ҳа,— деди Ултон.

— Бўлмаса сен боравер. Баҳорой ҳозир чиқади.— Ултон ўрнидан туриб тисланаркан, Тўқлибой Қўчқоров Ултоннинг кўнглини яна кўтариб қўйгиси келди: — Сюрприз шу эди,— деб Баҳорни кўрсатди.— Қара, «бир қултум сув билан ютса бўлу!»¹

Ултон бирдан уялди... Тўқлибой Қўчқоров учун ҳам уялиб кетдики, у «Бас!», «Бас!» деб юбормаслик учун тезгина бурилди. Ва қадам отган чоғида Баҳор бошини ҳам қилиб қолганини кўрди. Зардаси ўринли эканига иқрор бўлиб ҳамда шаҳдига шиддат кўшилиб, эшикни очиб чиқди. Эшикни қамаркан, Тўқлибой Қўчқоровга тағин бир бор кўз отиш ёхуд таъзим қилиш фикри хаёлига келди-ю, хаёлида қолди.

¹ Саккокийнинг машҳур байтига тақлид.

Атлас кўйлакли котиба:

— Кеп тулинг,— деди.— Милиса — ўзимизники, ўрганиб кетади, Ултон ака.

— Раҳмат, синглим.

У йўлакка чиқди. Кетаркан, котибанинг гапи бирдан наша қилиб: «Итга ўхшатдимми? — деди.— Авчаркага.»

Кайфи чоғ ҳолда пастга тушганида Набига дуч келди.

— Сени сўрадилар, холос.

— Ҳозир.

Ултон ташқарига чиқди. Кун пешин бўлаёзган эди.

— Ишлар битдимми, домла? — сўради милиса.

— Ҳа,— Ултон шахдам юриб, мрамр зинадан тушди. «Газик» ёнига бориб, «Прима»дан тутатди-да, ҳар ёнга кўз ташлай бошлади.

Ўнг кўчадан ҳам, сўл кўчадан ҳам ўтиб қайтаётганлар буёққа қараб-қараб қўйишар ва ўзаро ғўнғиллашиб кетишарди.

Фирқа кўмиталарида расм шу: котиблар бозор, шанба кунларида ҳам, агар бирон томонга чиқиб кетишмаса, албатта идорада ёки унга яқин ерда бўлишади: токи юқоридан сим қоқилганда, дарҳол трубкани кўтариш имконига эга бўлишсин. Шу боис бугунгидай ҳордиқ кунларида ҳам ярим кечагача ишхонадан жилишмайди ва уйларигга борганда ҳам, телефон аппаратини ёстиқлари ёнига қўйиб ётишади.

Гўё мамлакатда «ҳарбий ҳолат» эълон этилган-у, булар — сергак соқчилар!

Шунинг учун арбобларнинг уйқусию ҳордиғида ҳаловат кам бўлади.

Энди денг, шанба куни райком биноси олдида, боз устига — кимсан, «Оқсув» совхозининг директори Бўтабой Сўпи миниб юрадиган маълум ва машҳур «Газик» қошида бир киши турган бўлса; тагин у киши вилоятда ҳам хийла таниқли ва нечундир туғилган қишлоғига келиб дарвишона ҳаёт кечираётган бўлса!

Уни кўрганлар нима деб ўйлашади?

«Бир гап бор-ов...»

...Ултон шу тобда ўткинчиларнинг ўзи ҳақида нима ўйга боришлари мумкинлигини хаёлига келтирмас, у мағрур ва шод эди.

Набининг ўктам овозини эшитди:

— Яшасин рус халқи, буюк оғамиз! ¹ — Сўнг етиб келиб, Ултонга сирли қараш қилди-да, худди қитиклайдиган каби: «А-а-а!» дея қўл чўзди-ю, тортиди.— Кечирасиз, домлажон!

Оғзинг қулоғингда?

— Шунақа. Ҳа-я, табибингизни кўрдингизми?

— А-а, у кишини? Ҳа, Айтмоқчи...

— Биламан, биламан.

— Сени мошинангда кетар эканмизми?

— Ал-бат-та! Мен, умуман, омадли йигитман, домилла.

— Ҳа, рост.

— Сиз бу трундалетни ўйламанг. Хоҳласам ҳозир ташлаб кетаман. Умуман-да: нимани истасам, истагим рўёбга чиқади:

— Ҳим, масалан?

— Йўқ, ҳозирча...

Шу пайт ойнабанд қўш эшикдан... Баҳорой чиқди. Беқасам ним-кўйлак ялт-юлт этади. Қўлида оққина сумка. Туфлисиям оқ... Милиса унга чест бериб, бир нималар деди.

— Наби, Баҳорнинг мавқеи баланд дейман-а? — ихтиёрсиз бир тарзда сўради Ултон.

— О, зўр! Унча-мунчани писанд қилмайди. Маладес... Лекин, домилла, бир ўзи ўша бойўғлихонада ишлаб юрипти бечора! Бир ўзи! Тўғри, иккита штати бўш. Ярим штатдан, лекин ким райондан ўша ёққа қатнашни истайди?

— Да-а,— деди Ултон.— Бироқ амбулаториянинг жойи яхши. Сувнинг бўйи. Ўтлоқ.

¹ Ўзбекистон гимнидан (бузиб ишлатилляпти).

— Э, барибир ёлғизлик тортади-да...— Кейин «Ургут» сигаретидан олиб, гугурт чақиб тутатди.— Энг муҳими — дарди бор бечоранинг. Йигирма бешдан ўтиб эрга чиқмаган қизнинг аҳволини ўйлаб кўринг.

Ултоннинг юраги шувиллаб кетди: «Наби йўлда айтган қиз шу эмасми?» Аммо сир бермай:

— Ҳа, қийин. Ҳамма нарса табиий бўлиши керак,— деб қўйди.

Ултон Набининг сўзини тинглаётган эса-да, кўз қири Баҳорда эди. Майдонга кириб, нақ милиса қошида тўхтаган баргранг — ҳарбийларникига ўхшаш «Газик»дан йўғон бир рус тушмоқда, Баҳор бўш қўлини манглайига соябон этиб, кулумсираб турарди.

— Оиласи яхши, укаси мард...

— Кимнинг?

— Баҳор опанинг-да! — шунда Наби ҳам бинога қайрилди-ю: — Эҳ, эҳ, ўлмаптилар,— деди.

Рус киши бошидан похол шляпасини олиб, энкайганича Баҳорнинг қўлини ўпарди.

— Қизиқ,— деди Ултон ҳам ёжиғиниб.— Бу нима қилиқ экан... Баҳорга ёқяпти, дейман.

— Ёқмасаям...— деди Наби пишиллаб,— райкомнинг иккинчи секретари у киши!

Ултон Набига тикилди.

— Иккинчи секретари?

— Билмайсизми?

— Э, менинг... нима ишим бор шулар билан! Идеология котибини билардим, холос.

— Бир жал...— тилини тийди Наби.— Мен салом бермайман. Қўрқадимендан лекин. «Набижон, Набижон», деб туради.

Ултон унга ёмон сўзи учун дакки бермоқчи эди, кўзи яна анавиларга оғди.

— Эй, бу... опанг шунчалик баландми, а? — яна сўради у. — Ё райком секретарлари ўзгариб кетган-у, мен ҳаётдан орқада қолганманми?

Наби елкасини учирди.

— Уриснинг одати маълум... Айниқса, Таракановнинг ҳаммага яхши кўрингиси келади. Чолларгаям эгилиб салом беради... Тўқлибой ака бўлса опани ҳурмат қилади. Амбулаторияга бориб ишлашни ҳечким истамаган экан. Қўлдош сўтак ҳам кўндиролмаган. Кейин Тўқлибой ака Баҳор опага бир оғиз айтган экан — тамом. Айтмоқчи, Тўқлибой Қўчқоров у кишига дарс берганлар... Наҳот билмайсиз? Менимча, опаям «Карл Маркс»да ўқиган.

Ултон эслолмади.

— Қуйи синфда ўқиган бўлса, эътибор қилмаганмиз-да... Ҳе, ўшанда биз интернат болалари қисиниб-қимтиниб, киногаям ёлғиз чиқолмасдик. Сенга ўхшаган шотирлардан кўрқиб...

Наби иршайди.

— Сиз ҳам кўрқар экансиз-да?

— А, нима! — деди Ултон шошиб: Баҳор котиб билан хўшлашиб, бу ёққа йўналган эди. — Эйнштейннинг бир гапи бор: «Инсонни икки нарса ҳалокатдан сақлаб келди ва сақлаб қолади, — дейди. — Биринчиси — ўт-олов! Иккинчиси — страх... кўрқув!»

— Эҳа-а, — деди Наби домласига сидқидилдан тан бериб ва, чамаси, ўзининг ҳам инсон ҳақидаги тасавури бойиб қолгандек бўлди. — Демак, кўрқиш... Зўр олим экан. Ҳақиқатан ҳам шу-да: кўрқмасанг, ўзингни ҳимоя қилмасанг, жойи келганда, қочмасанг...

— Уласан.

Ултон чекинди: Баҳорой солланиб келмоқда, рисоладаги шаҳарлик бўлиши учун чамаси битта қора кўзойнак етишмас эди.

Наби ҳам четланди-да, бирдан эгилиб мошинага ишора қилди:

— Марҳамат!

— Эшикни оч, — деди Баҳор ва.... Ултонга чап кўзини қисиб қўйди. — Хизмат қилсанг, охиригача қил.

— Хўп бўлади, хоним афандим! — Наби орқа эшикни очди. Кейин мошинанинг ортидан айланиб ўтиб, олдинги эшикни тортди. — Марҳамат!

— Бойнинг мошинасига мингандан кейин мингандек бўлайлик! — Баҳор олд томондан ўтаркан: — Утиринг, Ултон ака, — деди. — Уятчан кўри-наси-а?

— Ҳе, энди сизларнинг олдингизда... — Ултон, гапига зид ўлароқ ғужури тутиб, орқа ўриндиққа кириб ўтирди.

Баҳор — олдинда.

— Нима дедингиз?

— Бизникиям бир гап-да, синглим. Бизга шу-у, Оқсувнинг бўйидаги кулба бўлса! Оқсув шарқираб оқиб турса! Олатоғдан шабада эсса...

— О, шоир экансиз.

— Йўқ, хоним! — Ултон олифта, такаббур кишилар билан мунозара қилишни яхши кўрар, ундайларни то «ўтқазиб» қўймагунча тинчимас эди. — Биз табиатга ўхшаб табиий яшашимиз керак холос.

Дунёдаги барча сунъий нарсалар: одатлар, дилдорликлар, хушомадлар — сунъийлигича ўтиб кетади. Ҳаёт... ўзининг табиийлиги билан қолади! Ҳе, кў-ўп давронлар ўтди бу дунёдан! Юзлаб цивилизациялар!... Не-не киборона урфлар ёйилмади! Ун тўққизинчи аср рус киборлари даврасида француз тилини билмаган зодагонлар энг қолоқ одамлар саналган. Узимиздаям ҳозир шундай. — У ачиққина кулди. — Рус тилини билмасангиз, ҳолингиз хароб! Оддий телеграмманиям жўната олмайсиз... Окошкдан «Что тебе, бабай?» деса, содда ўзбек чоли нима деб жавоб қилади? Ва оқибат бир сўзни эшитади: «Иди, иди, не мешай!» Ана! — Ултон бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Тўғри, бу урф бошқачароқ маънога эга... Балки бу урф эмасдир: мажбуриятдир!

Шу пайт эътибор этдики, Баҳор Набига бир нималар дея қизгин шивирляпти, Набибой эса «Газик»ни энгаракдан кўчага чиқариб марказга бураётир.

Ултон бирдан лабларини қимтиб, «Прима»ни чиқарди. Аёл киши борлигида чекиш ноқулай эканини билса-да, жаҳл билан сигарет тутатди.

Баҳор сергакляниб қараб:

— Чекинг, чекинг, — деди. — Лекин сифати паст экан.

Ултон қотиб қолди.

— Ҳа, — деди ниҳоят. — Райком секретари бўлмасак, «Золотое руно» топилмаса!

Қиз унга совуқина тикилди.

— Ҳа-я.

Кейин олдинга ўнгланди-да, нозик бармоқларини сочларининг тагидан тикиб тўзғитган бўлди.

Наби йўл билан банд, аммо сал-пал безовталиги ҳам бор эди.

Катта йўлга чиқиб, кунботарга қайрилдилар. Чап қўлда — собиқ интернат ўрнига тушган «Олатоғ» ресторани қаршисидан ўтаётганда, Наби ўша ёққа бўйинини чўзиб қаради.

— Ҳали вақт бор, опа, — деди. — Очирид ҳам катта.

Кейин: Э-э! — деб юборди. — Заказ қилмасангиз, алдайди. Ичи тўла пиёз.

— Йўғаса тезроқ ҳайда, — деди Баҳор. — Ана қўзғунлар қарашяпти, кўзинг ўйилсин.

— Бекорчилар-да, опа. — Наби мошинани вағиллатиб суриб кетди. — Иш йўқ...

Ултоннинг хаёли дафъатан шу бир сўзга оғиб: «Ҳа, — деди ичида. — Ишсизлик бор. Бу даҳшат!»

— Наби.

— Ҳа, домлажон!

— Ҳим... майли, кейин айтаман.

— Ҳўп.

Баҳор аҳён-аҳён ўнг-сўлга кўз ташлар ва хўрсиниб қўяр эди. Ултон ўчган сигаретини тутатди-ю, энди чекмади. Ойнадан сиртга чертиб юборди. Кейин кўнглидан шу гап ўтди: «Ўзимиз ифлос қиламиз...» Сўнгра суянчиққа ястанди. Мошина шитоб билан юриб, талай еңгил мошиналарни қувиб ўтиб ва вағ-вағ сигнал бериб, «Қариялар чойхонаси»ни ҳам ортда қолдирди.

Бекатда, яъни, тагликка ўрнатилган шапалоқдек тахтага биргина — «Остановка» сўзи ёзилган қуруқ ерда сарғайиб ўтирган чол-кампир, ўсмир-болакайлар қошидан ҳам зинғиллаб ўтиб кетди.

ГАИ пости қошидан пастликка энгач, қиялама йўл билан адирга ўрлай бошлади.

9.

— Домилла, бир нима демоқчи эдингиз? — сўраб қолди Наби. — Шаҳардан чиқдик.

— А-а, уми? — Ултон эслади. — Районда ишсизлар кўпайиб қолганми? Мен четдаги одамман, билавермайман... — Кейин кулиб қўйди. — Тўқлибой ака мени «зоҳид» дейдилар. — Шу он тасавури қаърида Ҳиндистон жунглиларининг қора ўрмонларида кезиб юрувчи соч-соқоли ўсиқ, ярим яланғоч кимса кўриниб кетди. Бундан қандайдир роҳатланиб: — Яхши айтдилар, — деди.

— Энди, ишсиз... кўп, — деди Наби тажангганиб. — Армияни битириб келишади, мактабни битириб чиқади. Институтга кириш қийин. Ё зўринг бўлиши керак, ё заринг! Э, зўрларниям йиқитиб юборишади, зар турганда... Энасини урай бу ҳаётни!

«Ана! — деб ўйлади Ултон. — Жамиятимизда ишсизлар йўқ, деб қарил-лаймиз! — сўнг вилоят марказида ҳам аҳвол шундай экани, яъни саноат корхоналарида асосан руслар ишлаши, ўзбеклар тилни билмагани учун у даргоҳларга йўламасликлари, журъат этиб борганлари ҳам аризани ўрисча ёзолмаганликлари учун кулгига қолиб, ишга жойлашгандан кейин ҳам ғайри-табиий туртки-тунгиларига дош беролмай кетворишлари — одатдаги ҳол бўлиб қолганини эслади. — Эҳ, бу масалани кўтариб чиқиш керак-э! — бирдан қасд қилгандек деди. — Масковга ёзиш керак! Тошкентга...»

Бироқ айна чоғда матбуотда бундай муаммо ҳеч қачон чиқмаслигига ҳам ишониб турарди.

Ўрқачлар муюлишидан эсаётган шабада Баҳорнинг ўнг елкаси узра ичкарига кира бошлади-ю, Ултон бўғзига сув тўлгандай ҳансираб қолди. Шунда бу шабада «таркиби»да антиқа бир атир бўйи борлигини ҳам туйиб, қизнинг қора сочларига гангиб қаради. Шампунда ювилганиданми, ялтираб турган сумбуллар тўзғиб пасаяр, Баҳор эса бепарво, юзини худди шу шабадага тутиб борарди.

Ултон оғзига тотли бир нарса тушгандай тамшаниб ва маъносиз жилмайиб кетаётганини пайқаб қолди-ю, дарҳол тумшайиб, ўзини орқага тортди.

Наби рўпарасидаги кўзгуда Ултонни кузатиб бораётган эканми:

— Уфф! — деб юборди. — Яхши гаплардан гаплашайлик-а, домилла! Ё сиз гурунг беринг-е, уккағарнинг қизи!

Баҳор унинг елкасига мушт туширди.

— Безори!

— Уҳ, ўҳ! — деди Наби. — Яна битта уринг, ўша ер қичияпти.

— Энди домланг урсин.

— Раҳма-ат. — Наби керишди-да, Ултонга қия қараб, қизга ишора қилди:

«Гапиринг».

Ултон чимирилди.

— Баҳорой, — деди, — тўғрисини айтсам, менга «Прима» кўпроқ ёқади.

— Мен ҳам омади гапни айтувдим-да, — деди Баҳор. — Лекин гурунгла-рингга қулоқ солиб, бир нимани ўйладим.

— Хўш?

— Ишсизлар борликка бор. Лекин йўлини қилган одам иш тугул, амалга етишаётир. Шунинг учун киши ишчигина эмас, ишбилармон бўлишиям керак экан-да, деб қолдим.

Ултоннинг кўзлари каттариб:

— Сиз... мақол айтдингиз! — деди. — Ҳа, ишчигинамас, ишбилармон ҳам бўлиши керак! — Сўнг кўнглида бир хижилликни туйди: «ишбилармон», «кор-чалон» сўзлари унинг учун ҳам салбий маънога эга эди. Бироқ шунда айтилгандай бўла билиш — яшаш учун кураш шартларидан бири эканига тан берди-ю, ўксиди: ҳа, бу ҳолга тан бериш — озод яшашни ихтиёр қилган мағрур одамни таҳқирлар эди: унингча, ҳаётда ҳар бир иш — табиий, беғараз ва макру ҳийлау устамонлик деган жодулардан холи бўлиши керак.

Тўғри, у ҳаётда шундай яшаш мумкин-жорий бўлишига зиғирча ишонмас-

ди, бироқ ўзи шундай яшагиси келар, шунга интиларди: ҳе, бунинг завқи, бу ҳолатни туйиб ғурурланиш, кўксингни тўлдириб нафас олиш — сени замандан кўтаради, қандайдир ўзингни покиза бўшлиқларга туясан...

— Мана, ёнимизда жонли мисол бор, — давом этди Баҳор ва унинг оҳангида шўх титрамалар сезила бошлади. — Ҳарбийдан қайтаётган йигитлар озми? Бунингиз автошколани бир амаллаб битирди-ю, мана, каттакон Совет миллионерининг мошинасига шофёр бўлди!

«Совет миллионери... — Ултоннинг юраги ёқимли ура кетди. — Ҳа. Ундайларнинг номи шу! Ажабо! — У Баҳорга фахрланиб... кўз отди: — Эй, сиз доно одам экансиз-ку!»

Лекин мақтов тилининг учида қолди.

— Ҳе, эн-насини... — деб сўкинди Наби. — Охири сиздан ҳам таъна эшитаман, деб ўйламовдим, опа! — Асфальт эриб, кирди-чиқди бўлиб қолди: — Дугонангиз опа Бўтабой Сўпига айтган экан-да... У кишилар бизга ҳамсоя. Мол сўйиш керак бўлса, баъзида отамни чақирарди. Отам менга айтиб эди: «Наби, бор, «ҳалоллаб бер» деб. Керак бўлганда, ҳашаригаям чиққанмиз. Кейин шу гап бўлди-да... — У «Ургут»идан биттани тутатиб олди. — Армияда танковий частда хизмат қилиб эдим. Уни-буни ўрганган эдим. Мана, — чарслик билан Ултонни кўрсатди. — Домиллаям биладилар, Зокир Уриновични трундалетини ювиб, мойини алмаштириб... Э-э, автошколага киришдан олдин мошина ҳайдашни билардим! Нима бу! — Кафтининг қирраси билан чамбаракка туртиб қўйди. — Каллани жиндак ишлатсангиз, бўлди-да!

Баҳор унга атай чўчинқираган назар билан қараб турарди.

— Вой, бир оғиз гапимга шунчаликми? — деди. — Майли. — Сўнг аразлаган бўлиб олдинга боқди.

Наби унга тикилиб турди-да:

— Ҳе-е, уккағарни қизи! — деб юборди. Ва Ултонга бир гап айтиш учун бошини бурган эди, Баҳор:

— Сўкма, — деди. — Одил миршабга ёзиб берсам, кунингни кўрсатади.

Наби қаҳ-қаҳ отиб, яна такоррлади:

— Ҳе-е, уккағар! Ёзиб беринг. Эй, Баҳор опа, ёзиб берсангизчи?

— Уф, фойдаси йўқ шекилли, — деди Баҳор пинак бузмай. — Хўжайинингга айтсанг, қайтамга бечора участкавой гап эшитади. — Сўнг Ултонга сузилибгина қаради. — Фикрим тўғрими, ўртоқ Султонов?

Ултон уларнинг муомаласидан фавқулудда завқланиб келаётган эди.

Баҳорнинг ўшанда... Ушбу муаллим ҳақиқатан сочма ўқ еган маъносидан ёзиб берган справкасани икки кундан кейин Одил миршабга, яъни, «Оқсув» совхозининг участкавойи Одил Эрматовнинг қўлига тутқазгани, «мен натижасини кутаман!» деган, Эрматов унинг юзидан кўз узмай: «Топамиз! Ҳаракат қиламиз! деб ваъда берган, бироқ оқибат... қўлларини ёзиб, сонига урган эди: «Йўқ, ҳеч дараги чиқмади!»

Ана шу Ултоннинг эсига тушиб кетди-да:

— О, аста айтасизми! — деди Ултон. — Бўтабой Сўпининг югурдаги-ку у!

Баҳор ўйланиб сўради:

— Сиз қайдан биласиз?

— Э! Буни ҳамма билади.

— Ҳа, рост.

— Эй, домилла-е! — деб бақирди Наби. — Опага гап топиб бериш қийин. Биласизми, мен бу кишига «жодугар» деб от қўйдим!

— Вей, жуванмарг! — Баҳор унинг елкасига тағин мушт урди ва бошини эгиб, роса пиқиллаб кулди: афтидан фақат ўзига маълум бир нималар ёдига тушган эди.

— Ана шунақа, — деди Наби. — Опамиз билан юрсангиз, асло зерикмай-сиз! Баъзида мошинани сўраб қоладилар-да, «скорий помошь» бўлмаса...

— Шошма-шошма, — деб қолди Баҳор. — Битта сўзинг ғалати чиқди: «юрсангиз» дедингми?

Наби яна кулиб юборди.

— Ҳе, эна... Чин опам бўлсангиз, ўлдирардим!

— Оғзингдан чиқиб, ёқанга тармашсин, — деди Баҳор. — Хайрият,

укам эмассан. — Сўнг кутилмаганда жиддийланиб: — Умар жинниям етади... — деди.

— Сомсахонада кўринмади-я?

— Термизга кетган... Қуриб кетсин шу Афғониям. Бошга битган бало бўлди... Ултон ака, сиз биларсиз, қачон тугар экан бу уруш?

Ултон ҳушёр тортиб:

— Урушми? — деди. — Яқин-орада тўхтамаса керак?.. Мен бир тарихчи сифатида айтишим мумкин, — дея чайқалиб давом этди у: — Бизда... хусусан жанубимизда босмачилик ҳаракати ўт-тиз ик-иккинчи йилгача давом этганди, Баҳорой! Ўттиз иккинчи йилгача!.. Бу нимани кўрсатади? Бунинг устига, Афғонистондаги социал шароит бизнинг Бухоро амирлиги давридаги шароитдан деярли фарқ қилмайди...

— Ҳе, қирилиб кетсин бари, — деб тўнғиллади Баҳор. — Хайрият, укам армияни битириб келган. Йўғасам опкетарди. — Кейин мунглиниб қўшимча қилди: — Опқолиш ҳам мумкин эди-ю...

— Опқолишяпти! Пули борлар опқолади! — деди Наби. — Бу секрет эмас!

— Дунё шу экан-да! — Баҳор яна сочлари тагидан бармоқларини тикиб, бошини силкитди.

Ултоннинг димоғига тағин... бояги атир ҳиди урилиб, кўз олди айланиб кетгандай бўлди. Ва орқага солиниб, бир зумга кўзларини юмди.

Наби қаршисидаги кўзгуда тағин Ултонни кузатиб, мошинани секинлатган эди. Аммо дарага кириб бораётгани, у ерда қирғоқдан оққан сел сувлари ўйиб юборган жойлари кўплиги, демак, уйқудаги одамнинг уйғониб кетиши турган гап экани учунми:

— Ҳе-ей, домилла Султонов! — деб бўғиқ қичқирди. — Дарага келди-ик! Аттанг, қаламқошлар хазон бўлганда!..

Ултон Қўрғондарага худди Наби айтгани — қаламқош гулларида териб келиш учун бораётган пайтида ўқ еганини эслаб:

— Дарвоқе, бу даранинг бетларидаям қаламқош ўсади, — деди. — Баҳорой, сиз у гулни биласиз-а?

— Шуни сўрамоқчи эдим, — деди Баҳор.

— Сизга кўрсатайми? — деб юборди Ултон. Ва нега бундай деганига ҳайрон қолди: қачон кўрсатади? Тўғри, уйда — кулбасида бор, қуриб қолганидан. Лекин ҳали ранги ўчиб кетмаган.

— Қачон? — Баҳор бирдан бошини буриб сўради. Унинг лабларида ғоят тиниқ — бола табассуми бор, фақат кўзлари синовчан боқарди.

Ултон ютиниб:

— Ҳозир десангиз — ҳозир! — деди.

— Шу ерда-я?

— Ҳа-ҳа-ҳа! Йўқ... Уйда бор! Уйда!

Кейин яна ичидан зил кетди: уйга опкирмоқчими уни?

Ултон ўзининг яшаш шароитини ўзгалардан сир тутар ва бундан ҳам завқ олар эди. Чунки ўзига маслакдош бўлмаган кимсалар ҳужрага кириб қолса, «ҳеч нарсани тушунмаслиги», аксинча — ўзининг устидан кулиб чиқишларига амин эди: «Ахир, одамларни чиройли жиҳозлар қизиқтиради!»

Унда эса...

— Келишдик! — ўнгарилиб ўтирди Баҳор. — Ўзи, қизиқ-да шу уйингиз ҳам, — дея давом этди: — Яланг бетда. Ҳаммаёқ — тикан... мен қачон йўлдан ўтганда қарасам, Баба Яганинг «қуринья ножка»да турадиган уйчаси кўз олдимга келади. Тўғри, у — ўрмонда. Лекин сизнинг уйчангизниям шоирона десамми..

— Денг, денг! — ҳаяжондан юраги гупуриб кетди Ултоннинг. — Нима бўпти, тиконзорда бўлса? Буниям ўз гўзаллиги бор! Тиканлар! Менинг азизларим! Уларни баҳорда кузатинг... йўқ, ҳозир ҳам... гўзал! — Қиз яна қараган, нигоҳида дилкаш бир ҳайрат зоҳир эди. Ултон баттар жўшиб кетди. Уларнинг таги — бутун бошли бир олам! Тўрғайлар ини бор... Ҳозир ўша хас-хашаклардан ясалган хонадонларда холдор-холдор тухум пўчоқлари ётипти. Полапонлар ҳозир оналари қатори бўлиб қолди.

— Гапиринг-гапиринг, — деди Баҳор.

Ултон кулиб, артистлик қилаётганда қўлга тушгандек уялиб бошини эгмоқчи бўлди-ю, қизнинг далдасида ажиб бир самимиятни уқиб, хўрсинди.

— Тўрғай! — деди. — У — ҳақиқий дашт булбули, Баҳорой! Уни қишда... йўқ, февралнинг бошларида кўрсангиз. Кечаси. Соат тўртлар, дейлик. Ой ботган. У ер-бу ерда лахтак-лахтак қор ётипти. Сову-уқ! Ана шу қорнинг шуъласида — атроф кўройдин... — Ултон энди Баҳорни унутган, ўша манзарани яққол кўриб ҳикоя қилар эди. — У ёқдан чулдирайди биттаси, бу ёқдан жавоб беради бошқаси... Сиз уйча олдида пўстинга ўраниб анграйиб турибсиз... Мўъжиза юз бераётир!

Ултон ўзига келди. Синиқ жилмайди-да, бармоқлари титраб, сигарет олди.

— Да-а, интересно... — Баҳор табассумли лабини қимтиб, яна олдинга ўнг бўлиб ўтирди. — Наби, домланг ҳақиқий шоир!

— Ундай деманг, — Ултон энди инкор этди: — Мен шоир эмасман, Баҳорой. Мен... табиатшуносман! Ҳа, бунинг олдида тарихчилигим ҳам, археолог касбим ҳам — бир пул! Менинг келиб тўхтаган бекатим — шу: табиат... — Кейин кўнгли бузила бошлаб, сигарет тутатди.

Одамнинг табиатида қизиқ бир жиҳат бор: бирон киши бирон ерда қизиқ бир нарсани кўрган бўлса, ёки бирон ҳидни туйган бўлса, ёхуд биронта муҳим гапни шеригига айтган бўлса, орадан анча вақтлар ўтиб, ўша бўй-у, ўша нарсасу-ю, ўша гап ёдидан буткул кўтарилиб кетган эса-да, яна ўша манзилга қадами ётганда ўз-ўзидан ўша «нарсалар» ёдига тушади.

Набибой қишлоққа яқинлашар экан, Ултонга бир «қизнинг қизиқиши»ни айтган, аниқроғи, бу борада гап очган ерига етганда:

— Эй, домилла! — деб қолди бирдан. — Районга бораётганда нима деб эдим сизга?

— Нима? Кўп гапирган эдинг, — деди Ултон.

— Э-э! Бир жонон ҳақида...

Баҳор сергакланиб кулди.

— Ну-у, сизларнинг бунақа гапларинг ҳам борми!

— Эсладингизми? — Наби дўқ қилиб сўради.

— Э-ҳа, — Ултоннинг юраги шувиллаб кетди. Айби фош бўлгандек сўлиш олди-ю, шу заҳоти... Баҳорга ялт этиб қаради: унинг сочи, оппоқ кўйлаги, атир бўйи — бари бир бўлиб унга аллақандай ёпирилди ва Ултон орқага тортилаётганда Набининг қайсар-сурбет кишиларга хос овозини эшитди:

— Ўша қиз... шу киши бўлса-чи? ...Ҳе-е-е! — Сўнгра, лочин човут солади-ган какликдек бўйинини ичига тортди.

Баҳор:

— Вой, ярамас бола! — деди-да унинг елкаси, тиззаларига устма-уст мушт тушира кетди. — Елғончи... Ҳу, сени Бўтабой Сўпига айтиб ҳайдатмасам, ана, кўрасан! Дунё опанг ҳам мен тараф бўлиб кетади... — Кейин чуқур хўрсиниб юборди-да: — Ултон ака, бунинг гапига парво қилманг, — деди. — Феълени биласиз-ку?

— Ҳа-ҳа, — деб чайналди Ултон.

Наби мошинани секинлатиб, қатор тутзор орасидан тубанга эниб кетган тошлоқ йўлга бура бошлади.

— Мактабгами? — Ҳўв, сизлардан сўраяпман?

— Ҳа-ҳа, — деди Баҳор ҳам.

10.

Наби йўлни «териб» ҳайдаб, Оқсувнинг ягона илм ўчоғи — Крупская номи билан аталадиган мактабга етди.

— Келдик!

Баҳор эшикни очиб, кўмир палахсаларидан холи жойга тушди. Ултон ҳам тушиб ва негадир кўмир ушоғи устидан юриб Баҳордан берирокда тўхтади. Сўнг туфлисини ерга тап-тап уриб қоқди: у нега бундай қилаётир — билмас, аммо ўзида нима учундир ўтга ва сувга отишга шайлик сезар эди.

— Ана бизнинг мактаб! — деди кейин тантанавор оҳангда ва... бу — молхона тахлит «илм ўчоғи» ўзининг туриш-турмуши билан фоят «табиий» ва дилга яқин кўриниб кетди.

Ана «КРУПСКАЯ» ёзуви. Чанг босган лавҳанинг девордан фарқи кам —

унга қўшилиб кетгандай. Оҳаги кўчиб ювилиб тушган деворга ҳар хил чизиқлар тортилган, тирналган, шилинган. Деворнинг бўғотга туташ жойидан хас-чўплар ва турфа қийқимлар осилиб турар, улар устидан чумчуқ болаларининг... чирқ-чирқ этган овозлари эшитилар эди.

Кулранг-кир эшик берк.

— Шуми?

Ултон Баҳорга ялт этиб қаради ва унинг юзидаги изтироб аралаш ижирға-нишни кўриб, ҳушини йиғди: ҳа, бу — мактаб эмас!

Пахта теримига чиққанда ўқувчилар (студент ва ишчилар ҳам) ётиб турадиган барак!

Йўк, молхона деб қурилган-у...

— Шу, — деди Ултон беҳол тортиб, — Суратини газетага босиб чиқаринг, биров ишонмайди, Баҳорой! — Қизнинг исмини тутгач, дадилланиб кетди. — Биз эса, «илм ўчоғи» дея лоф-қоф урамиз! — Сўнг қизнинг кўнглини кўтарганими: — Умуман айтганда-ку, кўпчилик қишлоқ мактаблариям шу аҳволда, — деди. — Тўғри, ҳиммати баланд директор бор жойларда аҳвол бошқачароқ. Айниқса, олий маҳкамалардан вакиллар тез-тез келиб турадиган жойларда.

— Кирамизми?

— Албатта! — Ултон ерга тикилиб ниманидир излаётган Набини қоровулга юбормоқчи бўлди-ю, ўзи... ҳа, ўзи бориб келишни маъқул топди. — Ҳозир!

Ултон мактабнинг муқолишига ўтиб, тажриба боғчаси бошида кўнқайиб турган лойсувоқ уйчага қараб:

— Ҳў-ў, Қўрбоши бобо! — деб бақирди. Ва Зокир Уриновнинг шалоқ «Победа»си йўқлигидан ўзининг ҳам йўқлигини тусмоллаб: «Чойхонадами?» деб ўйлади: илло у киши сентябрь яқинлашгани сари мактабдан узоқлашмас эди.

Чол ишком остида ётган экан. Тақя кийган бошини кўтарди.

Ултон қўли билан имлади-да, ўзи ҳам майдонга тушди.

— Директор қаерда?

Қария боғ томонга қараб қўйди.

— Узоқ гижжа билан тўманга эниб кетди.

Илмий мудир Ўзоқ Тўлагановни фақат шу чол «гижжа» лақаби билан атарди.

— Комиссия келган, — деди Ултон. — Эшикни очинг.

— Ҳа, ундай бўлса... — чол узун қалами желлагининг киссаларини кавлай-кавлай, кетди.

Ултон ариқчадан ҳатлаб, пастак ишком остидан у ёққа чиққач, йўнғичқапоя пуштасидан — сўқмоқдан бораркан, олхўрилар орқасидан чағ-чағ кулги эшитилди. Йигит ёғиниб кетди: «Шундай кундаям ичадими одам!» деб кўнглидан ўтказди.

Миқтигина, сурп кўйлагининг енглари тирсаккача шимарилган Зокир Уринов билан доимо тиржайиб турадиган рангпар Тўлаганов икки ғўлада бир-бирига юзма-юз бўлиб ўтирар, ажриқлар устида бўшаган пиво шишалари ётар эди.

— О, марҳамат! — деб калта қўлларини кўтарди Зокир Уринов. У кишининг хумдек боши терлаган, кўзларининг оқиға қизил югурган эди.

— Салом! Домла, райкомдан комиссия келди.

— Ка-ак?

— Оҳ-воҳингиз тегишли жойларга етипти... Уртоқ Тўлаганов, туринг сиз ҳам! Домла, юзингизни ювиб олинг, кўзларингиз...

Зокир Уринов ўрнидан турди: маст эмас эди.

— Кимлар экан? — деди. — А, анави сигаретни олинг, Ўзоқбой. Раҳмат.

— Борганда кўрасиз.

— Жуда соз! — Уринов кўйлагининг орт этагини шимиға тикиб, битта сигаретни лабига қистирганча жилди.

Тўлаганов ҳам домлага эргашди.

11.

Зокир Уринов қўл-бетини чайиб ва рўмолчасига артиниб, мактабнинг биқинидан ўтган цемент йўлкага тушди. Бу йўлка тоғ бағирларидаги тошлоқ

сўқмоқларини эслатар, яъни тепадан (тарновдан) тўкилган ёмғир сувлари у вада қилиб ташлаган эди.

Қоровул муюлишда кўринди-да, тақясининг устидан кафти билан босиб — бошини ишқай бошлади.

— Меҳмонлар қани, Урол бобо? — деди Зокир Уринов. — Соч ўсипти-да? Бобо эшик томонга ишора қилди.

— Набингиз очиб кирипти.

— Қанақа Наби?

— Наби-да, — деди Ултон.

— О-о, ажойиб! — Зокир Уринов иршайиб, каттакон бошининг қоқ устида айлантириб қўйилган сийрак сочларини кафтида сийпади.

Набибой Зокир Уриновнинг «суюкли ўқувчиси» саналарди: негаки ўқишга ҳуши йўқ йигитчанинг югур-югурга суяги йўқ, ҳали қарасангиз — директорнинг мошинаси атрофида уймалашган, ҳали қарасангиз — у кишига чойхонадан сомса-кабоб ташиган, ҳали анави «оқ бола»дан ўраб келган...

Аммо Наби Бўтабой Сўпига шофёр бўлиб ёлланиб кетгач, Зокир Уриновнинг ҳам «суюкли» дан кўнгли хийла совуган эди.

— Мабодо Бўтабойям келмадимми? — Зокир Уринов малла «Газик»ни кўргач сўради.

— Келиб қолар... — деди Ултон.

Зокир Уринов унга чақчайди.

— Сенинг улар билан... Айтмоқчи, кимлар улар?

Ултоннинг энсаси қотиб, айна чоғда домланинг ҳайратларини табиий англаб:

— Ичкарига кирайлик, — деди.

Йўлак тахта пол қилинмаган, лойли жинкўчага ўхшар эди, ерда қачонлардир пойабзаллардан тушиб, қотиб қолган лой парчалари ҳамон бор эди.

Ултон ўзи синф раҳбарлигини қиладиган «8-б»нинг эшиги очиқ эканини кўриб, юраги гурс-гурс уриб кетди: худдики, ўзи тафтиш аъзоси эмас-у, анави дўхтир қиз ўзининг синфини атай кўрмоққа келгандай.

Зокир Уринов олдинда, тажанг-изтиробли Ултон орқада, очиқ эшикка етдилар.

Баҳор доска ёнида сумкасини кўксида тутиб, аллақандай кўрқиб турар эди. Набибой қалашиб ётган парталар орқасида энкайиб, нималарнидир, чамаси бир замонлар ўзининг тамғасини қолдирган ўтирғичини, қидирарди.

Зокир Уринов:

— О, ассалом алайкум! Хуш келибсиз, ўртоқ Кенжабоева! — деди.

Баҳорнинг чеҳрасидаги кўрқув қандайдир аламга айланди.

— Салом, домла, — деди.

Зокир Уринов қўл узатди, у панжаларини учини бериб, тортдида, йиғлам-сираган оҳангда:

— Вой, домла-а-а, — деди. — Қайси асрда яшаяпмиз?

— Бизми? Инқилобдан бурунги асрда яшаётирмиз десам, унда мадрасаларимиз бор эди, — табассум қилиб жавоб берди Зокир Уринов. — Ҳарҳолда...

— Вой, уйига ўт тушсин бу системанинг! — қиз хонани буларга кўрсатаётгандай қўлини қимирлатди. — Шу ерда ўқишса... Ерни қаранг, зах. Анави печками? — сўради бурчакдаги занглаб кетган тунука печни кўрсатиб.

— Илитади! — жавоб берди Зокир Уринов. — Шундаям яқинига борсангиз.

— Ўқувчилар пальтоларда ўтиришар?

— Чопонларда ҳам.

— Ахир, ўзларинг мундай... — Баҳор домланинг уст-бошига ишора қилган бўлди. — Буни наҳотки...

— Бизга боғлиқ эмас, ўртоқ Кенжабоева, — паст тушмас эди Зокир Уринов.

— Биз ҳар йили қўлимиздан келганини қилиб юрганимиз учун бу барак йиқилмай турипти. Лекин бу йил...

— Мумкин эмас! — деди Баҳор, табиий, «бу аҳволда қолдириш мумкинмас»лигини кўзда тутиб. — Мен... бугуноқ бориб ёзиб бераман! — Ултонга

қараб кўйди-ю; — Райздравгаям, облздравгаям ёзиб бераман! Бу заххона соғ болани касал қилади-ку?

— Жуда тўғри айтасиз! — таъкидлади Зокир Уринов. — Шунинг учун ҳар йили етти-саккиз ўқувчи район касалхонасига бориб ётади. Сиз, ҳарқалай, бу ерга янги келгансиз...

— Тавба.

— Хайрият, қишлоқ болалари тағин чидамли бўлади. Бунинг устига боёқишлар кўникувчан... Кейин кумуш тишларини кўрсатиб кулди. — Бечоралар ҳали қиёслашни билмайдилар-да: вакуумда яшаётир! Нима дедингиз, ўртоқ Султонов?

Ултонга Баҳорнинг «...ўт тушсин бу система...»га деган гапи дафъатан таъсир этиб кетган эди. Домланинг «вакуумда яшаётир!» дегани муаммонинг моҳиятини очгандек бўлиб:

— Худди шундай! — деди.

— Салом берди-ик! — шу палла Набибой парталар ортидан бўй кўрсатди.

— Ҳе хулиган, — деди Зокир Уринов. — Мана, аҳволимиз шундай бўлганидан кейин, синглим, ана шундай хулиганлар чиқади бизнинг даргоҳдан.

— Э, ундай деманг-е-е, — Наби буёққа йўналди. — Мана, Ултон Султоновга ўхшаган ёзувчилар ҳам чиқади! Нима деяпсиз... Ассалом алайкум, домла! — қўл узатиб кулди. — Лекин ичувчи чиқмасин денг. Ҳе-е-е!

— Рост айтасан, — деди Зокир Уринов. — Домлага ичимлик ташиб юриб ҳам ичувчи бўлмаслик мумкин экан.

Наби кулиб юборди. Ултон ҳам кулди. Баҳор эса жилмайди-да:

— Чиқайлик, — деди.

— Бошқа хоналарни... Айтмоқчи, фақат ўзларингми? — сўради Зокир Уринов.

Баҳор Ултонга кўз отди. Ултон:

— Ҳа, ўзимиз, — деди.

— Да? — Домла чақчайди-да, кейин ишшайиб Баҳорга илтифот қилди. — Марҳамат, ўртоқ Кенжабоева... Сиз «Карл Маркс»да ўқиган бўлишингиз керак?

— Ҳа.

— У намунавий мактаб. Мен маориф мудирини бўлиб ишлаган вақтларимда вакилларни фақат ўша мактабга оборардик. Шуни талаб қилишарди. Кейин...

— Кейин «обормайман» дедингиз-а? — луқма ташлади Наби орқадан.

— Албатта.

— Шундан кейин ишдан ҳайдалдингиз?

— Ў, бугина учунмас.

— Эҳ, домлажон-е, — деб, Наби бош чайқади. — Истасаларингку, мен шу мактабни янгилаб бероламан! Худо урсин-а, домилла! Узимга ўхшаган иккита шотир билан келиб... шундай айлантириб бензинни сепаман-да, битта гугурт чақаман, тамом! Қарабсизки, эртаси янги мактаб қурила бошла-нипти! Ва-а-а!.. Чидамайсизлар! Чидолмайсизлар! Давлатнинг мулки-да бу?

Набининг гапига кулиб бораётган Зокир Уринов:

— Да! — деди бирдан. — Давлатнинг мулки... Давлат фақат шуни кўради. Орқасини ўпириб кетаётганларни кўрмайди! Ҳе-е, ўртоқ Кенжабоева, сиз ҳали «система» ҳақида гапирдингиз. Ҳаққаст рост. Бизнинг маориф системамиз аянчли аҳволда!

Ўзоқ Тўлаганов йўлакка кирдимиз, синфхонада гап-сўз бўлаётганида у қаерда эди, хонадан чиқишгаётгани-чи, — биров билмади, «Газик» қошида тағин ўгирилиб, кошонани томоша қилмоқчидек қарай бошлаганларида, эшик биқинида илжайибгина турган Тўлагановга ҳамманинг назари тушди ва Зокир Уринов:

— Э-э, бу киши — бизнинг илмий мудиримиз Ўзоқбой Тўлаганович! — дея уни Баҳорга таништирмоқчи бўлди.

Баҳор эса:

— Салом, — деб унга бош ирғади-да, ўткир тикилиб қолди, кейин кўзини тезгина олиб Зокир Уриновга юзланди.

— Домла, биз қўлимиздан келган ишни қиламиз, — деди. — Мана, ўртоқ Султонов билан... ўз хулосамизни ёзиб берамиз. Тўқлибой Қўчқорович-га! — Кейин қандайдир ишонч билан қўшимча қилди: — Эртадан иш бошланиб қолар. Ремонт... — Сўнг домланинг ҳайрат ва шодлик билан кенгайган

кўзларига боқиб: — Ўзингиз ҳам таклиф-талабларингизни ёзиб берсангиз, — деди. — Биз... шу атрофда бўламиз. Амбулаторияда касалларим кутиб қолгандир... — Кейин асабий хўрсинди. — Умуман-ку, бу мактабни Набингиз айтгандай ремонт қилиш керак экан.

Наби қийқириб кулди. Унга бошқалар ҳам жўр бўлишди.

Шу асно комиссия аъзолари мошинага — жой-жойларига кириб ўтиришди.

Асфальт йўлга чиққанларида, Наби мошинани йўлнинг ўнг четига ўтказиб:

— Буюрсинлар! — деди ҳар икки «йўловчи»га ям тегишли қилиб. —

Ё ўзим йўлбошчи бўлайми?

Ултон дафъатан тетикланиб:

— Ўзингиз! — деди.

Баҳор эса ҳамон мактабдан олган таассуроти таъсирида эканми:

— Э, бу дунёнинг ишларини ўйласанг жинни бўласан... — деб юборди. —

Майли, бошла, қаёққа бошласанг!

Наби мошинани зинфиллатиб ҳайдаб кетди.

12.

«Газик» чойхона қаршисига етганда, Ултон Набининг елкасига туртди.

— Бўлмаса сен этакдан айланиб, боққа тушабер. Мен ҳозир. — У эшикни очаркан, юраги бир-икки пўкиллаб урди: наздида, Баҳор эътироз билдирадигандек эди. Йўқ, у жим ўтирарди...

— Нима гап, домилла? — сўради Наби.

— Ҳайда, ҳайда!

Сўнг ўзи пилдираб йўлни кесиб ўтди.

Мустафоқул амакининг соқоли йўқ, лекин мурти шопдай. Бир замонлар Фарғона каналида ишлаб, беқасам тўну шоҳи қийиқ боғлаб ҳамда ғарчли этик кийиб қайтган: ҳамон ўшандоқ кийинади.

Қария умрида кўп балоларни кўрган: Германия билан урушда ўнг қўлининг нақ кафтидан яраланган, шунинг оқибатида учта бармоғи жонсиз бўлиб — осилиб қолган: ҳамон қимирлаб туради.

Узоқбой Тўлагановнинг фикрича, «қирриқ чол ўзини отган».

Аммо бу ҳолни командирларнинг билмагани қизиқ! Айтишларича, ўзини отган одамни дарров билишаркан: яқиндан теккан ўқ этни куйдириб юборармиш.

— Ваалейкум ассалом, Султон жўрамнинг ули! — деб қарши олди қария Ултонни. — Отангиз тоғдан қачон тушади?

— Яқинда, яқинда, — деди Ултон чолнинг билкиллаган бармоқларидан қўлини тортиб. — Шу, бир-икки дўстлар кепқолишди. Беш-ўнта ҳалиги... — Чол ҳазилкаш бўлгани учун ҳазил қилди: — Ўзингиз ейдиган сомсадан бўлса!

— Бир оғиз сўзингиз, — деб соғ қўлини кўксига қўйди-да, кулбага ишора қилиб кўз қисди. — Мошинадан тушдилар! Ана, у киши водийлик дейман-а?

Ултон чимирилиб қараб, «Газик» «тўрт оёқ» уйча қошига етиб тўхтагани, Баҳор бошини қанқайтириб, уйчани томоша қилаётганини кўрди.

— Йў-ў, у киши шу ерлик, — деди қизариб. — Водийлик эмас... Райондан.

— Кўйлақларига қараб адашимман... Қобилжо-он!

Афғонистондан бир қўл бўлиб қайтгач, шу ерда фаррошлик қилаётган ва ҳамон яшил формасини ташламаган, новча, сочи тўкилиб кетган йигирма икки ёшлардаги йигит супургисини кўтариб келди.

— Лаббай, амаки?

— Акангизга ўн дона особий заказдан бўлсин. Айтинг, думбадан кўпроқ солсин... Ҳов, бу кишини биласиз-а?

— Э, домилла-ку, — деди у.

Ултоннинг бу йигитни кўришга «тоқати йўқ»: кўнгли бузиларди, мияси, алғов-далғов бўлиб кетади.

— Ҳа-ҳа, — деди у бошини эгиб. — Қобилжон ўзимизнинг ука-ку.

— Энди, Султон жўрамнинг ули, сиздан биргина илтимос бор, — Мустафоқул амаки унинг тирсагидан ушлаб, йўлка томон жилди. Кейин орқага ўгирилиб; — Уни кўринг, уни! — деди. — Кабобхонани. Тошдан ясадик. Қримдаям бунақаси йўқ. Орқасига ўтамизми? Орқасига?.. Бўлди, тушундим... Ош бўлади

энди! Учта ўчоқ кавлатдим. Тоес, қурдирдим. Кафелдан. Ахир, биз ҳам, алҳамдулилло, ўзбекмиз. Қачонгача олатоғлик бўлиб юрамиз? Ё гапим нотўғрими?

— Тўғри, тўғри,— деди Ултон.— Сизга раҳмат... Сиз келмаганда бу чойхона ҳам йўқ эди.

— Отангизга раҳмат.

— Ҳим, сомса қачон тайёр бўлади?

— Бирпасда-да! Биламан, шошиб турибсиз. Лекин ман ҳам анчадан бери шу гапни...

— Хўш-хўш?

— Гапнинг қисқаси, бизнинг ҳам исми-шарифимиз бир газета юзини кўрсал

— А-а-а, жуда тўғри айтдингиз!— деди Ултон астойдил.— Сизни ҳарқанча мақтаса, оз... Очиғини айтаман; менга сизнинг мана шу уст-бошингиз ҳам ёқади, амаки. Раҳмат сизга!— Ултоннинг қарияни хурсанд қилгиси келиб кетди.— Мен албатта... мухбир жўраларга айтаман.

— Йўқ, ўзингиз...

Ултон ноилож бош ирғади.

— Майли.

— Сомса пишди — Қобилжондан жўнатаман.

— Хўп.

— Оҳ! Ўзим тўйларида хизмат қилай-да!

Ултон аллатовур бўлиб кетди. Ва дарҳақиқат бу масалада бир тўхтамак келиш фурсати етганига иқрор бўлди.

— Раҳмат, раҳмат, амаки.

Ултон бурилиб, асфальтга оёқ босган ҳам эди, еру кўк шундай гумбирлаб кетдики, Ултон йиқилиб тушадигандек тек туриб қолди: шу сонияда у нақадар ожиз жониворга айланди! Бу кенг олам даҳшатга тўлган эди.

Ултон ғижиниб, кейин ўзини босиб, қаршисига — осмон билан тоғлар орасига боқди: Кўкмайдон чўққиси устидан чўзилиб чиққан узун-оқ калаватутун фалакка кўтарилиб келмоқда, учида жимитдек учкич бор эди. У орқа томонга ўтиб кетди: изидан тутун карвони совуқ бир камалак бўлиб қолди-да, аста-секин ёйила бошлади.

Ултон шаҳд билан жилиб, йўлдан ўтди. Сўқмоқдан илдамлаб бораркан, машина ғилдираклари босиб-эзиб ўтган жангшоҳларни кўриб, кўзидан пахтаси чиқиб кетди: «Ахир, босипти-ку?» — наздида, талай тўрғайлар инлари топталиб кетгандай туюлди. Сўнг «Газик» ўрлаб келган томонга кўз отди-ю, қора тикан ва жангшоҳлардан холи-ўтлари қовжираб қолган сарғиш ерларда ғилдирак изларини кўриб, енгил тортиб кетди. Кейин:— Нимага боққа тушмай бу ерга келишди?— деб ўйлади. Ва шу зумдаёқ Баҳорнинг кулбага қизиқиши, уни Ялмоғиз Баба Яганинг уйчасига ўхшатгани ёдига тушиб, иршайди: ҳатто мамнун бўлди.

У бу ернию бу кулбани жуда севади-да!

Кулба...

Олатоғнинг хилват пучмоқларида осмондан тушиб қолгандек қишлоқчалар бор. Уйлари бир-бирига мингашгандек: дарҳақиқат, бирининг томи иккинчисининг супасига ўхшайди. Чет-четда эса мана шундай — тўрт устун устига шийпон бўлади, деб қурилган-у, кейин атрофидан синчли девор кўтариб, усти ёпиб қўйилгандек муштдек-муштдек уйчалар ҳам борки, улар кўпинча бостирма вазифасини ўтайди: тагига — такҳовлига ўтин-чўп, шувоқ уйиб қўйишади. Ва албатта бир четда бир улов боғлиқ туради. Кулбанинг ичида эса — беда, хашак, хазон. Баъзиларининг томида туйнук ҳам бўлади, ем-хашакни нарвон орқали опчиқиб, ўша туйнукдан тўкилади: бундай қилинса, уй емишга филқ тўлади.

Бундай кулбалар юксак зовлар остида — баҳайбат палахсалар панасида ҳам учрайди, овлоқ тепаликлар кифтида ҳам, арчазор ёнбағридаги чангалзорда ҳам дуч келиб қолиши мумкин.

Буларнинг соҳиблари — овчилар, ўрмон қоровуллари, агар ўша атрофда бирон мозор-зиёратгоҳ бўлса, демак, шайх...

Бундай уйчаларда ҳикмат кўп: нарвондан чиқиб, нарвондан тушасиз. Уни олиб қўйсангиз, бирон жондор сизга доримайди: кўнглингиз тинч.

Ёғин-сочин маҳалларида ҳам бундай бошпанадан хавотир олмаса бўлади: қояларни силжитган сел сувлари унинг «оёқ»лари орасидан ўтиб кетаверади.

Ҳаммасидан муҳими — бундай ёлғиз уйчаларнинг шакли-шамойилида ибтидойи ҳаёт тарзи барқ уриб туради. Бу ҳолга унинг амалий эҳтиёжларини ҳисобга олиб қурилгани қўшилса, теран бир хўрсиниқ ва шикаста завқдан қалбинг қабариб кетади.

...Ултон ёнбағирда қўнқайибгина турган бу кулбани бежиз тикламаган: унда тотли таассуротлар, оламу одам ҳақидаги пинҳоний ўйлар ва «табиатдек табиий яшаш»га қарор қилган хаёлкаш қалбнинг эҳтиёжлари акс этар — ана шуларнинг самараси ўлароқ тикланган эдики, ҳа, Ултон бу кулбасини жуда яхши кўрарди.

Бу ёнбағир, бу тиканзор, унда яшовчи қуш, қурт-қумурсқалар ҳам Ултонни ўша қадимият, ибтидойи табиат билан боғлар эдики, ҳа, у буларни ҳам жондан севарди.

13.

Тиккага келган офтоб ҳавони қиздириб юборган, энди ҳаммаёқда сароб жимиради, чигирткалар ҳам чанқаб қолгандек чирқиради эди.

Баҳор қандайдир журнал билан юзини елпир, ҳаракатларида шошқинлик сезилар, тезроқ бу ҳужрани кўриб олиб, салқинга қочмоқчига ўхшар эди.

Гижингтойнинг жағини очиб қараётган Наби тисланди-да, қўлларини кулранг жинси шимининг орқасига артиб, Баҳорга бир нималар деди. Кейин... зипиллаб бораётган Ултонга:

— Домилла, тулпорингиз пенсионер бўп қопти-ку!— деди.— Гўштга топширсангиз бўларкан.

Баҳор кулиб, Ултонга қаради.

— Бекорларни айтибсан,— деди Ултон.— Бунақа «Газик»ларнинг ўнтасига бермайман!.. Бу не-не ўлимлардан қолмади! Хрушчёвдан ҳам қутилиб қолган бу!— Сўнг Баҳорга тушунтирди:— Рост, Баҳорой. Отга қирон келгани эсингиз-да борми? «От — хусусий мулк! От — босмачиликни оёққа қўяди!»— Сўнг ўзиям роҳатланиб кулди.— Қўрқишар эканда, а?.. Ҳа-а, Чўлпоннинг «Халқ» деган шеърини ўқиганмисиз?

— Қўйинг шу халқингизни,— деди Баҳор бирданига.— Биламан мен ҳам... Ундан кўра уйингизга таклиф этинг.

— Марҳамат! Ана, бизнинг зина! Эшигимиз очик!

— Қани-и,— Наби нарвон-зинага йўналди.— Ҳа, рост. Занжири илинмаган!

— Илинмайди! Марҳамат! Узр, мен олдин...— Ултон зинага етганда, Набига шивирлади:— Чойхонага чоп, ука. Чой опке... Тўхта, сомсаням ўзим опкетаман, де...— Сўнг ғизиллаб остонага чиқди. Эшикни ланг очиб, салқин гўшага қадам босди-ю, кўйлаги катдан осилиб ётганини кўрди, туфлини ечмаёқ бориб, олди. Олмагулли чит кўрпача тагига тикиб юбориб, яна ён-верига қаранди. Сетон Томпсоннинг «Рассказы о животных» китобига, муқовасидаги бесўнақай айиқ расмига кўзи тушиб, бояги... саргузаштларни эслади. Ва Баҳор билан ораларида шу мавзуда гап очилишига имкон туғилиши учун унга тегмасликни маъқул кўрди.

Нарвон лапангаётганини фаҳмлаб, бирдан четланди. Сўнг «Бисотим ёқармикан унга?» дегандай ғарибона бир тус билан хонага яна разм солди.

...Хонанинг сиртигина эмас, ичидаги жиҳозлар ҳам Ултон учун бебаҳо эди: ҳар биттасининг ортида ўзига хос бир тарих ётар, ҳар биттаси ҳам Ултоннинг диди-таъби, айтиш мумкинки, ҳаёт фалсафасини ифодалар эди.

Ана, ёғоч каравот ортидаги деворга қоқиб қўйилган малла пўстак — айиқнинг териси. Ёзда отилгани учун жуни кам: умуртқаси устида қалин-у, қўлтиқлари тап-тақир, қуймучларидан эса жун эмас, узун-узун қил ўсгандай...

Бурчакдаги тунука печ ҳам Ултонга қадрдон: эски уйларининг болохонасида — даҳлиз пучмоғида турарди. Бир қулоч карнайи дераза кўзидан чиқарилган, Ултон мактабдан қайтгач, пастда тўхтаб, ундан тутун чиқишини томоша қиларди.

Печ ортидаги эски челақ ҳам ўша кунлардан хотира. Ундаги тошкўмир эса, Тошқўрғон ёнбошидаги Кўмиргазадан келтирилган...

Кўлбола столда — учта шам... Қизилмозорда ётган онаси ҳаётлигида, — Ултон эс-эс билади, — уни эргаштириб ўша мозорга борар, у ерда одамбўйи кўтарилиб турадиган ғиштин сағана пойида тиз чўкиб, шам ёқар, сўнг рўмоли учига тугиб келган пулни товатош четига қўйиб, узоқ дуо ўқир эди.

У сағана ичида Қизбиби деган отинойи ётармиш: фақир-ҳақирларнинг фарзандларини ўқитиб, ўзи ғазаллар ёзиб, ҳаётдан тоқ ўтган эмиш...

Ултон бу шамларни болохона бузилаётганда топиб олган, ёлғизлик жонидан ўтган мискин пайтларида шулардан бирини ёқади ва сокин шуълада сигарет чекиб, ёғоч креслосида кўзларини юмиб ўтиради.

Тўр деворида — бандидан михларга илиб қўйилган гулдасталар: қалпоқ-гул, чучмўма, сумбул, қаламқош, тиловўт...

Тиловўтгина — ҳаёт, чунки унинг илдизи-туғуни тупроқдан озиқ олмайди: тоза ҳаво бўлса, бас. Бир қатим ипдек бандидан бўртиб-бўртиб чиққан яшил гуллари доим очилиб туради. Дарвоқе, бу ўзи гулми?..

Унг ёқдаги кўлбола жавонда — Ултоннинг энг азиз «дўстлари, ҳамроҳ-ҳамсуҳбатлари» — китоблар.

Ултоннинг эшикка қараши Баҳорнинг учинчими-тўртинчими зинани босишига тўғри келди. Зиналар энли-энли эса-да, Баҳор лангарсиз дарвоздек кўлларини беихтиёр ёнларига ёзганча чиқмоқда экан, Ултон унга кўлини узатди. Қиз:

— Йўқ, йў-ў! — дея интилди. Ултон орқага тортилган бўлса-да, тез кўтарилган хонимнинг нафаси юзига тегди. Баҳор остонадан ҳатлади.

Шу сонияда улар бир-бирига шу қадар яқин эдиларки, Ултон худдики қизни қучоқлаб олиши керакдек туйди ўзини. Ва галдираб яна чекинди, сўнг четланди ва не бир туйғу билан ҳис этдики, андак кечикса, шайтон қиз... — оппоқ шоҳи кўйлакни қабартириб турган сийналарини унга тегизиб олар экан... Қиз бунга улгурмаганиданми:

— Ҳайрият-е! — деб кулди ва уй ичига боқиб: — О-о-о! — деб юборди.

Ултон учун шу бир «о-о!» хитоби бор бисотиға берилган юксак баҳо эди. Бунинг тагин шарҳланишини кутиб, ўзини камтарликка солди.

— Энди-и, бекорчиликда...

— Не-е-ет. — Баҳор сумкасини орқасида тутиб ва қандайдир қимирлаб қарай бошлади.

Ултон тўрға ўтди. Узининг суюкли ёғоч креслосини кейинга тортиб қўйди. Сигарета қутиларини стол четига сурди ва «дастурхон йўқ-ку?» сўзи тилининг учига келди-ю: «Кейин, кейин...» дея стол ёнбошидаги кўлбола курсида тахла-ниб ётган газеталардан бирини олиб, столга ёйди.

У «кейин...» деганда, бу ердан чиқиб этакка — боғ жиягида қурилган иморатга тушиш, у ерда ўтиришними — суҳбатни давом эттиришними кўзда тутган эди.

— Бу нима, ўртоқ Султонов? Охотничий трофейларданми?

Баҳор бош ила кўрсатган деворга қараб:

— Шундай десаям бўлади, — деди Ултон. Ва шошилиб изоҳ берди: —

Лекин мен отмаганман!

— Айқми?

— Ҳа. Етимчўққининг тагидан...

— Қани бунинг боши?

— Боши билан панжалари ҳам Расул бобо деган подачиниқида қолган.

Ўғлим кесиб опқўйипти, дейди... Ошлагани берганимда. Кейин сўролмадим, у киши отамнинг ошнаси...

— Да-а.

— Балки ўтирарсиз?

— Раҳмат. — Баҳор Наби келгач ўтиришни ўйлади шекилли, сал тисланиб, печиник томни тешиб чиққан карнайига қарадида: — А, буни ким отган, йўғамсам? — деб сўради. — Менимча, айиқ отиш ман қилинган. Штрафиям каттадир?

— Саккиз юз сўм! — деди Ултон оғзини тўлдириб. — Бироқ, — тишлари ғижирлагудек бўлиб давом этди, — браконьер шунинг учун ҳам браконьерки...

— Тушунарли, — деди Баҳор Ва қаҳ-қаҳ отиб кулди. — Ҳатто одамни отиб ҳам қутилиб кетади!

Ултон ҳам кулди.

— Рост, рост. Буни вертолётдан отишганди...— Шу гап оғзидан чиқиши ҳамон мияси ғувиллаб, Етимчўққи ўркачида айланаётган баргранг вертолёт кўз ўнгига келди: у пасайди, ҳавода муаллақ қолди, кейин баҳайбат ниначига ўхшаб нари-берига чайқалиб-сурилиб уча бошлади...

— Сиз жа хаёлкашсиз-а? Қанақа вертолёт эди у?

— Военний.

— А-а-а.

— Балки геологларникидир... Кўргазмани текшириб ётишипти. Кон очилса, йигирма минг ўрис келар экан...— Ултон сигарет тутатаркан, қўли қалтираб кетди.— Кон очилса, кимдир ишлаши керак... Бироқ тоғларимиз бузилиб, экологиянинг янаям расвоси чиқишига куйинаман.— Кейин:— Эҳ!— деб юборди қалбида қандайдир пуфак ёрилган каби.— Ривожланган капиталистик мамлакатларда ҳатто атом энергиясидан ҳам воз кечишяпти!

— Уф-ф,— деди Баҳор.

— Ҳа, ҳа,— деди Ултон.— Барибир қўлимиздан ҳеч нарса келмайди.— Сўнг ҳали Кўкмайдондан қирувчи самолёт учган пайтдагидек қандайдир кич-райиб, ожизланиб жилмайди.— Кечирасиз, онангни қози... дардингни кимга айтасан дейдилар.

Ултон бошини эгди. Баҳор эса (уялиш қайда!) аксинча ҳузур қилиб кулди.

— Прекрасно сказано!

— Бориям шу-да.

— Ҳа-ҳа, ўртоқ Султонов! Умуман, биласизми, сизнинг кўп фикрларингиз менга м-маъқул тушаётир. Узр, бу гапим камтарликдан бўлмади...

Ултоннинг ҳам дилидан шу ўй ўтганди.

— Лекин,— деб иршайди,— сизниям кўп мулоҳазаларингиз каминага маъқул.

Баҳор хахолаб юборди. Кейин бўш қўли билан кўксини пайпаслаб:

— Вой, не магу,— деди. Сўнг креслога таппа чўкиб, оёқларини енгил бир ҳаракат ила чалиштирди.— Хўш, шундай қилиб, вертолётдан отишди денг?— Ултонга ўйчан боқди.— Райбалницада ишлаб юргананда, Тошқўрғон қишлоғида бир болани илон чаққан экан, вертолёт заказ қилиб боргандик. Бир рейси олтмиш беш сўм! Боргунимизча бола ўлиб бўлган экан... Ушанда учувчидан эшитувдим. У вертолётдан кийик отишаркан. Кийикларниям кўрсатишди... Нега мундай ғалати бўлиб қолдингиз?

Ултон хўрсинди.

— Тошқўрғон-бизнинг қишлоқ... Шунга эсладим.

— Э, оқсувлик эмасмисиз?

— Нега, шу ерда туғилганман... Тошқўрғонга қўндинларми?

— У ерда одам яшамас экан-ку? Па-астликда бир овул бор экан. Боғлари, тутзорлари бор... Бола бечора тут егани дарахтга чиққан экан.

Ултон курсига ўтирмақчи бўлди-ю, гап узилиб ёки маромини йўқотиб қўядигандек туюлди.

— Ҳа, Тошқўрғон бўм-бўш...— деди.— Ҳарбий базага яқин-да, аҳолини кўчириб юборишган.

— Да-а,— оёқларини баҳузур қимирлатиб чайқалди Баҳор.— Хоҳласа кўчириб юборди, хоҳласа — кўчириб келтиради. Қозига боғлиқ. Ҳа-ҳа-ҳа...— Тап-туп этиб келаётган қадам товушини Ултон ҳам эшитди.— Наби сизни яхши кўради,— деди Баҳор туйқусдан.— Лекин содда бола-я?

— Ҳа, мардлар ўзи содда бўлади,— деди Ултон ишонч билан.— Соддалик — қандай яхши фазилат...

— Наби келди шекилли... Хуллас, вертолётдан отишди-ю, териси сизники бўлди, шундайми?— У яна терига тикилди.— Эсиз, туллаган пайтида отилган дейман?

— Худди ўша пайтда!

— Нимага-я? Бундан бир буюм чиқмаса...— Сўнгра Ултонга ёрқин табасум қилди.— Агар сержун бўлганида, сиздан сўраб олардим.

— Мен ҳам жон деб берардим.

— Лекин бунинг боши билан бармоқларини нима қилишади?

— Ирим...— жилмайди Ултон унинг билмаслигини ниқоблайдиган бир ниятда.— Жуд-да ибтидоий этиқодларимиздан қолган ирим: айиқнинг тир-

ноқларини ҳам тизим қилиб, эшик тепасига илиб қўйганлар. Қандайдир — ғайри кучларни даф этади, деб ишонганлар. Майли-да... Ахир, ўзимизнинг қадимги турклар байроғида бўрининг сурати бўлган-ку? Атиллани эсланг! Хунлар лашкарбошиси! Эрамиздан аввалги уч мингинчи йилларда... «Великое переселение народов с Востока на запад!» дейилади тарихда. Хунлар — мажорларнинг ҳам авлодлари бўлишган...

14.

Наби буларга халақит бермаслик учун нарвоннинг бирон поғонасида тўхтаб қолгани аниқ эди.

Булар эса уни ёддан чиқарган, қизнинг ҳайрати-эътибори илҳом бахш этган Ултон «ирим»дан бошланган маърузасини тобора чуқурлаштириб борар эди:

— Шундай... Дарвоқе, сиз Сат Ок асарларини ўқиганмисиз? Канада ҳиндуларидан чиққан ёзувчи у...— Ултон жавон бетига тутиб қўйилган сўзанани кўтариб, китобларга тикилди.— Қаердайди...

— Кейин кўрармиз,— деди Баҳор.

— Хўп.— Ултон ўчган сигаретни тутатиб олди.— Ана ўша Окнинг асарларида... жуд-да қизиқ бир детал бор!— У ҳузурланиб илжайди.— Ҳинду овчилари айиқни отишдан олдин ўз худоларига ёлворишар экан. Гўё рухсат сўрашар экан. Кейин айиқнинг ўзидан ҳам!.. Ҳа-ҳа, айиқнинг ўзидан! Пичирлаб: «Бизни афу эт», дейишаркан. Оч эканликларини, уни емасалар, пўстин киймасалар, ҳоллари хароб бўлишини айтишаркан. Қаранг!— Ултон роҳатланиб шифтга боқди.— Биздан, йигирманчи аср... атом, ракеталар асри одамларидан нақадар юксак туришарди улар, а? Таби-атга муно-са-бат бобида. Ахир, шу-ку энг муҳими? Ҳаётда! Шу-ку... онамизга муносабат! Биз бўлсак, қандайдир бетайин, қаёқлардандир келиб қолган ёвуз махлуқларга ўхшаймиз.

— Хўш, хулоса шуми?— Ултонни яна гапиртириш учунми ёки мушоҳада истабми, сўради Баҳор.

Ултон қизнинг оҳангидан яна нималардир дейиши мумкинлигини англаган эса-да:

— Шу... десаям бўлади,— деди.— Биз шундай одам бўлиб қолганмиз, хоним!

— «Хоним» деманг.— Бирдан ижирғанди Баҳор.— Чучмал... Таракановга ўхшаб кетдингиз!

— Ҳа-а-а! Раҳма-ат!— Ултон сигаретни кулдонга эзмокчи бўлиб жилди-ю, анави тери ҳақидаги гапи адо бўлмаганини эслади.— Хуллас, — деди яна тисланиб. — Бу... пўстак бизники бўлди. Чунки Етимчўққидан отилган айиқ пастга учди... Кейин мен Расул бобони олиб келдим. Терини шилдилар...— У Баҳорга қандайдир ҳайрат билан кўз ташлади.— Териси шилинганда, айиқ одамга ўхшаб қолар экан. Ҳа,— лаблари қақраб тамшанди.— У аслида одам-у, гўё... пўстин кийиб яшириниб юргандай... Ана!— Ултон тор бурчакни кўрсатди.

— Нима?— Баҳор ҳикоя таъсирида манглайлари тиришиб сўради.

— Пўстин! Чопоннинг остида...— Сўнг қандайдир энкайиб, гўёки айиққа ўхшаб юриб бурчакка бораркан, бўсаға ортидаги илк пиллапояда чойнакни кўриб... хўрсиниб юборди-да, зўрға илжайиб, қаддини тиклади. Сўнгра Набини кўрмаган эса-да:— Киравер,— дея изига қайтди.

Баҳор ҳам ўзига келди.

— Уҳ, сизда актёрлик ҳам бор экан.

Ултон туйқус ғазабланиб кетди.

— При чём актёрлик! — деди-ю... курсига ўтирди. У негадир чарчаб қолган эди.

Шу он ҳайвонона бўкириб ичкарига кирди Наби. Унинг бир қўлида сомсаннинг сели силқиб чиққан газета тугун бор эди.

— Вў-ў, вў-ў! — дея энгашиб келди-да, қўлидагиларни столга қўйиб, деворларга яна кўз ташлашга улгуриб, бу орада ўкириш ҳам ғингшишга айланиб, катга ўтирди.

Ултон газетани йиртиб очди.

— Марҳамат, Баҳорой, — деди. — Наби, сенга раҳмат!.. — Ундан кўз узмай чўнтагини кавлай бошлаган эди, Наби зарда қилди:

— Олдин еб олинглар. Кейин тўларсиз. Биламиз, пулингиз бор... Чўпон бобомнинг бор бойлиги сизники! Баҳор опа, сиз пастдаги уйни кўрмагансиз-а? Қаср дейсиз! — Олинглар, совумасин! Мана, ўзим бошлаб бераман! — У бир қадам босиб, сомсадан олди.

— Олинг, Баҳорой, — дея Ултон ҳам емакка қўл узатди.

Баҳор афтидан Ултоннинг бояги қалтис зардасидан, яъни «при чём актёр!» деганидан сал мулзам тортган эди. Кейинги гап-сўзлар у ҳолатни эскиртган чоғи, балки «хаёлкаш» муаллимнинг феълени дурустроқ англади:

— У-уф-ф, — деганча, сомсадан биттасини бармоғи учида ўзига тортди. Ултон стол четига кепак қоғоздан олиб, унинг олдига қўйди.

— Мурч...

— Керакмас.

Шунда Ултон бир дамгина асоратда қолди: қизга... худди тенг-тўшидек муомала қилаётир: худди редакциядаги ҳамкасби билан ўтиргандек.

Ҳолбуки, бу — меҳмон.

Бунинг устига, бунинг устига... ўзига «қизиққан қиз!» Ҳа-ҳа, қизиққан... Бу «масала» очиқ айтилди: сир қолмади.

Тўғри, Баҳор ноз қилиб Набини урди: шунчалик ҳам қилмасинми? Ахир, қизбола, андиша бор...

Ултонга «парво қилманг...» дегани — аксини қилинг дегани.

Ултон, тилинга эҳтиёт бўл: уни хафа қилиб қўйишинг мумкин.

Ултон уни «хафа қилмаслик»ни дилига тугди: у ёғи бир гап бўлар.

Аммо лекин ўзи яхши «нарсаси»... Сочлари, хушбўй атир ҳиди! Шўхликлари, дангаллиги!

Э, шошма, унинг жамият ҳақидаги фикрлари... фикрлари-чи: «Система...» «Совет миллионери...»

Мактабнинг аҳволини кўриб қайғургани... Кўзидан ёш чиқишига оз қолди-ку?

Дарвоқе, унинг район марказидаги бош касалхонани ташлаб келиб, Оқсувда ёлғиз яшаши ҳам таҳсинга лойиқ.

Шошма: наҳотки Баҳор ўша ерда — амбулаторияда яшайди? Хўш, ишлаш-га-ку, ишлайди...

Албатта, Тўқлибой Қўчқоровнинг бир оғиз гапини ерда қолдирмай буёққа келишиям — одобидан нишона.

Тўғри, бошкотибнинг гапини икки қиладиган одам — йўқ.

Лекин, барибир-да: қизбола боши билан... Айтмоқчи, Афғонистонда бўлаётган уруш бобидаги фикриям — жасорат... О, энг муҳим нарсаси эсдан чиқяпти-ку: «Хоҳласа — кўчиртиради, хоҳласа — кўчириб келтиради. Қозига боғлиқ...»

Бу жуда катта гап! «Масала»ни бу тариқа тушуниш учун врач бўлиш камлик қилади...

...Ҳа, энди, тенгини тополмаган бўлса... Ултон ҳам унинг аҳволида эмасми? Каромат... қачон фан номзоди бўладию қачон зиёфатга таклиф этади? Уларнинг ваъдаси шу эди.

Мана, уч йил ўтаётир.

Ўзи-ку, улар орасида айтарли яқинлик бўлмаган.

Шунчаки бешинчи курсда — Марвда қазилма ишлари оборилаётган кунларнинг бири — юлдузлар чарақлаган салқин тунда Ултон унга туйқусдан севги изҳор этган, қиз кулиб қўйган...

...бошқа суҳбатлари ишга-илмга дахлдор бўлган холос.

15.

Наби сомсани челак устида тутиб ер экан, кимгадир ўчи бор-у — олишни ўйлаётгандек, нари-берига ўқрайиб қараб қўяр эди.

Баҳор эса сомсани чимдиб-чимдиб тановул қилар, афтидан энди унга бу хонанинг қизиғи қолмаган, шу-чунми, дам кат четига ётган «Рассказы о животных»га қараб, чакалакзордан сурилиб ўтаётган айиққа боқиб, мийиғида билинар-билинемас жилмайиб қўйса, гоҳ тўр деворидаги қувраб қолган гулдас-таларга чимирилиб тикилар, умуман, шу тобда фақир мухбирлар даврасига тушиб қолиб қандай чиқиб кетишни билолмай — хайрихоҳ табассум қилиб

ўтирган бойвуччага ўшар; айни чоғда бу даврага бежиз тушмагани, бу давра ўзига жуда керакли эканини ҳам яхши биладиган, шунинг учун ҳеч кимнинг дилига озор етказмаслик пайида ҳушёрликни ҳам йўқотмаслиги шартдек эди.

Ултон сомсани еб бўлди-ю:

— Эҳ, пиёла! — деб юборди. — Узр этасизлар... — У столнинг тортмаларини очиб қарай бошлади. — Йўқ. Обориб қўйибман!

— Э, бечора домиллагинам! — деди Наби ва ҳужрага жон киргандек бўлди.

— Мен у ёқда овқатланаман, — деди Ултон Баҳорга. — Ўша ёққа тушсак-чи, а? Боғ, тоза ҳаво... Кейин кулди. — Бу нима? Ялмоғизнинг кулбаси.

— Нет, здесь интересно, — деди Баҳор газета четига бармоқларини артаркан. — Лекин, «ўша ёғи»нгизиям бир кўрсак бўларди.

— Олға! — хитоб қилди Ултон. — Наби, кўтар буларни! Мен чойнакни оламан.. — Шу он ўзининг эсарлигидан эзилиб кетди: ахир, боғда помидор бор! Олма, шафтоли... — Сен, сен айбдорсан! — Ичидаги гапини давом эттирди: — Мен ўша ёққа боравер, дедим. Сен бўлсанг тўғри бу ерга ҳайдагансан. Тиканларни... Ну, Баҳорой, — алланечук уялиб, жилмайди. — Яқин жуда.

Баҳор табассум қилди.

— Биламан.

Ултон тисланиб, қизга йўл берди.

— Аммо лекин сиз кўп нарсани биласиз! — Баҳор кутилмаганда чўчиб унга қаради. Ултон бош ирғади. — Баъзи гапларингизни эшитиб, қойил бўлдим. Худо урсин агар, битта зиёли қиз бўлса, сизчалик бўлади. Мен замонавий ўзбекчани кўзда тутаетирман!

Баҳор енгил тортиб йўлга тушди.

...Оқсув бўйидаги боғ йигирма сотихдан ошади: катта боғ.

Тўғри, колхоз қурилиши арафасида ҳозирги чойхонанинг ўрнию мактабнинг тажриба боғчаси ҳам Ултоннинг она томондан бобоси. — Қоракулбойнинг мулки ҳисобланган. Колхоз тузилгандан кейин мана шу тўрт танобча дарахтзор буларга «хусусий мулк» сифатида қолдирилган.

Табий, бу ернинг ҳам камида ярмиси аллақачон «давлат мулки» сифатида тортиб олинган бўлурди. Хайрият, Оқсув бор экан — Қўйсиной опанинг жонига ора кирган: тошқин маҳаллари ўзанини ўзгартириб, боғнинг ичидан йўл солган, уни бўлиб ҳам ташлаган, кейин ёввош тортиб эски ўзанига қайтган ва бу орада талай дарахтлар ўрнига янги кўчатлар экилган, чўкмалардан эса тоғ бағирларида битадиган учқат, аччиқ бодом ва дўланалар ўсиб чиққан.

Ҳозир Оқсув пастликдан — ўзанини кавлаб-емириб оқадики, боғнинг адоғи кўтарилиб кетган: қирғоқнинг баландлиги ростмана одам бўйи келади.

Сой хотиржам оқаётир... боғ ҳам хотиржам: илло совхоз катталаридан: «Бу боғ жуда катта-ку!» деган суқ гап чиққани йўқ. Ҳолбуки, бошқаларнинг томорқаси етти-ўн сотихдан ошмайди. Томорқасизлар қанча!

Гап шундаки, боғ эгаси Султон чўпон... вилоят советининг депутати! Депутатнинг эса, имтиёзлари бор...

Ултонни бу каби «сир»лар жилла қизиқтирмайди: ҳатто бу хусусда ўйлаш хаёлига ҳам келмайди. Бироқ...

... боғни севади.

Унинг сой соҳилида экани ҳам, яшил дарахтлар узра нари соҳил ўрқачидан Қизилмозорнинг кўриниб туриши ҳам, боққа яқин боришинг ҳамано Оқсувнинг босиқ шовуллаши, қирда учрамайдиган ва ин қўймайдиган боғ қушларининг чуғури ҳам, боғ жиягидан ўтган чуқур ариқнинг кўринмаслиги, яъни — иккала бетидан ўсган ялпиз, ғумай, чойўтларнинг ғовлаб бир-бирига қўшилиб кетгани ҳам...

...Ултонни энтиктиради.

Боғдаги дарахтларга тиғ тегизиш, қандайдир тартибга келтириш, ёхуд сермева навлардан экиш ва «фойдасиз» буталардан тозалаш... унинг онгида меҳмон ҳам бўлмайди. Аксинча: бу жойдаги ёввойи ўсимликлар ҳам — унинг фахри!

Ултон отни етаклаб ариқ бўйига — ғишт синиқлари сочилган майдонга тушиб борганида, Баҳор Олатоғга орқа ўгириб тушган баланд ғиштин иморат айвонида — бўйрага ёйиб қўйилган шафтолини томоша қилар, ўнг қўлдаги газхона-ошхонага мўлжалланган хужранинг эшиги очиқ эди. Наби уй орқасига ўтган экан, товукларни ҳайдаб чиқди.

— Нимага катакни оқдинг, чаққон? — деб бақирди Ултон. Унга қолса-ку, хўроз-товуқлар кеча-кундуз очиқда юрса! Йўқолиб кетади: йўлга чиқиб мошини тагида қолади ё бир насибахўрга ем бўлади.

— Тупроққа ағнамаса, ўлади! — деб кўлини пахса қилди Наби. — Кўкраги чаққа бўп кетибди!

— Ҳа, майли... — Ултоннинг Баҳоргаям гап қотгиси келди: — Хоналарни кўринг!

Қиз бош ирғаб, ошхонага қайрилди.

Ултон чилвирни тортиб, ариқдан ҳатлаб ўтди. Қари от ҳам сув ёқасига етди ва бирдан олдинги оёқларини керди, бўйинини чўзиб, лабларини сувга тегизди.

Ултон ўтган ер — ариқнинг кечуви: шу ерда шохнинг икки лаби шиббала-ниб-тақир бўлиб қолган эди.

От «ғурт-ғурт-ғурт» этказиб сув симираarkan, Ултон: «Ич, ич, азизим. Чанқабсан. Эганг шунақа...» — деди. Сўнг яна айвонга кўз отди. Баҳор йўқ эди. — Уйга кирипти... — дея қизнинг энгашиб шафтолиқоқини томоша қилаётгани кўзи олдига келди-ю, у билан ўзининг орасида беҳад узоқ масофа борлигини туйди. — Ҳа, бу — шаҳар қизи... — Кейин беихтиёр ўзидан сўради: — Нима, қишлоқи керакмиди сенга? Ахир, Каромат ҳам шаҳар қизи...

Ултон бошини кўтарган отнинг тизгинидан тортди. — Да, инсонда субут бўлиши керак! — деб ажриқзор сўқмоққа тушди. — Аммо лекин, бу — гўзал! — Ултоннинг мулоҳазаси давом этарди. — Ақлли... Кийимбошиям ўзига ярашган. Демак, дидли!»

Ултон боғнинг ўртасига етди: бу йўнғичқапоя бўлиб, бирон таноб ерни ишғол этар, йигирма-ўттиз боғ беда таги билан ўтказиб қўйилган, ҳиндуларнинг капаларига ўхшаб турар эди.

Ултон отни қораолу бутасига боғлагач, бир боғ бедани сал кўтариб тагига қаради — ер намхуш. Боғни ағанатиб юборди. Кейин йўлакай бошқа боғларни ҳам ағдариб ўтди: боғламлар тагиям қуриса, сомонхонага бориб жойлаганингдан кейин сасимайди-чиримайди-мох босмайди.

Сўнгра у кузги қизил олмалар тагига тўкилиб, талайи гул очиб кетганини кўрди ва: «Қачон қайтишар экан?» деб ўйлади. Отаси, ўгай онаси ва Эргаш чўлиқлар сурувларни ҳайдаб Оқсувга энганларида, ўзларининг сигир билан ғунажинига ёриб-ёриб бериларди бу олмалар...

Ултон ариққа етганида, Набининг сўқмоққа ёндошиб ётган ўрик шохларига чирмашиб кетган бодрингдан тераётганини кўрди.

— Ҳе, бўйингдан! — деди.

— Домилла, ҳамма нарсангиз ёввойи бўп кетган-а! — деб тўнғиллади Наби. Кейин бошини кўтарди. — Қаерда ўтираминиз? Яна уйга кираминизми?

Ултон бирдан орқасига бурилди.

— Ҳў, ёнғоқ тагига боравер! — У ерда онда-сонда тушиб ўтирадиган жойи бор: қирғоқ лабида ўсган қари ёнғоқнинг турли шароитлар туфайли тупроғи қочиб юзага чиқиб қолган букри-қийшиқ йўғон томирларида ўтиришни тасаввур этибоқ, шод бўлиб кетди. — Ҳо-озир кўрпачаям опчиқаман!

Баҳорой зинапоядан бир-бир босиб тушмоқда, кўзларида қора кўзойнак... бор эди. Ултоннинг баттар завқи келиб, шу билан бирга кўзойнак туфайлими, қизнинг энди иморатдан ҳам жуда йироқ, унга ёт эканини ҳис этгани ҳолда тилига келган гапни қайтармади:

— Қалай бу кошонаминиз?

Баҳор жилмайиб, бошмалдоғини гаж қилиб кўрсатди. Ултон янада мамнун бўлиб, илдамлади. Аммо юрагининг туб-тубида бир ботиний мунг ҳам бор эди: бу иморатда яшагиси йўқ-да...

Баҳор майдонга тушгач боз бир-икки қадам юриб, иморатга юзланди.

Ултон унинг ёнида тўхтади.

— Ничево, — деди Баҳор. — Фақат эскичароқ бўпти-да.

— О-о! — Ултон тек қотди. — Бу эскича бўлса, анавини... нима дейсиз?

Қиз кўзойнагини олмай жилмайди.

— Мен нисбатан айтаётирман-да... Лекин олдини ойнабанд қилсангиз бўлади. — Кейин ён-верига қаранди. — Бу ерлар гулзор бўлса, ана, сув яқин...

— Ҳа, ҳа, — деди Ултон пинҳона киноя билан. — Кейин мундай ток экиб, ишқомга кўтариб, машина кирадиган йўл қилиб...

Баҳор унга ўнгланди.

— Режаларингиз дуруст-ку!

— О, аста айтасизми! Газхона қалай?

— Анави... четдагими?

— Ҳа! Баллонли газ ўрнатаман. Чол газ-плита заказ қилган. Импорт-нийсидан!

— О!

— Шунақа... Кейин водопровод опкирамыз. Кран, тос... Иссиқ-совуқ сув оқиб туради. Ертўла бор... У ерга сув иситгич печ-қозон ўрнатилади.

— Вы серьёзно? — Баҳор, ниҳоят, кўзойнакни олди. Ултонга шундай туюлдики, кўзойнак ўзининг кўзини тўсиб турган эди-ю, олам ёришиб кетгандай бўлди.

— Сизга ёқадими шундай бўлса? — туйқус самимий сўради у.

Баҳор бошини чайқаб кулди.

— Кимга ёқмайди!

Ултон фикрини тагин давом эттирса, унинг таъбини хира қилишга амин бўлиб:

— Мен ҳозир чиқаман, — дея физиллаб айвонга кўтарилди. Бошида баланд шифтни ҳис этгани учунми, тагин алланечук кичрайиб қолгандек туюлиб, катта хонага — меҳмонхонага кирди.

Хонтахта ёнига боргунча... анави ҳолат уни тарк этди ва кўзи ўрганиб қолгач уй ичи, дейлик, бир кўча каби бўлқолиб, хонтахта остидан сирли кастриюлни тортди. Қопқоқни очиб, гудда-гудда ёғ ичида кўришиб турган қовурдоққа тикилди-да: «Сомса совуди!» дея, шол дастурхонга ўраб қўйилган кўпкан нондан бир жуфт олди, улар орасига беш-ўн туюр қовурдоқ жойлади. Кейин тўрга ўтиб, тахмондан иккита кўрпача туширди. Уларни ҳам қўлтиғига қисиб, айвонга чиқди.

Баҳор ариқ ёқасида, энди помидор узаётган Набига бир нималарни уқтирарди.

Ултон истеҳзоли кулумсираб, зинадан энаркан: «Гулзор, газ, кран... — деди ичида. — Яхши-яхши! Лекин кейин... нима бўлади? Оддий бир мешчаннинг уйига айланади. Кейин анави ариқдаги сувга зарра ҳожат қолмайди: бора-бора унга ахлатлар тўкилади...»

— Олға! Олға! — деб ҳайқирди у.

Баҳор унга табассум-ла боқди-да:

— Олға бўлса, олға! — деб юборди. — Лекин... менинг орқамдан! —

Ариқдан энгилгина ўтди. Ва Ултон қизнинг бу ҳаракатини кўриб: «О, ўзимиз қатори-ку? — деди ичида. — Пошнаси қийшайиб кетишини ҳам ўйламади. — Ё аслида ўзлари шунақа-ю...»

Бироқ, нима бўлгандаям, Баҳор хурсанд... қандайдир табиий шод эди.

Ултон бу ҳолатни аниқ кўриб-ҳис этиб ва ўзининг-да кайфи чоғ бўлиб, Набига: «Тинчликми? Бошқача-ку?» дегандай қош қоқиб юборди-ю, шу заҳоти унга ўзини сирдошдек тутаётганини фаҳмлаб қолиб, қовоғини уйди.

Ҳарҳолда орада масофа сақлаш керак.

Бу йигит — Ултоннинг ўқувчиси, ахир.

Ултон ариқдан ўтганида, Наби:

— Тезроқ боринг, — деб шивирлади. — Ҳе, содда одамсиз-да.

— Жим бўл! — деди Ултон. — Ишингни бил!... — Кейин хўрсиниб тўхтади.

— Пиёла...

— Ўзим обораман!

— Раҳмат.

Ултон сўқмоққа тушгач, кўнглида илк марта шубҳа шарпасини сизди: бу

бола нечук меҳрибонлик қилаётир? Ултонга садоқатиданми? Бунчалик эмасди...
Баҳор баҳона бўлдимиди?
Аммо лекин, у билан сирдош... Қарийб опа-ука-ю. Наби уни сўқдиям...
Тўғри, ўзи асли сўконғич-у, аммо райком секретари ҳурмат қиладиган врачни
сўқиши... Баҳор эса уни муштлайдиям...
Айтмоқчи, Бўтабой Сўпининг кичкина хотини Баҳорга дугона экан-а?
Ҳа, булар ҳар тарафлама яқин.

17.

Сўқмоқнинг айрим жойларига сув тошган, шунинг учун кўрпачаларни
кўксига босиб бораётган Ултоннинг туфлиси ботиб-ботиб кетар эди. Бироқ
у бунга парво қилмасди: анавинга тезроқ етиб олиши керак... Нега тезроқ?
Билмайди.

Баҳор эса, янада эҳтиёткорлик билан йўлни териб босар, баъзан тўхтаб
дарахт шохларига боқар ва елкасини кўтариб, чуқур-чуқур нафас олар эди.
Кўриниб турибди: унга боғ ҳам ёқаётир.

— Шошманг! — деб қолди Ултон Баҳор сўқмоқдан чиқиб, дўлана остидан
энгашиб ўтаркан.

Қиз ўша табассуми ўзгармай, бурилди.

Ултон етиб бориб, намчил ердан сакраб ўтди-да, кўрпачаларни қашқа
йўнғичқа устига ташлаб, дўлана бутоқлари орасидаги уяни кўрсатди.

— Ана! Қирғийнинг уяси!

Баҳор ёш боладай қувнаб:

— Ну! — деди. — Шунақа паст жойга қўядими?

— Керак бўлса, — деб кўпирди Ултон, — мана, ерга тегай деб турган
айригаям қўяди. Фақат у... болаларимни биров олади, деб қўрқмаса бўлди. Бу
ерда ким тегади бунга?

— Ҳар ҳолда... — Баҳор унинг сўзига инонмаган эса-да, эътироз билдир-
мади. Аммо «масала»га бошқа ёқдан ёндошди: — Ундай бўлса, нега товуқла-
рингизни катакдан чиқармайсиз?

— Оббо! — дея жилмайди Ултон: унга мана шундай мавзуларда мири-
қиб-тортишиб-талашиб гаплашиш ёқади-да! Ҳузур қилади. — Товуқ йўнғич-
қанинг кушандаси! Айниқса баррасининг!... Аммо лекин қирғий осмонда парвоз
қилиб юрганда ҳам менинг товуқларим бежавотир донлайверади, ҳолбуки
бунинг товуши эшитилганда, парранда зоти ин-инига кириб кетади, писиб
қолади. — Ултон шундай берилиб ҳикоя қилардики, ёш болага даҳшатли эртақ
айтаяпти, деб ўйлаш мумкин эди. — Бизнинг эса жўжахўрозимиз ҳам товуш
чиқармайди.

Баҳор муштумига йўталиб:

— Қўрққаниданми? — деди.

— Э, нималар деяпсиз! — Ултон хафа бўлиб кетаёзди. — Гап қўрқув
устида кетадиган бўлса, тухумнинг ичида ҳам ётиб қўрқади жўжалар... Ҳа,
лочиннинг қийқириғини эшитганда!

— Қизиқ.

— Ишонаверийг, Баҳорой! — деди Ултон, Кейин чекишнинг хумори тут-
ди, кўкрак қиссасини кавламоқчи бўлганди, Баҳор нонлар қағидан сизиб чиқа-
ётган ёғни кўриб қолди.

— Мой, мой! Ерга қўйинг... Қаерда ўтирамыз?

— Ана! — Ултон ёнғоққа юзланди. — Кетдик! — У кўрпачаларни кўта-
раркан, Баҳор нонларни олволди. — Раҳмат... Кўйлагингизга томмасин. Ана,
бизнинг чолимиз тенгли ёнғоғимиз! Салом, қадрдон!

Баҳор унинг ортидан бораркан, чеҳрасида бу «ғалати» йигитнинг қилиқла-
ридан завқ олиш бор, ўзича жилмаяр ва яна энтикиб-энтикиб нафас олар эди.
Ўзича гўнғиллаб бораётган Ултон таққа тўхтаб, елкаси оша қаради.

— Лекин бизнинг қирғий Ўзоқ аканинг жўжаларини қийратади! — завқла-
ниб кулди у.

— Ким у Ўзоқ ака?

— Илмий мудиримиз-чи! Ҳали эшикнинг оғзида-қўл қовуштириб турган
эди-ку?

— А-а. Алкаш эмасми шу одам?
— Гўрда! Умри бино бўлиб, оғзига олмаган. Аммо Зокир Уриновга
оберади.

— Ҳим, нега энди ўша одамнинг жўжаларини қийратади бунингиз?

Ултон елка қисди.

— Ким билади...

— Ҳарҳолда сабаби бордир-а?

— Шубҳасиз.

Шу пайт орқадан Набининг шанғиллаши эшитилди:

— Нимани гаплашасизлар, а? Тил топишиб олдинглар-а? Суҳбатга тўй-
маяпсизлар-да? — Сўнг чираниб дағдаға қилди: — Билдим: қандай учрашишни
билмай юрган экансизлар! Мен аҳмоқ... текинга хизмат қилибман! Болаликда
бўлгич эди: «Опангни чақириб чиқ», деб қўлингга ўн сўм қистиришарди.

— Ун сўм? — Баҳор ҳайрон бўлиб сўради. — Эски пулдами?

— Ҳе-е, жодугар!

— Йўқ, мен бир нарсани тушунолма қолдим, ўртоқ Султонов, — деди
Баҳор. — Юринг, тўхтасак — тўхтаб қоларканмиз... Мана шу шогирдингиз ме-
нинг ота-онам қўйган отим бўла туриб, «Жодугар» дейди... Менинг нима
жодугар? Ҳайронман. Агар реалист бўлсак, сизнинг «куринья ножка» нгизда
яшайдиган кишини ҳақиқий «жодугар» деб аташ керак... — Ултон боғни боши-
га кўтаргудек қаҳ-қаҳлаб юборди. Наби эса хўрозга ўхшаб қичқирди. Баҳор
пинак бузмади. — Тавба, нимага кулар экан-а, булар? Уртоқ Султонов, ўзингиз
бир нарса денг.

— Қойил! Қойилман сизга! — деди Ултон ва қўлини кўтармоқчи бўлиб,
кўрпачани тушириб юборди.

...Бирпасдан кейин улар ёнғоқ тагида эдилар.

— Мана, табиий курсилар! — Ултон битта кўрпачани қоқиб, букри ил-
дизга ёпди. Осилиб тушган четларини қайтариб ташлаб: — Марҳамат, Баҳор-
рой — деди.

— Раҳмат, ҳозир. — Баҳор ёнғоқнинг у ёғига ўтиб, нариги қирғоқни томо-
ша қила бошлади.

Иккинчи кўрпача бошқа илдизга ёпилди. Наби дастурхонни ўртага қўйиб,
очди. Чойнакни ушлаб:

— Совупти, — деди. — Лекин сомсани иситса бўлади... Нима қилай, до-
милла? Ҳой, Баҳор опа, гулхан ёқамизми?

— Йўқ-йўқ, соат ҳам...

Ултон сергак тортиб кетди: «Ихтиёр ўзимизда-ку?»

— Соатга бало борми? — деди Наби. — Ҳозир гулхан ёқамиз! Чўғига... —
Ултонга кўз қирини ташлаб, бошмалдоғи билан кўрсатгич бармоғини қадаҳ
ушлаб тургандек қилиб кўрсатди.

Ултон тушунди-ю... иссиқлаб кетди. Уқувчисига сир бермаслик аҳди эси-
дан чиқиб, бош ирғади. Кейин қўли билан кўксига туртиб: «Мен борайми?»
дегандек қилди. Наби панжасини очиб, гўё бир нарсани босди.

— Опа! Ҳе, укағар! — Сўнг қийқиллаб кулди. — Кечирасизлар... Баҳор
опа деяпман! Балиқ тутамизми?

Баҳор бу ёққа чиқиб, калта хўрсинди.

— Ултон ака, менга жавоб берсангиз, — деди тўсатдан. — Амбулато-
риядан хабар олсам.

— А-а-а, ҳалиги аёл...

— У бир ҳамшира-да.

— Ҳим, сен нима дейсан, Наби?

— Нима бўлди, опа? — унга тикилди Наби.

— Нима бўларди, уёқдаям иш бор, — деди Баҳор. — Биз учрашамиз
яна... — Бу гапи Ултонга тегишли эди. — Телефонингиз бор экан, гаплаша-
миз... Айтмоқчи, Зокир Уринов ҳам бирон нарса ёзиб келса, олинг. — Сўқ-
моққа тушди. — Кейин ўйлашиб кўрамиз.

— Хўп-у, қизиқ бўлди-да...

— Кечирасиз... Наби, нега тўхтаб турибсан?

— Уф-ф!.. А, мундай бир гаплашдингларми ўзи? — бақириб берди Наби.

— Вой, нималар деяпсан, — гаплашдиқ-ку... Ҳа, — дея кулиб қўйди Баҳор.

— Фалсафа, табиат, қирғий... А, мундай бўлари гаплардан-чи?

Баҳор қийналиб ва қандайдир чарслик билан шарт ўгирилиб, сойга, сўнг кўприкка қаради.

— Майли-майли, — деди Ултон.

— Э, майли бўлса майли-е! — деб юборди Наби. — Қани, кетдик, отиной!

Баҳор кулмади.

— Хайр, Ултон ака, — дея синиққина жилмайди. — Раҳмат, меҳмон қилганингиз учун. Гурунг учун... — Сўнг бемалол кулиб сўқмоққа тушди. — Ва ҳоказолар учун!

— Ҳе, жодугар! — Наби унга эргашди-ю, Ултонга қайрилиб боқди. «Сабани биламан. Айтаман. Хотиржам бўлинг!» дегандай беш панжасини ёзиб силкитиб қўйди.

Ултон бош ирғади.

Наби жадаллаб юриб, сув кўллаган жойлардан сакраб-сакраб ўтди ва қиздан ошиб кетаркан, Баҳор унга нимадир деди, Наби елкасини чивин чаққандай силкитиб қўйди.

Ултон гангиб, уларнинг изидан боришиниям, бормаслигиниям билмай турарди. Қизнинг секинлагани, қарамоқ бўлаётганини кўриб, бирдан жилди. Қиз ҳам... тўхтади.

Ултон унга етиб бориб, томоқ қирди.

— Ғалати иш бўлди-ю.

— Ултон ака.

— Лаббай.

Баҳор унга тик қаради.

— Мен билан гаплашишни истайсизми?

— О, албатта!

— Оқшом амбулаторияга боринг. «Время»дан кейин.

— Хўп, — нафаси ичига тушиб пичирлади йигит.

Қиз бошини ҳам қилди ва сўқмоқ намми-қуруқми — энди фарқи қолмагандек юриб кетди. Кетаркан, унинг изидан сумрайиб қолган Ултон ҳам йўл танламай жўнади. Аммо яқинлашавериб, бирдан секинлади.

Бироқ чопиб-чопқиллаб қиздан ўтиб кетгиси келар, айна чоғда, оёғига тушов солишга мажбур эдики, бу қўш шиддат ичига уриб бағрини қабарттирар, ҳаво етишмаётгандек ҳансираб эди.

Ниҳоят, Ултон бир нима баҳонаси-ла тўхташни маъқул топди ва бирдан энгашиб почаларини қоқа бўшлади. Шунда осмондан қирғийнинг қийқиллагани эшитилиб, бошини кўтарди. Наздида, қуш уни нимадандир огоҳ қилаётгандай туюлди. Хаёли унга оғиб:

— У-ў! — деди. — Уянгга яқин турибман-ку? Қўрқма, қадрон...

Ултон дўлана остидан ўтди-да, ариқ бўйига етиб қолган Баҳорни кўриб, ҳалослай кетди.

Айтиш лозимки, унинг юришини чиройли деб бўлмас — шошиб-пилдираб қадам босар, нимаси биландир тик юриб бораётган айиқни эслатар эди.

Ултон ариққа етганида, Баҳор кабинада эди. Ултон нима учундир ўнг қўлини беҳол кўтарди.

Баҳор ҳадемай учрашамиз дегандай бармоқлари учини қимирлатиб қўйди.

Наби сигнал бериб, уловни жилдирди: машина тупроқ, ғишт синиқларини ер тирнаган итдек орқасига отиб, зинғиллаганча кетди. Чанг карвонини эргаштириб кўчага чиқди ва кўприкка бурилди.

«Совхозга...» — деб ўйлади Ултон. «Совхоз» деганда — идора, амбулатория томонни кўзда тутарди.

Унинг ён-верида эса куланкир товуқлар бемалол қақолаб юрар, уларнинг товушлари иссиқ ҳавога қандайдир лоҳаслик бахш этар эди.

Шу тобда Ултонга бу лоҳаслик таъсир қилгудек эмас, унинг хаёли паришон эса-да, юраги гурс-гурс урар, мияси эса бўлиб ўтган «воқеа»ларни ҳазм этиш ва кейин бўлиши мумкин «воқеа»ларни тусмоллашни истар эди.

Ултон бирдан товукларни кишт-киштлаб боққа ҳайдади.

— Олға, менинг гўзалларим! Боққа! Бедага! — Уларнинг талайи сочилиб кетгач: — Э, туяга янтоқ керак бўлса, бўйнини чўзади! Барибир борадиган жойларинг — ўша! — деди-да, изига қайтди.

Сўқмоқда келаркан, қадам босишларида ўзга бир ишонч билан мағрурлик пайдо бўлиб, кўзи қари ёнғоқдан узилмай қолди. Қизиқ-да, шу сўқмоқдан боягина... анави сирли-шаддод гўзал ўтгани, бу ерда унинг туфлисидан излар қолгани илло-билло хаёлига келмас, ҳатто бўлажак тунги учрашувни ҳам унутгандек эди.

Ёнғоқ тагига етиши керак!

Етди. Тўхтади. Қўлларини белига тираб, сойга боққанича чуқур нафас олди-да:

— Э-э, иш деган мундоқ бўпти-да! — дея букри томирга ёпилган кўрпачага ўтирди. Гўё Баҳор билан муомаланинг учрашув ваъда этилиши ила тугашида қиз тарафидан жилла ҳаракат бўлгани йўқ, ўзи ўзининг устакорлиги туфайли бундай натижага эришгандек эди.

Сўнгра ушбу ҳолатидан яна бироз ҳузур қилгиси келдими, ирғиб туриб, ёнғоқ орқасига ўтаркан, Қорабойнинг чувалчанг олиб келиши кераклиги, сойда балиқ овлашлари ёдига тушди.

Шу оннинг ўзида эса, шарқираб оқаётган оппоқ сув ўртасидаги оролчада — юлғун тўпи ортида ярим яланғоч ҳиндуга ўхшаб турган Қорабойни кўрди.

— Хў, қадрдон!

«Ҳинду» қармоқ сопини найзага ўхшатиб кўтарди.

Ултон пастга тупроғи билқиллаб ётган ёнбағирдан тушмоқчи бўлди-ю, ҳаракати фойдасиз экани учун ўзини тийди: қармоқ газхонада. Бироқ... уни олиб келиш ҳақидаги ўй ҳам ортиқча туюлди. Илло булардан ҳам муҳимроқ иши борга ўхшарди.

Қорабой ҳам Ултон билан ёнғоқ остида, бир муддат гурунғ қилишни афзал билди шекилли, қармоғини қумга санчиб қўйиб, сойдан кечиб ўта бошлади. Сув унинг тиззасидан сонига кўтарилганда, бир-икки довдиради. Кейин оқимга қараб юрди. Ва мугузи бору бировни сузадигандек бошини эгган ҳолда тошлоққа чиқди.

Сўнг иштони почаларини сал-пал сиққан бўлди-да, қирғоққа тирмашди. Чиққунча почалари лой бўлди, афт-башарасига ҳам чанг кўнди. У тўрсим деворнинг очиқ жойидан ўтибоқ, Ултон билан кўришгани интилди-ю, нари-берига қаранди. Себаргадан бир чангал юлиб, қўлларини ишқаб ташлагач:

— Ана бўлди, — деди. — Ассалом, алайкум, акажон.

Ултон мамнун кулумсиради.

— Салом, қачон келиб эдинг?

— Анча бўлди, — деди у. — Сизларга халақит бермай, деб ўтирдим. — Кейин сойни кўрсатиб шивирлади: — Юлғуннинг танасида илоннинг ўлиги бор экан. Эти йўқ, суяги қолган, чумоли талаб ётипти. Ҳеч кўрмаган эдим.

Қорабой Ултоннинг «табиат мўъжизалари»га-да қизиқишини билиб олганидан буён шунақа янгиликларни ҳам айтиб турарди.

— Селда келиб қолган-да, — деди Ултон. — Қани, ўтиринг, мулла Қорабой!

— Раҳмат, домла. — Қорабой «курси»лардан четкисининг четига ўтирмоқчи бўлди-ю, кўрпачани ҳўл қилмаслик учун учини қайтариб, қуруқ ёғочга ўтирди.

— Э, бемалол-бемалол! — деди Ултон. — Бу кўрпачалар кимлардан қолмаган, биздан ҳам қолади.

— Домла, шундай гапларни айтсангиз, киши...

— Хафа бўлади?

— Йўқ, ўйлашга мажбур бўлади.

— Ўйлаш керак! — таъкидлади Ултон. — Ўй инсонга берилган энг буюк неъмат! Биз ўйсизлик орқасида не-не фожиалар ёқасига келиб қолдик... — Ултон билади, бу йигит ҳамиша оч: олдига бир нарса қўйсанг, албатта ейди. У қўш нонниям дастурхонга қўйиб, қовурдоқни очди.

— Раҳмат. — Қорабой қовурдоққа тикилди. Ва ундан кўзини узмай бир туюрни олиб апил-тапил ея бошлади. — Тотли. Еғ сингиган-да... — Гўштни еб бўлди-ю, лабларидаги мойни артиш ҳам эсидан чиқиб, Ултонга термулиб қолди.

— Ҳа? — деди Ултон.

У туйқус синиқ тус олди.

— Ҳалиги... анави ерда турган аёл Баҳор опаиди?

— Сен биласанми уни?

— Э, Набидан олдин мен шопирлик қилганман-ку Бўтабой Сўпига?

Ултон хўмрайди.

— Унга шофёрлик қилганинг билан Баҳорни билишингни нима алоқаси бор?

— Э, олиб юрганман-да мен ҳам опани!

— Аҳ-да. — Ултоннинг қовоғи очилди-ю, чеҳраси шўхчанлик касб этди. — Сирдошмидинглар?

— Қандай «сирдош?»

— Бўлади-ку... Айрим қизлар туғишган укасига айтмаган сирини тутинган укасига айтади.

— Э, йўқ-йўқ! — Қорабой ҳўл сочлари ёпишган бошини кескин силкитди. — Йўқ. Қайтамга...

— Хўш?

— Шу, энди...

— Қорабой!

Қорабой Ултонга ҳайрат билан тикилди.

— У кишини яхши кўрасизми?

Ултон кулумсиради.

— Нима, арзимайдими?

— Э, йў-ўқ, — деди Қорабой ва яна сўради: — Ростини билан яхши кўрасизми?

Ултон хўмрайди.

— Билмайман.

Қорабой тағин қовурдоқдан олди.

— Менга қара.

— Қулоғим сизда.

— Ростини айт.

— Нимани?

— Нима учун сени... дейлик, сени, демак, ёқтирмаган-да?

— Ҳа, — деди Қорабой.

— Сабаб?

— ...

— Қорабой!

— Акажон, сўраманг...

— Айтасан!

Йигитчанинг кўзи ғилқ ёшга тўлди.

— Е, еб ол, — деди Ултон.

— Раҳмат.

— Аммо лекин бир куни айтасан.

— Майли.

— Наби қандай йигит?

— Тилло йигит.

— Шошма, сени Бўтабой Сўпи ишдан ҳайдаган-а?

— Айтгандим-ку?

— Нима учун?

— Ҳе-е... — Қорабой бош эгиб қолди.

— Мабодо Наби учун эмасми?

Қорабой унга ялт этиб қаради-да:

— Ҳа-ҳа, — деди қандайдир шодумон бўлиб. — Набини Дунё опа ишга олдирганлар.

— Уни биламан.

— Лекин Наби жуда оққўнгил йигит.

Ултон унга тикилиб хўрсинди.

— Ҳе-е, қадрдоним-е...

Ултон бу йигитчани «қадрдоним» дегани билан (у ёнғоқни ҳам, отини ҳам «қадрдон» дейди), унчалик эмас.

...Бу йигитча еттинчини битиргач, ўз кунини ўзи кўришга мажбур бўлган. Бировларга ёлланиб ғишт қуйган, бировларга янтоқ-шувоқ ўриб келиб берган ва ваъда этилган ҳақнинг, нари борса, ярмини олган (ваъдабоз алдаган, бу эса ночор — кечирган), кейин райондаги гаражда фаррошлик қилиб юриб, техника деганига қизиқиб қолган ва шофёрликдан пенсияга чиқиб — гаражда қоровуллик қилаётган бир «яхши чол»нинг маслаҳати билан «автошкола»ни битирган.

Пироварди, ҳарбийдаям шофёрлик қилган. Ва, гаражга қайтиб, «яхши чол»нинг далолати орқасида механик бўлиб ишлай бошлаган.

Ана ўшанда гаражга бир малла «Газик» судралиб киради-ю, Қорабой унинг «Олатоғдаги улуғ одамлардан бири»нинг (бу — «яхши чол»нинг таъбири) мошинаси эканини билиб, туни билан ишлайди. Эрталаб оёққа қўйиб беради... беради-ю, шу сониянинг ўзида «Улуғ одам», яъни, Бўтабой Сўпи уни рулга ўтқазади. Эски шофёрнинг жавобини бериб, Оқсугга ҳайдатиб келади.

Қорабой директорнинг шофёри бўлиб бир йил ишлайди. Анча-мунча нарсани кўради, яъни, Бўтабой Сўпининг Қоратоғдаги дачасига келадиган талай казо-казоларни таниб олади ва улардан баъзиларининг «иплос» ишларига гувоҳ бўлади.

Ана шундай кунларнинг бирида «хўжайин» билан Қорабойнинг ўртасида «бир гап» ўтади... ва шу соатнинг ўзида «Улуғ одам» унинг жавобини беради.

Бироқ... қурилиш бригадасига ўтказиб қўяди. Қурилишда маош яхши, Қорабой турли миллат вакиллари қатори вагон-уйчада яшаб...

...ишламоқда эди.

Ултонни унга яқин қилган нарса — балиқчилик бўлса, уни Ултонга яқинлатган нарса — Ултон Султоннинг «ёзувчи» номи борлиги, унинг «тўрт оёқли» кулбада дарвишона ҳаёт кечириши, қолаверса, — суҳбати, хусусан, табиат ҳақидаги ўйлари-мулоҳазалари эди.

— Демак... — Ултон: «Кўтар буларни!» демоқчи бўлди-ю, ҳайрон қолди: шу ерда... шу ерда муҳим бир нарса бордек эди. Сўнг: — Дарвоқе, балиқ! — деб хитоб қилди. — Маринка кўп илинса, новвойниям чақирамиз!

Қорабой енгил тортиб, жилмайиб турарди.

— Сиз... яхши одамсиз, — деди.

— О, сенинг назарингда! — деди Ултон. — Демак, қармоқни опке! Шошма, мана буларни... Майли, тура турсин! Шу ерда гулхан ёқамиз!

Қорабой югуриб кетди. Ултон шунча шиддати-шодиёнасига зид ўлароқ... чуқур хўрсиниб юборди-да, тиззалари оғриётгандек ўрнидан оғир туриб, ёнғоқ орқасига ўтди. Ўтди-ю... боя Баҳорнинг шу ерда турганини эслаб: — «Нимага қаради экан?» деб ўйлади, ва нима қизиқ нарса бор ўзи, деган каби нари қирғоқларга қарай бошлади.

19.

Қарар экан, онгининг теран бир жойида: «Нимага кетиб қолди у? Амбулаторияга бориши зарил бўлса, бу ерга келиб юриши...» деган савол ғимирлар эди.

Тўғри, амбулаторияда беморлар кутади...

Бунинг устига, Баҳор... битта!

Ҳа, ҳамширанинг қўлидан нима келади?

Лекин, Баҳор райкомнинг топшириғи билан юрибди.

Бундан бош врач Қўлдош Мўмин ҳам хабардордир?..

Ҳарқалай, Баҳорнинг «Олға!» деб бу ерга келиши-ю, дарҳол қайтиб кетишида бир сир бор.

Ниҳоят, Ултоннинг кўзи Қизилмозорга қадалди-ю, хаёлидаги савол-мулоҳаза ўрнини манзара...

...ғиштин сағана, унинг пойида тиз чўкиб ўтирган дока рўмолли аёл, шам ва болакай эгаллади.

Ултон карахт, дами ичига тушиб кетгандай эди.

Босиқ тап-тап товушлардан Ултон ҳушёр тортди ва Қорабойни кўриб, хатто хурсанд бўлди.

— Э-э, Қорабой.

— Биласизми, ака, менинг асли отим — Ашим, — деди у хансираб.

— Ашим, Ҳошим, — такрорлади Ултон. — Яхши-ку? Нега Қорабой бўлдинг?

Қорабой синиқ ишшайди.

— Бўтабой Сўпи шундай деб атади. Шу билан ке-етдик Қорабой бўлиб.

— Ҳим-м, — Ултон ғижинди. — Ўзлари оппоқ экан-да!

— Энди, тожикман-да.

Ултоннинг кўнгли маҳзун бўлиб, йигитчани бағрига босгиси келди: ажабо, ер юзида борми яна шундай икки халқ? Ҳар жиҳатдан, ҳамма жиҳатдан бири-бирига яқин. Фақат тилдаги фарқ айтилмас... Бироқ ўзбеклашиб кетган тожиклар ҳам, тожиклашиб кетган ўзбеклар ҳам сон-саноксиз.

Ултон Қорабой-Ашимнинг кифтига қўл ташлаб хўрсинди.

— Биласанми, дунёда паст халқ йўқ, — деди. — Йўқ! — Кейин шикаста табассум қилди. — Фақат биттагина халқ ўзини «улуғ» деб атайди.

— Урислар?

— Балли. — Ултон ғижиниб кулди. — «Улуғ» демасанг, кўплари ҳайрон бўлади-я?.. Тавба! — Ашимнинг тирсагидан олиб тупроқ ёнбағирдан энаркан, баттар дилтанг бўлди. — Қандай улуғ ёзувчиларни берган-а, бу халқ... Уларнинг олтин асри — ўн тўққизинчи аср эди. Бизники ўн бешда қолиб кетган... — Сўнг: — Э, фалак! — дея шошқин сойга қараб хитоб қилди. — Улмаган қул кўраверар экан... — У қармоқни Ашимга тузқазиб, туфлиси боғичларини еча бошлади-ю, сал ўтмай яна киядигандай туюлди. Бунинг устига, оролчага бо-ришга ҳам ҳожат йўқдек, умуман, бошқа... нимадир қилиши керакдек эди. Нима У?

У билмас эдики, хаёли Баҳорда... ушбу сойнинг ҳе-е адоғидаги ёлғизгина-оппоққина амбулаторияда эди.

— Қорабой! Балиқни кейин ҳам овлайверамиз. Новвойни чақириб кел-майсанми?

— Ҳозир. Кўйлакни кийиб олай. — Ашим қармоқни ерга қўйиб, сувга тушди.

Сув тағин унинг тиззасидан ошди. Тағин довдиратди. Ашим тағин оқимга қарши юриб ва энди бир нимани судраб бораётгандек бўлиб, яшил оролчага чиқиб олди.

Ултон уни кузатаркан, оролча... Робинзон Крузо тушиб қолган оролни эслатди. (Худди ўзи бориб-кўриб келгандай.)

Ҳе-е, қандай табиат бурчаклари барбод бўлди!.. Айтмоқчи, ўша ўрмонлар бормикан? Қолганмикан улардан бирон парча жой? Лекин халқи — ўша... ибтидоий одамлар, Жумавойнинг қабиласи... ўзгариб кетган бўлиши керак. Балки ўлиб кетган...»

Ултон юраги орзиқиб ва қаттиқ ҳаяжонга тушиб, ўша ёввойи одамнинг — Жумавойнинг бир калима сўзини эслади. Бу сўзни у Робинзон билан оға-ини-дек яшай бошлаган кунларининг бирида бир тепалик устидан йироқларга қараб, ўзининг ороли ҳамда қабиладошларини кўрганда айтади. Ултон китобнинг русчасини ўқигани учун Жумавойнинг сўзлари ҳам шу тилда ёдида қолган ва ўшандаёқ уни зир титратган эди: «Вот моя родина и мой народ!»

— Ёввойи одам-а! — деди Ултон ўша оролни ҳам, яланғоч одамларни ҳам кўриб тургандек. — Билади у: ватан нима, эл нима. — Сўнг хаёлан ўша ўрмонга (гўё қўнғир айиқ юрган чангалзорларга) кирди. — Ҳайвонлар ҳам биладилар, уларнинг ҳам ватанлари бор... Э-ҳе! Оддий ит, лайчаям бу манзил меники деб ҳар бута, дарахт тагида пешобини тўкиб, айланиб чиқади-ку? Ажабо! — Билатуриб ҳайрон бўлди: — Кейин бошқа итлар шу чегарадан ўтишмайди-я? — Ултон хўмрайди. — Зўрлари ўтади. Зўрлари... — Кейин хўрсиниб юборди. — Одамзоднинг ишиям шу-да: зўрлари камзўрларни босиб олар экан...

Эй, ахир, бизлар одамизод-ку?.. Наҳот ҳайвондан фарқ қилмасак?

Йўқ, — собиқ тарихчи ҳорғин бош ирғади. — Одамзоднинг ҳам бўлгани — шу.

Одамзод одилликни-тенгликни барқарор қилишга қодир эмас... Бироқ, —

йигитнинг чеҳраси яна ёриша бошлади: — Кураш, кураш... — деди. — Тагин курашадия, озодлик учун! — Ултон, ниҳоят, хаёлотдан ўзлигига қайтди-ю, бошини эгиб қолди: — Лекин биз бўлганча бўлганмиз.

Кейин бу жумланинг тагида нима борлигини ўзидан ҳам яширмоқчидек (илло уни шарҳлаш — хавфли!) атрофларга қарай бошлади.

20.

Анави кўприкни «Брат» лақабли жиккаккина, лабидан ҳамиша табассум аримайдиган йигит қурдирган.

Марказдаги сағирлар уйида эсини таниб, бир муддат интернатдаям яшаган бу киши кейин жаҳонгашталикини касб этиб кетган: қайсидир шаҳарда ошпазлик ўқишини битирган, қайсидир шаҳарда новвойлик қилган, кейин нақ Қримга — «Ўзбекистон» шифохонасига бориб қолган ва ўша ерда дам олувчи арбобу раҳнамоларнинг ҳаёт кечиришларига гувоҳ бўлган.

Наинки Ўзбекистон ҳукумати бошлиқларининг у ердаги пинҳона ҳаёти, балки Масков отли СССР пойтахтидан келмиш казо-казо меҳмонларнинг ақл бовар қилмас чиркин, фаҳшга тўла маишатларига ҳам гувоҳ бўлган...

«Брат», яъни Абдуқаюм санаторийда беш йил «помповур» бўлиб ҳамда югурдаклик (официантлик) қилиб, анча-мунча пул жамғарган: о, бир арбоб бир фоҳиша билан ўтирган хонага бир бор пилдираб кириб чиқиш ҳақи — ўртаҳол бир муаллимнинг бир ойлик маошидан кам бўлмас экан.

Лекин Абдуқаюм бир нарсани унутмас экан: ўзининг кимлигию оддий халқнинг аҳволи...

Кунларнинг бирида қават навбатчилигини сотиб олади...

Ана шу кезларда бир фақир муаллимни (уям етимлар уйдан чиққан экан) бола-чақаси билан хос хонага (люксга) жойлагани учун директор билан орасида гап қочади. Ва у кулиб-хоҳолаб, ўша даргоҳда урф бўлиб қолган савдогарчиликлар ҳақида оғзига келган гапни қайтармай айтиб, бу маконнигина эмас, гўзал Қримни ҳам, тарк этади.

Масковга келиб, бозордан ўзбекларни топади. Кир-чир дўппи кийган, халатлари ҳалигидай — бири ўғлини уйлантириш, бири қизини чиқариш ташвишида юрган талай бозорчилар ила жигарлашиб кетади.

...Қисқаси, бир дипломат пул билан (беш сўмлик ва ўн сўмлик экан) мана шу Оқсув бўйига етиб келганида, қараса, кўприк йўқ, мошиналар тўхтаб қолган, икки қирғоқни тўлдирган оломон бўтана сув ўртасида силкинаётган қари тут шохига тикилишар, унда чопон кийган бир аёл боласининг йўргагидан тишлаган ҳолда шохга ёпишиб турган эмиш.

Шунда кимдир бир девқомат йигитга буюрипти: «Болам, бор, отни мин! Опчиқ у ожизани!»

Девқомат йигит йўлакай ечиниб, иштонни липа уриб, қирғоқдаги от-улов ичида алоҳида бўптурган қорабайирнинг айил-пуштанига ёпишади. Униям ўзидек яланғоч қилиб миниб, одамхўр селга кирипти. Сув тулпорнинг қорнидан ошиб, сура-сура тутга етказганида, йигит бир интилиб, аёлни қўлтиқлаб олади.

Шу оннинг ўзида сел уларни суриб кетади.

Сув жониворнинг бўйнига етганда, йигит отдан тушади ва бир қўли билан унинг ёлига ёпишиб олади. Бир қўлида аёл...

Кўринмай кетишади.

Бир маҳал қарашса, соҳил бўйлаб от... қорабайир сувдан чиққан қундуздек ялтираб келаётир. Устида — ёлғиз чавандоз.

Шундай бўладики, қорабайирни минган алп йигит халқ қошига етиб келганда, ҳамма тек қолади: жимжитлик. Фақат қонхўр сел шовулламоқда.

— Ҳе, оғалар, опчиқдик! Омон! Келинчак кийимини сиқаётир! — дейди йигит ва... халқ гўё портлайди. Бири унга ёпишган, бири отни силаган, бири полвоннинг оёқларини қучган.

Ана шунда отнинг этгаси шовқин берипти:

— Ол-э, болам! От сеники! Жуда ярашди сенга! Миниб юр!

Халқнинг олқиши...

Абдуқаюм ўтириб қолади ва кўзига ёш олади: «Бу қандай мардлик-жўмардлик?! Бу одамлар менинг элим-а!»

Бунинг учун қон ютсанг арзир!»

Сўнгра хаёлига келмаган ишни қилади. Урндан ирғаб туради-да, бетон зувала устига чиқиб ҳайқиради:

— Ҳей, юртдошлар! Мени танимассизлар! Ешликда юртдан чиқиб кетиб эдим! Дийдор тортиб яна келдим!... Кўрдим сизларни! Армоним қолмади... Энди, менинг ҳам сизларга атаганим бор: шу Оқсувга ўз ҳисобимдан кўприк қуриб бераман! — У дипломатни очиб халққа кўрсатади. Ҳамманинг кўзи олақула... Кейин унгаям олқиш ёғилиб кетади...

Фотиҳа берилади.

...Кўприк устида биров кўринди: эгнида оқ халат, бошида — ҳожидўппи оқ қалпоқ, оёғида калиш, шипиллаб келаётир.

Уша йигит — Брат-Абдуқаюм.

У бу коржомасини яхши кўради, новвойхонадан чиқсаям эгнидан ташламайди: гўё ўзининг кимлигини кўрсатиб-эслатиб туриши керак.

21.

Абдуқаюм... вақтида кўп ғийбат, миш-миш ва олқишларга «сазовор» бўлган эса-да, Ашимнинг айтишича, «икки йил прокурорнинг ҳам оғзидан тушмаган» эса-да, ҳозир — тагин: бировлар учун — «Қишлоқ шўросининг эри». Шўро раисига эса, шунчаки «Турсунтош» деб қарашади.

Новвой кўприк ёнидан пастлаган тупроқли йўлдан пўримча юриш билан эна бошлади. Қўлтиғида бир нарса бор (албатта, бир жуфт нон).

У тошлоққа тушганда, ўгирилиб кўприкнинг тагига, бетон устунларига қаради: худди бир жойи бузилган-у, ҳозироқ тузатиб ташлайдиган каби эди. — Зўр! Мустаҳкам! — деб бақирди Ултон. — Искандар кўпригидан ҳам зўр!

Абдуқаюм гир айланиб Ултонга боқди-да, хижолатомуз жилмайиб йўрғалади. Сув сачраган тошларда калиши тийғонади, у парво қилмайди. (Шу пайтда нимаси биландир Ашим-Қорабойга ўхшаб кетарди).

Ултон бирйўла тепага — ёнғоқ остига чиқиш учун сувлоққа ўтди.

— Ашур бордимми, Ашур?

Новвой бўш қўли билан қирғоқни кўрсатди.

— Дору келди! Шампан!

Сўнг лўкиллаб келиб, фарғоналикларга хос тавозе билан қўлини узатди. Иримига яраша кўришиб, шу бир қўли билан юзига фотиҳа тортди. Кейин гўё Ултонни ўтказгали жой излаб, қаранди.

— Юқорига, юқорига чиқамиз, — деди Ултон ва ўзиям унга дилнавозлик қилгиси келиб жилмайди. — Ишдан қолдирдикми?

— Иш ўз йўлига! Кетаверади, — деди Абдуқаюм доноларча. Кейин қулик ила бош ирғаб қўйди. — Синфдошингизни ўргатиб қўйганман. Ҳе-хе-хе! — Аломатсиз-да, Абдуқаюм ака! Қани, марҳамат! Олға! — У ҳалпиллаб ёнбағирга тирмашди, қирғоққа чиқиб олди.

Абдуқаюм кўпчиб ётган тупроқни четлаб, худди Ултон ўйинқароқ болаю ундан завқланаётган каби кулиб, ёнбағирдан чиққан томирлардан ушлай-ушлай тепага кўтарилди.

— О-о-о! Шоҳона дастурхон!

— Камбағалга бўлаверади. — Ултон унга «курси» кўрсатди. — Марҳамат!

— Ҳе-хе-хе, — пихиллаб кулди Абдуқаюм. — Супрақоқдиси шу бўлса, қойил! — Сўнг қўлтиғидаги «Совет Ўзбекистони»га ўроғлик бир жуфт патирни чиқариб дастурхонга қўйди-да, бирдан Ултонга тикилди. — Ҳали «Искандар кўприги» дедингиз. У қаерда? Тушунолмадим.

Ултон ўтирғичга чўкиб, оёғини чалиштирди.

— Сурхон воҳасида шундай бир кўприк бор, — деди-ю, ўша кўприк дарҳол кўз олдига келиб, ҳаяжонлана бошлади. Бармоқларининг учини бири-бирига тегизиб, гўё гумбаз ҳосил қилди. — Меҳроб шаклида! Бундан минг йил бурун қурилган! Тентаксойни эшитганмисиз? Ушанинг устига қурилган... Фақат ғиштдан!

— У-ў-ў! Ёғоч, бетон...

— Йўқ. Уша кўприк яна минг йил хизмат қилади, деб ўйлайман. Бу орада

Тентаксойга қуриладиган ўнлаб бетон кўприклар бузилиб кетади! — Ултон сўзини тугатди-да, ғурур билан жилмайди. — Сизнинг кўпригингизга келсак, — деди ўша ёққа қараб, — буям кўп йиллар бардош беради қутурган селларга! Ҳа, Абдуқаюм ака! — хўрсинди у. — Бунинг ҳар бир заррасига меҳр кўшилган...

— Лекин она гапни айтдингиз, — чайқалди новвой. — Бунинг тенг ярмисини халқ қурди-ку!

— Эшитганман.

— А, нега ўша кўприкни «Искандар кўприги» деб...

— Гап-да бу. Бўлмасам Искандарнинг ўтганига икки минг йилдан кўп бўлди. Шунчаки халқимиз орасида Искандар сиймоси жуда улуғланиб келинган... Ҳолбуки, Абдуқаюм ака, Искандар Македонский ўлими, олдида шундай васият қилган.

— Хўш-хўш?

— «Бу тупроқ эркакларини қириб ташлаб, қизларига грекларни уйлантириш керак».

— У, баттол-е!

— У бизни кўзда тутган, бизни.

— Ё тавба!

— У йўқ бўлди. Унинг империясидан ғишт синиқлари қолди.

— Утар экан-да.

— Лекин биз... — Ултон ён-верига кўз ташлаб, сигарет тутатди.

— Ҳе-е, дунё... — деб пичирлади Абдуқаюм ва дастурхонга тикилиб қолди-да, ўрнидан турди. — Азизим, мен буларни тартиби билан жой-жойига қўяй. Чиройли бўлиб турсин... Дастурхонга энгашган чоғида яна Ултонга боқди. — Менда бир катта ғўла бор, кучоққа сиғмайди. Келтириб шу ерга қўяман. Устини сал текисласак, тайёр стол бўлади. Ана ундан кейин бу ерда ўтирсангиз, ҳақиқий... ҳалигидай, табиий бўлиб ўтирасиз!

22.

— Ашимингиз келадими ё ўзи доруга айланиб кетдимиз?

— Балки у доводирга бермагандир, — деди Абдуқаюм. — Биларсиз, ичса жинни бўлади: кўтаролмайди... Мен ҳозир! Қани, коммунистлар олмаган кўрғон йўқ!

— Зўр гап! — деб кулди Ултон. — А, қаёққа?

— Азизим, шошилманг, — Новвой Ултон ушлаб қоладигандек четланди. — Ахир, ака-укачилик учун... — Абдуқаюм тезлаб (энди тупроққа оралаб) ёнабетнинг ярмига тушганда, Ултонга ёрқин табассум билан боқди. — Биларсизми, мен сизни ҳурмат қилмаганимда... — У бошини сарак-сарак қилди. — Акангизни билмайсиз. Эҳ-е! Бу ерда одамлар ушламоқчи бўлиб юрган товуқнинг думпарини узиб қўйганмиз. Айтайинми Ашимнинг кечикиш сабабини?

— Айтинг, — деди Ултон. — Хўш?

— Миршаб бердирмаяпти... Одил мелиса! Нима учун дейсизми? Ашим унинг бир укасини айлантириб солган. Тўйда. Ҳу, райкомнинг дежурнийси бор-ку?

— А-а, — деди Ултон ғижиниб. — Носкаш?

— Шу, шу. Акаси бўйдан, бу зот ҳеч нарсани унутмайди. — Сўнг ерга қараб олиб, илжайди. — Братингиздаям тиши бор... Ҳа! Ана гап қаерда!

— Тушунолмадим?

— Ҳе, азиз ёзувчим... — У кўприк томонга бурилди-ю: — Ана! — деб юборди. — Ашим келаётир! Узидан сўраймиз.

Қорабой кўприкнинг ўртасида, кўкрагига босиб ушлаган бир жуфт шампаннинг бўйни учқунлар эди.

У кўприк ёнидан тушибоқ:

— Эрмаматов! — деди. — Сизни сўраяпти Қаюм ака... Энағар «ўзинг ичсанми?» дейди. «Ичаман, — дедим. — Сиз ичганда, нега мен ичмас эканман?» дедим.

— Кўп ичадимиз? — сўради Ултон.

— Мечков-ку!

- Сен қайдан биласан?
- Бўтабой Сўпининг шопири бўлган-ку бунингиз! — Ашим учун жавоб берди новвой.
- Ҳа-да! — деди Ашим. — Уғирлаб ҳам оларди ошхонадан... Меҳмон келганда, уни-буни ташиётганимизда... — Сўнг Ултонга ялт этиб қаради-да, елкасини қисиб жилмайди. Кейин Абдуқаюм... — Сиз боринг, ака, — деди. Абдуқаюм хўрсинди.
- Эса бизга беш минутга рухсат! Кейин суҳбатни тўхтаган жойидан давом эттирамиз!
- Абдуқаюм кетди.
- Ашим чиқиб келаркан, Ултон ўзини дафъатан бекорчи сезди: нималар қиляпти? Нималарни гапирди?
- Ҳа-ҳа, йигит паришон: нима қилишни билмаяпти... Чамаси, вақт тезроқ ўтиши, кеч бўлишини кутяпти...
- Дарвоқе, Зокир Уринов келиб қолиши ёки мактабга чақиртириши мумкин: ахир уям, талаб-истакларини ёзиб бериши керак. Ҳа, ҳарна-да...
- Ултон Ашимнинг қўлидан шампанларни олди.
- Шуни намойиш қилиб келиш шартмиди?
- А, нима, — тўнғиллади у. — Сиз... сиз озод одамсиз.
- Ҳм, — Ултон бош ирғади. — Хўш, миршаб нима қилаётган эди у ерда?
- Ҳе; нонга келган-да. Тушлик қилмовдим, дейди.... А-а, сизни кўрувдимми?
- Билмадим.
- Меҳмон кетдимми, — деди.
- Меҳмон билан унинг нима иши бор экан?
- Ашимнинг кўзлари бирдан синиқди-да:
- Э, у ҳамма нарсага қизиқади, — деди. — Тумшугини тикмаган жойи йўқ.
- Бўпти. Шампанни оч! — Ултон кўрпачага ўтириб, оёқларини узатди, бояги «курси»га суянди ва кўзлари сўқмоққа тушиб: — Лекин сен бу оқшом менга бир нарсани айтасан! — деди.
- Нимани? — шивирлади Ашим. Шунда ҳалқа сими узилган шампан тиқини отилиб кетди. Ашим каловланиб, пиёлаларга қуйди. — Кечирасиз, эпим йўқ. Шунча айтаман. «шошма», деб ўзимга. Лекин сизнинг олдингизда шошаман. Нуқул қовун тушириб юраман. Ҳе-хе-хе... Айтмоқчи, қовун-тарвуз келган бозорга!
- Яхши, — деди Ултон. — Қани, пиёлани олинг. Олинг, мулла Ашим! Энди сизни ҳеч қачон Қорабой демайман!
- Менга барибир. — Ашим кўпиги уча бошлаган пиёлага тикилиб, қолди. — Бир гап айтайми, ака?
- Уша «бир гап» керак-да!
- Болалигимда кўп китоб ўқирдим, — деди бошини кўтармасдан Ашим. — «Ёш гвардия», «Ўтган кунлар»... Еттинчи синфда! Ишонасизми? — Ултонга мўлтиради. — Мен ҳам машқ қилардим... Ёзишни-да... Отам керасинни аярди. «Чироқни ўчир!» дер эди.
- Ҳозир бор-а у киши?
- Бо-ор!.. Революция қилдим, босмачиларни қийратдим, деб юради. Мана шу, шу Қўрбоши бобо бор-ку? Икки марта қамаган шу кишиниям.
- Билмас эдим.
- Ўзи тупой... лекин қандай қилиб ГПУга бошлиқ бўлган? Шундай ташкилот бўлар экан-да? Ҳозирги — КГБ.
- Ҳа.
- Шу... бир куни қоғозларимни олиб, ўчоққа тикқан эди-да, аблаҳ.
- Нега?
- Ўқиган одам қамалади, дер эди, — Ашим Ултонга боқиб жилмайди. — Ишонинг, ака, ҳозир ҳам шундай дейди. «Э, ота, у замонлар ўтиб кетди!» десам ҳам парво қилмайди... Биласизми, нима дейди? — Ашим теваракка кўз ташлаб олди. — «Бу ҳукуматга ишонмагин», дейди.
- Ахир, шу ҳукумат учун курашган-ку?
- Қизиғиям шунда-да! Уёғини сўрасангиз, — Ашим шивирлаб давом эт-

ди,— босмачиларни мақтаб ҳам қолади баъзан. «Улар одам эди. Улар озодлик учун курашди. Биз ким?» деб мунгайиб қолади.

— Ну-у!

— Тупой десанг, тупой эмас.

Ултон хўрсинди.

— Рост айтасан, ука.

— Аммо, баъзан ўзининг ўқимай қолганидан пушаймон қилади. Қизиқ! Лекин, умуман, у ўқиганларни ёмон кўради.!. Биласизми, Олатоғдаги ўн учта мачитнинг имоминиям қамаган экан!

— О, отанг...

— Аблах, аблах!

— Жоҳиллик.

— Ҳа, жоҳиллик!

— Ҳозир қаерда?

— Районда. Тўртта эчкиси бор, боқиб юради.

— Да,— жилмайди Ултон.— Лекин ўша замонларда тўртта эчкиси борни ҳам «қулоқ» деб қамашган...— Шунда Ултонни кутилмаганда ҳаяжон тутди: ўзининг бобоси Қорақулбойниям ўшалар қуритган. Ушалар...

— Ҳа, ҳа!— завқланиб деди Ашим.— Ўзиям мақтаниб қўяди. Кейин баъзан...

— Фожеий шахс. А, энанг ҳаётми?

— Бе-е, аллақачон ўлиб кетган.

— Ҳа-а, қийин экан...

Ашим ўрнидан туриб сойга қаради-ю:

— Қармоқ кўринмаяпти!— деди.— Зўридан илинганга ўхшайди.

— Чоп, чоп!

Ашим ҳалпиллаб пастга эниб кетди.

Ултон кўйлагининг тугмаларини ечиб, кўксини сийпаркан, йигитчанинг сўзлари ўзига унча таъсир этмагани, илло, ҳалигидай тақдирлар ҳақида кўп эшитиб «эти қотиб» кетганини кўнглида қайд этар (зеро бу борада чуқурроқ ўйласа, қуюшқондан чиқишини, яъни мавжуд тузумнинг асоси нақадар жоҳиллигу шафқатсизликка қурилгани, бу ҳол одамлар тафаккурининг бузилиши, анъанаю қаноатлар ҳамда кадриятлар барбод этилгани туфайли бугунги кунда ҳам анави «жоҳил чол»дан беш баттар махлуқлар чиқаётгани — уларнинг кўпларини кўриб юргани боис оғир изтиробларга тушиши, додлаб юбориши тайинлигини билар) эди. Сўнг у, яхшиси, анави... ўша ҳақида ўйлаш, бу йўриғда ўзи учун сирли-туюлган нуқталар ҳақида хаёл суришни ўзига уқтирди: ҳа, ўша қизиқ.

23.

Ултон пиёлани ярим қилди-ю: «Шундан бир шиша олиб бораман!»— деб ўйлади, кейин Баҳор... ўзини қандай қабул этиши, ичиш-ичмаслиги бош қотиришга арзимас масала бўлиб туюлди: ахир, ўзи билан унинг орасида кечадиган «гаплашиш» қай йўналишда бўлади,— бундан қатъий назар, гўзал қиз билан (айниқса сенга «қизиққан ва ўзи «уйи»га таклиф этган қиз билан) ўтиришда ичимликнинг мутлақо зиён қилмаслиги унга маълум эди.

(Тўғри, у киборда бундан зўр ичимликлар ҳам бўлиши мумкин! Ҳа-ҳа, кўриниб турибди. Айтмоқчи, Наби ҳам бекорга икки бармоғида қадаҳ ушлаб тургандек қилмади...)

Ултоннинг умуман бу «масала»га муносабатига келинса, йигит ўзига қизиққан қизлар, аниқроғи, жувонлар билан ўтириб турган, ҳатто...

...У тарих-археология бўлимида ўқиб юрса-да, ҳавоси биқик, шовқинли шаҳарда сиқилар, кўпроқ табиат қўйнига интилар, бу борада унинг кўнгли ёзадиган маскани ҳайвонот боғию (у ерда ҳам баъзан кўзига ёш келарди: тутқунликдаги жониворларни кўриб! Бироқ буям — кўнгил бўшатиш-да!) «Табиат музейи» эди.

Ана ўша музейга киришларидан бирида (хона таъмирдан чиққан, «экспонат»лар жой-жойига қўйилаётган экан) яноғи чиқик, сузук кўз бир жувоннинг гапи билан силовсин тулумини «қамишзор»га, чил (дала каклиги) мўласини

«арча» айрисига қўйишганини кўриб, ҳай-ҳайлаб қолган. «Ундай эмас, оғалар!» дея силовсинни арча шохига, чилни това тошлар устига қўйган эди: «Силовсин дарахтда яшайди, чил — бузуқ жойларда!»

Шунда сузук кўз хоним ундан касб-корини сўраган, мавзу Орол қушларига оғиб, хоним қизиқ маълумотларни айта кетган, Ултоннинг сўхбатга берилиши шунчаликки, — жувон эшикни қулфлаб, трамвай бекатига боргунича эргашиб борган, кейин унинг: «Уйимда чағалайдинг мўласи-да бор. Юр, шай ишиб чиғарсан...» деган гапи билан трамвайга чикқан (аёлнинг лаҳжасидаги айрим бирикмаларини ҳам дилига яқин олган), қандайдир стадион ёнида тушишган, кейин... тўққизинчи қаватга чиқишган, аёл залда уни меҳмон қилган: дудланган балиқ, колбаса ва... ичида лиму бурдалари сузиб юрган сарғиш ароқни гап-гап билан ярмига туширишган, сўнгра «чағалайни кўргали» ётоққа киришган...

Сархуш Ултон жувоннинг юзига қаролмай, пайпасланиб кароватдан туншаркан, жувон кулиб шеър айтган:

— Қизлар ўрар ўрамолин,
Жувон қўяр юзга холин.
Ёш йигитнинг арзи-ҳолин
Қиз не билсин, жувон билар.¹

Ултон шеърни дарҳол ёдлаб олган-у, йўлакка чиққан, ундан подъездга чиққан. Ва лифтни кутишга тоқати бўлмади, зиналардан яёв эниб кетган.

Кейин ҳафталар бўйи ўзидан уялиб, нафратланиб... гўё қалб, туйғулари ҳам булғаниб, нопок бўлгандек қийналиб юрган.

Кейин бу «иш» ҳам «табиий ҳол» эканига ақли етиб, ўзини босиб олган эди. Яна битта воқеа.

Ултон вилоят газетасида ишлаётганида, битта — мошинка босувчи жувон унга тоза қизиқиб қолган эди: таҳрирдан чиққан қўлёзмаларни навбатсиз кўчириб келади, тушлик овқатдан қайтганида, чой дамлаб беради-да, яна шоколад ҳам қўяди.

Лекин унинг икки боласи бор, шунинг учун Ултон унга бепарво эди.

Боёқиш Ултондан олдинроқ ишдан кетди: онаси ўлган экан, қора кўйлак ва лозим кийиб келар, турмаклар юрадиган сочиниям иккита қилиб ташлаганди. Шу... шу ҳолга обкомнинг идеология бўлимидан бир ходимнинг назари тушибди, у киши зудлик билан муҳаррирга қўнғироқ қилиб: «Бу нима гап ўзи? Секретаркангиз иштон кийиб, сочини майда ўриб юрипти? Утмишни соғинипти шекилли...» деган экан, муҳаррир жувонни алдаб-сулдаб бир танишининг ишхонасигами ўтказиб юборди.

Шунақа.

Ултон унга ачиниб қолганди, холос... Кейин эса, бу ҳис ҳам ўз-ўзидан ўтмаслашиб кетди.

Балки унинг табиат орасига бош олиб кетишига асосларидан бири бўлди, холос.

— Ултон ака-а!

Ултон Ашимнинг овозини эшитиб, ёнғоқ ёнидан қаради. Балиқчи сувдан чиқмоқда, ҳовучида балиқ бор эди. Табиатшунос илдамлаб пастга тушди. Ашим тошлоққа қадам қўйиши билан кафтини сал очиб, ўлжани кўрсатди.

— Бу қандай балиқ?

— Шошма, қисма! — Ултон балиққа тикилди: кафтда сулайбгина ётган ялтироқ, оқ-оқ холлари бор сув махлуқи — фарел эди.

— Хонбалиқ! — эркин-чуқур нафас олиб деди Ултон. — От сувга! От, яйрасин! Айланиб кетай мундан!.. Секи-ин. Энкай! Энди қўйвор! Балли.

Дафъатан унинг шодлиги чексиз, айтиш мумкинки, аллақачон ўлиб кетган жигаргўшасини омон кўргандек эди: ахир, кўпдан буён қармоғига бундай балиқ илинмаганди!

Лекин биларди: бу балиқ тошқин сойнинг юқори оқимларида — совуқ ирмоқларида бор.

Хайрият!

Бу ердаки учради, демак, у кўпайган. Бироқ, жуда беҳол кўриндими?

¹ Қорақалпоқ классиги Ажиниёздан.

— Ҳозир сизни дуо қияпти, ака,— деди Ашим.
— Кафтингни очганда, типирчиламади-я?
— Қармоқдаям жимгина ётган экан, тақдирга тан бергандай,— деди Ашим ҳам ҳайратланиб.

— Касал!— хитоб қилди Ултон ва бирдан... ўзи истаб-соғиниб келиб яшаётгани, табиийлигини бир қадар сақлаб қолгани бу Оқсуву тоғ булоқлари умуман, Олатоғ табиатида қандайдир ўзгаришлар бўлаётганини бир ваҳима билан ҳис этди: Кўкмайдон-куф расво бўлган!..

У чўққига олиб чиқадиган бетон йўл (ҳарбий йўл) минг-минглаб арчаларнинг бошига етган: демак, талай булоқлар қуриган... Умуман, тоғда арча кесилиши авж олган...

Ултон дарҳол тоққа чиқишга қарор қилди: ҳечқурса Тошқўрғонгача бориб келади!

Агар хавф кучайган бўлса, бонг урмоқ керак! Ахир, бу ёқлар ҳам расво бўлса...

...яшашида маъно қолмайди!

Ултон гўё ўша сафарни яқинлатиш учун ҳам ўзидаги «айрим муаммолар»ни тезроқ ечиши шартдек, дейлик, Баҳор билан ҳам алоқаси бирёқли бўлиши лозимдек, ўзида бир ғайрат-шижоатни туйди.

— Ашимбой,— дея йигитчанинг кифтидан кучди у.— Биласанми, нима?

— Нима?

— Ке, шу ерга ўтирайлик!— боя ўзи ўтирган тошни кўрсатди-ю, унга яна нимадир етмади.— Сен менга, ука... Бўтабой Сўпи билан ораларингда ўтган «бир гапни» айтиб берасанми, йўқми?

— Келишдик-ку?— деди Ашим.

— Ҳа-я.

— Бўлмаса мен ҳам ўша саволни қайтараман,— мўлтиради йигитча.— Баҳор опани яхши кўрасизми?

Ултон тек қолди.

— Йўқ... Умуман, мен аросатдаман, ука.— Сўнги сўз ўзига ёқиб кетди.— Аросат... Бўлмаса гап мундай: эртага маълум бўлади.

— Ундай бўлса, мен ҳам эртага айтаман.

— Ташла бешни! Кетдик... Йўқ! Менга яна битта шампан олиб кел, ука.

— Ҳўп!

— Тўхта-е! Худди бойваччадек...— Ултон киссасида бор пулини чиқарди: ўн сўмлик, уч сўмлик, беш сўмлик...— Мана, Етар? Муни Мустафоқул амакига бер. Ҳозир бериб ўт! Кабобингизни ҳақи, де... Э, анави ерда бир чойнак бор, шуниям обора қол, ука... Кечирасан, бугун сенга иш буюрадиган куним экан!

— Э, шундай деманг-да.

— Раҳмат! Сенга ҳали бир китоб бераман. О, жуда зўр!— Кўз олдига Сетон Томпсоннинг китоби, Қўнғир айиқнинг сурати келди.— Жуда-а маза қилиб гурунглашамиз кейин... Олға!— Унинг елкасига қоқиб қўйди.

Ашим қирғоққа тирмашди. Чойнакни олиб Ултонга кўрсатди-да, нарига — сўқмоққа тушди: чопиб кетди.

Ултон гангиб турарди. Сув шовуллайди. Шабада эсади. Йигит қандайдир сирли сасларни илғайдигандек, донг қотиб тураркан, бирдан хўрсиниб юборди: «Эй, нима бу? Соғ бошимга оғриқ сотиб олдим-ку?.. Лекин ҳаммаси табиий: Тўқлибой аканинг чақиршиям, у ерда Баҳор билан...

Баҳорнинг Набига айтиб қўйгани...

Бу ерга келиш...

...Кетиши...»

У яна ёнғоқ остига чиқди. Пиёлада қолган ичимликни ҳам ютиб, букри «курси»га ўтирди. Ва... сўқмоқ адоғидан гангир-гунгир қилиб келишаётган шляпали кишиларни кўрди. Улар — Зокир Уринов билан Ўзоқ Тўлаганов эди.

Зокир Уринов қирғий ини бор дўлана тагидан ўтаркан, шляпасини олди-ю, Ултонга кўзи тушиб, «Ана холос!» дегандай қўлларини ёзди. Ўзоқ Тўлаганов унинг ёнига чиқиб, иршайди. Ултон қовоғини солди: «Мунча хурсанд

булар? Ё бу шисани кўриб...» Агар Баҳор ҳақида сўз очилса-ю қитмирона гаплар қилинса, дарҳол қайтариб ташлашни дилига тугиб, ўрнидан турди.

— Келинлар!

— Ҳо-о, шампанский!— дастурхонга тикилиб хитоб этди Зокир Уринов.

— Шунақа,— деди Ултон.— Биз ҳам бир ичайлик дедик-да, домла.

— Прогресс бо-ор... Меҳмонларни жўнатвордингизми?

— Ҳа. У киши отпуссага чиқмаган.

— Ҳа-ҳа-ҳа.

— Келинг, Узоқ ака... Мунча, хурсандмисиз дейман, домла. Янгилик борми?

— Бўлган-да қандоқ!— Зокир Уринов тагин ичганми — кўзлари митти лампочкага ўхшарди.— Бизниям шампанга шерик қилсангиз, эшитасиз.

— Бемалол.

Директор туфлисини бир-бирига ишқаб ечиб ташлади-да, кўрпачага чўкди. Сўнг бирдан чордона қуриб олди. Энкайиб, таомларга маъносиз термулди-да:

— Э, хода ютганмисиз, Узоқбой! — деди.

Илмий мудир Ултонга одатдагича синиққина жилмайиб: «Бу кишининг одатини биласиз-ку, бир нима деб бўлмаса...» мазмунида хокисорлик билан:

— Хўп, хўп,— дея домлага ёндош чўкди. Кейин шу ўтиришидан ҳам Зокир Уринов айб топадигандек, чордона қурди.— Ултонжон, ўтиринг ўзингиз ҳам...

Ултон гурс этиб чўккалаши замон Зокир Уринов қўлини фотиҳага очди.

— Омин! Тўйлар бўлсин! Нима дедингиз, ўртоқ Тўлаганов?

— Маъқул, маъқул,— деди илмий мудир.— Қанийди, биз ҳам хизмат қилсак.

Ултон Мустафоқул амакидан ҳам бу гапни эшитганини эслади.

— Раҳмат, раҳмат.

— Оллоҳу акбар!

Юзларга фотиҳа тортилди.

— Хў-ўш, эшитамиз, домла! — Ултон Ашимга қуйилган шампанни сепиб ташлаб, янгитдан қуйди. Домлага узатди. — Сиз ичмайсиз-а, Узоқ ака?

— Шу, шу-у.

Ултон кулумсиради.

— Домла, Проспер Меримени ўқигансиз. Уша адиб бир ҳикоясига шундай эпиграф қўйган экан: «Ичмаган одамдан кўрқ!»

— О-о-о! — деб юборди Зокир Уринов.— Классик гап!

— Ахир, менинг ошқозоним...— деб чайналди илмий мудир.— Бўлмаса, жоним билан...

— Сизнинг ошқозонингиз мана шу устихониям ҳазм қилади! — деди Зокир Уринов ва яна дастурхонга кўз тикиб қолди-да, бир нарса наша қилгандек кулумсираб, бошини сарак-сарак қилди. Сўнг:

— Қизиқ иш бўлди.— деди мастона тус олиб.

— Хўш?

— Ин-те-рес-но!

— Эшитаман, домла!

— Бўтабой Сўпи телефон қилди.— Директор шундай деб, Ултонга тикилиб қолди.— Сиз ҳам эшитдингизми, Узоқбой? Эй, башарангиз мунча чучмал...— Яна Ултонга мурожаат этди: — Ҳа, ўзи қўнғироқ қилди! Биз уни-буни ёзиб ўтиргандик. Кабинетда. Сизлар кетгандан кейин. Боя.

— Хўш?

— Мана, Тўлаганов ҳам эшитди.

— Хўш, нима деди? Нима учун?.. Сизлар гаплашмасдинглар чоғи?

— Албатта! — Зокир Уринов хезланиб қўйди.— Албатта! — Кейин истеҳзоли табассум билан: — Ўзи телефон қилди,— деди.

— Вой, нима деб?

— Дейдики, аблаҳ...— Домла тагин бошини ликиллади.— Дейдики: «Эртан-мертан қурилиш бригадаси мактабга боради, ўртоқ Зокир Уринович!»

— Эртанга?

— Эртанга. Ҳа-ҳа-ҳа! — Директор чайқалиб кулиб, пиёлани кўтарди, том-

чи қолдирмай ютди. Сўнг роҳатланиб: — Аҳ, аҳ,— дея кафти билан оғзини артди.— Қани, чекишга бер... Меники мошинада қопти.

— Марҳамат.

Зокир Уринов Ултон чақиб тутган гугурт ўтидан сигаретни тутатиб олди. Сўнг маза қилиб сўриб, тепага пуфлади. Кейин кутилмаганда жиддий тортиб: — Узи, Ултонбой, нима гап бўлган эди у ёқда? — деб сўради.— Тўқлибой Қўчқоров билан? У, менимча, мактабни текшириб борганларингдан кейин... ёзма ахборотларингга қараб, бирон чора-тадбир белгилашни айтиши керак эди, а?

— Худди шундай! — деди Ултон ва ўзининг... районга бориб келиши, пироварди, мактабни кўриб чиқишим — беҳуда-бемаъни ҳаракат бўлиб туюлди. Бундан чиқадики, райкомга бормасаям бўлар экан? Унда нега чақиради?.. Шунда Тўқлибой Қўчқоровнинг котиба қизга: «Бўтабой Сўпини топ!» дегани ёдига тушди-ю, секретаридан қайтган овозни ҳам аниқ эшитди: «Хўп...» — Айтмоқчи,— дея давом этди у,— у киши идоранинг ўзидаёқ Бўтабой Сўпини йўқлаган эдилар.

— Демак, сизлар чиққандан кейин гаплашган?

— Шундай бўлиб чиқади-да.— Ултоннинг яна зардаси қайнаб кетди: демак, Зокир Уринов берадиган таклиф-талабларгаям эҳтиёж қолмади?

— Йў-ўқ,— деди директор ўйлиниб.— Бўтабой Сўпи менга шундай гапирдики, гўё бу масалани аллақачон ҳал қилишгандек... Унинг гапларини эшит: «Тоғ Пайғамбарнинг олдига бормаса, Пайғамбар тоғнинг олдига келар эмиш», деди. Эшитяпсанми? — Кейин мийиғида кулиб қўйди.— Яна дедик: «Сиздан ўтган бўлса биз авф этайлик, биздан ўтган бўлса — сиз!»

— Балки Тўқлибой ака унга зулм қилгани учун шундай дегандир? — эътироз билдирган бўлди Ултон.

— Балки, балки...— жиддий эътироз билдирмади Зокир Уринов. Кейин яна кулди.— Бироқ зулм... қила олмайди унга!

— У ҳолда...

— Илтимос қилган бўлиши мумкин-а? Ахир, Бўтабой Сўпи — Қўчқоровнинг соғин сигири! — Кўзлари жодугарникидек йилтиради.— Бўтабой бормаса, Тўқлибой оч қолади! — Кейин тўнғиллаб қўйди.— Рост, бошқалардан ҳам ейди...

Ултон мунозарани давом эттиришдан наф йўқлигини англаган эса-да:

— Унда нимага ҳайрон бўляпсиз? — деди.

— Сизларни юборганига.

— Ахир, биз чиққандан кейин кўнғироқ...

— Нима, сизлар ўйинчоқми?

— Бу гапингиз рост.

— Демак, бу ерда бошқа бир сир бор.

— Сир?

— Мен «сир» деб ўйлайман... Сиз-чи, Узоқбой?

— Менда фикр йўқ.

— Қачон бўлган эди?

— Камситасиз-да...— мунғайибгина қўлини кўксида қовуштирди Узоқ Тўлаганов. Кейин ранги оқаринқираб, давом этди: — Лекин мен бир нарсага ишонаман: Тўқлибой Қўчқоров ақлли инсон, Бўтабой Сўпи... Хуллас, Бўтабой Сўпи қовун тушириб қўйган бўлиши мумкин.

— Яъни, вақтидан бурун менга кўнғироқ қилиб?

— Шундай.

— Балки, балки... Ундай бўлса, айти мана шу Ултон билан иши бошидан ошиб ётган қизимиз Баҳор Кенжабоевани юборишига нима дейсиз?

— Энди-и...

— Ахир, маорифда пашша қўриб ўтирган методистлар камми? Райкомнинг ўзида-чи?

— Вой, сабр қилинг! — Тўлаганов энди қизарди. — Энди-и, мактабни... Ултон яхши билади. Ултонбекка... ишонсалар керак... у киши. Ҳарқалай...

— Ишонади! — кесиб деди Зокир Уринов.— Чунки Қўчқоров Ултонни бир замонлар ўқитган.

— А-а, раҳма-ат.

— Бироқ Ултон салкам уч йилдан буён шу ерда... Ултон, сени бирон марта йўқладими у?

— Йўқ, домла.

— Вот та-ак. Келиб-кели-иб бугунги кунда., а, Узоқбой?

— Ахир, сентябрь яқин! — деди у.

— Да... Сизга гап топиб бериш қийин. Аммо уларнинг ёнини олаётганингиз аниқ.

— Вой, нималар деяпсиз, ўртоқ Уринов? Ҳамма вақт менга шундай ишончсизлик билан қарайсиз-а?

— Асосим бор.

— Хўш?

— Нега ичмайсиз?

Кулги бўлди.

— Мен энди бир оғиз ҳам гапирмайман,— деди ниҳоят илмий мудир.

— Майлингиз,— деб хўрсинди Зокир Уринов.— Лекин бу ишлар кишини ҳайрон қолдирадими, йўқми?

— Ҳа, — деди Ултон.

— Хўш, яна биттадан олайлик!

— Оласиз, ош бўлсин.— Ултон шампаннинг қолганини пиёлаларга қўйиб, шишани кўкатлар устига думалатиб юборди-да, қандайдир ички-пинҳон андишаларни енгиб: — Айтишим керакки,— дея пиёлани қўлига олди.— Бу «ишлар»ни, ўзимча, қанчалик табиий демайин, барибир ҳайронман...

— Маладес,— маъқуллади Зокир Уринов кўзларини сузиб. Кейин сўради: — Сени ўзи... фақат шу гап учун чақирган эдими?

— Йўғасам-чи! — онт ичгудек бўлди Ултон.— Бироқ буни идорасига бориб билдим.

— Демак, хулоса бундай: унинг учун сенинг ва... дўхтир қизнинг, — мийиғида ишшайиб қўйди, — мактабни текшириб боришларинг — шунчаки бир формалнийлик, холос. Ремонт масаласи эса, аллақачон ҳал бўлган. Ким биларди, юқори ташкилотлардан мўйлов қилишган бўлса...

— Эҳтимол.

— Бўпти!

— Булмасам биз ҳам расмиятчилик учун, мана...— Шимининг чўнтагидан буклоғлиқ қоғоз олиб, Ултонга узатди Тўлаганов.— Бунда талаб-таклифларимиз ёзилган.

25.

Улар ёлғизоёқ йўлга тушиб, дўлана остидан яна энгашиб ўтишаркан, қўлида бир варақ қоғозни омонат тутиб, букри томирда ўтириб қолган Ултон: «Қандай бемаънилик,— деб ўйларди.— Ҳамма нарса... фикция! Бироқ, барибир бу ерда бир гап бўлиши мумкин!».

Шу пайт аллақаердан қирғийнинг «қийқ-қийқ» этган ўткир товуши эшитилди ва зум ўтмай овчининг ўзи иморат устида пайдо бўлди.

Ниҳоят, машина сигнал берди. Зокир Уринов «трундалет»ини ҳайдаб кетди. Ҳавода муаллақ тўхтаб қанот қоқётган қуш кўприк томонга ўтди ва ғойиб бўлди.

Ашим келди. Энди шишани кўйлаги остидан қўлтиғига қисиб олган эди. Ултон кўрпачага чўзилиб ётди. У ҳорғин, таъби хира, бунинг устига шампан ланж қилган эди.

— Раҳмат, ука.

— Кабобга пул олмади. Наби тўлаб кетган экан.

— Наби... Набини яхши биласанми? — У кўзини хиёл очиб сўради.

Ашим чўкалаб ўтирарди.

— Мана пулингиз... Наби жуда мард бола.

— Мени чиндан ҳурмат қиладими? Биласанми?

— Сизни ҳурмат қилмай бўладими, домла!

— Уф-ф... Сен Тургенев романларини ўқигансан-а?

— «Овчи мактублари»ни ўқиганман.

— Идиллия... Ибтидоий ҳаёт. Русдаям у манзаралар йўқ бўлди. Аттанг.

Романлариниям ўқиш керак... Шу-у, классик ёзувчи-ю, тўртта қаҳрамони бор-да: бева-бойвучча аёл, унинг зерикиб, ниманидир кутиб ўтирадиган қизи, яна қандайдир бир маҳмадона... Кейин битта бекорчи... Демокчиманки, мен унинг ўша қаҳрамонига ўхшайман: ортиқча одам.

— Сиз? — қўрқиб кетди Ашим.— Сиз ётиб ҳам ишлайсиз-у. Ахир, ўй ҳам иш-ку? Ўзингиз...

— Ўйлаш — иш эмас. Фикрлаш — иш... Мен сенга Сетон Томпсонни бераман. «Қўнғир айиқ»ни ўқигандан кейин... айиқ бўлиб кўриш керак.. — Ултон кўзини очди-ю, дарҳол юмди.— У тасвирлаган муҳитда... қаҳрамон каби...— Ултон бирдан туриб ўтирди.— Умуман, ҳайвонот билан одамзоднинг яшаш қонуни битта!

Фикри сочилиб кетаётганини англаб, яна чўзилиб ётди.

— Ашимбой, ке, ака-ука киришамиз. Менинг иним йўқ.

Ашимбой илжайиб-синиқиб, қандайдир кичрайди.

— Менинг кўнглимни бузасиз...

— Бўлмаса, энди тириклингнига бор.

— Э, мен бўшман-ку!

— А-а, бугун шанба-я?

— Цемент бўлганда-ку, иш бўларди. Билмадим, ака, шу цемент ҳам Авфонга кетяптими...

— Кетади.— Ултон бир думалаб майсазорга тушди ва Ашимга қараб ёнбошлади.

— Зерикибсиз, ака.— Ашим тиржайди.— Анавини айлантисангиз-чи? — шундай деди-ю, кўзи бўзариб кетди.— Кечиринг, Ултон ака.

Ултон ўзини босиб:

— Ничево,— деди.— Бу мумкин...

Ашим унга ҳуркиброқ тикилди.

— Анавиниям очайми?

— Оч.

— Ака, менга ундай тикилманг. Барибир Баҳор опа ҳақида ҳеч нарса демайман.

Ултон бошини илқис кўтариб, аста туриб ўтирди.

— Қизиқ гап айтдинг.

— Нимаси «қизиқ?»

— Демак, бир сир бор?..

— Э, Ултон ака-е...

— Дарвоқе! Узр, ука.— Ултон сергак тортиб, ўрнидан турди. Роҳатланиб керишди-да, қирғоқ адоғидаги мевалари жийдадек қип-қизил бўлиб қолган наъматакларга, сўнг қари ўрикка чирмашиб кетган аймақи токка кўзи тушди.— Пишиптимикан ўзи? Ҳозир...— У ўт-ўланни юмшоқ босиб бораркан, ўшанда... амбулаторияга соҳил ёқалаб боргани, йўлида наъматакларнинг беҳад кўп учраганини эслаб қолди: ўсимлик тиканлари унинг почаларини тилган, этига қадалган, Гижингтой бир-икки жойда тайсаллаб ҳам қолган эди.

Ҳа-а-а, демак, бу оқшом... бу тун ҳам, демак, шу соҳилдан боради: хилват...

Анави ҳамшира... Ҳожар опа-чи? У, у... э, унинг уйи бордир-е! «Онамни билар экан-а?»

Токка аллақанча майналар қўниб турган экан: чирқиллаб учиб кетишди.

— Ҳе, жинқарчалар! — деди Ултон. Тобора кўпайиб бораётган (қадимда йўқ даражада экан) бу ёвуз, йиртқич тумшуқли парранда, Қўрбоши бобонинг айтишича, бу ердан булбулларни бездирган: тухумини чақиб қўяр экан. Ҳатто қип-қизил жиш болалариниям аямас экан.

Ултон ўрик тагига бораркан, ҳар қандай жониворнинг ўзи пайдо бўлган муҳитда яшаши лозимлиги, уларнинг шароитини ўзгартириш — табиат мувозанатининг бузилишига сабаб бўлиши ҳақида ўйларди: ҳа, бир табиатшуноснинг «Фан ва турмуш» журналида ёзишича, масалан, қорамолларнинг териси остида қурт пайдо бўлган, уни мана шу майналар қуритар экан.

Мана, оқибати...

- Ултонбек, хушхабар билан келдим,— деди Абдуқаюм.
- Миршабни ҳайдавордингиз?
- Уни-ку, бир кун ҳайдашим бор.— Новвой кўрпачага чўккалаб, фотиҳа ўқиб қўйди.— Лекин ҳозир у Шўро раисига канвой бўлиб кетди!
- Тинчликми?.. Ашим, уни очмайсанми?
- Мен учун бўлса, узр,— Абдуқаюм қўлларини «таслимман» дегандек кўтарди.— Хў-ўш, Набибой уларни олиб кетди. Бўтабой Сўпи букюрған экан: шуни-шуни топиб, мошинага босиб ке, деб.
- Н-нима учун?
- «Крупиская» момомизни хушрўй қилиш учун.
- Ремонт?
- Ҳа-да! Зокир Ёриновичнинг оҳи Олло-таолога етипти, Бўтабой Сўпи инсофга кепти!
- Вот, да-а.— Ултон беҳол тортиб кулди.— Зўрники тегирмон юргизади, а?
- Худди шундай! Мен буларни ич-ичидан биламан-да, азизим. Аммо Набидан шу гапни эшитиб, бироз ҳайрон бўлдик ҳам...
- Мен ҳам ҳайронман,— деди Ултон.
- Набибой: «Домилламни хурсанд қип қўйинг», деди.— Кейин ҳиринглаб кулди.— Одил миршаб эсимга тушди.
- Эй, нега сизга мунча тархашлик қилади у? Текинга нон бермаганингиз учунми?
- У, йў-йўк, ҳар куни етти кулча бошимдан садақа.— Сўнгра майин жилмайди.— Келинг, айта қолай. У ҳалиям мени... пулдор деб ўйлайди. Ҳа-ҳа. Тўғриси, пул бор. Худога шукур, топяпмиз. Лекин унга бир мириям бермайман. Принципим шу: бермайман!
- Нега энди «беришингиз» керак? Нега у... умидвор бўлиши керак?
- Азизим, угина эмас, прокурор жаноблариям умидвор.
- Н-нега?
- Э, биз ахир,— Абдуқаюм кўприкка қаради,— шу савоб ишимиз учун уч йил олишимиз керак эди-да.
- Тўқлибой Қўчқоров орага тушди, масала ҳал бўлди, девдингиз-ку?
- Ҳа, бунинг учун у кишининг отасига минг раҳмат... Аммо буларга бир нарса чўзишим шарт эди. Ахир, «мунча пулни қайдан топдинг?» деб мени қанча қийноққа олишди! Хайрият, синфдошингиз каттанинг олдига опкирди мени...— Абдуқаюм бирдан ҳахолаб кулди.— Ушанда Тўқлибой ака айтган эди: «Муроса қилмайсизларми? — деб. «Қонунни рўкач қилгунча!» Зўр гап-а? У одамда мусулмончиликдан бор. Лекин анави гапнинг тағидаям гап бор эди. Мен ўзимни овсарликка солдим... Райкомдан чиққандан кейин миршаб бирикки тагдор гап қилди. Бошқа-бошқа жавоблар бердим. Матасиклдан бозорчага туширгандаям: «Омадинг бор экан, лекин дело ёпилгани йўқ», деди. Мен: «қуллуқ, ака», дедим... Барибир ҳалигача таъмаси бор...
- Аблаҳ.
- Ҳой, шулар ҳақида бир-ир нарса ёзсангиз!
- Жирканаман,— деди Ултон.— «Муштум»чилар ёзса бўлар... Лекин уларниям алдайди булар, ё қўлга олади. Ёки тайёр материални қолдиртириб юборишади. ...Сиз ҳали инсоф ҳақида гапирдингиз. Буларда инсоф борми? Жиғилдон бор, холос.
- Булар ҳеч тузалмайдими, домла? — аста сўради Ашим.
- Йўк,— деди Ултон.— Букрини гўр тузатармиш... Буларни гўр ҳам тузалмайди.
- Аттанг, ёзсангиз, ўқиб би-ир ҳузур қилардик-да,— мижғовланиб чайналди Абдуқаюм.
- Фойдаси йўк,— деди Ултон.— Қолаверса, Қаюм ака, мени бу мавзу қизиқтирмайди. Умуман...
- Сизни табиат...
- Ҳа.
- Ултон беихтиёр Тўқлибой Қўчқоровнинг идорада Машрабдан айтган бандини эслади:

«Ушбу даврон ҳам ғанимат, олмағайди кошки».

— Ҳа-а, ихтиёр ба шумо,— деб қўзғалди Абдуқаюм.— Менга авоб бекасиз. Раис уйда бўлгандайди... Тандир қизияпти...

...Новвой кетди. Ултон анчагача бош кўтармай қолди. Унинг юраги сиқиларди: булар шундоқлигини билади. Нега яна куйинади?

— Ултон ака, жиндак дам оласизми?

— Э, Ашим?... Майли, шу ерда... Шампан ўлгур ланж қилди.— Сўнг алланечук (тавба, айиққа ўхшаб) инқиллаб кўрпачага чўзилди.— Уф, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди-я. Ҳеч кимнинг... Ҳамма ерда аҳвол шу.

— Нима-нима?

— Чўлпоннинг «Халқ» деган шеъри бор. Нима эди...

27.

Қош қорая бошлаган, ток чирмашган ўрикда беҳисоб майналар дарғазаб бўлгандек бор овозда чуғурлашар, шунга қарамай, сойнинг босиқ шовуллаши ҳам баралла эшитилар эди.

Ултон туриб ўтирди-да, дастурхон йиғиштириб кетилганини, кўрпачанинг чети буткланиб — болиш қилиб қўйилганини кўрди.

— Ашим!

Жавоб қайтмади.

«Кетипти,— деди ичида у ачиниш билан.— На чора!»

Шу пайт ёнғоқ ортидан — ёнбағирдан Ашим чиқиб келди.

— Эҳ, уйғотиб юбордимми?

— Йўқ. Соат неча бўлдийкин?

— Ана, билагингизда.

— Ҳа... «Время»гача бир соат қопти. Бир соат, бир соат... Оббо, соқол ўсипти-ку? Қаерда эдинг?

— У ёқда. Районга кетай десам, «эртага иш бор», деди бригадир.

— Бозор куниди-я?

— Мактабнинг ремонти бозор-бобозорга қарамас экан.

— Ҳе, хумпар!

Ултон ўрнидан ирғиб турди.

— Хў-уш, ҳалиги шампан...

— Униям обориб қўйдим!

— Сен генийсан, Ашимбек! Қани, кўрпачаларниям оборайлик. Э, бу пулми?

— Сизники.

— Бўпти! Кетдик...

— А, отингиз бедапоёда қоладими?

— О, йўқ! От, от...— «Миниб бораман-ку? — деб юборди ичида.— Демак, эгарини опкелиб...» — У бизнинг қадрдон-ку!

...Гижингтойни устунга боғлаб, Ашимга кулба остидан эгарни опкелишни буюрди-да, меҳмонхонадан совун-сочиқ олиб чиқди. Айвон чироғини ёқиб қўйиб, ариқ бўйига тушиб ювинди. «Салқин. Куздан нишона», дея бугун... жазирамада Баҳорнинг қора кўзойнак тақиб, анави зинапоядан тушгани кўз ўнгига келгани ҳолда, айвонга чиқди. Шу ерда артиниб тураркан, Ашим ҳам бир қўлтиғида эгар, бирида — жул билан ёнабетда эниб келди.

— Эгарлашни биларсан?

— Эшак бўлсайди.

— Ҳа-ҳа-ҳа.

— Йўл бўлсин, ака?

— Ҳим, иш бор... Сиз телевизор кўриб... Эҳ! — Ултон уйга лорсиллаб кириб, бурчакдаги «Берёзка—2»нинг қулоғини буради. Эски, фақат оқ ва қора рангда кўрсатадиган «ойнаи жаҳон»га жон киргандек ғингиллай бошларкан, тошойна қошига ўтди-да, бирдан алами келди: соқолни олиш учун иссиқ сув керак... Йигит жаҳл билан сочиқнинг ҳўл жойини ияги-бетларига ишқий бошлади. Ниҳоят, студентликдан қолган темир ускуна олмосини алмаштириб, соқолни қиртишлай кетди. (Унинг соқоли тиғиз: шунинг учун олгандан кейин ҳам ияклари қорайиброқ туради.)

- Ака, қаерга борасиз?
- Жим-м...— Кейин унга бошини бурди.— Баҳор опангни олдига.
- Йигитча сумрайиб қолди-да, сўнг иршайди.
- Кўнглимдан ўтиб эди...— Сўнгра эса унинг нигоҳида Ултонга нисбатан ачинишми — бир синиқ ифода зоҳир бўлди.
- Нима, боришимни истамайсанми?
- Нега-е...— Ашим ҳушёр тортди.— Ўзим айтдим-ку, у кишини айлантинг, деб.
- Айлантинг... Қизиқ! Ана, кесиб олдим... Жим! — Ниҳоят юзини артиб, телевизор программасини ўзгартираётган Ашимга: — Масковни кўй, Масковни! — деди.— Бизда «Время» саккиз яримда бошланадими?
- Ҳа.
- Хўш, кийимни... Лекин чопон...
- Опкелайми? — деди Ашим ҳозиржавоблик билан. Ултон уни суйиб кетиб, табассум қилди.
- Сени нукул...
- Қўйсангиз-чи,— Ашим ташқарига чиқди. Ултон унга қандайдир миннатдорлик билдиришни истаб:
- Ҳой, каравотда бир китоб ётипти! Ола кел униям! — деб бақирди.— Сетон Томпсон!
- Хўп.
- Ултон ҳам шу бўйи ташқарига чиқди-да, отнинг қошига тушиб, унга эгар урди, айилини тортди.
- Ашим қайтиб келганида, Ултон йўлга шай эди.
- Бу китобни кўрган эдим.
- Уқи. Дуч келган ҳикоясини ўқи. Бари — классика. Сен билан биз тоғликмиз деб юрамиз. Аслида ҳеч балони билмаймиз.
- Ака, бир нарсани сўрасам...
- Сўра.
- Ултон йўлда наъматаклар оралаб ўтиши, демак, чопон уни тиканлардан ҳам ҳимоя қилишини хаёлидан ўтказган кўйи хонтахта ёнидаги стулга чўкди.
- Ашим китобни хонтахтага қўйиб, гиламга ташланган кўрпача четига омонат ўтириб, бошини эгди.
- Шу-у, ҳайронман-да... Мана, адабиёт — тарбия қуроли деймиз. Матбуотдаям. Умуман...
- Бундан кейин ҳам шундай деяверамиз! — тасдиқлади Ултон ва тиззасига урди.— Лекин инсонни тарбиялаб бўлмас экан.
- Ашим бақрайиб қолди.
- Да-да,— деди Ултон.— Инсон ўзини ўзи тарбия қилмагунча — бариси бекор. Агар шуни истаса, унда адабиёт ҳам ёрдамга боради.— Баъзан битта асар одамни ўзгартириб юбориши мумкин-ку?
- Масалан, сени ўзгартиролдими?
- Оз-моз,— деди Ашим мўлтираб.— Масалан, «Сўна»ни ўқиб атрофга қарасам...
- Хўш-хўш?
- Мисол учун...
- Гапир!
- Гапирмасам ҳам, ўзингиз... биласиз. Баъзи луқмаларингиздан аниқ билинади, биз ҳам...
- Хўш?
- Э, тилим бормайди.
- Қўрқаман, де?
- Ҳа.
- Шунақа.— деди Ултон ва қақ-қақлаб кулиб юборди: унинг ёдига Тўқлибой Қўчқоровнинг шу сўзни уч марта такрорлагани тушган эди: «Шунақа».
- Нимага куласиз, ака? — ранжиди Ашим.
- Оҳ, қадрдоним! — ўпкаси тўлиб деди Ултон.— Биласанми, Машраб — улуғ зот! У бизга замондош, ишонавер!.. Унинг шундай сатри бор: «Дард кўп, ҳамдард йўқ, душман кўп, ҳолим забун».
- Уҳ-ҳ.

- Шу-на-қа.
- Сиз Машрабниям биласиз-а?
- А как же! Лекин Тўқлибой Қўчқоров туфайли унга кўпроқ қизиққанман. Одатда бўлади-ку, муаллимнинг қайси шоирни кўпроқ яхши кўрса, сен ҳам уни яхши кўриб қоласан.
- У киши сизни ўқитган-а? — Ашим бир нарсадан чўчиган каби, балки Ултонни кимдандир қизганган ёхуд ҳимоя қилган каби сўради.
- Ултон ҳайрон бўлди.
- Ҳа, сен ёмон кўрсанми у кишини?
- Ашим дабдурустан бошини эгди.
- Оз-моз.
- Ултон баттар ҳайрон бўлган эса-да, кулумсирашдан ўзини тия олмади.
- У кишигаям шопирлик қилувдингми?
- Ака, менинг устимдан кулманг,— бўғилиб деди Ашим.— Мен бир кичкина одамман. Лекин одамман... Биз аввало одам бўлишимиз керак, тўғрими?
- Жуда тўғри!
- Яна куляпсиз.
- Оббо!.. Хўш, Бўтабой Сўпини-ку, ёмон кўрасан. Тўқлибой акани-чи?
- Айтолмайман.
- Тавба!
- Ака, мендан бошқа нарсани сўраманг. Илтимос қиламан.
- Ашим?
- ...
- Хўш, саволинг нима эди-ю, биз қаёқларга ўтлаб кетдик.
- Адабиёт — тарбия қуроли.
- Шу гапни қўй.
- Ахир, «Сўна»га ўхшаш асарлар ёзилса...
- Ултон унга сумрайиб қараб қолди.
- Эсинг жойидами?
- Энди, тарбиявий аҳамияти яхши бўларди-да.
- Уф...
- Ултоннинг энсаси қотдигина эмас, унга ачиниб ҳам кетди. Айни чоғда бу ҳолат-туйғу замирида биқиқ бир ҳаяжон ҳам пайдо бўлган эди.
- «Наҳот? Наҳот...» деди-ю, уёғига ўтмади...
- Кечирасиз,— минғирлади Ашим.— Айтмоқчи, сиз Баҳор опаникига бормоқчи эдингиз...
- Ултон сапчиб туриб, чопонни елкасига ташлади-ю, ойнаи жаҳон экранидаги бинафша соат миллари 8.30 рақамлари устига етиб қолганини кўрди.
- Шампанни олиб ташқарига чиқаркан, уни қанақа қилиб обориш ташвиши тушди: отнинг устида!
- Шунда Гижингтой сафар они етганини сезиб, айвон чироғи тушиб турган кўзларини ялт-юлт этказиб, пишқирди.
- Ҳе-е, кадрдон, ҳозир! — Ултон бирон солгич-тўрхалтами топиш илинжида ошхонага йўналган ҳам эди, устунга илиғлиқ турган тарақи хуржунни кўриб, терисига сиғмай кетди. Шишани унинг бир кўзига солиб, айвон лабига етганида, тагин бир зарил нарсани қолдираётгандек тўхтади: ҳа-а, милтиқ!
- Стволи оқариб қолган биротар ов милтиғи! От, хуржун, милтиқ бирибидан ажрълмас эди!
- Лекин Ултон биринчи марта милтиққа ҳожат йўқлигини англади.
- Хуржунни эгарга ташлаб, бўш кўзини айилга қистирди-да, сигарет олгани яна ичкарига кирди. Олди ва... энгашгани кўйи туфлисига кўзи тушди: ўн бир сўмлик матоҳ. У ўз ўзидан алланечук уялди. Шунга баробар Баҳорнинг... оппоқ, пошнаси ингичка, ялтироқ туфлиси хаёлида намоён бўлди-ю, бу икки пойабзал иккисини, яъни, ўзи билан Баҳорни бир-биридан жуда йироқ ажратиб қўйишини дафъатан чуқур ҳис этди.
- Йў-ўқ, хоним! Биздаям бор! — деди. Сўнг биқинида мунғайиб турган Ашимга буюрди: — Бор! Юкни тушир! Тахмонни...
- Ашим тўрга йўрғалай қолди.
- Бирпасдан сўнг қарабсизки, Ултон пўрим-зиёли қиёфасида: оёғида «Цебо» ёрлиқли чех туфлиси, эгнида югослав костюм-шими ва полякча кўйлак,

бўйинбоғи «сурия»лик, пайпоқ Ҳиндистондан келган — алқисса, байналмилал кийимда эди.

Ултон буларни атай териб олмаган: шунчаки дуч келганда харид қилган. Бироқ Оқсувда буларни кийишига эҳтиёж йўқ, қолаверса, у умуман шаҳарча кийинишдан ҳам кечган эди.

Шунинг учун ҳам трусини сурп иштонга алмаштирган, гоҳо ёрма ёқали кўйлак киярди, чопон эса — қишин-ёзин ҳамроҳи-қадрдони.

Анави кулбасида серка терисидан қилинган чориқ билан ағдарма сариқ этиги ҳам бор.

Ултон тошойнадан чекинаркан, туфли оёғини қисаётганини фаҳмлади. Шунинг ўзида костюмнинг этаги анча узун эканини пайқади.

— Э-э, нима қилаяпман ўзи! — давомини ичида айтди: «Менга шуларсиз қизиққан-ку у!»

Уст-бошини ечиб ташлаб, эскиларини кийиб олди.

— Жойига солиб қўй.

— Би-ир ярашган эди,— деди Ашим.

— Эса-чи,— кулди Ултон.— Лекин одам борица бўлиши керак.— Шунда хаёл уни амбулаторияга, демак, совхоз марказига тортди.— Бўтабой Сўпининг дачаси бор-а?

— Ҳў-ў, аста атайсизми! — Ашим бошини сараклатди.— Қаср!

— Шундай нодонларнинг ҳеч нарсага ақли етмасаям қаср қуришга ақли етади-я! — Кейин ҳиринглаб кулди.— Ёш хотин олишгаям...

— Э, уёғини эсламанг.

— Пир-равильно! — Ултон туфлиси боғичларини боғлаб, қаддини кўтарди-ю, телевизорда дикторнинг овози деярли эшитилмаётганига эътибор қилди. Ва Афғонистонда «интернационал бурчини адо этаётган совет йигитлари» ҳақида сўзлаётганини тушунди, илло экранда тоғ йўллари, БТРлар ва тақир сайхонликлар «сузиб» ўтмоқда эди.

Шу асно халқаро воқеалар ҳикоя қилинаётгани, демак, ҳадемай «Время» тугашини англаб, шошилиб қолди. Чопонни оласолиб, ташқарига чиқди.

— Мен тез қайтсам керак. Оч қолсанг, ана, гўшт... Катакни кўрмадингми?

— Битта курк товуқ босиб ётипти.

— Ҳе, азамат! — Ултон отни айвон лабига тортиб, эгарга осонгина ўтириб олди. Чилвирни устундан ечиб хуржунга тикаркан, отни ниқтади.

— Оқ йўл, ака,— деди Ашим.

— Раҳмат... Мабодо, мабодо...— Гижингтойни тўхтатиб бурилди.— Мени биров сўраса, билмайман де... Зокир Уринов кеп қолиши мумкин. Биласан-ку у кишини.

— Ҳўп, домла!

Ултон машина йўлига йўналган отни қайириб, ариққа ҳайдади. Ундан ҳатлатгач, бошини ҳам қилиб олди. Барибир ҳар қадамда йўлини шохлар тўсиб, елкасидан тортқилар эди. Ёнғоқ остига етди.

Қирғоқ бетидан Гижингтойни ўтиргудек қилиб туширгач, сувнинг шовқинига «чулғаниб» кўприкка ва йўлга бир нафас қараб турди-да, отни бирдан сувга солди. Жонивор пишқириб, оқимга қаршироқ юриб бораркан, Ултон юз-кўзига урилаётган совуқ шабададан роҳатланар, шу сонияда унинг борар манзили ҳам ёдидан чиққандек эди.

Нари соҳилга чиқиб олгач, от бошини кўприк томонга бурди.

Гижингтой туёғи билан тош чайнаётгандек ғажир-ғужир товуш чиқариб, кўприк остига кирди ва бетон супага гусирлаб чиқди. Бу ерда сувнинг шовқини ўн карра зиёд, бунинг устига жуда оқариб оқар эди.

Кўприк остидан у ёққа чиққач, қирғоқ бўйлаб кетди.

28.

Кунюарга оғиб қолган баркашдай ой нурида кунчиқар ёқлар ғоят ёришиб кўринди: яъни, сувлоқдаги тошчалар ярқирайди, тошлар тугаган жойдан кўтарилган қамишларнинг попуклари қандайдир қора қушларнинг эгилган тумшугига ўхшайди.

Баланд бўлиб ўсган ўт-ўланлар ости билч-билч лой, Гижингтойнинг оёқла-

ри гоҳо ҳавосиз бўшлиққа тушгандай ботиб кетади, жонивор пишқириб сакраб чиқади, кўзлари жавдираб, қаттиқ ҳансирайди.

Ултон отни ўнг томонда ястаниб ётган картошкапоя томон қайирди ва бир жўяк ичидан талай йўл босди. Сайҳонликка чиққанда, баҳайбат сояси сув тарафга чўзилиб кетаётганини кўриб, тагин қирғоқ томонга бурди.

Илк наъматакларга етганда, от хуркиб кетди: тулкими, шақолми — «йўл»ни кесиб ўтди.

Ултон:

— Қўрқма Гижингтой,— деди овози хириллаб ва кулиб қўйди.— Айиқ ўтмади-ку!

Нихоят манзилга етишди: ана, узунгина, оққина уйча. Уйчанинг чап томонида — сувлоғини ёввойи толлар босиб ётган Оқсув. Унинг нари бетида баҳайбат динозаврга ўхшаб чўзилган қора қир. Ўнг томонни эса паст-баланд дарахтлар қоплаб ташлаган.

Ултон отдан тушди ва чангалзор пучмоғида жойлашган пистирмага дуч келиб, унда овчи-йўловчи борми ё у ерни йиртқиқлар макон тутганми — билолмаётган каби, иморатга писиб-пасайиб қараган кўйи югани тортиб, ўнг ёқдаги дарахтлардан холи ўтлоққа борди. Сўнг юган учига боғлиқ чилвирни хуржундан суғуриб олиб, бир бутага боғлади. Кейин хуржунни тушириб олиб, уй сари жилди.

Айтиш лозимки, Ултоннинг қўлида хуржун эмас, балки милтиқ бордек — хуржунни сал олдинга тутиб, ҳамда тиззаларини хиёл букиб бормоқда эди.

Ана шунда мўъжиза юз берди: уйчанинг худди Ултонга қараган томонидан пастак эшик очилиб (демак, эшик бор экан), кўкатларга қизғиш нур оқиб тушди. Ва сурп пардани елкаси баравари кўтариб турган атлас кўйлакли қиз... Баҳор кўринди.

Ултон таққа тўхтаб:

— Мен, мен,— деди.

Қиз Ултонни кўрмаса-да:

— Келаверинг,— деб жаҳл қилгандек шивирлади.

Йигит дарҳол қаддини ростлаб, ҳатто томоғини қирди. Дадил одим отди. Эшикка етган жойида хуржунни қолдириши керакдай туюлди. Аммо қиз ичкарига тортилган, пардани баландроқ кўтариб турар эди. Ултон эшикдан киравериш, қўлидагини беихтиёр четга ташлади. Ва остона ҳатлаб кирди-ю, димоғига гуп этиб урилган таниш, ўтқир атир бўйидан мияси айланиб кетгандай бўлди.

«Э, худо, мунча яхши!»

Бу «яхши»ликни ҳазм қилмаёқ, қаршисида чекинаётган оқ (хиёл ташвишли) юз, қора (чақноқ) кўз, қайрилма (терилган) қош ва елкага тушиб турган (тўлқинсимон ялтироқ) сочга кўзи қадалиб, қиз бир жодугар-у («жодугар-а!»), комига тортилиб бораётгандек бўлиб, олға босди.

Дарвоқе, туфлини ечиши керак.

Ултон энгашган эди, қиз:

— Ечманг...— деди зарда билан ва йигит тикка бўлмасдан пардани ундан ошириб ташлаворди. Сўнг унинг ёнидан ўтиб эшикни тортди, зичлади, зулфани илдирди ва парда ортидан қайтиб чиқди.

Хона чоққина, шифти паст, аммо қимматбаҳо жиҳозларга мўл эди. Ултон буни ҳамда қизғиш қалпоқли чироқ ҳам борлиги, тагин сара меваларнинг ҳиди анқийётганини елкасидан бир шарпа босаётгани каби ҳис этиб тураркан, Баҳор:

— Ҳа? Уккига ўхшаб...— деди ва баҳузур кулиб, хонанинг бурчига ишора қилди.— Анавинга тўнингизни илиб қўйишингиз мумкин. Вишелкага.

— Раҳмат.— Ултон дарҳақиқат кўзлари шу тобда уккиниқидек бўлганини тан олиб, ўгирилди. Йўлакай чопонини еча бошларкан, яна туфлисига қаради-ю, энди шаҳд билан қалин гиламчани босиб ўтди. Таклиги бор илгичга тўнини илатуриб, қаршисида яна бир эшикни кўрди ва у ёқ — қабулхона эканини англаб — Мумкинми? — деди.

— У томонда ҳеч нарса йўқ... А-а, майли. Мен чироқни...— Баҳор илдамлаб келиб, эшикни ланг очди.— Ана, умивалник — ширма орқасида.— Шу сўзи давомида девордаги токулагични босди. Шифтга осилган лампочка порлаб, суянчиғи баланд кресло, унинг қошидаги тиш пармаловчи мосламаю чап

қўлдаги очиқ шкаф — унинг токчаларидаги катта-кичик банкаларни ялтиратиб юборди. Унг қўлда-деворга тақаб қўйилган икки оташхонали газ-плитаям бор экан: сирли чойдишдан буғ чиқар эди.

Ултон жиламан деганда яна боши айланиб кетаёзди.

— Ё тавба, нима сепгансиз-а?

Қиз қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Кейин оғзига кафтини ёпиб, кўзларини «қўрқинчли» олайтирди.

— Ана, ювининг... Туфлини ечманг, ер зах.— Сўнгра ҳеч тап тортмай:—

Ўзиям туфлимисан туфли экан! — деди.

Ултон тек қолди-да, кейин ўзиям эгилиб қаҳ-қаҳ отди.

— Улай агар, кўнглим сезиб эди!

— Секинроғ-е.

Ултон яна эгилди ва ичини ушлаб инқиллаб кулди.

— Етар, кўп кулманг,— деди Баҳор ва Ултон унинг райондан қайтаётган-даги шўхликларини эслаб, ўзида бир эркинликни туйди: ҳа, бу ўзига таниш — ўша қиз...

Уша, ўзига «қизиққан», ҳовли-жойини ёқтирган... баъзи фикр-мулоҳазалари худди ўзиникидек...

Ултон линолиумни сассиз босиб бориб, деворни бир-бир ярим газ беридан тўсиб турган сурп парда орқасига ўтди. Ана, қўлювгич, унинг тагида — ахлатпақир. Бир ёнда узун кат, унга килёнка сириб қўйилган. Ултон совунга тегмай қўлини чайди ва михга илиғлиқ сочиқлардан ёғим бўлмаганига артди.

Қайтаётиб яна «туфлимисан туфли»га қаради-ю, ўз-ўзидан уялган кўйи битталаб ечиб, челак устида ювди. Яна кийди.

Баҳор кесакига суяниб, илжайиб турарди.

— Каравот ёқиб қолди деб ўйловдим.

— Нега эди?

— Ётиб қолишингиз ҳам мумкин-да.

— Э! Нега?

— Шампан ичгансиз. Шампан одамни лоҳас қилади. — У сузилибгина деди. — Мен ҳам бир қултумгина ичсам, ётгим келаверади.

Ултон:

— Ҳе-хе, — дея ҳиринглади. — Ғалати услубингиз бор, Баҳор. Қандайдир комик артистларни эслатади.

— Вой, мен ўзимни трагик актёрлардан кам кўрмайман-ку!..

— Зўрсиз.

— Зўрманми, шўрманми — тақдирим. Қани, столга марҳамат, ўртоқ Султонов!

Ултон ҳам гўё шўхлик қилди.

— Кам бўлманг, ўртоқ Кенжабоева!

— Ҳе, мен сизга айтсам, тоқ одамнинг бевадан фарқи бўлмас экан.

— Нима-нима?

— Э, ўтинг-е... Сиз ҳам бир танаси бошқа — дард билмас одамлар хилдансиз-да. Бу вообше — нормалний ҳол. Бунинг устига ёрингиз бор... Ҳим, унга сўз бериб қўйгансиз. Йигит одамда субут бўлиши керак... Нега тўхтаб қолдингиз?

— Бир нарсага ҳайронман, — деди Ултон. — Сиз менинг гапларимни айтаяпсиз?

— Набига айтган гапларингизними? — Қиз бошини қимирлатиб сочларини тўлғатди-да, яна қаққос отиб кулди. — Ҳазил.

— Йўқ, мен унга умуман...

— Тушунарли.

Ултон гарангсиз (Наби ўша гапни бунга етказгани учун ундан жила гина қилиш ҳаёлига келмас эди!) тураркан, бу ёқдаги чўғдек қизил жавонда бир саф бўлиб тизилиб турган «Дунё адабиёти дурдоналари»га тикилиб қолди.

Вилоят марказида шу туркумга обуна бўлиш учун кўп югурган эди. Редакциядан фақат бош муҳаррир «ёзилолган», унга обуна бўлган аксар «китобхон»лар — райком, обком ходимлари, ҳатто савдо-тижорат корчалонлари ҳам экани, улар меҳмонхоналарини безаш, ўзларини ўқимишли этиб кўрсатиш учун шундай қилганларини билгач: «Ҳа, майли, ҳар хил латта-путтадан китобни

афзал кўрипти-ку! Ҳарқалай, прогресс...» деб қўйган, сўнгроқ ушбу тур-кўм-сериянинг кўтара нархи бир «Жигули» баҳосига тенглашиб қолганини эшитиб ёқа ушлаган ва... китобнинг қадри бу қадар ошганидан қалби қувончга тўлиб тошган, ундан кейин эса: «Эҳ, наҳот уни сотадилар? — деб куйинган эди. — Бундан чиқдики, китоб ҳам — мол?»

— Қалай, — йигитнинг кўзи қадалган тарафга қараб сўради Баҳор.

— Қойил! — деди Ултон.

— Сизда йўқ шекилли?

— Қаёқдан билдингиз? — кейин қизга ҳужум қилаётгандек давом этди. —

Менда муқоваси хунук бўлсаям анча-мунча нодир китоблар бор! Буларнинг ҳам арзон баҳода чиқарилган кўп нусхаларидан бор.

— Жаҳлингиз чиқдимми?

— О, йўқ... — Сўнг бирдан паст тушди: бу ерга жаҳл қилиш, мунозара қилиш учун келганми?

— Ана, креслога ўтинг. — Боғ эшиги қаршисида бир-бирига қаратиб қўйилган сариқ бахмал жилдли оромкурсиларини кўрсатди Баҳор.

Ҳа, чиндан ҳам кўрсатди! Чунки креслолар ҳам, улар орасидаги кичкина столчаю ундаги турли нав неъматлар, яна — конъяк, «Тошкент суви», «Пепси-кола»ям Ултон ҳали эшикдан кириб тўхтаган жойидан атиги бир қадам ўнгроқда эди-ю, Ултон кўрмаган эди.

Ултон бориб қайси креслого ўтиришни ўйларкан, Баҳор эшикни ёпиб:

— Бунисига! — дея эшикчага қаратиб қўйилган оромкурсига ишора қилди.

Ултон ўтирди.

Баҳор қабулхона чироғини ҳам ўчириб келиб, Ултоннинг рўпарасидан жой олди.

— Хўш, ўртоқ Султонов?

Ултон ҳушёр тортиб:

— Шундай деманг, — деди. — Расмий... Умуман, «ов»ни қўшиб гапириш, кечирасиз...

— А-а, демак, «Ултон ака», — деди қиз дафъатан жозибали жилмайиб. Ва Ултон унинг юзи худди қор учқунлари қўнгандек (ўнг томондаги новча ўймакор миз устида ёниб турган қалпоқли чироқ нурида) ялтираётганини кўрди: «Э, йўқ, Янги йил байрамларида қиз-жувонлар юзу сочларига сепадиган зар кукуни-ку! Сепипти-да?»

Демак, унинг учун бу оқшом...

Демак, Ултон учун...

— Ҳеч, сиз мунча хаёлпараст бўлмасангиз?

Қизнинг овозида «эркатой гина» бор эди. Ултон буни уқди-ю, роҳатланиб, батамом... ўзига келди: эгнидан, ён-веридан босиб-қисиб турган аллақандай шарпа кўтарилиб кетди.

Ҳа, бу оддий ҳужра, холос. Пастгина уйча. Анави ялтироқ жавон ҳам оддий китоб қўйғич. Китоблар ҳам гарчанд қиммат бўлмасин, бор: район кутубхонасида! Уларга эга бўлиш ҳам унчалик шартмас: илгари кўп марта чоп этилган булар. Оқибат, жовли қилиб чиқаришган-да.

Ердаги қалин гилам, тўрдаги духоба қопламали диван ҳам топиладиган матоҳ. (Ултон истаса, бир кунда топтириб келиб, меҳмонхонага жойлаб қўяди!)

Столдаги ноз-неъматлар ҳам — оддий емиш, ичмишлар, холос.

Фақат...

...а-нави топилмайди: Баҳор.

Бироқ уям... оддий қиз. Рост: гўзал, жозибали ва.. ўзини — Ултонни кутиб ўтирган ҳамда Ултон учун юзларига зар кукунидан сепган қиз...

И-е, лозим кийиб олганми? (Атласдан!)

Ултон буни кўргач, Баҳор... сирлилигидан мутлақ холи бўлди.

— Узр, — деди Ултон. Ва овози очилиб кетди. — Узрлар этасиз!

— Хайрият-е, — деди Баҳор. — Мен ўйлабманки...

— Нимани?

— Қуйинг! Дўхтир халқи ўзи... — Қиз кулиб қўйди-да, конъякка қўл узатган кўйи, қабулхонага ишора қилди. — Эсладингизми? Утирган стулингиз ҳам ўша...

Ултон у хонада кўрганларини кўз ўнгига келтирди-ю, «ўтирган стулингиз»

калимаси гўё бир кўзгу бўлиб, ўзининг башарасидан сочма ўқларни олдираётган пайтини намоён этди. Кейин ёғоч катда ётганини...

— Айтмоқчи.. — деди гангиб. Ва ҳали нега ўша дамларни эсламаганига ҳайрон қолди: худди у хонага киравериб ўрганиб қолгандай.

Шунда Баҳорнинг шишани очмоқчи бўлаётганини кўриб:

— Менга беринг! — дея қўл узатди ва ташқарида — хуржунда қолган шампанни хотирлаб, беихтиёр у ёққа кўз отди. — А-а-а...

— Нима, «а-а-а?» — деди Баҳор. — Ё шампанни хумори тутдими яна? Ултон узатилган қўли билан ёқасини ушлади.

— Ё тавба!

— Ҳа? — Қиз энди қиқиллаб кулган эса-да, кафтини оғзига тутди.

— Музика қўяйми?

— Майли, қанийди, — деди Ултон иттифоқо Хуррам дарвишнинг мунгли қўшиқларини эслаб.

— Лекин ташқарида шампан ҳам бор...

— Йўғ-э!

Қиз кесатгандай эди. Ултоннинг манглайи терлай бошлаб:

— Бор, — деди сезиларли киноя билан. — Ишонмайсизми?

— Вей, ўлибманми ёзувчига ишонмай?

Бу гапни ҳам самимий деб бўлмас эди. Бироқ ўзининг кимлигини фавкуллодда эслатгани учунми, қизнинг гапларидаги киноя Ултон учун кучини йўқотди. У орқага сал тортилиб:

— Хўп, шишани бера қолинг, — деди.

Қиз яна ноз қилди.

— Қандай бўларкан, меҳмонни хизматга қўйсақ?

— Бу сираям хизмат эмас, хоним, — деди Ултон. — Ахир, мундай муҳида эркак одамнинг бунақа ишларни қилиши бурч ҳисобланса керак?

— Бўлмаган гап! — деб юборди Баҳор. — Унда эркакнинг эркаклиги қаёққа кетди!.. Э, муллака, сиз овруполик эмассиз, сиздан овруполик чиқмайди-ям. Бунга хафа бўлмасангиз керак? Раҳмат... Так что, рухсат этинг, биз хизмат қилайлик! Энди-и, — чўзиб деди, — уйингизга яна меҳмонгами, бошқа бир муносабат билан қақирилгандами... Рюмкани олинг!

— Раҳмат сизга, Баҳор!

— Саломат бўлсинлар! — Ўзиям қадаҳни қўлига олди. — Хўш, бирон нарса дейдиларми? Балки байт айтарсиз?

— Байт... — Ултон миясини «кавлаб», тиришиб, бундай чоғда — маҳбубу маҳбуба суҳбатида айтиладиган шеърлардан ёдида қолгани борми — эсламоққа бошлади. Ва туйқус Умар Хайёмнинг машҳур рубойиси ёдига тушди:

Қўлимда бўлганда, келмасдим бир дам.

Қўлимда бўлганда, кетмас эдим ҳам.

Жуда соз бўларди бу сирли уйга

Келмасам — кетмасам, келсам — кетмасам.

Ултон тўртликни айтиб тугатаркан, терга ботиб кетаёзди: ахир, даҳшатли эди бу гаплар!

Буни фаҳмлаб қолди-ю, рубойи-рубойи экани, яъни ўзига дахлсиз эканини бир шеър таъкидлайдиган гап излай туриб, қизга мўлтираб қаради ва унинг бутун борлиғида барқ уриб турган тантанавор табассумни кўрди.

— Кечирасиз, — деди ютиниб. — Мен шунчаки...

— Албатта, — деди Баҳор.

— Ҳим, сиз учун... ичсак! — Сидқидилдан давом этди Ултон. — Сиз жуда катта бахтга... яъни, шахсий бахтга муносиб қизсиз, Баҳор!

— Ташаккур. — Баҳор қадаҳини узатди. Ултон аста чўқиштириб, бояги ўйлар-хижолатлар изи ҳамон чеҳрасида бор-у, уни яширмоқчи каби идишчани кўтарди.

Кейин газак излаб столга боқди. Баҳор ҳусайни узум уйилган тақсимчани унга суриброқ қўйиб, идишидан бир ҳўплади-да:

— Кечирасиз, чой қўйгандим, — деб туриб кетди. У қабулхонага чиққач, Ултон бошини кўтарди. Бир дона узумни оғзига солди ва бошини сарак-сарак қилди. Кейин бояги хижолат ҳисси тағин борлиғини қамраб ола бошларкан,

чекса енгил тортадигандай, чўнтақларини кавлади. Қўли кўкрак киссадаги «Прима»га етганда, столчанинг... четида ётган (узумнинг соясида экан) «Золотое руно» пачкасига кўзи тушиб, термулиб қолди. Сўнг уни шошиб олиб, агар очса — қандайдир сир ошкор бўладиган каби беҳол тортиб кетди, суянчиққа ястанди.

Баҳор пахтагулли чойнак кўтариб кириб, жойига ўтирди ва дам Ултонга, дам унинг қўлидаги «Золотое руно»га қараб:

— Чекаверинг, — деди хотиржамгина. — Фақат райком секретари билан Бўтабой Сўпига чиқарганми буни!

Ултон эркин нафас олди.

— А, сизга буни...

— Дунё берган эди. Дугонам... — Кейин кулиб, чойнакни қўйди. — Нима, бу коньяк, бу лимон, бу хурмониям районга тушиб харид қип келган дейсизми?

— Дугонангиз сизга меҳрибон экан.

— Ҳа, энди, бирга ўқиганмиз... Кейин, у киши бойхотин бўп кетди.

Ултон барибир «Золотое руно»ни жойига қўйиб, «Прима»сини чиқарди.

29.

Ултон сигарет тутатаркан: «Айтмоқчи, йўлда сигарет устида гап бўлганди-ку? Шунинг учун, демак, мен учун топган-да буниям!» дея Баҳорнинг заркукун сепилган юзи, тўлқин сочларига зимдан меҳр билан тикилди.

Сўнгра унинг атлас кўйлаги, кўкрагидаги бурмаларига боқиб: «Э, худо, ўзбек қизларига мунча ярашмаса! — деб ўйлади. — Вей, шунақаям чиройли бўлиб кетадими қиз дегани? Ахир, бу кўйлакнинг олдида бугунги кофта-юбкаси — нима!

Лозимнинг ярашгани!

Шуми бугунги Баҳор?

Шу, шу!»

Шу пайт Баҳор қизиқ иш қилди: чойни қайтараркан, стол четига — олинган жойига қўйилган «Золотое руно»га бир-икки бор кўз қирин ташлади-да, дафъатан уни шарт олиб, ирғиб турди. Пардани кўтариб, эшикчани очди. Ва сигаретни... қоронғилик қаърига отиб юбориб, қайтди.

Ултон нима учунлигини билмайди — вужудида шундай бир қаноатни ҳис этдики:

— Раҳмат сизга! — деди.

— Э-э! — Қиз жойига чўкиб, алланечук тараддудланиб бидиллади: — Мени қизиқади шу нарсаларга деб ўйлайсизми... Шулар буюмми? Наплевать! Кечирасиз, таомга эмас... — Сўнг қандайдир қийналиб, шу топда бирдан-бир тасалли ичимликдай, яна «Самтрест»га қўл чўзди. — Тағин биттадан ичсак, тешиб чиқмас... Ёки, — Ултонга аламли жилмайди, — буниям опчиқиб отворайми?

Ултон елка қисди-да:

— Қанийди! — деб юборди.

Баҳор шишани олиб, яна сапчиб турди. Уни-да ташқарига итқитиб, қўлларини қоқиб, жойига ўтираркан, бирдан истеҳзо билан жилмайди.

— Энди шампанни оласиз.

Ултон:

— Ҳозир, — дея кўзғалди. Эшикдан чиқаркан, наздида, бека уни нимадир деб сўкадиган ёки жеркийдигандек туюлди. Ташқарига чиққач, қиз эшикни ичкаридан занжирлаб олаётгандек бўлди ва шошиб-тимирскилаб хуржунни топди. Шишани олиб ичкарига қайтди.

Эшикни ёпаётганида, от... пишқиргандай бўлди.

Бироқ Ултоннинг у тўғрида ўйлашга вақти йўқ; пардани тушириб, шишани Баҳорнинг олдига қўйиш фикри калласига келди-ю, унга қандайдир дилдорлик қилиш (балки коньякка ачиниш ҳиссини бостириш) учун тўғри жойига ўтиб ўтирди.

Қизнинг боши ҳам эди. Ултон шиша бўғзидаги сиртмоқ симни бураркан, Баҳор:

— Сиз мен ҳақимда нимани ўйлайсиз, ихтиёрингиз, Ултон ака, — деди. —

Менга бахт тиладингиз, демак, бахтсиз деб биласиз... — қадаҳни шарт олиб, бўшатди (гўё ундаги ичимлик бояги шишадан қуйилмагандек!). Кейин «Золотое руно» турган жойга тикилди-да: — Беринг ўша «Прима»нгиздан, — деди. — Мундай столга қўйинг... ўша сассикни! — У хўрсиниб юборди-да, тагин сапчиб туриб, адоқдаги диван қошига борди. Энгашиб нимадир қилган эди, магнитофон тасмаси хаста товуш чиқариб айлана бошлади ва таниш мунгли овоз хонани тўлдирди кетди:

— Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Ғам шоми фироқингда кабоб этти фалакни,
Оҳи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма...

Қўшиқнинг шу бандини тик туриб тинглаган Баҳор бирдан кулумсираб, қўйди.

— Буям — сиз айтган рубойдай — шеър, шеър, холос. — Бу гап билан шеърдаги илтижонинг менга дахли йўқ, демак, сизга аталмаган, демоқчи бўлди.

Лекин Ултон «ҳамма» нарсани ўзича тушуниб улгурган эди: бу хонага қадам босганидан буён қизнинг қилган барча қилиқларию (сўзларию), ўзини беагани — атлас либослари ила юзига сепган заркукун ҳам, қолаверса, меҳмоннинг кўнгли учун «Золотое руно» билан коньякни ташқарига отиб юборгани — яхлит бир маъно касб этган эдики, унинг нозик ифодасини магнитофон баён этмоқда эди.

«Ҳа-ҳа, эҳтимол магнитофондаям шу қўшиқни биринчи қилиб қўйгандир.

Ҳа-ҳа, шунинг учун «музыка қўяйми?» деган... демак, Ултонга муносабатини тезроқ ошроқ этмоқчи бўлган... бу қиз — Ултонга «қизиққан», ўртага Набиниям қўйган қиз...

Дарвоқе, уни кузатаркан, биларкан...

Ҳай-ҳай, шунчалик бўлмаса, тунда уйига чақирадимми?

Тагин: Ултоннинг раъйига қаради-я: «Мен билан гаплашишни истайсизми?»

Кейин, ҳозирлик кўргани...»

— Хўш, шампанни қуясизми? Ё қайтариб опкетиш ниятингиз..

— Шундай ният бўлганда опкелмас эдим! — деди Ултон ва шишанинг бўйнидан ушлаб ярим кўзғалди.

— Ҳай-ҳай, — деди қиз. — Мени урсангиз эди ҳали.

— Э, воҳ.

— Ўтиринг.

— Очишни эплолмаймаман.

— Менга беринг. — Ултон шишани узатди. Баҳор олиши ҳамон тикини отилиб кетди. Оппоқ кўпик қизнинг бармоқлари устидан туша бошлади. Албатта тиззасига тушмоқда эди. Бироқ қиз миқ этмасди, аксинча — фавқулудда завқланиб кўпикка боқарди.

Ултон ҳайрон: нима дейишини билмайди. Шунда гугуртга суяб қўйилган сигаретини олиб, сўриб-сўриб тутатди-да, не бир савқи-табиий ҳолда «Прима» пачкасини боя «Золотое руно» турган жойга қўйди.

Бу ҳаракат қизнинг назаридан четда қолмади. Четда қолмадигина эмас, бунда у рамзий бир маънони кўргандек, қутига тикилиб қолди-да:

— Қуйиб туринг, — дея шишани эгасига берди. — Мен буни... ювиб келай...

Ултон шошилиб шампанни олди.

— Мени кечирасиз.

— Нега... — Баҳор ўрнидан турди. — Айб каминада, ўртоқ Ултон Султон ўғиллари!.. «Тошкент суви»нинг ёнида фужер бор-ку? — Сўнг беозоргина кулди. — Ажойиб одамсиз. — Қабулхонага чиқиб кетди. У ёқда чироқ ёнди.

Ултон фужерларга винодан қўйди-да, бирини Баҳор ўтирган жойга суриб қўйди. Бирини қўлига олиб, бироз симирди. Сўнг яна сигаретни сўриб: «Ажойиб... — деб ўйлади. — Кийимини алмаштиради. Бунда кўп бўлса керак. Бунда бор. Лекин нега ўзини ҳали камбағал қилиб кўрсатди? Ахир фақир кишида бу дов-даска...

Буларниям дугонаси олиб бермагандир, ахир...»

Баҳор оқ халатда кирди. Тўғри диван бошига ўтди-да, яна чўнқайиб, магнитофон тасмасини шиғ-шиғ айлантирди. Ўрнидан қўзғаларкан, таниш хонанданинг энди шўхчан қўшиғи тарала бошлади:

— Кўрдим юзингни — девона бўлдим,
Ақлу ҳушимдан бегона бўлдим.
Тортиб жафони ўлсам кўйингда,
Қайтмасман ҳаргиз, мардона бўлдим...

Ултон Баҳорни оқ желакда кўриб, кўнгли ажабтовур бир завққа тўлган, айни чоғда унинг лозими ҳам йўқлиги, сурп ёпинчиқ остида танҳо ичкўйлакда қолгани ҳам бу завққа раҳна сололмас эди: нафсамбири Баҳор... беморларни даволовчи дўхтирга айланган эди: ўзиям шу-да...

Бугун эса, ҳали...

— Қалай буниси? — сўради Баҳор магнитофонга ишора қилиб.

— Дидингизга балли! — деди Ултон... ва қизнинг чеҳрасида бояги ғурудан ҳам, нозик киноялардан ҳам жилла нишона кўрмади: гўёки кийимини ечиш баробарида ўша ҳолатлариниям қолдириб келган эди.

— Камплимент учун раҳмат!... О, кўйиптилар-ку? — Баҳор ўриндиққа таппа ўтирди-да, бир жанговарлик билан фужерни қўлига олди. — Сиз ҳам, — дея сокин жилмайди, — катта бахтга муносиб йигитсиз... ўлай агар, гапим рост!

— Қасам ичманг, — деди Ултон.

— Омон бўлинг.

Баҳор шампанни сипқараркан, Ултон ундан кўз узмай турарди. «Қандай бахт бу... — деди ичида. — Шундай ёнгинамда...»

Шундай қизнинг «сиз ҳам олинг», дегандай қош қоққанини кўриб, идишни шартта олди-да, бор ичимликни лиқ-лиқ ютди-қўйди.

Кейин қараса, Баҳорнинг фужери ярим ҳам бўлмаган экан!

— Шу-да, — деди Ултон қизариб. — Бизники кўрмаганнинг кўргани қурсиндан бўлди.

— Нима, бугун ичишингизми, холос?

— Нега... Ҳим, сизни ўйладим! — деб юборди Ултон. — Ишонмасангиз, ана, қўшиқни эшитинг!

Дарҳақиқат, қўшиқ йигитнинг гапини тасдиқлар эди:

— ...Юмдим кўзимни сендин бўлакдин,
Кечдим баридин, риндона бўлдим.
Ишқинг майини сунди бу жисмим,
Ҳам соқи-ю ҳам паймона бўлдим...

— Мунча тез? — деди Баҳор.

— Йўқ, мен сизни атай...

Қиз аста-аста бош ирғади. Сўнг бирдан яланг-биққи-оқ оёқларини чалиштириб ўтирди.

— Тушунарли.

Ултон:

— Йўқ, рости... — деди унинг сонларига ўзи англамаган ҳолда суқланиб боқиб. — Сиз чиндан ҳам... — Шунда қизнинг хийла очилиб қолган мрамардек кўксига кўзи тушиб, дудуқлана бошлади. Ва бирдан хитоб қилди: — Сиз гўзалсиз!

Баҳор бошини орқага солиб, қаҳ-қаҳа отди. Ўйлаш мумкин эдики, унга ичимлик кучини ўтказа бошлабди. Бироқ Ултон ҳам, ўзи тан олмаса-да, сархуш эдики... энди кўзлари унинг момикдек бўйнига қадалиб қолди.

Ашула бирдан тугади. Баҳор туриб кетди-ю, Ултон ўзига келиб, бош эгиб қолди; афтидан у оч бўрига ўхшар, ўлжаси қочиб кетганидан алам ҳам уятда қолгандек эди... Лекин бу «бўри» изидан қайтишга ўрганмаган: фақат «олға, олға!» босишни ўзига шиор қилган зот эди... Қўлларини кресло суюнчиқларига тираб қўзғаламан деган палласи...

...Баҳорнинг сўроғи уни «босди»:

— Тагин Машрабдан бўлсинми?

— А? Ҳа-ҳа, Машрабдан... — Сўнг ўз-ўзидан ғижиниб кетди: наздида, Машраб уни анчадан бери, аниқроғи, бугун, ҳа, бугун... Тўқлибой Қўчқоровнинг хосхонасидан чиққанидан бери таъқиб этиб келаётгандай туюлди. Дарвоқе, ўзиям унинг энг теран сатрларини айтди... — Баҳор, сиз ҳам Машрабни яхши кўраркансиз-а?

— Да, так, — деди қиз.

— Жуда ғалати-да, бу Машраб!.. — У «Примага»га қўл чўзди.

— Айтмоқчи, сиз ҳали чекмоқчи бўлувдингиз-а?

Қиз хўмрайди.

— Ҳа.

— Марҳамат, олинг... «сассиқ» бўлсаям.

— Балки беш минут дам оларсиз? — қиз диванга кўз қирини ташлаб деди.

У «дам олиш» учун эмас... қизга яқинроқ бориш учун:

— Майли. Агар рухсат этсангиз... — дея ўрнидан турди.

Ултоннинг бу ҳолати холис таҳлил қилинар бўлса, айтиш лозимдирки, унга фақат ичимлик таъсир этмади, яъни, бу гангиши, бу довдирашига фақат майги-на сабаб эмас, айна чоғда қизга...

...шу Баҳорга, шу оқбадан, қора соч, хушбўй атир, чақноқ кўзга нисбатан пайдо бўлган ва кун бўйи уни неча бор гангитган-галдиратган ин-ти-лиш ҳам энг муҳим сабаб эдики, шу тобда бу ҳар икки ҳолат қўшилиб кетган, бунга яна бир туртки — қизнинг чорлаши эди.

Ултон қиз томонга бораркан, алланечук энкайиб жилар, таъбир жоиз бўлса... айиққа, ҳа, қандайдир пахмоқ-тажовузкор махлуққа ўхшар эди.

У чўчинқираб тислана бошлаган Баҳорни бирдан қучиб олди-да, узоқ йўл босиб ҳансираб қолгандек пишиллаб ютақиб ўпа кетди: бўйнидан, юз-кўзларидан, кейин сочидан...

Қиз йигитнинг қучоғидан чиқишга интилар: тортилар, буралар экан, инқиллаб кула бошлади ҳам. Бунга сари Ултон хуруж қилар, энди унинг белидан қисиб олган эди. Шунда қиз:

— Вой, қитиғим келди! — дея кескин силтанган эди, оғушидан чиқиб кетди. Ултон қўлларини осилтириб туриб қолди. Сўнг диванга тиралди, ўтирди ва бирдан кафтлари билан юзини тўсди.

Баҳор халатининг ён-верини тортиб, ёқасини ёпиб, сочларини сийпаб текислаб ва мийиғида кулумсираб йигитга тепадан қарар эди.

— Мени кечиринг, — шивирлади Ултон.

Баҳор томоқ қириб:

— Айқдан фарқингиз йўқ, — деди.

Ултон илкис бош кўтарди. Кўзлари фавқулодда шодон йилтиради.

— Айқдан?

— Бўлмаса-чи! — Баҳор қабулхонага чиқиб кетди. Эшикни ёпиб, чироқни ёқди.

Ултон унинг ортидан қараб қолган эди. Кейин мушкул бир ишни қойиллатгандай иршайиб, бошини сарак-сарак қилди. Сўнг столга тикилиб қолди-да, ирғиб туриб бориб, шампандан фужерга қуйди. Тик турганча симириб қўйиб, сигарет тутатди. Ва хаёлланиб эшикни тўсган пардага кўз тикди. Сўнг илдам одим отиб, пардани шарт кўтарди. Илгичини туширди-ю бир дақиқага тек қотди: уй бекаси уришиб беради, деб ўйладими?

Кейин шаҳд билан ташқарига чиқди. Ва... энкайиб, кўкатларга тикила бошлади. Эшик очик: ундан сарғиш-қизғиш нур бир бўйра жойни ёритиб турар, «бўйра»дан таралган шуълада намхуш ўт-ўлан ғира-шира кўзга ташланар эди.

Ултон думалаб ётган коньяк шишасига йўлиқди. Уни олиб, беихтиёр энгаштирди: бир неча томчи тушди, бу ерда ҳаво бениҳоя тоза ҳам салқинлиги учунми, ичимликнинг ҳидини туйди. Сўнг шишани сой томонга улоқтирди-да, юраги ачишиб кетди: «Сўвга тушди... Ўзимиз ифлос қиламиз. Э, нега бундай?» — Нидо қилгудек бўлиб ва бу қилмиши учун ўзидан алам олиши керакдай, яна зўр бериб майсаларга тикила-тимирскилана кетди.

От пишқираб, сой сассиз оқар, қурвақалар эриниб қуриллар эди.

— Ҳой! Нима қияпсиз?

Ултон товушдан чўчиб, бурилди: Баҳор эшик оғзида турибди.

— Сизга сигарет...

— Кўйинг-е! — деди Баҳор. — Баққа келинг! — У кўли билан имлади. Кейин эса... халати чўнтагидан «Золотое руно» чиқариб кўрсатди. — Мана, бор.

Ултон сўррайиб қолди. Сўнг хўрсиниб, бу ёққа йўл олди. Эшикка етганида, хуржунга кўзи тушди.

— Э, қадрдон, — деб пичирлади.

— Кирсангиз-чи! — пардани кўтариб, тисланиб турган Баҳор зуғум қилди.

— Узр, узр.

— Ўзингиз билан ўзингиз гаплашиб юрасиз дейман-а?

Стол томонга ўтган Ултон:

— Ҳа, баъзан... гаплашамиз, — деди.

Баҳор парда орқасидан чиқди ва Ултон... яна боши айланиб кетиб, унга интилди. Даст кўтариб, диван олдига опкелди. Қиз яна типирчилар эди.

— Вой, худойим....

Ултон уни ерга кўйиб, яна диванга ўтирди-да, тагин бошини эгиб қолди.

— Узр...

— Узрингиздан айланай!

«Айланай» сўзи Ултонга ёқиб кетди.

— Яхши, — деди.

— Хўш, — Баҳор диван четига ўтириб, сигарет пачкасини узатди. — Мана, керак бўлса...

— Ҳим, мен сиз учун... Ахир, сиз ҳам чекасиз-ку? «Прима» оғирлик қилади...

Баҳор «Золотое руно»ни (тагин) стол томонга отиб юбориб, Ултонга интилди. Унинг бўйнидан кучиб, лабини тутганди, Ултон бирдан энгашди.

Кейин улар ёнбош бўлиб диванга қулашди. Кейин иккисиям қуянчиқ тутгандай бўлиб қолди: эс оғандек... Аммо қўллар ҳаракатда, нафас олишлар калта-калта... Тилларидан тумтоқ-қисқа сўзлар чиқади...

Инсон ҳаётида шундай дақиқалар (ҳатто кунлар, ойлар ҳам) бўладики, нимани ўйлаётганини ўзиям билмайди, аммо хатти-ҳаракатлар гўё чуқур фикрнинг натижаси ўлароқ рўёбга чиқади. Шунинг учун шу ўринда уқтириб ўтмоқ лозимки, ёзувчилар (ҳақиқий ёзувчи албатта) гоҳо қаҳрамоннинг ўйларини баён этиш асноси уларнинг ҳаракатларини изоҳласа, гоҳо қаҳрамоннинг фақат хатти-ҳаракатини тасвирлашдан бошқа илож тополмайди: бироқ шу нарсага амин бўлиб турадики (аниқроғи, ҳис этиб турадики), ҳолис киши (китобхон) ушбу хатти-ҳаракатларга асло шубҳа билан қарамайди.

Одамзод — мураққаб жонзот, қалам аҳлиям унинг бир қавми, холос.

Ушбу изоҳдан мурод шулки; бундай ҳоллар кўп марта юз бериши мумкин, шунда биргалашиб уларни кузатамиз.

31.

Баҳор нариги хонага ўтди-ю, Ултон ҳам дивандан тушди. Ва чопонини олиб эгнига солди, бир пойи гиламнинг ўртасида ётган туфлисини кийиб, эшикчага югурди. Очиб, ташқарига чиққач, дарҳол ёпдида, тек қотиб қолди. Ана шунда эшитди ў: от қурт-қурт чайналар ва пишқириб кўяр, қурвақалар қуриллар, сой бўғиқ шивирлар эди. Сўнг у совқотгандек дийдираб осмонга, ой ботиб бораётган томонга қаради. Бу орада яқин-атроф хийла ёришгандек бўлди. Ултон чопонига ўраниб, афсонавий махлуқдек ялпайиб ўтаётган сувга тикилганча соҳилга етди ва «тез ёрдам» келиб тўхтайдиган ўтлоққа қаради. У ёқда кимдир-нимадир бордек-пойлаётгандек, сал пасайди. Сўнг саритолга қўл чўзди, танасидан ушлади-ю, бирдан тортилиб, унинг тагига борди. Шунда туфлиси лойга ботаётгани, ичига сув кираётганини англаб, хурсанд бўлиб кетди: шу ерда туриб ювинса бўлади.

Ултон тўнни елкасидан олиб, ортига ташлади-да, баттар дийдираган ҳолда сувга туша бошлади. Оёғидаги туфлини ечиб кўйишни ўйламасди: илло ҳали ўзи бўш шишани отган сой тагида ҳар бало бўлиши мумкин. Тиззагача сувга киргач, апил-тапил ювина бошлади: уф-уфлайди, ҳовучида олган сувни елкасидан, бошидан қуяди. Бу орада бир-икки марта: «Эҳ, чакки бўлди...» деб ҳам кўйди. Сўнгра совуқ жонидан ўтиб: «Ну, х... с ним, патом выясним!» деди-да,

соҳилга қайтиб чиқди. Чопонни эгнига илиб, энди туфлини ечди. Сувга тагин яқин бориб (энди ўнгу сўли хийла ёришиб қолган, аниқроғи, кўзи қоронғиликка ўрганиб бўлган эди), туфлидаги лой-балчиқни юва бошлади. Ниҳоят, тол тана-сидан тутганча оёғиниям узатиб, чайиб олди-да, туфлини кийиб, изига қайтди.

Ултон эшикдан мўралаб кирди-ю, пардага тушиб қимирлаётган соядан билдики, Баҳор столда нимадир қилаётир.

— Мумкинмў?

— Шошманг, — деди қиз ва креслодан бир нимани олиб узатди. Парда четидан қўл чўзган Ултон бармоқларига илинган нарса кийимлари эканини билиб, эти жимирлашиб кетди: совуқданмас... шодликдан! «Фаросатли. Жуда фаросатли қиз», деб дилидан ўтказди-ю, «қиз» сўзи тили учига яна бир бор келиб, апил-тапил кийинаркан, бу борада, яъни, унинг... Баҳорнинг хурмиди, ё...

Шу ҳақда ўйлашни-эслашни истар, бироқ ундаги туғма андиша, бунинг устига—инсоннинг, демак, хотин-қиз халқининг ҳам энг буюк фазилати—унинг ички оламидадир: шу оламнинг нечоғлик бойлигида, руҳий поклик ва ақл-заковатида деб ҳисоблайдиган ва бу ҳол инсон ҳақидаги муҳим қаноатларидан бирига айланиб бўлган (бу жараёнда, албатта, санъат асарлари, ҳамда ўқувчи-ликдан миясига сингдирилган — «инсоннинг бойлиги — моддиятда эмас, балки маънавиятдадир!» деган ақиданинг ҳам муҳим улуши бор эди) йигит бу борада ўйлашдан уялар, бу ҳақда ортиқча фикр юритиш ўзининг маънавий қашоқ эканидан далолатдек туюлар эди. Шу боис, у фикрдан чалғиш учун диққатни кийим-бошига қаратишни энг маъқул билди-да: «Хуш, тугмани ўтказдик, — деди. — Энди туфлини...»

Ултон сочини ҳам сийпаб ётқизиб, ҳали ўйламоқчи бўлгани қизга дарров ошкор бўлиб қоладиган каби хижолатда, тезроқ яна бир нарсага чалғишни истаб, парда орқасидан чиқди.

— Ассалом, рус халқи...

— Салом-салом, — деди Баҳор. — Ўтирсинлар, тўрам! — У китоб жавони ёнида, жавоннинг бир табақаси очиқ, ичкарига қараб сочини тарар эди.

«У ерда ойна бор экан», дея столга ўтган Ултон шампаннинг биқинида боягидек «Самтрест» турганини кўриб, Баҳорга ялт этиб қаради.

— Жиндек отиб олинг, совқотибсиз, — деди Баҳор. — Ўзимники. Қўрқманг.. — Намхуш сочларини энди пастдан юқорига тарарди. — Тиланчи эмасман, худога шукур... Мана бу барохлони Бўтабой Сўпи опкеб қўйган бўлса, бир кун ташлаб кетаман! — аламини Ултондан олмоқчидек зарда қилди:— Ҳалиям мени бошига кўтариши керак. Бу бойқушхонасида ким туради? Ким ишлайди бу ерда? Битта ўзимман...

— Ҳим, да, — деди Ултон. Ва жойига ўтирди. Ўтирди-ю, худди шу коньякдан ичгиси келди. — Кечирасиз, сиз... «Самтрест»ни яхши кўрасизми?

— Бе-е! — деди у. — Опкелишган-да... — Кейин бемалол кулиб қўйди. — Порага келган, порага! — Сўнг хўрсиниб, қандайдир хотиржам бўлиб, ўрнига қайтди. — Бола туғдириш ҳам бизнинг бўйнимизда...

— А-а-а... чойдан ичасизми?

— Чойга бало борми!

— Жуда тўғри айтасиз.

Ултон шишани очиб, идишчаларга қуяркан, қизга қандайдир миннатдорчилик билдиришни истаётган эса-да: «Жуда хотиржам-а? Худди ўрганиб...» деди-ю, вужуди тиришиб кетди: гўё буни «ўргатган» кишини ғажиб, нес-нобуд қилиб ташлайдигандек. Шу ўй ва ҳислар таъсирида... Баҳор — бояги қиз эмас, балки вазмин ҳамда кўпни кўрган бир жувон сифатида кўринди.

— Қани, олинг, — дея унга боқди ва беихтиёр илжайган чоғида Баҳор бирдан қаққос отиб юборди. Сўнгра қадаҳни олиб, киборона жилмайди.

— Неча ёшга кирдингиз?

— Ҳм, биласиз, — деди Ултон.

— Мен йигирма саккизга кирдим.

— Биламан... Наби айтиб эди.

— Наби сизниям, мениям яхши кўради.

— Айниқса сизни.

Баҳор бош ирғади. Сўнг:

— Ёшингизни сўрашдан мақсадимни билгандирсиз? — деди.

Ултоннинг кўзлари пир-пиради. Ичдан зўриқиб, «мақсад» нелиги ҳақида ўйлади. «Мақсад, мақсад... Ахир, бу ўз-ўзидан...»

— Айтмайми? — Дунёнинг тагига етгандек ва калта-қалин қошларини чи-мириб унга боқди. — Баҳорой! — деди сунгра артистона бир тарзда. — Биз, умуман олганда... холис кўз билан қарагандаям...

— Хўш?

Ултон миз⁴курси ортида — деворга тутиб қўйилган палакка тикилиб қолди. — Айтинг, — қистади қиз.

Ултон сездиганглади-билдики, тилининг учига турган гапни айтса, Баҳор... уни кучиб олиши мумкин: ҳа, бу жуда эҳтиросли, дангал қиз...

Бироқ ўзини босгандаям у... шунчалар хурсанд бўладики (ичида, албат-та!), о!...

— Бўпти, айтмасангиз айтманг, — деди Баҳор ва идишдан бир қул-тум олди.

Қизнинг гапи табиий — «айтмасанг, айтмай қўя қол», деган маънони ан-латса ҳам, бунда нописандалик йўқ, шунчаки — «айтмасанг ҳам, билдим», деган ишонч бор эди.

Ултон ғашланиб, мижғовлик қилгани учун ичдан эзилиб, қадаҳни бир кўтариб қуритди-да, узумдан битта дона олган:

— Бир-биримизга мос эканмиз, демоқчийдим, — деди. Сўнг гугурт чақ-ди, сигаретни тутатди. Ва у ёқ-бу ёққа қарай бошлади: ишқилиб унга кўзи тўқнашмаса...

Сигаретдан бир-икки тортгач: «Кетсамми? — деган ўй тушди кўнглига. Аммо бундан ажралиш... энди ғайри-табиий туюлди: гўё унга ўрганиб-боғла-ниб бўлгандай. Кейин ўзини алдай бошлади: — Ҳали иш юзасидан гаплашма-дик-ку? Ҳа...»

Шунда Баҳор ҳам гугурт чақди: у «Золотое руно»ни очган, битта сигарет-ни лабига қистириб ҳам улгурган эди.

Ултон анқайиб қолди.

— Шунақа, — деди қиз мийиғида жилмайиб. Кейин унинг кўзлари яна... яшариб-тиниқлашиб кетгандай ялтилади. — Дўхтирнинг ичмайдигани йўқ. Бир қарич қизчалар ҳам спирт ичишади... Шунақа, ўртоқ ёзувчи. — Сўнг асабийлашиб давом этди. — Сизлар бўлса, ўзбек қизларини сочи узун, жа-ма-лак таққан, иштон кийган, хуллас...

— Унчалик эмас-ов, — деди Ултон. — Лекин ўзбек қизи ароқ ичиб, сига-рет чеккандаям...

— Чекмади, ичмади, деб ёзасизлар.

— Энди, бу... ёзувчисига боғлиқ.

— Мана шу ўтиришимизни ёзиб чиқараоласизми?

— Ёзмайман! — деди Ултон ва не бир савқи-табиийлик билан давом этди: — Бу, бу... менинг сир-им! — Қизга ёниб-ҳаяжонланиб тикилди. — Ме-нинг ин-тим ҳаётим! Билдингизми? Балки менинг асл ҳаётим шудир? Ким билади! Бунини... бировларга тақдим этиш... ёзиш! Пироварди, сотиш!... Э, худойим, биринчи севгисини ҳикоя ё қисса қилиб сотган адиблардан нафратлана-ман... Ахир...

— Шошманг, сиз ёзувчимиз ўзи? Ахир, ёзувчилар кўрган-кечирганларини ёзмайдими? Хўп, ана, фантазия ҳам қўшилсин... Хўш?

Ултон хўрсинди: у тузоққа тушгандек эди.

Лекин нима қила олади? Балки унинг ижоддаги фожеасиям шудир? Бироқ у бу нарсага интилди: дунёни тушунишга, одамни англашга, пироварди, ўзли-гини билиб, ўзига хос яшашга интилди.

Уёғи ҳам айтилса, унда ёзувчи бўлиш хоҳиши... кейин туғилди: юрт тарихи ҳақида, хусусан, табиат бобида ёзган эҳтиросли мақолалари чиқа бошлагани-дан кейин уйғонганди бу истак... Қолаверса, айрим ҳамкасблари унга: «Сиздан яхши ёзувчи чиқади!» дейишаверганидан кейин бу ҳолга Ултон ўзини кўник-тирган эди. Чунки «ёзувчи» бўлиш...

Шунинг учун у адабиётга ва ёзув сирларини билишга бот интилган ва бу борада номи чиққан бир адиб даражасига етган эди.

Бироқ... унинг табиатдаги ўзига хослик — ростликка интилиш (бадий тўқимага эмас), Утмишу Бугуну Истиқболу тағин: Миллат, Халқ, Ватан тарихини

ҳамда уларнинг босиб ўтган босқичларинию, оқибат келиб тўхтаган «нуқта-си»ни... билиш-ҳазм этиш ва шунга монанд, яъни, ақидаларига мос умргузарон-лик қилиш ғояси ундан яна-да табиий-инсоний бўлишни талаб этардики...
...демак, Ултон англаб-англамасдан ёзувчилик иши — анави хоним айтгани-га ўхшаш «иш» эканини инкор этарди (тўғрироғи, демак, инкор этаркан).

32.

— Хафа бўлдингизми?

— Э, йўқ! — деди Ултон. Ва сир бой бермаслик учун ғоят жиддий тортиб, яна сўзана-палакка боқди. — Мана шу фалак-а? — дея таваккал гап бошлади.

— Ҳа, палак, — деди Баҳор. — Холам тиккан... Жуда чевар у киши.

— Кечирасиз, «палак» дегани — қовунпалакка дахлдор, — майин жил-майди йигит. — Фалак, бу осмон!.. Қаранг бунга, айлана-я? Худди юлдузли осмоннинг ўзи.

Баҳор беҳад танг қолиб:

— Наҳотки-я? — деди. — Менинг саводсиз холам ўзи билмасдан осмони фалакни бундай матоҳларга тўшириб юрган бўлса!

— У кишини қадрланг.

— Вот эта да! — Баҳор Ултонга қизғин назар билан боқди. — Сиз олимп-сиз... Айтмоқчи, асл касбингиз археолог, а?

— Ҳа, — деди Ултон. — Буниям билар экансиз.

— Биламиз-да.

— Да-а, сиз кўп нарсани биласиз.

Баҳор, аниқ, бу мақтовни хушламади.

— Да, ну!... Қизиққан кишинг ҳақида уч-тўрт фактни билиш ҳам «билиш» бўлди! Набига раҳмат... — деди Ултонга тикилиб. Ва тағин бошини орқага ташлаб, хандон отди.

Ултоннинг кўзи тағин унинг момиқ бўйнига тушди-ю, кўнглидан бир ўй ўтди: «Шунинг борлиги ўзи — давлат эмасми? Шу туришиям...»

Кейин бу гўзалдан ортиқча бир нарсани талаб этиш... қолаверса, унинг ишидан фойдаланиш, уни уринтириш ва бирон нарсани эплай олмаса — уни койиш-уни айблаш — булар барчаси табиат инъом этиб қўйган неъматни пай-ҳон қилиш — булбулдан тўтининг тақлидчилигини талаб этишдек ҳол бўлиб туюлди.

Кейин эса: «Аслида шундоқ бўлиши керак-ку? — дея, хаёлини жиловлама-ди: — Ҳа-ҳа, қадимда шундай бўлган-ку: аёл зотини нечоғлик ардоқлашган? Бобур айтган-а:

«Мен шоҳдурмен,
лекин сенга қулдурмен...»

Ҳусайн Бойқаронинг рафиқаси вафот этганда, Навоий нима деб хат ёзганлар?

«Сарвигулнинг соясинда
сўлди гул, нетмак керак?»

Шоҳнинг жавоби:

«Сарвдин тобут ясаб,
гулдин кафан бичмак керак».

Ажабо!

Рост-рост, улар шоҳлар-киборлар эди. Бола боқиш, рўзғор тебратиш ташвишларидан, ҳў-ў, йироқ эдилар... Лекин, барибир, аёл зотига иззат-ҳурмат бобида намуна бўлиб қолдилар-ку?

Пироварди, бутун Шарқ поэзияси... йўқ, шеърятининг бутун бошли бир қисми аёл таърифига бағишланган-ку?

Аёл улуғланган!

Унинг аъзоларидан ҳам таъриф этилмагани қолмаган:

Кўз била қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз била сўзинг яхши, дудоғинг яхши,

Энг бирла менг 'инг яхши, сақоғинг² яхши,
Бир-бир не дейин, бошдин оёғинг яхши.

Бугун-чи?

Аёл — «ишчи кучи».

Унинг гўзаллиги...

(Гўзаллик нима)

Гўзаллик — ишла-иш,

Манглайни терлатиш,

Гўзалдир унган иш,

Мақтанса — ярашур³

Ана шунақа».

...Ултон Баҳорга тикилиб тураркан, чўчиб тушди: қизнинг кўзларида ўзидан (Ултондан) қандайдир хавфсираш бор эди.

— Мени кўряпсизми? — деди у. — Ёки, хаёлингиз тагин жононингизга кетдими? — Кейин қўлидаги сигаретни сопол кулдонга босиб эзди-да: — Ради бога, — деди. — Бизнинг зоримиз бор-у, зўримиз йўқ.

— О, о-о-о, — Ултон фарёд чекиб, унинг билагига қўл узатди: тутадисийпалайди. Лекин қиз ўзини орқага тортди. — Мени авф этинг! — ёлворди йигит.

— Артистлик қилманг.

— Ҳим. Хўп.

— Мен сизга савол берувдим шекилли?

— Ҳа-а. «Ёзувчимисиз ўзи?» — Ултон конъякдан бир хўплаб, тагин девордаги палакка қараб олди. — Ҳа, — Ва ҳали қизни чалғитиш учун шу ҳақда гапириб кетгани энди наша қилди. — Ёзувчи бўлмасам, бўлишга ҳаракатим бор. Мен... бир асар ёзаман! Яқинда! — деди ниҳоят, титраб-бўғилиб.

— Хўш, нима ҳақида экан?

Қизнинг кибр ила сўрашида тагин бир ноз-карашма бор эди.

— Узим айланай! — Ултоннинг оғзидан чиқиб кетди. Сўнг бу гапни исботлаш учун нимадир қилгиси келди: унга қўл узатса, қўли ҳавода қолади. Демак... — Хуллас, шу-да-е! — деб юборди. — У асар табиат ҳақида бўлади-ми... — Бир он тек қолди. — Ҳа, менимча, табиат — унинг бош мавзуси бўлади! — У бирданига шундай ҳаяжонга тушдики, гапираверса-гапираверса, оқибат ўша асар қандайдир шаклланиб, қирралари ҳам кўриниб қоладигандек туюлди. — Унда, унда... — томоғи қақраб, пиёладаги чойдан хўплади. Ва пиёладан кўз узмай давом этди: — Мана шу сув... сув ҳақидаям гап кетади... — Баҳорга мўралаб боқди. — Ҳайрон қолманг: Сув, бу — Худо! Ҳа. Энг қадимги динимизда шундай аталган... Шунинг учун сувни макруҳ қилиш гуноҳ саналган. — Баҳор, шаштидан тушган, Ултонга тагин диққат билан қулоқ солар эди. — Ер! — хитоб қилди йигит. — Уям — бир Худо! Кўк, Кун — булар ҳам Худо! — Сўнг майин тортиб Баҳорга термилди. — Зардуштийликда шундай.

— Кечирасиз, — деди Баҳор паришон тортиб. — Хотинниям Худо дейишган-а? — Сўнг изтироб билан қўшимча қилди: — Мен ўзимни... ўзимга ўхшаганларни айтмаяпман. Умуман... тушундингиз-ку?

— Албатта! — деди Ултон ҳузурланиб. — Аввалам бор, шундай саволни берганингиз учун раҳмат.

— Уф-ф!

Ултон бу мавзунини тезда тугатиб, асосий гапга ўтишни ичида қайд этди-да:

— Зардуштийликнинг ибтидоси — Утпарастиликдаям хотинни... яъни хотунни, Онани Ерга менгзашган! — дея бутун вужуди таранглашиб давом этди: — Чиндан Она — ҳаётнинг боши! — Билинар-билинемас жилмайиб қўйди. — Ер ҳам — ҳаёт бешиги. Она-Ер дейишимизнинг боиси — шу! Бу ақидда қайси даврлардан қолган, азизим? — Уз сўзларидан лаззатланаётгани шунчаки, Ултон

¹ Навоий ғазалидан

² Хол: Ияк-бақбақа.

³ Ф. Фулом шеърдан.

«азизим»ни ҳам ишлатиб юборди. Ва буни пайқаган онда Баҳорнинг қисқагина энтикиб қўйганини кўрди. — Ҳ, Оймома! — деб қўлини кўтарди. — Момогулдирак! — Кўзлари олайиб, шифтга боқди. — Момоқалдироқ! Чучмома, а?

— Да-а, — деди Баҳор.

— Бежиз қўшилмаган бу сўз: Момо. — Шунда Ултон фаҳмлаб қолдики, қизни ёсумандек авраётганга ўхшайди. — Қисқаси, Баҳорой, дарҳақиқат, Онага Худо деб қарашган. Ушанда... Ва ҳамон бу нарса шакл ўзгартириб келаётир: момоям — Она-да! Қолаверса, Момода — Момо Ҳавонинг рамзи бор, ҳа...

Баҳор чуқур хўрсинди.

— Уша... Хотинни мундай ҳайкал-пайкалиниям қўйишганми?

Ултоннинг кўзлари жавдиради.

— Саволингизнинг жавоби ўзида-ку?

— Ҳа, энди, — инжиқланди Баҳор. — Биттаси айтган эди-да. Уша Тараканов...

— Тараканов?

— Сиз ҳали... Хуллас калом, ҳайкали бўлган?

— Бўлганда қандоқ! — Ултон нима қиларини билмай, коньякдан тагин бир хўплади. — Узр...

— Бемалол.

— Афсуски, Хотиннинг, грекчасига Митра худосининг ўзимизда ясалган ҳайкалини кўрмадим. Ленинградда бор — биздан опкетишган. Лондон, Нью-Йорк музейларидаям бор, албатта. Қачонлардир бир суратига кўзим тушган... Сиз кўрдингизми?

— Йўқ.

— Хуррам дарвиш бир куни редакцияда... ўзимизнинг редакцияда айтиб қолувди: Будда билан Канишканинг қолипи бор, деб...

— Нима-нима?

— Қолип. Хотин ҳайкалиям қолипдан чиқарилган-да. Кейин ҳар бир хонадонда — уйнинг тўрида турган... — Ултон ичимлик таъсирида ўз ижоди ҳақида гапиришни (Баҳорнинг бояги саволига тўлиқ жавоб беришни) истадими, сигарет тутатиб олиб: — Энди бояги гапга қайтсак, — деди, — менинг... ёзадиган асаримга...

— Ҳа-я! — Баҳор ҳам, ниҳоят, чойли пиёлани олди.

Ултон сездики, суҳбат поёнига етибди... У бўш қўли билан кўксини босиб, гўё мавҳум асарнинг янги қирралари шу қобирғалар остидан ҳам чиқадигандек:

— Ташвишдаман-да лекин! — деди. — Ҳатто кўрқаман... — Баҳорга тиклиди. — Табиатдан...

— Нега?

— У, у ахир, фалокат ёқасида... — Кўксидан чиққани шу бўлдики, у... оғриб кетди. — Шундай бўлсаки, асарим, инсонлар... сизу менга ўхшаган одамлар, барча-барчаси... — Шунда қизнинг юмшоққина табассумини кўриб: — Ҳа, сиз ҳақсиз, — деди бирдан. — Ҳар қандай ёзувчи ҳам: «Энг муҳим асаримни ёзмадим ҳали», деб ўйларкан... — Сўнг кашфиёт яратгандек, кўзлари чақнади. — Балки мен ҳам... ўша муҳим асаримни ёзиб бўлгандирман-у, ҳалигидай яна чираниб... а? Рост-рост, туркум эсселардан кейин... ёзолмай қолдим.

— Ну, вы фантазёр, — деди Баҳор ва... соатига қараб олди. — Бўлмаса, ўртоқ... Ултон ака, мундоқ қилайлик. Сиз ана шуни ичиб қўйинг. Майли, мен ҳам оламан... Кулсангиз ҳам, майли! Ҳе, кулиб бўлдингиз ҳам...

— Оббо-о.

— Қани, олинг. Бу суҳбатимиз...

— Охиргиси бўлмасин?

— Шундай дейинми?

— Мен айтаман! — Ултон кўкраги қабашиб, тагин ичида исёнли туйғулар ғимирлаётганини сезиб: — Келгуси суҳбатимизнинг... дебочаси бўлсин! — деди.

Қиз кифтини қисди.

— Лекин... тошкентлик хонимингиз эшитиб қолсалар...

— Гапирманг.

— Нега?

Ултон шу он ўзидаги бир... жуда муҳим жиҳатни кашф этгандек бўлди,

йўқ: кашф этилган ва яшаш тарзига айланган «йўл»идан бу борада ҳам... четга чиқолмаганига иқрор бўлди: яъни, «гапирманг!» дегани — Кароматни эслашдан, оғир ўйларга тушишдан қочгани-да?

Ахир, Ултон...

...Нимадан-Нималардан Қочиб (аммо узилиб кетолмай) яшаётир?

Ухшашлик бор-а?

Ажабо, Ултон... ўзини қийнайдиган — азоб берадиган «нимарсалар»дан қочишни одат қилиб олган экан-да?

Ё унчалик эмасми?

...Кароматдан ҳам қочгани йўқ!

Бироқ шу топда уни эслатмасликни туйқус истагани... нимадан далолат беради?

33.

— Хўш, ўртоқ Султонов?

— Мен... ўйлаб кўрдим, — деди Ултон қизга тик қараб. — Биласизми, сизга интилимнинг ўндан, балки юздан бирини унга... сезмаганман... Худо урсин! Табиат урсин, ёлфон гапирсам!

— Бас-бас, сизга ишондим.

— Раҳмат!

— Бўлмасам...

— Нима, суҳбатимиз адо...

Баҳор илиққина кулди. У ўта хотиржам, айтиш мумкинки, тўйган кўзи-дек эди.

Бироқ, «кўзи» териси остида... гўзал, шаддод ва мағрур, ақлли-фаросатли, замонавий ва ҳам дардчил... «жодугар» мавжуд эди.

— Адо... бўлмайди энди, — деди у бирдан. — Лекин мен сизга ёққан бўлсам...

— «Ёққан бўлсам»и нимаси?

— Нима, севиб қолдингизми?

Қизнинг оддийгина қилиб сўраши йигитни лол қолдирди. Аммо шу оннинг ўзида:

— Ҳа-ҳа, — деди энтикиб ва гўё овоз чиқариб ўйлай бошлади: — Сиз менинг... ёшим бир жойга бориб қолганини кўзда тутдингиз, чоғи. Ҳа, ўттиз ёшда «севдим!» деб кўкракка уриш кулгили... — Кейин аччиққина кулди. — Бир немис олими етмиш ёшида ўн саккиз яшар қизни севган эмиш. Гёте! Че-пуха! — деб юборди кейин. — Бу шунчаки... Умуман, инсон қариётганида кўнгли ёш нарсани тусайди. Чунки, биласизми, — Ултон «ўй»ни суҳбатга айлантира бошлади беихтиёр (Баҳор эса ўша киборона табассумда тингларди). — Одамзод кексайгани сари ёшлигига қайта бошлайди... Уқиганмиз, эшитганмиз! Дарвоқе, — деди у мамнун бўлиб: — Тўрт оёқ бўлиб туғилади, кейин учоёқ бўлади...

— Биламан, — деди Баҳор. — Кейин «тўрт оёқ бўлиб»...

— Шу-шу.

— Гап сиз тўғрингизда эди. Балки мен тўғримда...

— Ҳа-ҳа, — тасдиқлади Ултон.

— Наҳот шу пайтгача севмагансиз? Майли, у хонимни унутдик...

Ҳа, Ултон севмаган эди.

Чунки севги — унинг тасавурида — китоблардан юққан, қулоғига чалинган, ўзининг пинҳон хаёллари ила бойитилган ҳамда қалбининг қандайдир теран эҳтиёжлари-ла қўшилиб кетиб, мавҳум бир «қиёфа» касб этган...

..туйғудир, холос.

Мавҳумлиги учун ҳам — қизик, қизиклиги учун ҳам — қизик, қизиклиги учун инсон ундан баҳраманд бўлишга интилади.

Бироқ унга тўла эришиш мумкин эмас: унга — Севгига... Муҳаббатнинг умрбоқийлиги ҳам шундадир.

Ултоннинг Севги бобидаги бу нуқтаи назари ўзининг... бўлажак Севгилиси образи билан омухта бўлиб кетгандики, ана шунинг оқибатида у бу бобдаям ўзида бир хотиржамлик туйган эди.

Яъни, уйланажак қизига табиий-ҳаётий ўлчовлардан ёндошиш лозимлиги унинг улгусига айланган эди. Не тонки, ўша улгуга бу қиз...

...ҳар жиҳатдан мос-монанд (фавқулодда муносиб) келиб қолди...

— Севмагансизми?— ҳайрат аралаш кинояли оҳангда сўради Баҳор.

— Ҳа,— деди Ултон.

— Дапустим,— кулумсиради қиз.— Демак, анавини ҳам...

— Уф-ф.

— «Гапирма», дедингиз-а.

— Ҳа.

— Лекин «юрган» дирсиз?

Ултон бош ирғади-ю, қизга ялт қараб илжайди.

Баҳор кулиб юбориб, четга қаради. Сўнг узумдан олиб, ликқоқ бўлганми-йўқми — билмоқчидай айлантираркан:

— Мен ҳам «юрган» бўлишим мумкинми?— деб сўради.

Ултоннинг вужуди жимирлашиб кетди. Қизга қарамаслик учун столга кўз тикиб:

— Мумкин,— деди.

— Лекин ишоннинг, мен ҳам севмаганман. Шу пайтгача...

— Сизни...

— Хўш?

— Мен учун...

— ...асраганми?

— Ҳа.

— Уни билмайман-у, аммо сизни мен учун...

— ...асрагани рост.

Ултон ирғиб туриб, боягидек эҳтироси бўлмаса-да, яна шахд билан унинг қошига бориб, қучиб ўпа кетди.

Ўпгани сари... тагин вужудига қувват каби нимарсалар сингиб, гўё йигитни янгилар экан, Баҳор яна кула-қиқирлай бошлади: тортилади-қийшанглайди... Охири Ултон ўзгача ҳолатга туша бошлади-ю, Баҳор энди алланечук бўлиб, унинг кўкрагидан итарди.

Ултон жойига ўтириб, икки чаккасига икки ёндан шарт-шарт урди.

— Баҳор, бўлган иш бўлди!— деди. Сўнг энтикиб хилват эшикка қараб олди.— Менга те-е-е...— оғзини очганича қолди-да:— Ҳозир,— дея шишага қўл чўзди.

Сочларини тартибга келтираётган Баҳор:

— Яна эшитасизми? Музыка...— деди.

— Майли-ю, сизга қараб ўтирсам...— Шундай дегач, бу фикр ўзига маъқул тушиб кетди: тикилиб ўтирса, унинг яна қандайдир... жиҳатларини кашф этадигандек бўлди. Бироқ бу ҳолатда сунъийлик мавжудлиги-чун: «Майли, қолгани қолсин», деди.

Ҳа, нимадир «қолса»-ю, уни аста-секин билиб ола бошласа...

...Баҳор яна-да жозибали-қизиқ бўлади-да.

Шунда қиз соатига қараб олди. Ултон ҳам кўз ташлади-ю, «вес» ҳарфларини кўриб:

— Оббо, ўн иккидан ошипти!— деди.

— Ҳа,— деди Баҳор ҳам жўнгина.— Демак, эртага совчи юборасиз?

Ултон:

— Юборайми?— деди.— Юборишим мумкин...

Баҳор шифтга қаради.

— Кўрамиз.

— Кўрасиз.

— Марҳамат, сигаретингиз, гугурт...

— Айтмоқчи, бу, ҳалиги...

— Мактаб ҳақидаги гапми?— Баҳор лоқайд қўл силкиди.— Эшитган бўлсангиз керак: эрталабдан ремонт бошланар экан.

— Ҳа-я! Мен ҳайрон қолдим!

— Нега?

— Бу иш олдиндан пишган экан-ку? Бизни овора қилиб...

— Пушаймонмисиз?
 — О, йўқ, қайтага...
 — Тақдирдан миннатдор бўлиш... бўлишимиз керак...— деди Баҳор ва энди хижолатини яшириш учун қаҳ-қаҳлаб кулди.— Хўш?— муқом қилиб сўради кейин.— Яна саволлар борми?
 — Йўқ. Фақат...— Ултон лабини ялади. Баҳор эса лабларига бармоғини кўндаланг қўйди.
 — Энди уят... Ёмон экансиз... Эртагача!
 Ултон ўрнидан турди.
 — А-а, заключения ёзиш...
 — Да, ну!
 — Хўп, бизни-ку, расмиятчилик учун юборишди. Лекин Бўтабой Сўпи нега кутмади?
 — Катта айтгандан кейин буларнинг оёғи — от, қўли қамчин бўлиб кетади, ўртоқ...
 Ултон бош ирғади. Баҳор бориб эшикни очди. Йигит сўлжайиб чиқаркан, бирдан елкасини... қизнинг кўксига ишқаб ўтди. Шунда, во ажаб, Баҳор Ултоннинг кифтига бир мушт урди. Ултон тек қолди-да, йиғлаб юборгудек хурсанд бўлиб, ташқарига чиқди.
 Эшик ёпилди.

34.

Ултон яна бир муддат тек турди-да, сўнг қийшайиб хуржунни олди. Ва бир-бир босиб от қошига бораркан, Гижингтой кишнаб юборди-ю, Ултон бамисоли уйқудан уйғониб кетди: энди атрофнинг қоронғи ва хавотирли эканини қаттиқ туйиб, қадамини тезлатди.

Отга минishi ҳамон Гижингтой келган йўлига ўнг бўлди-да, енгил тортган каби йўрта кетди.

Ой ботган, бироқ шуъласидан сепиб кетгандай, теварак-атроф қуён қочса кўринар даражада эди. Ултон олдинга тикилганча отни қоронғироқ жойлардан ҳайдаб ҳамда «чу» деган овоз чиқармай анча йўл босди.

...Қуш тумшуғига ўхшаш тўзғоғи эгилган қамишлар ҳам ортда қолиб, Гижингтой сувлоққа тушди. Ултон тагин кўприк остидан — қоронғида дўкирдўкир қилиб ўтишни истамай, от бошини чапга бурди. Жониворни чағир тошли ёнабетдан тирмаштириб чиққанида, кўприкнинг у томонидаги тўсиққа суяниб, сигаретини қизартириб турган бир кимса буларга пешвоз юрди.

Ултон унинг шапкасидан Одил милиса Эрмаматов эканини билди. Ва отни ниқтаб, юганни силкитган эди, у:

— Ҳой, ҳой!— деди.

— Нима?— деди Ултон.

Участковой отга уч-тўрт қадам қолганда тўхтади. Пуфлаб сигарет кулини туширди ва кулумсираётганлигини ошқор этадиган овозда:

— Қаёқдан келяпсан, муаллим?— деб сўради.

— Сенламанг,— деди Ултон ва... унинг саволи маъносини англаб, юраги шув этди: «Нима ишинг бор? Қаллиқ ўйиндан келаётган бўлсам-чи!» демоққа шайланганди, милиса хайрихоҳларча кулумсираб:

— Хўп, сизлашим ҳам мумкин,— деди.— Лекин сен мендан ёшсан-ку?

У яна сенлаган эса-да, муросага бораётгани сезилди.

— Барибир!— деди Ултон.— Хўш, нима демоқчисиз?— Шунда отдан тушсаям бўлишини фаҳмлаб қолди: Гижингтойни етаклаб, кўприк ёнидан пастлайди, кейин боққа опчиқади... Ултон отдан тушди-ю, англадики, қадрдонни боғда қолдирмайди. Бироқ қайта мингиси келмади.

— Ана, бу бошқа гап,— деди милиса.

— Нима-нима?

— Отдан тушганингни айтдим... Ўзбек одатича, отлик пиёдага салом берармиш.

Бу гап Ултонга ёқиб кетиб, миясидан: «Ҳа, шундай. Яхши одатларимиз бор», деган ўй ўтди.

— Хўш?

— Дўхтирнинг уйидан келяпсан-а?

Ултон тилдан қолди: «Баҳорнинг уйидан... келаётганимниям...»

— Қўрқма, укасига айтмайман.

— Тавба.

«Укасига... Бу «келишамиз» деганими?»

— Чекасанми?

— Йўқ!— деб юборди Ултон.— Чекмайман. Билдингизми? А-а, менинг қаёқдан келаётганим билан ишингиз бўлмасин!— Энди йигитнинг фиғони чиқиб кетди.— Эй, сиз нима, авлиёми?— Бу гапи ўринлимас, сирни фош этиш эди...—

Йўқ, сиз ўзи... Менга қаранг, мен озод одамман!— деб юборди-ю, ўзига келди.— Менинг интим ҳаётим дахлсиз: бировларнинг аралашувга ҳаққи йўқ!

— У-ў, кечирасан,— деди Эрмамаатов.— Ҳаққимиз бор... Оила — жамиятнинг ячейкаси дейилади. Узинг домилласан... Демак, биз жамиятни қўриқлар эканмиз — оиланиям қўриқлаймиз. Қалай, тушунарли бўлдимиз?

Ҳа, Ултон алам-ўкинч билан биларди-тушунардики, бу ва бунга ўхшаган маъмурлар кишиларнинг ички-пинҳон сирларини ҳам билишга ўзларини ҳақли, деб ҳисоблайдилар: зеро тузумнинг ёзилмаган қонунларидан бири (балки энг муҳими) шуни тақозо этади.

Шунинг учун эси бор одамлар ўзларига эҳтиёт бўлишади.

Лекин буларнинг ҳам сирдошлари бор, улар; амалдорлар, миллионерлар, порахўрлар ва ўғрилардир. Ултон бу ҳолга редакциядаёқ амин бўлган эди.

— Айтмоқчиманки, ука,— Эрмамаатов яна-да пастроқ тушиб, давом этди:— Умар тентак сени кўриб қолса, сўяр эди.

Ултоннинг дод деб юборишига оз қолди: шундай гапниям... «сўяр эди», деган гапниям шундай хотиржамлик билан айта оладими? Тағин кимга?

Ултонга!

Йигитнинг кўнгли вайрон бўлиб:

— Эй, танграм!— деди.— Қаерда яшайпмиз?...— Сўнг унга мўмингина бўлиб боқди.— Эй, менга қаранг, нималар деяпсиз, ўзи?

— Мен бўлари гапни айтдим, ука... Огоҳлантирдим. Бу ёмонми?

— Уф-ф.— Ултон «Прима»дан олиб тутатди. Сўнг оғзидан ичимлик ҳиди келаётганини тахминлаб, кўприк тўсиғи томон жилди.— Кечирасиз, сиз...

— Хўш?

— Нимага асосланиб бундай деяпсиз-а?— Шундай дегач, ўзиям чиндан ҳайрон қолди: «Бу одам қандай қилиб билди?.. Менинг Баҳорнинг уйига борганимни?»

Бу «учрашув»ни Наби билиши мумкин эди... Ё, Ашим айтганми бунга? Йўқ, Ашим буни ёмон кўради.

Айтмоқчи, Қорабой уйдаикин?

— Сенга асос керак бўлса,— дея солланиб, муштумига йўталди Одил милиса.— Асос — ўзинг!— У қоронғида илжайиб, пастликка ишора қилди.— Кўприк остидан ўтдинг-ку? «Время» бўлаётган эди...

— «Время»...— Ултон инграб юборишдан ўзини зўрға тийиб қолди-ю, миясига бир фикр келди: «Бир сир бор... Бу, бу барча муомалаларда...»

— Тўғрими?

— Ҳа!— деб юборди Ултон.— Нима ишингиз бор сизни? Эй, одамларни кузатишга...

— Ҳаққим бор,— бемалол деди милиса. Ва тирсагини кўприк тўсиғига тираб, унга боқди.— Узинг ўйлаб кўр, муаллим... Кечаси бемаҳалда бир отлиқ йўлдан эмас, хилват жойлардан юриб кетаверса. Унга ким эътибор бериши керак? Биз. Мен,— таъкидлади у.— Шунинг учун бизни участкавой қилиб қўйишипти. Тўғрими гапим?

— Хўп, муддао нима?— сўради Ултон. Ва миршабга ҳисоб бераётган айбдорга ўхшаб қолаётгандек туюлди-да, ғужури келиб кетди: бу киму... Ултон — озод одам! Ултоннинг Одаму Олам ҳақида билганларининг юздан бирини ҳам билмайдиган жоҳил-ку бу? Ўғри-муттаҳам...

«Совет миллионерининг югурдаги», пиёниста... Ҳатто бир жуфт нонни ҳам текинга олиш...

— Муддао — халқнинг тинчи,— деб тағин илжайди Одил милиса.— Бошқа нима бўлиши мумкин?

— Сиз уста одамсиз.

Одил милиса ҳиринглаб кулди-да:

— Борим шу,— деди.— Лекин, билиб қўй, ўша қизни бир нарса қилган бўлсанг-у, уйланмасанг...— бармоқларини панжара қилиб кўрсатди. Сўнг:— Билдингми?— деб бирдан ўшқириб юборди.— Гапга чечансан, бошини айлантириб қўйишинг ҳеч нарсамас...

Ултон беихтиёр жилмайди.

— Кулма!— энди дағдаға қилди милиса.— Баҳор — бизнинг синглимиз! Қўлидан шифо топаяпти элимиз... тушуняпсанми, муаллим? Сен шу ерлик бўлсанг ҳам... У бизга керак! Тушундингми?

Ултон астойдил бош ирғади.

— Худди шундай!

— Энди қўлни бер... Ҳе, педагог-е!

— Бўпти.

— Султон бобо қачон қайтадилар?

— Қайтиши керак.

— Айтмоқчи, мактабда эртадан ремонт бошланади.

— Ҳа.

— Шу ерда бўламиз... Алкаш-палкаш қўлимга тушса, обораман...

Ултон отини етаклаб кетди. Иморатга олиб тушадиган йўлга етганда, бир тўхтади. Елкасига тумшугини тегизган отга ғамгин кулимсиради.

— Шунақа гаплар, қадрдон,— деди. Кейин: «Наҳотки Одил миршаб шундай... одил бўлса?— деб ўйлади.— Ишонгим келмайди».

35.

Ашим устунга суяниб — унга қўшилиб кетгандек турган экан.

— Бўрими, тулки? ¹— деди.

Ултон қанқайиб қаради: а-а... Бирдан кўкси қабариб:

— Қашқир!— деди. Сўнг тилига келган гапни қайтармади (илло бу гапда ҳақиқат бор эди):— Агар акангиз бошқа соҳаларда улоқиб кетмаганда, шубҳасиз овчи ё божмон ² бўларди!— Кейин чилвирни устунга боғлаб ва қоқиниб, зинадан кўтарилди. Айвонга чиққач, бениҳоя толиққанини англади.— Ҳе-е, қадрдон!.. Бир кунда, ҳатто бир неча соат орасидаям одамнинг ҳаёти ўзгариб кетиши мумкин экан!— деди.— Қани, уйга кирайлик!— У билагига қараб олди.— Чироқни ёқинг-е! Ҳаммаёқ равшан бўлиб турсин! Кимдан қўрқамиз...

— Ким билан гаплашдингиз?— сўради Ашим унга эргашиб.— Милиса биланми?

— Ҳа... Бу ерга келувдимми?

— Бу ерда пишириб қўйиптими унга! Дўқ қилганингизни эшитдим.

— Ҳим-да, кечаси... Сойнинг шовқиниям баланд эшитилади.

Ултон курсига оғир чўкди ва китобга кўзи тушди.

— Қалай?

— Ҳ, жуда зўр экан!— Ашим яланг шолчага тиззалаб ўтириб, ҳайратдан кенгайган кўзларини «устоз»га тикди.— Ростдан ҳам айиқ ўлимини биладими?

— Қайдам!— деди Ултон.— Битта-яримта «авлиё»си билар... Кейин гўё ўзига уқтирди:— Сетон Томпсоннинг таржимаи ҳолини биламан... Ундай соддадил, оққўнгили адиб кам ўтган... Болалиги Канада ўрмонларида кечган...— Шунда у адиб-табиатшуносни ўзига-кўнглига яна-да яқин олиб, давом этди:— У буюк олим ҳам эди.— Ашимга тикилиб таъкидлади.— Канада қушлари ва ҳайвонот олами ҳақида тўрт томлик қомусиям бор. Эн-цик-ло-педия ёзган!

— Ҳ-ў!

— Уёғини сўрасанг, табиат ҳақида асар битган ва битиб келаётган барча адибларнинг устози ҳисобланади. Пришвин деймиз, Паустовский деймиз, Бианки... Ҳатто Жек Лондонгаям устозлик қилган у одам! Унгача бу мавзуда фақат эртақлар ёзилган, масаллар, саёҳатномалар, кузатишлар...

— Уйқунгиз келяпти...

¹ Ирим. Овда бўри учраса, ов барор олармиш.

² Назоратчи, егеръ.

- Рост.
- Бўлмаса ётинг.
- Сен ётасан-ку бу ерда... Биз кетдик кулбамизга! Кошонамизга...
- У чилвирни ечиб, отга минди.
- Ашимбой! Малол келмаса, бир боғ беда обор... Гижингтой дуо қилади.
- Хўп, ака!

... Ултон отни «такҳовли» устунига боғлаб, зина-нарвондан ўрмалагудек бўлиб чиқди.

Чироқни ёқмай катга чўзилди.

...Телефон жиринглади.

Уйғониб кетган йигит катдан тушибоқ трубкани оларкан, кеча... чошгоҳдам шу алпозда дастакни кўтаргани, кейин йўлга чиққани, райкомга боргани... хаёлидан зув-зув ўта бошлаган кўйи...

...қизнинг — Баҳорнинг янгроқ овозини эшитди (Телефонда илк бор эшитган эса-да, дарҳол таниди.)

— Уртоқ Султонов?

— Ўзлари,— деди Ултон ва овозини кўтарди:— Баҳор? Баҳорой!

— Биз-да,— деди у.— Ё бошқа кишиям...

— Раҳма-ат.

— Тушунарли... Мен районга кетяпман. «Скорая помош» билан. Сизга Наби боради.

— Хўп,— деди Ултон ва кўз ўнгига «Тез ёрдам» мошинаси келди. Шу йўлдан ўтади-ку? Бирга кетишса... Буни қандай сўрашни билмай тураркан, Баҳор:

— Райкомда кўришамиз!— деди.

— Хўп.

Микрофондан «чўлп» этган сас эшитилди-ю, дастак қўйилди. «Ўпди», деб ўйлади йигит ва шундай шодланиб кетдики!

...Ахир, Ултон севимли бўлди.

Уни севган экан... шундай қиз.

Бу... нима ўзи?

Бу — ўша... хаёлий-мавҳум муҳаббатнинг ҳаётдаги ўзига хос рўёбими? Илоҳи рост бўлсин...

...Аммо, Каромат?

Йигитнинг таъби бирдан хира бўлиб кетди: «Нега унга ваъда бердим? Кутаман, деб...

Нимани? Кандидатлик ёқлашини...

Бўлмаган гап!

Тарихнинг нималиги маълум-ку?...»

Ултон Кароматнинг диплом ишини ўқиган эди: «Бухоро инқилобининг ҳаракатга келтирувчи кучлари». Бу мавзу илмий ишининг ҳам сарлавҳасига чиққан эди... Бу ҳол Ултоннинг ҳарчанд энсасини қотирмасин, у... йўлидан қайтмаган эди: «Мени қийнаманг. Бошқа мавзуда ёзсам ҳам барибир-да...»

У «бошқа мавзу»да ёзса ҳам, бошқача, яъни рост ёзолмаслигини кўзда тутганиди.

Ҳа, у пухта, замонасоз қиз эди.

36.

Ултон отни бедапояга арқонлаб, юз-қўлини ювиб, меҳмонхонага кирди. Тўшак йиғилган, «Рассказы о животных» хонтахта четида турарди.

Ашимнинг нонушта қилганини кўрсатадиган бирон нишонани кўрмагач, ўзининг ҳам иштаҳаси йўқлигини сизди: бир кўнгли уй биқинидаги ўчоқда ўтни қалаб, қумғонда чой қайнатишни ўйлади-ю, соат ўндан ошаётгани учун Наби уни чойхона қошида кутиб тургандек туюлди, айвонга қайтиб чиқди.

Ҳаво аста-секин исимоқда, яқин-атрофдан товуқларнинг лоқайд қақолашлари эшитилар, осмоннинг бир четида қирувчи учоқдан қолган оқ из муаллақ турар, борлиқда ҳеч қандай ўзгариш йўқ ва бўлишиям мумкин эмасдай эди.

Ултон ариқ бўйига тушиб, ҳовучлаб сув ичди-да, кулбасига йўл олди.

Уйчага етавериб, чойхонага кўз ташлади-ю, тўхтади: малла «Газик» йўл четида муштдек бўлиб турарди. У бирдан хужрага шошди, бу орада қизнинг боя қандоқ қилиб сим қоққани қизиқ туюлди: демак, у совхоз камутатори орқали қўнғироқ қилган?

Гап шундаки, Ултоннинг телефони рақамсиз — номери йўқ... Ҳа-ҳа, район редакциясидан Мундиям камутатор орқали қўнғироқ қилади, холос.

...Ултон мошинага етдим деганда, ёғоч сўри пастида гурунглашиб турган талай кишиларни кўрди ва улар орасида девқомат, оппоқ шляпа кийган Бўтабой Сўпига кўзи тушиб, нима қиларини билмай қолди: сўрашсами?

Бирдан томоқ қириб: «Э, мендан нима кетди?» деганча шахдам йўналди. Шунда совхоз директорининг ҳам ўзи билан кўришишга ҳуши борлигини сезди: Бўтабой Сўпининг қалин лабларида ёш болаларга хос табассум пайдо бўлган, кўлидаги пиёлани сўрига қўйиб, Ултонга бурилган эди.

Ултоннинг дилидан йилт этган шуъладек бир гап ўтди: «Хурсанд.... Мактаб таъмирини бошлагани учун-да? Гўё!»

— Ассалом алайкум,— бир қўлини кўксига босмай, ёнига туширганча, бирини узатди. Ва шу дақиқанинг ўзида бу «арбоб»га отаси қарам эканини эслади: ҳа-ҳа, бу одам Султон чўпонни ардоқлайди...

Ардоқлагани учун у киши — област советига депутат-да! Ҳа, фақат шу одамнинг истагани учун...

Бу одам истамай қолса...

— Ҳа, хурсандмисан энди, камсамол?— аликка қўшиб сўради Бўтабой Сўпи.

— Директор бобо, мен комсомол эмасман, чиқиб кетганман,— деди Ултон,— кейин... нимадан «хурсанд» бўлишим керак?— сўради жўрттага.

Ва ўзига иршайиб қараб турган хотин — район фирқа кўмитасининг котиби Махфират Эгамқуловага бош ирғади.

— Яхшимисиз, опа?

— Ў, ёзувчимдан айланай!— Опа дадил келиб, унинг қўлини олди ва елкасига қоқиб қўйди.

Ултон хиёл таъзим қилиб четланаркан, мийиғида кулумсираб турган ориқ, эти терисига ёпишган Турсунтошга қўл узатди.

— Омонмисиз, Турсунтош?— Синфдош билан атай кўпроқ гаплашгиси келди:— Катта қиз бўлиб юрибсизми?... Қизалоқни ўстириб?

Шўро раисаси чағ-чағлаб кулди.

— «Худога шукур» десам, Махфират опам танқид қиладилар!

— Йў-ўқ, биз ҳам тушунамиз,— деди котиба.— Ленин бобомиз ҳам «Слава богу», деганлар...

— Бу қора калла омон бўлса, кўп гапларни эшитамиз!— деб гапга қўшилди Бўтабой Сўпи.— Айтгандай, мактабингизга рабочийлар кетди, Ултонбой... Мана, ўзингиз бош бўлинг, деб опаниям чақирдик.

— Чақирганингиз йўқ, ўзим келдим!— деди Эгамқулова ноз билан.— Тўқлибой Қўчқорович айтдилар-да, бор, мактаб ремонтдан чиққунча бўшсан, дедилар...— Сўнг биров унинг фикрига эътироз билдирадигандек чираниб давом этди:— Ахир, мактаб бизга қарайди!

— Ҳа, сиз келмасангиз гўр ҳам бўлмас эди,— деди Бўтабой Сўпи.— Борингизга шуқр.

Ултоннинг котибага, ҳатто Турсунтошга раҳми келиб кетди: иккисиниям бу «миллионер» сариқ чақага олмайди.

Эшонқулова атай хахолаб кулди:

— Улгудай кўполсиз-а, Бўтабой ака!— Кейин Турсунтошнинг тирсагидан олди.— Юринг-е, ўртоқжон! Бу одамдан ундирадиганни ундириб бўлдик! Ремонт бошланди...— Сўнг Ултоннинг ҳам билагидан ушлади.

— Кечирасиз, менинг бошқа ишим бор,— деди Ултон.— Кейин бораман...

— Бўпти!— Эгамқулова Турсунтош билан уч-тўрт қадам босди-ю, бурилиб, бақирди:— Ултонжон, анави уйчада туришингиз ростми?

Ултон:

— Рост,— деди.

— Да-а. Сизнинг област газетасидан келган чоғларингизни эслайман-да... Ултон унинг гапини бошқа эшитмаслик учун (ахир, ҳали ўзи айтганидек,

мактаб «ўзларига қараркан», шу маҳалгача мафкура котиби бирон марта «ҳорманглар!» дейиши керак эди-да! Ҳолбуки, ундан бир марта Зокир Уриновнинг шикоятига жавоб қайтган: «Текшириляпти. Чора кўрилади...») Бўтабой Сўпига ўнгланди. Ва тағин бу одамнинг нимасидир таҳдид этиб, отасини эслади: наздида, отаси учун ҳам... бу одамга илтифотли бўлиши лозим эди.

Ултон илгариям бир эмас, бир неча марта Бўтабой Сўпи қошида (тўйда, чойхонада дуч келганда) шундай ҳолга тушган эди.

Ултон директорга боқди-ю, унинг... ўзгача-ўйчан тикилиб турганини кўрди. Шунинг таъсирида хиёл юмшаб:

— Умуман айтганда, ўқитувчилар ҳам, ўқувчилар ҳам хурсанд бўлишадди,— деди. Шунда сездики, директор унинг сўзларини эшитмади, илло, нигоҳида ўзгариш йўқ эди.— Кечирасиз, Бўтабой ака, менга гапингиз борми?

«Миллионер» ўзига келди.

— Э, йўғ-е,— деди.— Бир жойда яшаймиз, бир сойнинг сувини ичамиз. Талашадиган нарсамиз йўқ... Шу, бир-биримиздан кўп йироқдамиз-да, иним.

Ултон бу сўзлардан ҳам Тўқлибой Қўчқоровнинг «муроса-мадора» хусусидаги насиҳатининг нафасини туйди ва ҳайрон қолди, нега Ултонга айтиш керак бу гапни? Ахир, Ултон унинг устидан ёзган бўлмаса?

Езмайдиям!

Ҳа.

— Гапингизни тушунмадим, директор бобо?

— Энди, сен билан биз шу тупроқнинг фарзанди,— давом этди Бўтабой Сўпи.— Келгиндилар келиб кетаверади. Сув кетар — тош қолар...

Ултон фаҳмлади: у Зокир Уриновни кўзда тутарди.

Ахир, ўша киши-да район марказидан бу ерга қатнаб ишлайдиган «келгинди».

«Нақадар бачканалик!— эзилиб кетди Ултон.— Нақадар... нодонлик!

Келгинди, ахир келгинди — бошқалар-ку?...»

— Кимларни кўзда тутяпсиз?— сўради Ултон.

— Ҳе-е, кўп-да ундайлар...— ижирғаниб чайналди у.— Ҳа, майли. Ҳали насиб қилса, бир гурунглашамиз. Отанг ҳам эртан-мертан қайтиб қолар... Келаси ҳафтадан кунлар совурмиш, бизга булитен келди.— Сўнг у алланечук илжайди.— Тўй-пўйингларинг бўлса, олдин қулоққа солиш керак бўлади.

— Қанақа тўй?

— Тўй-да.

— А-а-а.

— Ҳадемай пахта терим ҳам бошланади...— Сўнг кабобхона тарафига қараб олди.— Амакига овқат буюрдик,— деди.— Ишчиларга... Энди, қўлдан келганини қиламиз-да, Ултонбой! Директоринг қалай?

— Сиздан хурсанд.

— Ҳа-а, хайрият... Лекин бизнинг Зиёдбой сенга ўхшаб, ҳалигидай, биолог бўлмоқчи. Қуш асраяпти, кўкат йиғади...

Шу пайт чойхона биқинидан чиққан Наби қўлларини ювган-у, сочиқ тополмаганиданми, қўлтиғига қисиб-артиб келаркан:

— Хўжайин, соат бирга тайёр бўлади! — деди. — У-ў, домилла? Ассалом алайкум!

— Салом.

— Эса мен ҳам мактабдан хабар олай...— деди Бўтабой Сўпи.— Хўш-да, Ултонбой! Райкомга борамизми?

— Ҳа, шу...

— Бемалол...

«Райкомга боришимизни у... қаердан билади? А-а, Наби айтган,— деб ўйлади Ултон.— Балки Тўқлибой ака тайинлаб қўйгандир? Ҳа-ҳа... Ҳа-е, борайлик-чи, бир гап бўлар-да».

— Юзим шишганми?

Наби илкис қаради.

— Кам ухладингизми?

— Набарот, кўп ухладим... Соқол ўсиптими?

— Сал-пал.— Наби бирдан илжайиб, афтидан бир ҳазил қилмоқчи бўл-

ди-ю, Ултон уришиб берадигандек олдинга боқди. Бироқ барибир шайтон кучлилик қилди:

Дарёларнинг ул юзида уйло-орингиз,
Оқаришиб кўриноди бўйло-орингиз...

Наби хиргойи қилишдан таққа тўхтаб:

— Э, домилла, сизга бир нимани билиб айтмоқчи эдим-а?— деди.

Ултон гангиб сўради:

— Нимани?

— Кеча... опа туйқус кетиб қолди-ку?... Ёнғоқ остидан! Эс борми?

— Дарвоқе!— Лекин Ултон энди ўша ҳолнинг сабабини билишга эҳтиёж сезмади. Шундай эса-да, сўради:— Хўш, нима учун кетиб қолган экан?

Наби ўзини тарозига солгандай баҳузур чимирилди ҳамда «Газик»ни тепалатиб:

— Қорабой ёмон бола эмас ўзи,— деди.— Лекин саёқ...

— При чём тут Ашим?

— Сабр қилинг, домиллажон... Биз кетгандан кейин у билан гаплашдингизми? Сойда бир юлғуннинг остида ўтирган экан-ку?

— Ҳа-а,— деди Ултон бўғинига тушиб.— Биз келишган эдик, балиқ овлаймиз деб. Сизлар борганда, халақит бермаслик учун...

— Ҳар каллада — ҳар хаёл деганлари рост!— деди Наби.— Опа шундан гумонсираган экан...

— Нима учун?

— Баҳор опанинг бир рашкчи укаси бор-да...— чайналиб гапириш жонига тегдими, бақриб юборди:— Э, ничево!.. Майда гаплар бари!

— Нима, ўша укасига айтар эканми Ашим?

— Айтиши мумкин экан-да!

— Ҳим.

— Понятно?

— Ашимнинг ўзи менга «опани айлантинг», деган бўлса-чи?

— Ў-ў, одам экан-ку!

— У яхши одам.

— Лекин жўн, содда-да.

— А, нима қипти... Соддалик — буюк фазилат! Жўнликни билмадим...

— У — жўн... Шундай бўлмаса, қар-ри отани ташлаб, эшикма-эшик юрармиди! У бечора бўлса, «Ашимнинг тўйига» деб тўртта эчкини боқиб юрипти!

— А-а, Ашим учун?

— Ҳа-да!

— Ҳим, одамларни тушуниш — мушкул ҳол!— Ултон ўз гапидан вазмин тортиб, суйанчиққа ястанди. Улар рўпарадаги дарага кириб бормоқда эдилар.— Тоққа чиққим келаётир, — давом этди у.— Тошқўрғонга борсам. Етимчўққи гўзал жой... Биласанми, Оқсув ҳам бир кун расво бўлади... Унда балиқлар ўрнида каламушлар сузиб юришини тасаввур эт!

— Энг ёмон кўрганим — каламуш!— деди Наби.— Қушхонада кўп бўлади-да. Отам қассоблигида иккита мушук обориб қўйдим. Шу мушукларниям қочирди.

37.

Бир жуфт қарағай бетон плита ётқизилган майдон адоғида гуркираб турар эди.

Наби «Газик»ни шу қарағайлар тагида ўнглаб тўхтатди. Бугун яқшанба кун бўлгани учун, ҳар қалай, мошина кам эди. Бироқ бу ерда «Тез ёрдам» кўринмади.

Ултон Набига жилмайди.

— Яна келдик!

— Ажабмас ҳар кун келадиган бўп қолсангиз?— деди Наби.

— Бемаъни.

— Йўқ, домиллажон, Биринчи сизни яхши кўрар экан...

— Ҳе, бир эслаган-да.

— Уни қаранг, уни! Носкашнинг туришини қаранг! СС! Ҳе, анағар... Ҳозир шуни қитиқлаб уйнинг орқасига ўтказиб юбораман.

— Қўявер. Бир авчар...

— Нима-нима?

— Шу-да.

Олдинма-кетин мармар зинадан кўтарилдилар. Бўйни йўфон соқчи лунжи-га туршак солгандай гўлдираб, кўлини чаккасига элтди.

— Салом, ўртоқ муаллим,— дея кафтини очиб тутганди, Наби қарсилла-тиб кафтига урди.— Барибир тартиб шу-да!— деди у.

— Ҳе, тартибингни...— сўкинди Наби.— Ут буёққа.

— Мен сизни ҳурмат қиламан...

— Ҳурмат қилмаям кўр.

Соқчи ниҳоят четланди.

— Катта шу ердами?

— Ҳа.

Ултон Набидан сўради:

— Баҳор кептимикан?

— Баҳор опам шу ердами?— Бақирди Наби.— Ҳой, даканг, сендан сўра-япман!

— Шу ерда, шу ерда,— тўнғиллади соқчи.

— Яхши,— деди Ултон ва яна юраги сиқилиб кетди, бироқ энди бунинг сабаби бўлак эди: мактабнинг аҳволи тўғрисида бир қатор ҳам ёзмадилар, Тўқлибой ака сўраса...

...Сўрагандаям: «Нима иш билан шуғулландинглар?» дейиши жуда мум-кин-да!

Қолаверса, бу борада у кишининг феъли маълум...

Шарофат (унинг ҳам ҳордиқ куни йўқ шекилли) Ултонни эски танишидек қабул қилди. «Бир минут!» дея Қўчқоровнинг хонасига йўл оларкан, Наби билан сўрашиб: «Катта йигит бўлиб юрибсизми?» деди. Ултоннинг сезган нарсаси шу бўлдики, котиба ўзи тўғрисида бир гапни билади-ю, айтишга исти-ҳола қилаётгандек, бироқ ўша «гап»нинг хушхабар эканига шубҳа йўқ.

Ултон сочларини бармоғида тарар-бостирар, тагин кўзгу излаб қаранар экан, Наби:

— Бу хотин ҳам бир жодугар,— деди.— Райкомда нима гап бўлса, олдин шу билади.

— Телефон орқали?

— Шарт эмас. Барибир билади... Ака, Бўтабой Сўпининг сирини ким кўп билади?

Ултон ўйланиб:

— Сен,— деди.

— Ана, хатога кетдингиз.

— Йўқ, сен биласан,— таъкидлади Ултон.— Нима, Ашимчалик ҳам бил-майсанми?

— Тепада худо бор-а!

— Қизиқ.

— Биз шу баранкани биламиз, холос.

— Ҳим.

Хосхонадан чиққан Шарофат тагин эшикни қия очиб қўйиб:

— Марҳамат,— деди.

— Раҳмат!

Ултон эшикка рўпара бўлди. Ва беихтиёр:

— Ассалом алайкум!— деди ичкарига қадам босди. Тўрда ўтирган Тўқли-бой Қўчқоров унга тикилганча... қимир этмади. Ултон эса, таниш бурчакка кўз отиб, Баҳорни кўрди, у кечаги либосда. Бироқ...

...боши ҳам, қандайдир қунишиб ўтирарди.

Ниҳоят Тўқлибой Қўчқоров қошидаги стулга ишора қилди.

Ултон ҳайрон..., кеча ўтирган стулига чўкди-ўрнашди.

Тўқлибой Қўчқоров кечаги кулранг костюм ва қизил бўйинбоғда, йигитдан кўз узмас.., нигоҳида ёнмоққа шай ёт-ёвуз ёлқин бор эди. «Золотое руно»дан

бирини лабига қистираркан, унинг бармоқлари туйқус титраб кетди-ю, ажабо!, Ултон ҳеч қандай қўрқув ҳиссини туймади.

— Ҳим-да-а,— деди Қўчқоров (ўзи кечирсин) итнамо ғингшиб.

— Келдик...— деди Ултон ва ортига қараб қўйди. Баҳорнинг... ҳамон ўша алфозда ўтирганини кўриб...

...энди ташвиши ортиб кетди.— Домла, тинчликми?— сўради бирдан. Қўчқоров қалин лабларини асабий ялаб, Баҳорга кўз ташлаб олди.

— Сендан сўраймиз!— деди ниҳоят бўғиқ товуш билан. Ва Ултон бу кишининг қиёфасида ўзига ғоят таниш бўлган интернат директорининг, ҳа-ҳа, ўғил болаларнинг қизлар билан бемаҳалда гаплашишларини эшитганда, қуюшқондан чиқиб кетадиган, сўконғич кишининг вазоҳатини кўрди...

...кўрди-ю, наздида, гап нимада эканини тушунгандек бўлди: «Ҳа, бир аблаҳ етказган...»

Бироқ барибир ўзини оғир олиб:

— Мендан сўрасангиз, бордик,— деди.— Кўрдик мактабни...

— Кейин?

— Кейин...— Ултон ютиниб олиб давом этади:— Чой ичгани бизнинг уйга кирдик.

— Хў-ўш?

— Кейин боққа тушдик. Уф...— Ултон бошини эгиб қолди-да:— Кейин бу кишининг уйларига бордим!— деб юборди. Ва Тўқлибой Қўчқоровга ҳам: «Нима ишингиз бор менинг интим ҳаётим билан?» дейишга чоғланиб қолганини сизди.— Кейин, домла,— дея анча паст тушди,— ўтириб қолдим...— Назарида, Баҳор бошини кўтарган, кўзларини лўқ қилиб ўзига тикилиб тургандек туюлди.

Тўқлибой Қўчқоровнинг кулгиси қистадими (у кулиб турмаса бўлмайди!) суҳбат адоғини ўтириб эшитишга истиҳола қилдими, ёки... ғазабини яшириш учунми, ўрнидан илкис туриб, дераза томон кетди.

— Кейин?

Ултон вақтдан фойдаланиб, қизга кўз отди. Наздида, унинг қовоқлари шишгандек эди

«Бу одам унга азоб бердимиз? Уришдимиз?» деган хаёл келди калласига ва қизни жон-жаҳди билан... ҳимоя қилишга шайланиб, Тўқлибой Қўчқоровнинг елкасига тикилди.

— Кейин?— хириллади Тўқлибой Қўчқоров.

— У ёғи шартми, домла?

Қўчқоров шарт бурилди.

— Нима?

Ултон қўрққанидан эмас, йўқ, Қўчқоров — бош котиб экани, собиқ ўқитувчиси экани, қолаверса, ёши улуғ киши экани учун ўрнидан ирғиб турди.

— Нима дединг? Шарт эмас?...— аста сўради Қўчқоров ва қандайдир шишина бошлади: гўё оғзидан яна бир гап чиқса, бу хона портлаб-ёрилиб кетади!

Ҳа-ҳа, Ултоннинг гапи — районнинг эгаси учун мислсиз ҳақорат эди!

У ҳозир хоҳласа...

— Домла,— деди Ултон ўзининг-да нималаргадир ҳақли, озод одам эканини туйиб.— Нима бўлиши керак бўлса, бўлди.— Сўнг бирдан бошини эгди. «Бўлди!— деди ичидаям.— Тамом...»

— Аблаҳ.

Ултон кулумсиради.

— Нима?

— Сволоч!— Қўчқоров қаергадир сим қоқадигандек телефон ускуналари турган столча ёнига келди.

Шунда қизнинг ўкинч-андиша тўла овози эшитилди:

— Айб ўзимдаям бор...

Қўчқоров Баҳорга бақрайиб қолди. Ултон ҳам унга қаради. Баҳор паркет полга кўз тикканча сумкасини кавлар эди.

— Да-а,—Бош котиб хийла бўшашиб, креслога ўтирди. Фотиҳа ўқимоқчи сингари ҳовучини очиб, юзига «ёпти». Сўнг манглайдан иягигача сийпаб туширди.

Ултон Қўчқоровнинг астойдил ғазабда эканига мутлақ ишонди, энди у кишига негадир ачиниб:

— Узр,— дея жойига чўкди.

— Узрни анавинга айт,— пишиллади Қўчқоров.— Сендан ҳам хафа бўлдим-е, қизим...— Кейин томоғига бир нима тиқилгандек, йўталиб қолди.

Баҳор нимадир демоқчи эди, унияма йўтал тутди. Кейин у ўрнидан туриб кетди.

— Менга жавоб беринг, ўртоқ Қўчқоров?— деди.— Ана, заключение! Бу кишидаям бўлса керак...— Кейин рўмолчасини сумкасига солди.

— Узи-ку, бизни юбормасангиз ҳам бўларкан... Ўзим ҳам сезган эдим.

Қўчқоров тахта ойнада ётган қоғозга тикилди, сўнг уни аста олиб ғижимлади-да:

— Падарига лаънат, бюрократлик қонимизга сингиб кетган-да,— деди.— Бу системанинг турган-битгани қоғозбозлик... Маяковский бежиз куймаган: «Қоғозбозликни йўқ кўрарга кўзим...» Уттизинчи йилларда айтган-а, тавба!— Гўё ўзи билан ўзи гаплашаётган Тўқлибой Қўчқоров бирдан Баҳорга бақириб юборди:— Қаёққа?

— Иш битди-ку?— деди у.

— «Иш битди». Иши битипти-ю... Қаёққа борасан энди?

— Оқсувга.

— Утир!

Баҳор ўтириб, деворга қаради.

Тўқлибой Қўчқоров Ултонга манглайи остидан яна шундай тикилдики, кўзларидаги ёғду аланга олгудек бўлиб кетди. Ултон унинг сўкиб юборишини ҳис қилиб (сўкса, ўзиям қайтмайди: айниқса, ҳозир):

— Хўш, мен нима қилай?— деди.— Лекин, сиздан илтимос, мени ҳақорат қилманг,— давом этди бўғилиб.— Баҳор: «Мендаям айб бор» дедилар. Йўқ: айбдор — ўзим!— Сўнгра гангиб, Қўчқоровга боқди.— Умуман, бу айбми-кан?— Қизариб кетиб, бошини эгди.— Табиий ҳол.

— Табиий ҳол?

— Ҳа-да.

— Бўлмаса битта йўл бор. Уям — табиий йўл. Сен учун.

— Айтинг, домла.

— Тўй.

Ултон бу сўзда бошқа маъно йўқми, дегандай кўзларини пирпиратди ва:

— А-а-а, тўй?— деди иршайиб.

Қўчқоров ҳам унинг мақомида илжайди.

— Ҳа, тўй.

Ултон Баҳорга бурилиб қаради. Баҳор унга тикилиб турган экан, кўзини олди.

— Айни муддао-да!— деди Ултон.

Тўқлибой Қўчқоровнинг янги сигарет тутатган бармоқлари титраб кетди.

— Бери ке,— дея сигаретни чекиб бўлгандай, кулдонга босди.

Ултон телефонлар томондан айланиб ўтиш учун жиларкан, Қўчқоров ораликдан шартта ўтиб, қучоғини очди. Йигитни бағрига босиб:

— Раҳмат, раҳмат,— деди.

Ултон ҳам ҳаяжонланиб кетган эди.

— Сизга раҳмат,— деди.— Бизни... қўшиб юбормаганингизда...

Бошкотиб қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Зўр, зўр! Бўлмасам,— дея жойига қайтди.— Сен, Ултон, ҳозир жўнайсан...

— А, қаерга жў...

— Қулоқ сол! Жўнайсан... Хўш, Наби икки-уч кун хизматда бўлади. Ҳим, Баҳорой, қаршилиқ йўқми?

Ултон тўй тараддуди бошланганига амин бўлди ва ҳаяжонланиб қизга кўз ташладики, уни қутласа!.. Баҳор туфлисини томоша қилаётгандек ўтираркан:

— Мени.. ота-онам бор,— деди.— Укам бор.

— Жуда соз!— Қўчқоров креслога чўкди.— Буёғини ўзимиз ҳал қиламиз.— Сўнг Ултонга туйқус жилмайиб:— Ҳе, хумпар,— деди.— Ўзи, «худо» деб юрган экансан-да! Утир!

— Хўп.

— Демак, отангни олдига борасан. Яъни, олиб келасан. Шу ерга!

— Шу ерга...

— Ҳа. Биз ўзимиз келишиб оламиз. Хўш,— у Баҳорга мурожаат қилди:— Балки мен ҳам бирга борарман...— Баҳор елкасини қисди.— Совчиликка!— деди энди дўқ қилиб.— Сен учун!...— Сўнг йўлга отланаётгандай шайланиб, суянчиққа солинди.— Кейин бошқа томонлариниям келишиб оламиз... Ўзи тайёргарлик борми? Сендан сўраяпман, Ултон!

— Бор-бор,— деди у. Ажаб, Қўчқоров анчайин бир масала йўриғида гапираётганга ўхшарди — шунинг учунми, Ултон уялмас, чамаси, шу тобда бу ҳисни туймас эди.

— Албатта, Султонбой эски чўпон. Чўпонда бўлмаса, кимда бўлади...

— Бор,— деди Ултон чайналиб.— У киши кўпдан бери...

— Балли!

Шунда Баҳор тагин кўзғалди.

— Мен кетай.

— Намунча?

— Хўп, ташқарига чиқиб турай.

— Бизнинг гапимиз адо бўлди... Демак, Ултонбой, кечгача отанг билан етиб келасан.

— Хўп.

— Отанг тоғдан тушсаям бўлар энди. Об-ҳаво ўзгарар эмиш.

— Ҳа.

Қўчқоров ўрнидан ярим туриб, қўл узатди. Ва Ултоннинг панжаларини қаттиққина қисди-да, қиҳ-қиҳлаб кула бошлади.

— Хайр, бадар кетмассан-а, алиментдан қочган Иванга ўхшаб?

— Унга ит ўхшасин.— Ултон Баҳор билан ҳам хўшлашиш учун унга бурилиб қаради-да, қизнинг боши ҳамон ҳам эканини кўриб: «Яхши...— деди.— Ҳарқалай...»

— Оқ йўл!

39.

Ултон қабулхонага чиқиб Набини кўрди-да, энди... Тўқлибой Қўчқоров билан шу турган жойидан ҳам бемалол гаплашишга ҳақлидек:

— Тўқлибой ака, Наби шу ерда!— деди.— Кетаверайликми?

— Бир минутга айтвор!

Ултон айтмасданоқ Наби ичкарига йўрғалади.

Ултон эшикни ёпди. Сўнг мошинка қошида ўзига зимдан тикилиб турган Шарофатга қаради: жувоннинг нигоҳида ўй бор, лабларида майин истеҳзо ҳамда Ултонга қандайдир ачинишдек ифодаям мавжудлигини туйиб, қизиқ... у бундан қаноат топди: наздида, ўзига лоқайд эмас экандек туюлди.

— Хайр, синглим!— деди Ултон ўқтамлик билан. Сўнг қолганиниям айтиб юборди:— Мабодо бизнинг хонадонда бирон маросим бўп қолса, марҳамат!

— О,— деди у, сергакланиб.— Уйнаб бераман! Пул қистирасиз!

— Пул сиздан айлансин!— Ултон таъзим қилиб, йўлакка чиқди.

Ниҳоят, сигарет тутатгач, ҳозиргина оғзининг бир чеккасидан чиқиб кетган сўзнинг «таъми» тили учиде қолгандек:

— «Пул қистирасиз», — деди эшитилар-эшитилмас овоз чиқариб ва биқик бир ҳаяжон борлиғини ўраб-чирмаган ҳолда, икки қадам наридаги яхлит кўзлик томон юрди.

Пули бор... Бирон икки юз сўмлар чиқиб қолар... Шуюм таътил пулидан қолгани.

Лекин тўйга кўп кетади-ку! Битта ўйинчига қистириш учун фалон сўм!

Рост, Ултон кўрган-эшитган: куёвнинг жўралари қаторлашиб, ўйинчи қизларнинг дўпписига қистириш тугул, уларнинг бўйнига шилшила қилиб осганлар ҳам...

Аммо Ултоннинг ундай бойвачча жўралари йўқ.

Шу пайт қабулхонадан Набининг қувноқ овози эшитилди:

— Хўп дедик-ку, бойбича! Бизни пул билан қочиролмайсиз! Жонимизни сўрамайсизми?

«О, ана йигит!— деб дилидан ўтказди Ултон.— Ҳа, ҳақиқий эркак...»

Сўнгра иттифоқо Набини ўзига суянчиқ каби туйиб:

— Ке-етдик!— деди.

Наби буёққа чиқди-ю, бирдан талпиниб, Ултоннинг кифтидан кучиб олди.

— Муборак бўлсин!— Ютақиб чаккасидан ўпди.— Хурсандман, ака! Худо урсин-а!

— Худо ярақасин... Сени!— деди Ултон.

— Олға! Нарӣ дунёга десангиз ҳам... обораман! Э-э, ана бу бошқа гап!

— Мен ҳам хурсандман.

— Домилла, ўлай агар, мен худога ишонаман. Худо бор! Қизиқ-да: баъзан бир кишини эсласам, шундай олдидан чиқиб қолади... Нимага шундай?

— Нима десам экан...— Ултон Ибн Синонинг 1000 йиллигини нишонлаш арафасида чоп этилган фалсафий рисолаларини (рус тилида) «Навоий» до-рилмуаллиминида дарс берувчи бир тарихчидан (Ултоннинг юрт тарихига оид эсселари хусусида редакцияга яхши хат ёзган киши) сўраб олиб варақлар экан, сўнгиларини ёдига сақлаб қолган эдики, шу тобда айрим фикрлар юз очди.— Сенинг гапинг рост... Шунинг учун ҳам ростки, Ибн Синонинг айтишича, ҳатто бир неча кун, ойлардан кейин содир бўладиган айрим воқеа-ҳодисалар ҳам баъзи кишиларга аён бўлар эмиш...

— Ана, гап қаерда!

— Ундай одамларни Ибн Сино авлиёлар қаторига қўшади.

— Авлиё ким... ўзи?

— Эртани кўрувчи вали-да.

— Тушундим.

— Нима энди,— Ултон жилмайди.— Тўй масаласи сенга аён бўлувдими?

— Э-э,— деди Наби.— Мен... ишонган эдим-да. Ўлай агар, сизлар бир-бирларингга... узукка кўз қўйгандай-да!

— Раҳмат.

Пастга тушдилар.

Наби бирдан милисани қитиқлаб:

— Яқинда бир отишамиз,— деди.

— Тинчликми, ака?— деди у.

— Кейин Ашим икковингни уриштираман. Ҳеч ким қўшилмайди. Милиса ҳиринглади.

— Йўғасам «Скорая помош»диям айтиб қўяр экансиз-да?

— Ҳе, даканг! Каратэни ўргатяпти, а?

— Керак-да!— У ғурур билан Ултонга қараб қўйди.

Ултон нафратланиб майдонга энди: полисменларнинг ойна-қалқон тутиб, резина дарра билан қандайдир ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиққан намоишчиларни дўппослаб кетишларини телевизорда кунора кўрар, шундан уларга чексиз ғазаб-нафрат туяр эди. Ва... бу заминда ундай ҳоллар мутлақ йўқлигидан ичида чексиз мамнун бўларди: илло, бу тупроқ халқи кўчаларга фақат байрамларда, шундайим ўзларининг Тенглик, Озодлик, Бахт ва Саодат оғушида яшаётганларини намоиш этгувчи шиорлар кўтариб ҳамда «ура-ура!» садолари остида чиқишади.

Шунинг учунми, анави соқчининг японча сўқиш усулларини ўрганиши Ултонга эриш туюлди.

Сўнг: «Балки бузукбошларнинг попугини пасайтириш учун ўргатишар...» деб қўйди.

Жўнаб кетдилар.

...Мактабга оптушадиган кўчага етавериб, Ултон:

— Бир кириб ўтайлик,— деди.

Наби инжикди.

— Прорабмисиз?.. Э, домилла, йўлдан қолмайлик.

— Ҳим, ҳайда.

— Булар қиладиган ишини билади.

— Мошинанг чиқиб бороладими? Чўнтоққа борганмисан?

— Бу тоғларнинг тошини санаганмиз, домилла! Директорга шопир бўлганингдан кейин кирмаган тешигинг қолмас экан.

— Фақат уйга кирмаганман, де?

— Қон қусай, агар унинг дачасига кирган бўлсам!

— Қасам ичма.

— Лекин сезаман: Бўтабой Сўпи иплос одам.

— Как «ифлос»?

— А, қаердан бой бўлади у? Давлатни алдамаса?

— Давлат... ўзи бўлса-чи?

— Оҳ! Тилло гап!

— Кўявер... Бу ҳаётни тузатаман, деган одамлар «душман» бўлиб чиқади.

— Точна!

— Тўйга редакциядан ҳам айтиш керак...

— Албатта.

Ултон «редакциядан...» деганда, албатта вилоят марказида бирга ишлаган оғайниларини назарда тутган эди. Район марказидан Мундиларнинг келиши тайин...

Шунда: «Тошкентдан-чи?» деди-ю, кўз олдига қотма, оққина... Каромат келди ва Ултон бошини эгди: «Нима қилиш керак?— деди ичида. Улар банкетда учрашмоқчи, Каромат телеграмма юбориши керак эди» — Чатоқ бўлди. Ҳамма нарса ўзгариб кетди... Энди орқага қайтиш йўқ!»

Шундай эса-да, Ултон Кароматга хиёнат қилаётгандай бўлди: «Ахир, бу «иш»ни бирёғли қилиш керак эди-ку?» Туйқус эсига тушди: кеча мана бу ўқувчисига нима деганди? «Йигит кишида субут бўлиши керак!»

Тагин: қушлар, ҳайвонлар оламидаги жуфтлик ва жуфтга садоқат бобидаям бир нималар деганди...

Йигитча шу топда домилласи ҳақида қандай фикрда экан?

Рост, у Баҳор тарафда...

...Шунинг учун Ултонни қучиб ўпди!

Шунинг учун ҳозир тоққа бораётир.

Бироқ, кўнглида...

Ҳа, Ултон бу «масала»ни зудлик билан «ҳал» этиши шарт. Токи собиқ ўқувчисиям у ҳақда, масалан, «субутсиз экан», «Баҳор опани кўрди-ю, оғди-кетди!» деб ўйламасин...

Балки ўйламас-у...

— Наби, мен Тошкент билан бир гаплашсам,— деди Ултон, машина кўприкдан ўтаркан.— Сен мени тушунгин... Бизнинг орамиз узилиб бўлган... Умуман, бизнинг дунёқарашимиз ҳам бир-бирига зид одамлар эдик.

— Ҳозир гаплашасизми?— тўнғиллади Наби.

— Телефон номерини билмайман.

— Ажаб бўпти.

— Эй, Баҳор опангни мунча...

— Ўзи яхши опа-да,— Ултонга қараб кўзлари жавдиради.— Ишонинг, сизни жудаям яхши кўрадилар...

— Ҳайда! Тезроқ!

Наби «Газик»ни зинғиллатиб бориб, бозорчадан ўннга қайириб олди. Ва мозор пойидан ўтган тупроқ йўлни чангитиб кета бошлади.

Бу ёнбағирнинг тупроғи ҳам Ултоннинг кулбаси жойлашган ўрқач тупроғидек қизғиш, мозорнинг «Қизил» сифати ила аталишиям шундан бўлса керак.

Лойгарчиликда ман-ман деган юк мошиналари ҳам юролмай қоладиган

бу йўл бора-бора Оқсудан йироқлаб, чапга — тақир бошдек қирга ўрлайди. Кейин қирлар бағрида шохлаб кетади.

Сўнгра Оқсуд тошиб келаётган Қўрғондара оғзида йўллар туташиб, битта бўлади-да, даранинг сўл соҳили туташган тизма этагидан кунботарга тирмашади: энди буни йўл деб бўлмайди — тоғдан нураб сочилиб кетган тошлар шудгорга ўхшаб ётган жойларда у йўқолади. Ва анча наридаги ўтлоқда ёнма-ён кетган икки сўқмоққа ўхшаб пайдо бўлади.

Ўтлоқ бора-бора баландлиги бел баравари, турфа ўланлар, эшакмия, мингбош, ғумайлар қоплаб ётган пичанзорга айланадики, йўл у ерда ҳам ғойиб бўлади.

Бу жойлар — лалмикор.

... Наби «Газик»ни бу ерлардан ҳам ўтказиб, ўнг қўлдаги Оқма номли кенг арнага етганда, чамбаракдан қўлини олиб фотиҳа ўқиди.

Ултон ҳам, тизманинг чўққисидан ерни ўйиб тушган сойлоққа (шундай жойларни «оқма» аташади) ва унинг соҳилидаги қари туғдона остида дўмпайиб-дўмпайиб турган тош қабрларга қараб, юзига фотиҳа тортди.

— Домилла, сиз динга ишонасиз-а?— сўради Наби «Ургут»идан биттани лабига қистириб.

— При чем «ишониш!»— зарда қилди Ултон.— Бу ерда... инсонлар ётипти!

— Ҳим, босмачилар дейишади.

— Н-нима бўпти! Босмачи одаммаси?— Ултон беихтиёр титраб кетди: у «Бухоро инқилобининг ҳаракатга келтирувчи кучлари»... мавзусига беихтиёр (албатта Каромат ўша мавзуда диплом ёқлагани боис) қизиққан чоғларида айниқса «Босмачилик ҳаракати»га муносабати ўзгарган, яъни, «улар»га нисбатан расмий муносабатга панжа орасидан қарайдиган бўлган эди...

— Рост айтасиз, домилла, улар ҳам — инсон,— деди Наби қандайдир авайлаб. Сўнг кулиб қўйди.— Ана, Қўрбоши бобо ўлмаи қолганларидан... Нимаси ёмон?

Ултон ҳорғин бош ирғади. Ўрол чолни ичида ҳурмат қилади-да: унинг Тангриберди додҳо деган машҳур қўрбошига садоқатини — тантилик-мардлик намунаси деб ҳисоблайди.

...Бу жойлар ҳам орқада қолди. Наби Ултоннинг ишораси билан мошинани малла бир тумшўқдан ялангликка тушириб, бироз юргач, рўпарада Чўнтоғнинг (Олатоғнинг давоми) чўққиларию чуқур кетган даралари мана мен деб намоён бўлди.

Бироқ унга етгунча...

Яқинлик белгилари: салқин шабада, унда-бунда ерга қапишиб ўсган пастак арчалар.

Узоқлардан эшитила бошлаган какликлар саси, қирғий қийқиллаши, зағизғон уни...

Давоми келгуси сонда

Тўра Сулаймон

«ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ

ЎҒЛИ ЭЛ КЕЗАДИ»

Тизмалардан

ЙИҒЛАР (1)

Эргаш бобонинг бирга ўсиб, бирга униб, бир-бирларини сенсиратиб гаплашидан йўлдошларидан бири — Эшқобил оға бир куни ўзаро гаплашиб ўтириб дебди:

— Эргаш дейман?

— Нима дейсан?

— Сен айтмаган гап қолмади. Энди шу эналар ҳақида ҳам бир нарса десанг...

— Сенда ўзи калла борми? Эна ҳақида нима ҳам деб бўлар эди. Эна эна-да.

— Сени ким айтади шоир деб, эна ҳақида бир байту ғазал битолмасанг?

— Айтсам айтарман. Дерсам дерман. Бироқ шаштасини келтиролмай қолиб гуноҳкор бўлиб қолишдан қўрқаман.

— Қўрқма. Сенинг гуноҳингни мен мўйнима¹ оламан.

— Сенинг қайсарлигинг қолмади-қолмади-да. Ахир, тушунсанг-чи. Эна ҳақида байту банд битиш Момо Ҳаво ҳақида байт битишминан баробар.

Оқиннинг жўраси ҳам унча-бунчага жон бермас, ўз сўзидан қайтмас бир бало экан. Яна дебди:

— Сенам қизиқ экансан. Сени ким айтади уламо деб, шоир деб. Бу журган хотинларнинг ҳаммасини Момо Ҳавога тенглаштириб нима қиласан, ўзингни ўзинг осий қилиб. Бу дунёда ким кўп — кўчабоп хотин кўп, тўшақбопи ундан кўп. Ери туриб ёр талаби, ори туриб армон талаби ундан кўп. Мен сенга чинакам эналар ҳақида бирон нарса айт, деб жатипман.

— Вой баччагар-эй, ҳали шундай чақа хотинларни ҳам биламан дегин. Жаманнинг айбини биргина жер жаширади. Сен айтган хотинларнинг ҳам. Гўрўғли султон, Алпомишга ўхшаган жигитларни туккан аёллар туврисида канча мадҳу сано битса арзийди.

— Сен мени эси жўк жигитлар каторига қўшма. Мен ҳам ана шундай эналар ҳақида бирон нарса де, деб эдим-да.

Шунда Эргаш бобо, бу бошқа гап, деб таҳорат олиб, тоат-ибодат қилиб бўлганидан сўнг она ҳақида шундай деган эканлар:

¹ Бўйнимга.

Нелардандир кўнгил бўлиб ғаш,
Ҳам эгилиб бу эгилмас бош,
Кўзларимда қалқиб турса ёш,
Бу ҳолимга беролмай бардош
Муштипар бир онам йиғлайдир,
Қолганлари ёлғон йиғлайдир.
Қайтар бўлсам куруқ қўл овдан,
Қора қозон қолса қайновдан,
Ҳам айрилиб отдан-уловдан,
Қарзга ботар бўлсам бировдан—
Таскин бериб онам йиғлайдир,
Қолганлари ёлғон йиғлайдир.

Бирда ҳақдин, бирда ноҳақдин,
Панд есам ё бир бетуроқдин,
Ортда турсам қалби қуроқдин,
Қадрим хароб бўлса тупроқдин—
Оҳлар уриб онам йиғлайдир,
Қолганлари ёлғон йиғлайдир.

Ака-ука ўртасида гап...
Алҳол, келиб чиқмиш ихтилоф:
Бири иззат, бири мулк тилаб.
— Бу оқ сутим, меҳримга хилоф,—
Дея шўрлик онам йиғлайдир,
Қолганлари ёлғон йиғлайдир.

Синалмоқнинг гали келганда,
Ноҳақ мағлуб бўлсам майдонда,
Номим қолмас бўлса жаҳонда,
Ким дўст-душман билинар оида—
Аҳволимга онам йиғлайдир,
Қолганлари ёлғон йиғлайдир.

Ғаним бир ён, мен бир ён бўлсам,
У устивор, мен урён бўлсам,
Бу ҳам камдай, ногирон бўлсам,
Оғоч отга ёнма-ён бўлсам —
Ой тутилиб, онам йиғлайдир,
Қолганлари ёлғон йиғлайдир.

Бўлсам гумроҳ, бўлса гуноҳим,
Вужудимга солмасдан ваҳм,
Қабул айлаб тавалло-оҳим,
Дариф тутмай меҳринг, илоҳим,
Йиғлатмагил ёлғиз онамни —
Волидаи мукаррамамни!

ЙИҒЛАР (II)

Назаркарда оқиннинг она ҳақидаги «Тангрига тавалло» сини эшитиб бўлган ҳалиги Эшқобил деган жон аямас тобуткаш дўстининг кўзларидан шашкатор ёшлар оқиб, хар сўз, хар банди ёққандан ёкиб, шоирнинг юзига ўзгача бир меҳр-муҳаббат билан бокиб дебди:

— Олманинг тегига олма тушади. Эшқобил ҳам тушмайди, Бошқобил ҳам тушмайди. Кумрининг боласи — Кумри, Умрининг боласи — Умри. Шернинг боласи шер, Бойқушнинг боласи қора жер. Нима бўлганда ҳам Жуманбулбулнинг улсан-да. Ота бола-сисанда. Одамнинг журакбовруни эзиб жубардинг. Энди сендан яна бир илтимосим бор, жўра.

— Яна қандай илтимос экан у?

— Отангнинг Булбул лақабини қандай олганини айтиб берсанг.

— Эшитмаганмидинг?

— Ҳай агар, эшитган бўлсам.

Жуман бобо мўйинсасига ҳазиллашиб дебди:

— Йўқ, сен ўлмайсан. Эшитмаганмидинг: «яхшига ўлим йўқ», деб.

Эшқобил оға ҳам бўш келмабди:

— Ҳали-бери ўладиган аҳмоқнинг ўзи жўқ. Яхшиси қўй, шу ўлимдан гапирма. Мен ўлганминан қаро жер тўйиб қолармиди?! Гапни айлантирмай ҳалиги саволимга жавоб бер.

Эргаш бобо, энди айтмасам бўлмайди, бу бало холи-жонимга қўймайди, деб отасининг Булбул лақабини қандай олганини қисқагина қилиб айтиб берибди:

— Музаффархон отамни саройига чакиртирибди. Отам раҳматлик не ўй, не ҳаёлларминан борибди. Хон бобойди иззат-икромминан кутиб олибди. Оқшом хон саройида базм бўлибди. Овозали ҳофизлар, бир қошиқ сувминан жутиб жубаргулик, жон олиб, жон бергулик барно санамлар даврадагиларни жунбушга келтирар даражада ўз хунарларини намойиш этибдилар. Навбат отамга келибди. Отам эса тунни тонгга улабди. Эрталаб нонушта қилажатган пайтларида хоннинг эшикоғаси отамга дебди:

— Сизнинг таърифингизни эшитиб юрар эдик. Сиздай шоири бор эл ҳар бир мамлакатда ҳам бўла бермайди. Энди хон ҳазратларининг сояйи салтанатлари ҳақида ҳам бир нарсаси десангиз.

Шу пайт (чошғоҳ) да Моҳи хоссанинг атрофидаги жуварига чумчуқлар ёпирилиб қўниб, уларни беш-олти киши ноғара уриб қўриб жатқан экан. Отам чумчуқларни — ёв,

¹ Жуварни — оқ жўхори.

қўрувчиларни — ўз элини ҳимоя қилувчи саллот, жуваризорни — жанггоҳ ўрнида кўриб, пешингача янги бир дoston айтиб берган эканлар. Шунда хон отамнинг гўяндалигига тан бериб, тасаннолар айтиб отамга бошдан-оёқ сарупо кийдириб, белларига кумуш камар боғлатиб, араби арғумоқ миндириб Булбул лакабини берган эканлар. Шу шу отам элда Жуман шоир эмас, Жуманбулбул лакабининан донг қозониб кетганлар.

— Оккан дарё оқади, деб шуни айтади, — деб Эшқобил оға гапида давом этибди. — Жўра, сен ҳам отангдан кам эмассан. Фақат, эшикдан окқан сувнинг кадри йўқ дегандай, ҳали сенинг кимлигингни бу беклар, бу тўралар, бу журган одамлар яхши билмайди. Энди гап бундай, дўстим. Элимизнинг ҳозирги аҳволини кўриб турибсан. Уч хоннинг боши бирикмай учайи ҳам уч мозорга, мамлакат мол бозорга айланди. Самарқанднинг мухташам миноралари ўрис саркардалари томонидан тўпга тутилди. Мачит-мадрасалардан одам оёғи узилди. Бухорои шариф ғариб ҳолига келди. Кўкон қўлдан кетди. Хева бева бўлиб қолди. Эрлар ер, аёллар шер бўлиб боражати. Энг жамани — қай бир жер, қай бир шаҳарларда ўзимизнинг эски мактаблар, мадрасалар жабилиб, ўрнига ўрис-тузум¹ мактаблари очилиб жатқан эмиш. Ҳали бу кунларимиз ҳам кўп бўлиб қолар-ов, деб кўрқиб жатишпан. Бир байтингда ўзинг ҳам шундай деганинг эсимда қолган:

**Боши бирикмаган элнинг айғоғи кўп, тайғоғи кўп,
Уз ичидан ўт чиқарар қайроғи кўп, сайроғи кўп,
Бош-бошига қозикалон — олақуроқ байроғи кўп...**

— Бу ёғи эсимда жўк. Бу кўргиликларнинг ҳаммаси ўз қилмишимиздан. Ўзинг айтгандай, ҳозир юрт жаловсиз², эл эгасиз. Этик ўкчалари чепасиз. Туркистон чегарасиз. Эшак отдан, безот зотдан устивор. Боз устига босқинчилар алқовда, орли, норли, «босмачилар» — жигитларимизнинг сатта шакаманлари қарғовда. Эндиги ҳолимиз не кечади? Шулар ҳақида ҳам бир нарса де...

Эргаш бобо бир муддат ўйга толиб, гапни нимадан бошлашни билмай хаёлланиб, бу баччағар оғир гапларни айтди, деб бир айтар, бир айтмас бўлиб тайсалланиб, сўнгра оҳ уриб, ўзини ўнглай туриб, айтар гапларини армон билан қолипга солиб, бир ёниб, бир товланиб, қалби жўш уриб оловланиб, иккинчи «Йиғлар»ни бошлабди:

**Бир Оллоҳга илтижо қиб бошласам байтимни,
Ўзинг хору зор этма деб бу эл-элатимни,
ЕТти иқлимда тенги кам мулк-мамлакатимни,
Магар қабул этмаса Тангри ибодатимни —
Менингдек бир бандаси қусиб қора қон йиғлар,
Мушқул бир кунга қолган бутқул мусулмон йиғлар!**

**Қишлоқма-қишлоқ кезиб афтода элни кўрдим,
Меҳр-оқибатга ташна оғриган дилни кўрдим,
Мачитсиз, мадрасасиз айниган тилни кўрдим,
Она туриб қиз сўйлар, бепадар улни кўрдим, —
Ўз элига ўзи ёт эл-юрт беомон йиғлар,
Кундин-кунга баттар, деб ёмондин ёмон йиғлар!**

**Оқпошшонинг итлари кетма-кет келиб турса,
Олдига нени қўйсанг... суриштирмай еб турса,
Ит теккан бу ўлкада даврини суриб турса,
Мулкни эгаллаб олиб ганжни совуриб турса, —
Тўлиб бориб бўш қайтар туманлаб вагон йиғлар,
Ғоз, лаълидин айрилиб қўл йиғлар, уммон йиғлар!**

**Ҳалол надир? Ҳаром не? Бунинг фарқи йўқ ерда,
Увол надир? Савоб не? Бунинг нархи йўқ ерда,
Тўрт томони ҳам бирдай — қибла, шарқи йўқ ерда,
Ўз уй-ўлан тўшаги, тартиб, тархи йўқ ерда, —
Одамзоддин айрилиб эътиқод, имон йиғлар,
Қайга оқарин билмай Сайхун, Зарафшон йиғлар!**

**Ўзгалар арғумоқда, ўзимиз юрсак яёв,
Ўз уй, ўтовимизга эгалик қилса биров,
Қизларга ҳам кўз тикиб, хўрласалар беаёв,
Боз устига, бу ўзбек эмас, қул десалар-ов —
Бу хорликка чидолмай борлиқ тирик жон йиғлар,
Не дейишин билолмай шоир безабон йиғлар!**

². Урис-тузум — рус-тузем.

¹. Жалов — байроқ, ялов.

Эшон, хўжа ҳалолмас, ҳаромга ройиш қилса,
Бирда-бирда хонимлар қўйнига бориш қилса,
Сахий ўз сахийлигин элга намойиш қилса,
Беклар йўқсиллар туриб борга навозиш қилса, —
Оч арвоҳдай чирқиллаб, йўқ, ёқавайрон йиғлар,
Ҳақ йўлини тутганлар йиллаб беомон йиғлар!

Саидлар осий бўлиб саидлигин унутса,
Пайғамбар авлодига оидлигин унутса,
Муслим аҳли исломдин тониб, ўзга йўл тутса,
Оллоҳнинг қаҳри келиб, одамзодни ер ютса, —
Арши Аълога қайта бориб бир Қуръон йиғлар,
Ой, Офтоб терс айланиб, Ер йиғлар, осмон йиғлар!

Дўстлар тарқалиб, душман йиғилиб турган ерда,
Шердан шер эмас, тулки туғилиб турган ерда,
Ҳакам ҳаром бўлиб, мард бўғилиб турган ерда,
Эшак ўзиб, тулпорлар қоқилиб турган ерда, —
Қайга бориб, кўнарин билолмай сарбон йиғлар,
Кўзларидан ёшмас, қон оқиб оломон йиғлар!

Юзман¹ деганнинг юзи оқ бўлмай қора бўлса,
Узгаларни тўйдириб, ўзи бечора бўлса,
Ранги-рўйи сарғайиб, бағри садпора бўлса,
Тахти-тожини топтаб ёт кас умаро бўлса —
Орли-номусли ҳар бир қиз йиғлар, ўғлон йиғлар,
Оҳ уриб, фарёд чекиб зоти Кўрагон йиғлар!

Уз нонини дўкондин навбат кутиб об² турса,
Кандик, ўралар донсиз, бўм-бўш бўлиб қоп турса,
Хирмон бошида қўли эгри ноинсоф турса,
Ис чиққан ер, мўридан итдай мўралаб турса, —
Уйга келган меҳмонни кутолмай мезбон йиғлар,
Етти номуси ерга кириб кадрдон йиғлар!

Босмачини душман деб, босқинчини дўст дедик,
Босқинчига эрк бериб, босмачини ос дедик,
Суянган тоғимизни баланд эмас, паст дедик,
Губирнатир не деса ёлғон эмас, рост дедик, —
Оқ — қора, қоралар — оқ бўлди деб кўтон йиғлар,
Қундуз, қулунсиз қолган сой йиғлар, сайхон йиғлар!..

Шоир шу ерга келганда Эшқобил оға оқинга дебди:

— Эргаш, ўзи сен нималар деб жотибсан. Бу гапларнинг губирнатирнинг қулоғига жетиб борса, катта холаңди Учкўргондин кўрсатиб қўймасин яна.

Улкан санновчи ҳам:

— Сеннинг катта холаңг ҳам курук қолмаса кераг-ов, бундан кўнглинг тўк бўлсин, —
деб «йиғлар»ни «йиғлар»га улаб кетибди:

Туркий эллар бирлашиб, уюшмас бўлса магар,
Узлари қўй бўлурлар, ёғий — қўйчибон, сарвар,
Сўнгра хорлик кўргуси даври қиёмат қадар,
У ёғин не бўлишин билур бир парвардигар —
Унгача кўҳна Турон, қадим Туркистон йиғлар,
Тоғу тоши, қалъаси, бойлиги талон йиғлар!

Энди тақво-тазйиқда, бийлар урэн бўлар-ов,
Туркийман деганларинг ҳоли ёмон бўлар-ов,
Ит эгасин танимай, ажаб замон бўлар-ов,
Ер усти-остидаги маъдан талон бўлар-ов, —
Уз ери, хирмонидин айрилиб деҳқон йиғлар,
Боғ йиғлар, боғбон йиғлар, яйловсиз чўпон йиғлар!

¹ Юзман — қарияларнинг айтишича, қозоқлар улуғ юз, қирғизлар ўрта юз, ўзбеклар кичик юз саналади (аслида булар оға-ини дегани). Қозоқия ўзи ҳам уч юз — улуғ юз, ўрта юз, кичик юзга бўлинади. Тўқсон тўқ-қиз бовли ўзбекларда юз уруғи ҳам бор.

² Олиб.

Исми муслим бўлсаю, асли нафсифгор бўлса,
Теги, түби наҳс босган, беномус, беор бўлса,
Боз устига бек бўлиб элни бошқарар бўлса,
Шаҳарлар бедарвоза, кентлар молбозор бўлса —
Додин кимга айтолмай улус беармон йиғлар,
Ҳар қадамда алданиб, ҳайрондин ҳайрон йиғлар!

Уғри туриб тўғрини жазолар замондир бу,
«Ер, сув — деҳқонларники!» — сохта бир фармондир бу¹,
Шердан куён устивор — ўт кетган ўрмондир бу,
Дарё боши бўтана — аймоққа армондир бу, —
Нодонларга бари бир... донишлар пинҳон йиғлар,
Насл-насаби тоза аҳли Алдашмон² йиғлар!

Элинг айрилиб турса ўз урф, алифбосидин,
Ҳар ким кўрқиб яшаса ўз шарпа-соясидин,³
Йигитлар рўзгоридин, қизлар таманносидин,
Қозоқ, қирғиз, турк туркман ўз манзил-маъвосидин,⁴ —
Бир-биридан айрилган беҳисоб туман йиғлар,
Уйлар қоронғу тортиб шам йиғлар, шамдон йиғлар!

Энди бўлғай бу элнинг мадҳу саноси сохта,
Эл катхудоларининг ваъзи, ваъдаси сохта,
Тахту тожидан чиққан фармон, имзоси сохта,
Навозандаларининг савти, садоси сохта, —
Сенга қолган куннинг... деб, бир Соҳибқирон⁵ йиғлар!
Тонглар тунга айланиб субҳидам Чўлпон йиғлар

Ҳар элнинг ўз муфтийси, қозиколони бўлсин,
Оқинларининг ҳам ўз айтар ўлани бўлсин.
Майдон талаб эрлари, алп-пахлавони бўлсин,
Қарға, қузғун кўнолмас кўшин, кўрғони бўлсин, —
Магар кўрғонсиз қолса тунқатор нолон йиғлар,
Оёқ ости қилинган харобат макон йиғлар!

Амир Темурдай улуғ зот дунёга келмаса,
Туғ, тузуги, урони⁶ қайтадан тикланмаса,
Қирқилган қизлар сочи қайта кокилланмаса,
Ор талашиб йигитлар майдонга шайланмаса —
Шоҳ ўрнида Бойўғли ўтирган кўрғон йиғлар,
Руҳи кўкда чирқираб Гўрўғли Султон йиғлар!

Шунда Эшқобил оға шоир дўстига:

— Эргаш дейман, сен ўзи одаммисан, ё бўлмаса тўлиб-тошиб оқиб жатқан бир да-
рёйи азиммисан? Сен отангдан ҳам ўтказиб жубординг-ов! Агар мен тахтли-тожли хон
бўлганимда сенга Булбулигўё деган лақабини берган бўлардим. Бой-бадавлат-бўлганим-
да эди, сенга хондан ҳам, султондан ҳам ошириб-тошириб сарупо берган, Бойчибар-
дан қолишмас дулдул миндирган бўлардим. Оёқларингни остига олтинлар сепган бў-
лардим. Эғнимдаги тўнимни елкангга ёпай десам, ўзим чапансиз қоламан. Энди ўзинг
айт, нима қилай? — дебди.

Шунда Эргаш бобо ҳамдард, ҳамнафас, тенгқур деса тенгқур, ёвқур деса ёвқур
жўрасига ҳазиллашиб дебди:

— Ўзингди ўзинг ос!

ҲОЛИНДА

Бир тўп ғоз ёлғиз учиб келаётган ғозга:

— Ҳа, йўл бўлсин, — дебди.

Елғиз ғоз:

¹ Ер-сув ислоҳоти кўзда тутилиб, ер-сув деҳқонларники бўлмай ўрис князларининг холасиники бўларми эди, демоқчи.

² Қишлоқнинг номи.

³ Қатағон йиллари назарда тутилаётир.

⁴ Туркистон ҳамда Урта Осиёнинг парча-парча қилиниб, чегараланиши назарда тутиляпти.

⁵ Амир Темур.

⁶ Урон-ялов, қонун, фахрия (давлат қўшиғи).

— Бу томондаги уям хидланиб кетди. Энди шу томонларга бориб янги уя курмоқчиман, — деб жавоб берибди.

Бир гала ғоз бир оғиздан:

— У томонни-ку хидлантириб бўбсан, энди бу томонни ҳам саситмоқчимисан. Кайт орқангга, ҳе ўша сендака таъби нозик хамжинсимизни! — деб орқасига қайтариб юборган экан...

Шунга ўхшаб айғоклик қилиб, тайғоклик қилиб ўз аймоғига аралашолмай, ўз киш-лоғидан бадном бўлиб чикиб. Кўргон кишлоғига келиб, унинг-бунинг пинжигга кириб, ўлмас бир кунини кўриб юрган Чинмирза (ёмон итнинг оти Бўрибосар бўлармиш, дегандай яна бу ножиннинг исмини қаранг) деган бир тарки жамоат, Ғаллаоролдаги темир йўл бекатининг назоратчиси, Оқпошшонинг теватдан ҳам вафодор тўраларидан бири Милутиннинг қулоғига Эргаш бобонинг «Не гуноҳим бор, билолмам, мен букун ха-зон ҳолинда» деб бошланадиган тизмаларининг мазмун-моҳиятини кўрғошиндай кўйиб кўйибди. Бундан дарғазаб бўлган тўра шу куннинг ўзидаёқ тенгсиз-тимсолсиз санновчи-ни чакиртирибди.

Бундан ранжиган дostonнавоз:

— Бу энағар мени энасига эр қилмоқчимидир, ё каро ер қилмоқчимидир? Е подшо саройидан менга муносиб бир иш бермоқчимидир, — деб йўлга тушибди.

Тўранинг тилмочи узокни кўзлайдиган, диёнатли, тadbиркор мулла Мухтор Мухаммадраҳим ўғли ҳам шу ерда ҳозир нозир бўлибди. Тўра Эргаш бобони сўрокка тутибди. Бошда бобо сал довдираб, тили калимага келмагандай бўлиб қолибди. Гапнинг нима ҳақида бораётганини билиб қолганидан сўнг бир қадар ўзини тутиб олибди. Тилмоч ҳам: «Ўзингизни йўқотманг. Бу жон бериб, жон олгувчимиз эмас. Бу ёғни менга кўйиб берингиз», — деган гапни шоирга имо-ишоралар билан билдириб кўйибди. Тўра:

— Нахотки биз «Чор ҳукумат маъмурлари босган ери қон ҳолинда» дегудай ки-шиларданмиз? Айтинг шоирга, шу гапни изоҳлаб берсин! — дебди тилмочга. Тилмоч Эргаш бобога Тўранинг гапни ўгириб берибди. Эргаш бобо:

— Ҳа, тўғри. Боз устига улар «тоғу тошни қопламишдир ёввойи ҳайвон ҳолинда!» — деб жавоб қайтарибди. Хулласи, савол-жавоб бир-бирига мос келмаган ҳолда кечибди. Тилмоч эса шоир тизмаларининг маънисини яхшиликка, ёруғликка тобин эканлигини, айрим қалтис сатрларида эса шоир кўпроқ ўз қисматининг оғирлигидан нолиётганлиги-ни Тўрага тушунтириб турибди. Шунда тўра тилмочига айтибди:

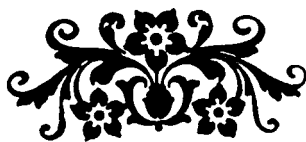
— Шоирга айтинг. Чинакам шоир бўлса шу ерда туриб янги бир шеър тўқисин.

Мухтор Мухаммадраҳим ўғли Эргаш бобога тўранинг талабини айтибди. Тўлиб-то-шиб турган шоир сўзини сўзга улай кетибди:

*Аҳволимиз бўлиб борар ёмондин-ёмон ҳолинда,
Бир мен эмас, борлиқ улус ҳазондин-ҳазон ҳолинда.
Ер тапталмиш, осмонимиз тўзондин-тўзон ҳолинда,
Бу қисматдин ёшу кекса ҳайрондин-ҳайрон ҳолинда.
Тўрамларнинг дўстлиги ҳам гумондин-гумон ҳолинда,
Ҳар бир босган қадамлари зиёндин-зиён ҳолинда.
Бу мулк энди бўлғусидир вайрондин-вайрон ҳолинда,
Маъдонлари қўл-қўл бўлиб талондин-талон ҳолинда,
Қадди-қовмат, бўй-бастимиз камондин-камон ҳолинда,
Кунларимиз кечгай анди армондин-армон ҳолинда.
Ранги-рўйимиз заъфарон, сомондин-сомон ҳолинда,
Шўрлик халқим ўз элинда ултондин-ултон ҳолинда.
Қачон бўлғай, билолмасмен, султондин-султон ҳолинда,
Ўз ҳолича яшасалар омондин-омон ҳолинда.*

Назаркарда оқиннинг тутилмай-нетмай, рўпарасида ўтирган кишиларни писанд этмай тизмаларни териб ташлаганига маҳлиё бўлган бекат назоратчиси:

— Вот это настоящий акын. Рожденный певец. Молодец! — деб юборганини ўн хам билмай қолибди. Унинг бундай кўйга тушгани тилмочга ҳам қўл келиб, ортиқча гапга ўрин қолмабди. Шоир билан яхшиликча хайр-хўшлашиб, Чинмирзани ҳибсга олишни ёрдамчисига тайинлабди...

Оқилжон Ҳусан

Ибн Сино Висоли

Ҳикоя

Бошинга не бало келса,
Бировданмас, ўзингдан кўр.

Халқ мақоли

Улар кўркам истироҳат боғи бурчагидан бошланган, қиялаб кетган кенг мул йўлак орқали шаҳар ўртасидан оқиб ўтадиган анҳор бўйидаги майдончага тушиб борардилар. Қачонлардир қурилган икки хонали чоғроққина уй ёнида пиво қуйиб сотилмоқда, бироз нарида — майдончанинг ўртароғида кабоб кўраларидан тутун ўрлаб турибди.

Тарихни теран ўрганиш жамиятининг вакили ва унинг ортидан пилдираб бораётган вилоят раҳбарига майдончадагилардан ҳеч ким эътибор қилмади. Уларнинг иккаласи ҳам қора ласдан тикилган нимдошгина камзул кийиб олишган — кўрган одам уларни қоровул ёки кўча супирувчи бўлса керак, деб ўйларди. Бу ерга аксарият пивоҳўрлару чўмилиш ишқибозлари келиб туришади. Ким билан кимнинг иши бор?

— Бу ерга нима учун келаямиз ўзи? — деди вилоят раҳбари, бироз норози оҳангда. — Шунча одамнинг назарига тушиб юришимиз шартми — бошқа тарафдан ўтсак бўлмасмиди? Ахир бу қаланғи-қасанғилар орасида мени танийдиганлар ҳам учраб қолиши мумкин-ку?

Жамият вакили қадамини секинлатиб, хиёл бурилди-да:

— Маҳкамага шу ердан кирамиз-да, биродар, — деди. — Ҳозирдан ҳар нарсага эътироз билдираверсангиз қандоқ бўларкин? Ахир, ўзингиз истадингиз... Демак, ҳозир энг аввал сизни раисимизнинг ҳузурига обкираман. У кишига маъқул тушсангиз, жамиятимизга аъзо бўлишингиз мумкин. Фақат, кеча айтганимдай, битта шarti бор: сиримизни фoш этмайсиз! Биз ҳам садоқатингизга қараб иш тутамиз! Ўзингизга маълум, ташкилотимиз ҳали тўла расмийлашган эмас... Раисимиздан кейин сизни президентимизнинг ўзлари қабул қиладилар. Раисга ҳам, президентга ҳам ниятингизни айтасиз. — Сўнгра ўз-ўзига гапиргандек қўшиб қўйди. — Илм-фан учун жонини ҳам аямайдиган кишилар керак бизга.

Вилоят раҳбари ўз идорасидан бор-йўғи ярим чақирим наридаги анҳор бўйи манзарасини ҳайрат билан кузатиб борарди... Пастқам майдончанинг бир ёғи анҳор билан чегарадош, иккинчи ёғига палахса-палахса тошлардан тахминан беш метрлар баландлигида девор урилган. Девор юқорисидан — ҳозирги ўзлари тушиб келган жойдан

ёш-яланглар сайр этадиган истироҳат боғи бошланади. Деворнинг ўртароғида, яъни кабоб пиширилаётган кўраларнинг яқингинасида қўрғошин рангига бўялган икки тавақали кўримсизгина дарвоза кўзга ташланади. Жамият вакили билан вилоят раҳбари тўппатўғри ўша дарвоза сари борардилар. Вакил камзули чўнтагидан калит чиқариб, ихчамгина қулфни оча бошлади. Вилоят раҳбари нимадандир хавотирлангандек, шеригининг ҳаракатларини ҳам, атрофда ғимирлаб юрганларни ҳам аланг-жаланг кузатарди. Шуниси қизиқки, ҳатто кабоб пиширувчилар ҳам уларга бундоқ қайрилиб қарашмади.

— Ҳеч нарса ни ўйламанг, булар ғафлатдаги одамлар,— деди жамият вакили. Вилоят раҳбарининг ҳайронлиги яна ошди: вакил унинг таҳликали ҳаракатини, миясидан кечган фикрларини қандай билдийкин? Еки... бошининг орқасида ҳам кўзи бормикин бунинг?

Дарвоза очилди. Улар нимқоронғи йўлакка кирдилар. Жамият вакили вилоят раҳбарининг кўлтиғидан олиб, бир-икки қадам босди. Нимадир шириллади, чамаси, дарвозани тўсиб турувчи парда тортилди ва ўша заҳоти ичкари ёришиб кетди. У кўзларини очдию ажиб бир манзарани кўрди: метро бекатини эслатувчи кенг-мўл йўлакда туришарди. Юқорида — шифтда сон-саноксиз қимматбаҳо қандиллар осиб қўйилган. Йўлакнинг икки тарафида эшиклар кўзга ташланади.

«Мана шу ерости иншоотлари ҳам менинг тасарруфимдами ўзи?— хаёлидан ўтказди вилоят раҳбари, ҳайратланиб.— Шунчалик ғаройиб мулким борлигидан беҳабар эканман... Еки булар ўзларича алоҳида ҳоқимиятмикин?»

— Нега қараб қолдингиз, юринг,— деди жамият вакили, ўнг тарафдаги биринчи эшикни очиб. Олдинма-кейин хонага кирдилар. Хонанинг икки ён деворига пластмасса шифоньер-шкафлар тираб қўйилганди. Жамият вакили, худди ўз уйидагидек, шкафларнинг эшикларини бирма-бир очатуриб:

— Яхшилаб кийиниб олинг,— деди.— Раиснинг ёнига бу аҳволда кирсангиз бўлмас.

— Сиз-чи?— деди вилоят раҳбари ўзига лойиқ кийим излай туриб.— Сиз ҳам кийинасизми?

— Мен билан ишингиз бўлмасин... биз шу ернинг одами.

«Демак, ер остидаги бу мулки-амлок менга ҳам, мен вакил бўлган ҳоқимиятга ҳам тегишли эмас экан-да,— деган ўй кечди вилоят раҳбарининг хаёлидан.— Қаттиқроқ талаб қилиб кўрсам-чи? Йўқ, ҳозир мавриди эмас... Эсизгина, илгариги давр бўлганида-ку, бунақа жамиятларнинг урвоғини ҳам қолдирмасдим-а...»

2

Раиснинг сиймоси вилоят раҳбарига таниш туюлди. Аммо уни қаерда кўрганини эслаёлмади. Қизиқ, кўзлари косасидан чиқиб кетгудек чақчайган, лаблари қалин бу йигитни қаерда учратган экан-а?.. Узоқроқ, батафсил ўйлашга фурсат ҳам йўқ эди ҳозир. Чунки, ўзидан ўн-ўн беш ёшлар кичик бу одам уни танимади ёки ўзини танимаганга олди, бунинг устига жуда совуқ, расмий тарзда қабул қилди. Чап ёнидаги тугмачалардан иккитасини босган эди, бир варақ қоғоз ва битта ручка аллақаяқдан учиб келиб, стол устига оҳиста қўнди. Раис ручкани кўлига олиб, вилоят раҳбарига савол бера бошлади:

— Наслиятингиз?

— Нейшо-Нали...

— Ғалати-ку,— деди раис, юз ифодасини ўзгартирмай.— Худди италияликларнинг фамилиясига ўхшаркан... Шарқда бунақаси бўлмас эди.

— Италияликларга ўхшасак ёмонми?— деди вилоят раҳбари.— Қанийди италяян ёки француз бўлиб туғилсам. Бордию инглиз ёки немис бўлиб туғилганимда ўзимни янаям бахтли деяр эдим. Ҳарҳолда Европа Европада. Менимча, Европа бўлмаганда ер юзидаги цивилизация бу даражага чиқмасди. Тўғрими?

— Миллатингиз?

— Узбек... Паспорт бўйича...

Жамият раисининг юзи негадир яна аввалгидек тундлашди, кўзлари хонасидан чиққудек бўлиб сўради:

— Аслида-чи?

— Аслида... ҳар хил қондан таркиб топганмиз... аралаш-да,— деган жавоб бўлди.— Қурама. Яъни, байналмилалмиз...

— Чиройли сўзларни қалқон қилиб, амалда кўп номаъқул ишларни бажариш мумкин,— деди жамият раиси ўзига ўзи гапиргандек, сўнгра сўради:— Ешингиз?

— Ўтган куни олтмиш иккига тўлдим. Анча меҳмон келди. Ҳозирги одамларни биласиз-ку, хушомадгўй бўлиб кетишган. Мансаб эгаси бўлиш ҳам қийин экан.

— Беайб парвардигор, дейдилар... Маълумотингиз?

— Олий.

— Ихтисосингиз?

— Археолог.

— Илмий даражангиз?

— Фан номзодиман.

— Қайси даврдан ҳимоя қилгансиз?

— Янги тарихдан мавзу олгандим...

— Яна илм билан шуғулланмоқчимисиз?

— Аллаҳачон шуғулланиб юрибман: Урта асрлар тарихидан. Шунинг учун ҳузурингизга таширф буюрдим. Урта асрларга саёҳат қилмоқчиман... Бу жамиятга интилишим сабаби ҳам шундан. Шу ниятимга... ёрдам берсаларингиз...

Жамият раиси ёзишдан тўхтаб, бир зум ўйланди, сўнгра:

— Ёрдамми?— деди.— Барча адабиётларни оласиз. Зарур бўлса, ёнингизга илмий маслаҳатчи ҳам берамиз.

— Унақа маънода эмас, ўртоқ... ҳурматли раис... Менинг бу ерга келишдан мақсадим бошқачароқ...— Нейшо-Нали бамисоли истиғноли аёллардек, кўзларини сузиб жилмайди.— Уша даврга чинакамига саёҳат қилмоқчи эдим. Ҳалиги... «Чархитарих» деган ускунада ухлатиб, хоҳлаган даврга олиб бориб ташлашар экан-ку?.. Уша даврни ўз кўзим билан кўриб, мавзуну чуқурроқ ўрганиш ниятида эдим. Минг марта эшитгандан кўра бир марта кўрган афзал-да.

Жамият раиси бошини сарак-сарак қилди.

— Бу масалада ваъда беролмайман. Аввало, «Чархитарих» ускунаси ҳали унчалик мукамал эмас — фақат минг йил ёки юз йиллар ҳисоби билан ишлайди... Шунинг учун бу мақсадга эришишингиз қийин. Мавжуд адабиётлардан ўрганаверишингизга тўғри келади.

Кутилмаганда Нейшо-Налининг юзи ёришди.

— Барибир менга қулай экан, ҳурматли раис,— деди у.— Мен, ўз ниятим бўйича, минг йил ортага чекинишим керак. Яъни, ҳозир 2001 йилда яшаётган бўлсак, «Чархитарих»да 1001 йилга боришим керак. Илтимос, ҳурматли раис, бир ҳафтагами, ўн кунгами... кўмаклашсангиз. Эсдан чиқмайдиган иш бўларди-да... Сираям эсдан чиқармасдим. Кечадан бошлаб отпусқадаман, шунга тўғрилаб... Шуну ўйлаб, бу йил Қофқозга ёки Қримга бориб дам олишдан ҳам воз кечдим.

— 1001 йилда қаерга ташриф буюрмоқчисиз? Қайси юрт, қайси масканни танлапсиз?— сўради жамият раиси.

— Бухорони кўриш ниятим бор. Йўл-йўлакай атрофдаги қишлоқларга ҳам ўтмоқчиман. Масалан, Афсона, Вобкент...

— Илмий мавзунингизга алоқаси борми шу масканларнинг ёки...

Нейшо-Нали яна кўзларини сузганича жамият раисига қараб жилмайди.

— Энди... гапнинг очиғи, қизиқувчанлик ҳам, орзу-ният ҳам бор.

— Ибн Сино билан учрашмоқчимисиз?...

— Ҳа. Синонинг ўзини ҳам, ота-онасини ҳам, атрофидагиларини ҳам кўрмоқчиман...

— Тарихчиман деяпсиз-у, тарихга нисбатан ҳурмат йўқ экан сизда! «Сино» деб атаяпсиз, қани айтинг-чи, улуғ бир сиймонинг исмини чала айтишга нима ҳаққингиз бор?!— деди жамият раиси жаҳли чиқиб.

— Кечирасиз, айбдорман,— деди Нейшо-Нали шоша-пиша. Назарида пишиб қолаётган ошинг оловига билмасдан совуқ сув сепиб ўчириб кўяётгандек туюлди.— Энди такрорланмайди, ҳурматли раис... Ҳалиги саволингизга тўлароқ жавоб берсам майлими?.. Ибн Синонинг отаси билан ҳам, онаси билан ҳам юзма-юз гаплашмоқчиман... Тарих учун керак-да.

Жамият раиси қўлидаги қаламнинг орқасини столга тақ-тақ урганича ўйланиб Нейшо-Налига тикилди, чамаси, унинг миясидан кечаётган фикрларни ўқирди.

— Қийин масала,— деди у.— Бунинг урдасидан чиқшингиз жуда душвор иш... Сизга қийин бўлади.

— Нега?— сўради Нейшо-Нали.

— Сабаблари кўп,— деди жамият раиси.

— Масалан?

— Чунончи, улуғ олимнинг отаси Абдуллоҳ саройда хазинабон, хазинага эса, бегоналар у ёқда турсин, ҳукмдорнинг қариндошлари ҳам киритилмайди...

— Балки бу маълумот нотўғридир?..

— Йўқ, рост. Алломанинг волидалари эса... Урта асрлар шароитида аёл кишининг бегона эркак билан юзма-юз гаплашиши мумкин эмас. Тасаввур ҳам қилиб бўлмайди... Демак, сизга жуда қийин бўлади. Яхшиси, бу ҳақда ўйламаёқ кўяқолайлик. Бирор фалокат рўй бериб ўша ёқларда қолиб кетсангиз нима бўлади?

— Қийинлигини биламан, ҳурматли раис. Урта асрлар — хурофот авж олган давр... Шу лаҳзада жамият раисининг юзига қон тепиб, кўзлари яна ҳам чақнади.

— Ана, кўрдингизми, биродари азиз, тарихчи сифатида ноҳолис одамсиз!

Такрор-такрор дакки эшитавериш Нейшо-Налининг жамиятга теғди. Кимсан — вилоят раҳбари бўлиб турган одамни шунчалик ерга уриш инсофдан эмас-да, ахир!!! Агар ер юзасида бўлганда-ку, бунақаларга кўрсатиб кўярди-я!

— Хаёлингизга ҳам келтирманг, бизнинг жамият сизнинг тасарруфингизда эмас!— деди раис Нейшо-Налининг фикрларини аниқ ўқиб тургандек.— Қайтиб чиққанингиз-

дан кейин бизга зарар етказиш тўғрисида ҳам ўйламай қўяқолинг — бир тийинлик зарарингиз ўзингизга бир сўмлик бўлиб қайтади! Яъни, юз баравар!..

Вилоят раҳбари шаштидан тушиб қолди, бошини қуйи эгиб, анча бўшашган оҳангда сўзлади:

— Мен янги одамман, хатоим бўлса, шундоқ-шундоқ деб айтинг, қўлимдан келганича тузатай, ҳурматли раис.

— Оддий хатони тузатса бўлади, аммо ноҳолис дунёқарашни холисга айлантириш — қийин масала,— деди жамият раиси.— Сиз, гарчи шу ерда туғилиб ўсган бўлсангиз ҳам, Шарқ маданиятини, тарихини менсимайдиган одамсиз. Тўғрими?

— Ноҳолис дунёқарашимни нима билан исботлайсиз?— деди Нейшо-Нали бироз дадилланиб.

— Урта асрларни хурофот даври дедингиз-ку ҳозир. Ваҳоланки, бошқа тарихчилар Уйғониш даври деб атаяптилар. Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий — ахир булар ҳазилакам зотларми?..

— Аммо, хурофот ҳам бор-да,— вилоят раҳбари, афтидан, мурсо қилмоқчи эди.— Аёл билан эркакнинг юзма-юз гаплашолмаслигини қандай баҳолаш керак?

— Шарққа хос бўлган маданиятнинг, одоб-ахлоқнинг нозик жиҳатлари ҳам шунда-да! Сиз бунга тушунмайсиз ёки тушунсангиз ҳам нотўғри талқин қиласиз. Аёллар билан эркаклар ўртасида қандайдир одоб пардаси бўлиши дўзим. Уша парда олиб ташланган ерда одобсизлик, ҳатто разолат юз беради. Бунга фақат Шарқ тарихи эмас, бутун дунё тарихию маданияти ҳам гувоҳ. Сиз эса бундай нозик аломатларнинг ҳаммасини хурофот деб талқин қилаверасиз.

Вилоят раҳбари мот бўлган шахматчидек ўсал ҳолатда ўтириб қолди. Раис эса, уни диққат билан кузатарди. Бир неча дақиқалик жимликни Нейшо-Нали бузди:

— Наҳотки истагимнинг рўёбга чиқиши шунчалик қийин бўлса, ҳурматли раис? Иштиёқим жуда баланд эди-да. Мана, ҳозир шу лаҳзаларда ҳам ўн аср аввалги Бухорони кўришга бутун жисми-жоним қанот қоқиб турибди. Ишонинг... шаштимни қайтарманг, илтимос.

— Ишонаман, аммо...— Жамият раиси ўйчанлик билан оҳиста сўз бошлади.— Ўтмишимизни ҳақоратлаган, лаънатлаган одамлар бўлиб қолмасмикинмиз?.. Масаланинг шу тарафи ўйлантираяпти мени...

Вилоят раҳбари хиёл кўзғалиб, ҳайрат билан ҳамсуҳбатига юзини бурди:

— Ҳақоратлаш деганингиз нимаси, ҳурматли раис?— деди у.— Шунчалик оёқ тираётганингизга тушунолмаяпман.

— Бизнинг жамиятимиз мозийни ҳеч қанақа «изм-пизм»ларсиз ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Тушуняпсизми?

— Тушуняпман. Мақсадим амалга ошса, шу қоидага амал қиламан.

— Гап бундай, Нейшо-Нали,— деди жамият раиси ҳам ўша оҳангда.— Урта асрлардаги Шарқ аёллари, яна такрорлашга мажбурман, сиздек... эркак билан юз кўришолмайдилар. Бордию бирор лўттибозлик йўлини тутиб, учрашувга йўл топмоқчи бўлсангиз, сиримиз очилади. Сиз-ку, нима бўлсангиз бўлаверасиз, ҳатто тошбўронга ҳам учрашингиз мумкин. Аммо аждоқларимизнинг ҳар битта таъна-дашноми шундай бир холис жамиятимизнинг виждонию имонига нуқс бўлиб тушмайди? Фикримни тушунтира олдими?..

— Ҳа,— дея бош чайқади вилоят раҳбари тушкун кайфиятда.— Демак, ўтмишга саёҳат қилиш мен учун ушалмас орзу бўлиб қолаверарканда?..— Унинг гап оҳангида аччиқ истеҳзо, гинахонлик бор эди.— Иложимиз қанча, одамларингизга айтинг, мени ер юзасига чиқариб қўйишсин...

— Бизнинг жамиятимиз билан алоқани бутунлай узасизми?— деб сўради ер ости мулкининг раиси ва ҳамсуҳбатининг жавобини кутмай, сўзини давом эттирди.— Дарвоқе, ниятингизни амалга оширишнинг яна битта йўли бор, аммо сал қалтисроқ. Қаранг, олдинроқ эсга келмабди. Бордию сизга маъқул тушса, маслаҳатлашсак бўлади.

Нейшо-Налининг дилида умид учқунлари йилтираб, юзи ёришди.

— Айтаверинг, орзу-ниятим йўлида ҳамма нарсага тайёрман,— деди у.— Айтаверинг шартингизни.

— Мен сизга шарт қўяётганим йўқ,— жамият раиси босиқ-хотиржам оҳангда сўзлади.— Маъқул келса бир йўли-усули бор, дедим. Айрим фидойи тарихчиларимиз шу усулдан фойдалансалар бўлаверади. Бора-бора ундан фойдаланувчилар кўпайиб кетса керак.

— Мени фидойилик қилолмайди, деб ўйлаяпсизми? Шу иш учун жонимдан кечишга ҳам тайёрман...

— Ниятингиз менга ойнадек равшан, биродари азиз.

— Айтинг ўша битадиган йўлиними, усулними...

— Шифохонамизнинг жарроҳлик бўлимида бир ҳафта ётасиз... Бор-йўғи бир ҳафта. Шифохонадан чиққан кунингиз «Чархитарих»да саёҳатга жўнайсиз. Қийинчиликлар, тўсиқлар бироз камаяди...

Раиснинг сўзларини тингларкан, дастлаб Нейшо-Налининг ранги бўзариб, кўп ўтмай аввалги ҳолатига қайтди, охирида қандайдир мамнунлик билан жилмайиб ҳам қўйди.

— Мен розиман... Энди... аниқми шу гап?— деди Нейшо-Нали.

— Аниқ. Хоҳласангиз, шу бугуноқ ётишингиз мумкин. Агар кейинроқ десангиз, бир неча кун ер юзасига чиқиб, сўнг қайтиб келсангиз ҳам бўлаверади.

— Аҳдим қатъий дедим-ку, шу бугуноқ ётавераман.— Чамаси, вилоят раҳбари ер юзасига қайтиб чиқса, бундай нақд имкониятни йўқотиб қўйишдан чўчиди.— Гапингизга ишонаверайми?

— Албатта-да. Нима, шубҳаланяпсизми?

— Шубҳаланмайман, лекин сиздан кейин жамият президенти қабул қиладилар дейишувди...

— Президентимиз ҳозир саёҳатдалар: Энасой дарёси бўйларида еттинчи асрдаги аждодларимиз орасида юрибдилар... У киши саёҳатдан қайтганларидан сўнг «Чархитарих»да сиз жўнайсиз.

— Раҳмат, ҳурматли раис, миннатдорман.

— Бўлмаса, ҳозир шифохонага ўтамиз.

3

...Тахминан икки юз чоғли қорамолни Сўнгсувлоқ сари ҳайдаб кетаётган Метинтош подачи тўдадан чеккага чиқиб бораётган таначага кўз ташлаб:

— Хў-ўш, ҳайт!— деб бақирди. Сағриси ола танача унинг овозига бўйсуниб, тўдага қўшилиб олди.

Подачи ғоят иссиқлаб кетганидан яктагини ечиб, кўзача ушлаган чап қўлининг билагига ташлаб олганди. Подани ўз йўриғига солиш учун ҳар куни ўн марталаб бақир-риқ-чақир-риқ билан сермайдиган гавронтаёғи ҳозир ўнг қўлтиғида кистириғлиқ. Метинтош жазирама иссиқ ва чарчоқ зўридан пода кетаётган тарафга — сувлоқ бўйидаги садаларга ҳорғин тикилади. У ҳар қанча чанқаган бўлса ҳам, гавронни чап қўлтиғига қистирди-да, белбоғи орасидан қотган нон бурдасини олиб тишлади. Қолганини яна белбоғи орасига ўраб қўйди. Беихтиёр кўзачани ўнг қўлига олиб тўхтади-да, юқори кўтарди.

Метинтош подачи ҳар куни шу маҳал бир хил ўйларни миясидан кечиради: тўрт йил муқаддам ўлган хотинини эслайди, кетма-кет туғилган иккала қизининг онасиз узатилганини ўйлаб, кўзига ёш келади. «Қизларим ажабтовур, борган жойида тош қотиб юрибдур, шунисига ҳам минг қатла шукр...— дейди у ўзига ўзи.— Ешим элликка борибдур, энди бу ёғи не ҳам бўларди... Худо менга ўғилни раво кўрмади. Куним битиб, қазоим етса, куёвларимнинг бирови кўчиб келур-да эвимга... Бугун ҳам кун иссиқ бўлди. Ҳар кунгидек — подани кавш қайтаришга ётқизиб, ўзим ҳам саданинг салқинида мизғиб олсам бўлур».

Сувсиз адир устида юпқагина чанг кўтарилиб борарди. Шунинг учун Сўнгсувлоқ бўйидаги садалар ҳам, ундан юқоридаги қиёқзор ҳам элас-элас кўзга ташланарди... Лекин, ногаҳон Метинтош подачининг узоқда нимадир кўзларига чалингандек бўлди. Қопқора, япалоқроқ сандиқсимон алланарса бамисоли пастга қўнаётган қуш янглиғ қиёқзор ичига бориб тушди.

— Туф, туф! Астағфирулло!.. Бисмилло... Бисмиллоҳир раҳмонир-раҳим!— деди Метинтош подачи шоша-пиша.— Кўзим алдадим у ёким каллам айнидим у?... Қуш бўлиб қуш эрмас, одам бўлиб одам... Арвоҳлар мени чорлайдурларму, калака қиладурларму? Уларнинг руҳига кўпдин Қуръон туширмабдурман...

Метинтош Сўнгсувлоқ бўйиға боргунча хаёли оғиб ўзига келолмади. Кечкурун подадаги молларни эгаларига тарқатиб бўлиб, уйда таҳорат олишни, кеч бўлса ҳам ўтганларнинг руҳига бағишлаб Қуръон туширишни кўнглига тугиб қўйди.

Бу атрофда моллардан бошқа жонзот йўқлигига ишонган Метинтош ҳамшагидек, ўйлаганларини овоз чиқариб айтди ва ногаҳон кўзларига ишонмай бир зум юришдан тўхтади: ўрталиқдаги йирик сада остидаги супачада атлас қўйлакли ажиб бир аёл иссиқдан ўзини елпиб ўтирарди.

— Епирим-ай!.. Бу пари-пайкар ким эркан? Қайдин пайдо бўлибдур?— пичирлади подачи.— Бояғи сандиқмисол важ¹ шул эрканму? Ё ҳушрўй хотин тахлитидаги ажалму?... Ўзинг асрағил, э худо!..

Метинтош қўрқа-писа олдинга юрди. Тўдадаги қорамоллар бири-бирини суриб-шохлашиб Сўнгсувлоқнинг кўлмак сувидан ичишарди, олдинроқ келиб сувга қонганлари аллақачон ётиб олиб кавш қайтараётганди. Метинтош молларга ҳай-ҳайлаб пўписа қилганича садалар остига ўтаборди. Шу аснода сада остидаги «сирли жонзот»га хавотирланиб қараб қўярди.

— Ассалому алайкум!..

¹ Важ — нарса, буюм маъносида (шева).

Атлас кўйлакли аёл ўрнидан туриб, подачига нимтабассум билан боқди. Метинтош унга қараб яна бир лаҳза қотиб қолди, иссиқдан ёрилган лаблари беихтиёр пичирлади:

— Ваалайкум ассалом...

«Ёпирим-ай, ўзи хушрўй... кўйлаги бежирим, бошидаги юпқа рўмоли бу дунёда йўқ... Қайдин келубдур-а? Товуши нозик эрмас, лекин қулоққа ором берадур. Юзи оппоқ, қошлари қаро, бароқ. Кўйлаги бежиримлигининг сийнаси бўртиб турибдур. Парвардигори оламнинг ўзи иноят қилиб, раҳм этиб менга йўллабдурму? Ахир тўрт йилдан бери... Худо деган қулиға, элтиб қўяр йўлиға, деб айтмишлари чинмикин?..»

— Сиз... қайдин келибдурсиз?— деб сўради Метинтош офатижон жонондан кўз узолмай.

— Тақдирнинг тақозоси, амакижон.— Атлас кўйлакли жувон бошидаги дуррасининг бир учини бармоғи билан ўйнай-ўйнай жавоб берди.— Тақдирнинг шамоли шу ёқларга учирди мени.

— Тўғри айтадурсиз, тақдири азалга бир важ деб бўлмайдур.

«Хотун киши эрса-да, сочи кўринмайдурму бунинг?— дея ўйларди Метинтош подачи.— Рўмолининг учидин бўлак соч атовули йўқ. Олис юрт одами эрса, забони ҳам бўлакча бўлур эрди.»

— Манови сувдан ичса бўладими, амакижон?— деб сўради аёл қорамоллар ичаётган кўлмакка ишора қилиб.— Бу сув ўзи қаёқдан келади, булоқданми?

— Ўзим кўрган эрмасмен, Зарафшоннинг охири деб айтадурлар. Қадимда Зарафшон Бухоро қасабасига оқиб борган эркан. Энди бул ерда тўхтабдур.

— Ичса бўладими ўзи, тоза сувми?

— Тоза бўлмай не ахир, ҳозир келтирурман.

Метинтош подачи гавронтаёғи билан яктагини ерга қўйиб, қўлидаги чоғроқ кўзани кўтарганича Сўнгсувлуқ қиёқзорининг юқориёғи сари юрди... Кўп ўтмай, кўзада сув келтириб меҳмоннинг қўлига тутқазди. Бармоғи жувоннинг оппоқ билагига теккан маҳалда ўзини алланечук сезди, юраги ҳапқиқди. Жувон мириқиб сув ичар экан, Метинтош подачи дам унинг лиқиллаб турган томоғига, дам силлиқ бўртиб турган кўкракларига ҳайиқиб тикиларди.

— Раҳмат, амакижон,— деди жувон яримлаб қолган кўзани подачига узататуриб,— барака топинг... Амакижон, қаерга келиб қолдим ўзи? Бу атрофда қанақа қишлоқлар, шаҳарлар бор?— Жувон оёқларини осилтириб супанинг чеккасига ўтирди.

— Мен бир подачи кимсамен, хоҳар¹, олис юртларга қадамим етмабдур,— Метинтош ҳам тараддудланиб, супага чўқди.

— Яқин атрофда қандай қишлоқлар бор ўзи?

— Бизнинг даҳани Янгибозор дейдурлар. Андин нарида Афшона, Оромитан... Бухоро қасабасини ҳам ёвуқ дерлар, лек ани кўриш менга насиб етмабдур.

— Жудаям содда одамга йўлиққан эканман-да, амакижон,— дея жилмайди кўхлик жувон. Унинг жилмайишида подачининг аҳволига ачиниш зуҳур этиб турарди.— Хотинингиз, болаларингиз борми?

— Икки ожиза фарзандим, шукр, уйли-жойли. Лек ўзим мужаррадмен...

— У нима деганингиз?

— Жуфти ҳалолом қайтиш қилғон, ёлғиз қолғонмен.

— Беваман денг?— оппоқ тишларини кўрсатиб кулди жувон.

Подачи уялибми, ўкинибми ерга қаради:

— Парвардигорнинг иродаси эркан...

— Хотинингиз ўлганига қанча бўлди?

— Пурро тўрт йил бўлибдур.

— Кўп қийналибсиз-да, амакижон... Мени никоҳингизга олмайсизми?

Бу жувон калака қияпти, деган андишада Метинтош подачининг боши яна ҳам куйи эгилди.

— Қўйсангиз-чи, хоҳар, сиз насли-насаби баланд зотга ўхшайдурсиз. Мен, бир оёғости одам эрсам. Сиздек юқори зотларга ёндошиш бизларга мушкул эрур.

— Мен ўзим хоҳиш билдирганимдан кейин сизга барибир эмасми?

Подачи индамади. Атлас кўйлакли жувон эса, унга ёндошиб келиб, Метинтошнинг елкаларини силади, шу баробар жажжи кўкракларини подачининг соқолли иягига нари-бери ишқалади.

— Қўйинг, хоҳар,— деди подачи ўзини ноқулай сезиб,— тикилиб турган ушбул инак-бузоқлардин одам уяладур.

Меҳмон жувон шарақлаб кулиб юборди.

— Сиз қанақа эркаксиз ўзи, моллардан ҳам одам уяладими? Келинг, чиқинг супага. Аёл Метинтошнинг қўлтиғидан ушлади. Метинтошга шайтон ёрдамга келиб, аъзойи-баданини титратди. Ҳуши бошидан учди.

— Амакижон-амакижон деб хуш сўзлайдирсиз-у, бир бандаи мўъминни йўлдан оздириб, мундоқ ножоиз ишларга бошлайдурсиз?

¹ Хоҳар — опа, сингил, ҳамшира маъносига.

Тарихни теран ўрганиш жамиятининг президенти ўз хонасида «Чархитарих» узатаётган тасвирларни экран орқали кузатиб ўтирарди. Хона эшиги овозсиз очилиб, жамият раиси кириб келди-да, президент билан оҳиста қўл олиб, шивирлаб сўрашди. Сўнгра экрандан кўзини узмаган ҳолда курсига чўкди. Экранда Сўнгсувлук бўйидаги садалар ости, кавш қайтариб ётган қорамоллар, Метинтош подачининг шарм-ҳаё билан ерга қараб туриши, XXI асрдан борган хонимнинг ҳаёсизларча қилиқлари бирма-бир намоён бўларди. Қорамоллардан бирининг уларга ҳайрат билан тикилиб тургани ҳам «лип-лип» этиб ўтди...

• — Шармандалик! — деди президент жаҳл билан кўзини экрандан узиб. — Қандай бемаъни одамларга кунимиз қолди-я!..

Жамият раиси ўзини айбдордек сезиб индамай ўтирарди.

— Менга қаранг, шу субутсиз одам ҳақида нега шундай қарорга келдингиз? — деди президент жамият раисига ўгирилиб. — Эркакни аёлга айлантириш, яна бунинг устига йигирма йилга ёшартириш каллангизга қаёқдан келиб қолди ўзи?! Илм-фаннинг мўътабарлигини, имонсиз одамларни жамиятимизга йўлатмаслик лозимлигини қайта-қайта уқтирардик-ку!.. Нега индамайсиз?

— Ҳамма гапингиз тўғри, жаноб президент, — деди жамият раиси узр сўраган кўйи. — Лекин, сиздан яширмайман, бу ишни атайин қилдим. Чунки бу одамнинг нияти холис эмас. Ёвуз ниятли десак ҳам бўлаверади. Шунинг учун... Нейшо-Нали деган зотнинг XI асрга боришдан мақсади ноҳолис эди. У билан учрашувимиздан бир кун аввал билгич-экстрасенслар шўъбаси менга маълумот беришди: Нейшо-Налининг миясида икки халқни гиж-гижлаб уруштириб қўйиш режаси бор экан... Шу билан у ярамас Диана маъбадини ёқиб юборган Ҳерострот янглиғ ўз номини тарихда қолдирмоқчи экан. Номардликни қаранг, иккита халқ қирпичоқ бўлиб уришаверсину у киши шу билан тарихга кириб қолсинлар!..

Президент шогирдининг сўзларини эшитиб, ўйланиб қолди, қаншаридан кўзойнағини олиб, стол устига қўйди.

— Хўш, нияти ёвузлигини билган экансиз, уни ўтмишга юборишнинг нима кераги бор эди? Уни умуман бу мўътабар жамиятимиз эшигидан киритмаслик мумкин эди-ку.

— Жинсини ўзгартирдик-ку, устоз, шарманда бўлгани шу-да.

— Янглишасиз, бунақаларнинг иштонини бошига илиб қўйсангиз ҳам мен ҳақман, мен покман, деб шаллақилик қилаверади. Яхшиси, ўтмишга юбормай кўяқолиш керак эди. Бу тоифадаги кимсалар тарихни булғашдан бошқа нарсага ярамайдилар. Бу қилмишингиз учун йиллик ҳисоботда жавоб беришингиз, жазоланишингиз мумкин! Қаранг энди, — президент жаҳл билан экранни бош бармоғи билан кўрсатди, — ўн биринчи асрни расво қилди.

— Устоз, яна бир карра кечирим сўрайман, — деди жамият раиси ер чизиб. — Бу кимсани ўтмишга юбормоқчи эмасдир, тарих фани учун фойда эмас, зиён келтиришини ҳам, ҳозир айтганимдек, билардим... Шу иш баҳонасида унинг жинсини ўзгартириш қизиқ туюлди. Шуни зарур деб ўйладим.

— «Қизиқ туюлди» дейсизми? Нуфузли бир жамиятнинг иши қачондан бери сизга кўғирчоқхона бўлиб қолди?!

— Фикримни тўғри ифода этолмадим шекилли, устоз. Очиғини айтсам, уни кўпдан бери танийман. Бундан ўн беш-йигирма йиллар аввал у хотинини ҳайдаган, ҳозир бир суюқоёқ жувон билан яшайди.

— Хўп, шунақа экан, бунинг сизга нима алоқаси бор? Оламда қандай воқеалар бўлмайди! Ҳаммасини юрагимизга яқин олаверсак...

— Нейшо-Налини саёҳати олдидан жинсини ўзгартирганимнинг асосий сабаби шу. Қани, аёл сифатида ўзини қандай тутаркин, дедим-да.

Жамият президенти ўйланиб қолди.

— Ҳарҳолда, бу ишингиздан фан ҳеч қанақа наф кўрмайди, — деди у ниҳоят.

— Тўғри-ю, лекин зарар ҳам кўрмайди, — деди шогирд тарихчи.

— Ҳалиги сиз айтган ёвуз нияти бўйича айрим маълумотларни тўплаб қайтса-чи? — сўради президент.

— Аввало, маълумот тўплаб келолмайди. Маълумот келтирганда ҳам, мени айтди дерсиз, мақсадига эришолмайди. Чунки қайтиб келганидан кейин эл олдида субути ҳам қолмайди.

— Кўрамиз-да.

Дарвозанинг устма-уст тақиллашидан, кимларнингдир овоз беришидан чўчиб ўй-фонган Метинтош подачи ўрнидан турасолиб, ўзи ёпиниб ётган кўрпа остини пайпаслай

бошлади. Ҳеч ким йўқлигини сезиб, бутун ҳовлига аланг-жаланг кўз югуртирди. Кичиккина, пастқам дарвоза ичкарасида қишлоқдошлардан икки киши унга ҳайрон қараб туришарди.

— Нени қидирурсиз, Тош ака, гавронингизниму?— деди қишлоқдошларнинг ёши кичикроғи кулумсираб. Подачи эса, ҳайратланиб сўради:

— Қани у? Пари-пайкар қайда? Кўрмадингизму?

Ҳовлига кирганлардан ёши каттароғи шеригининг қулоғига энгашиб пичирлади: — Инсу жинсларму, париларму чалибдур муни.— Сўнгра Метинтошга юзланиб баралла овозда деди:— Бул тариқа ғафлатангиз уйқуда ётиш одатингиз йўқ эрди-ку, оғо? Ташқарида пода тўпланиб бўлибдур, жамоа сизни кутадур. Сиз эрсангиз... бир нимарсаларни деб вайсаюрсиз...

Метинтош подачи шунда ҳам, келганлар кутганидек, шартта ўрнидан тура қолмади, шоша-пиша ҳовлидан чиқиб, кўпчиликдан кечирим сўраш ўрнига ўтирган ўрнида осмонга қараб нидо қилди:

— Ё поко парвардигоро, сенга не гуноҳ айлаб эрдимки, мени бунчалик мазаҳ этурсен!..

Дарвоза олдида турган иккала қишлоқдоши келиб подачини қўлтиғидан ушлаб турғизишди, гаврон билан кўзини ҳам топиб беришди. Метинтош кўпчиликнинг таънаю далдаси билан гузардан йиғилган подани истар-истамас яйлов сари ҳайдаб кетди. У йўл-йўлакай гарангсиб, хаёл суриб борарди.

...Атлас кўйлакли моҳилиқо кеча кечгача Метинтошнинг ёнида бўлди. Кўп марта подачининг елкаларига осилди, ҳоли-жонига қўймай ўпиб-қучоқлайверди, шу ишлар баробарида Метинтошдан кўп нарсаларни сўраб олди... Охири улар бир қарорга келдилар; эртами-индин масжид мутаввалисига никоҳ ўқитириб, эр-хотинликларини элга овоза этадилар. Метинтош кечқурун подани эгаларига тарқатиб бўлди-да, аёлни қишлоқ чеккасидаги буталар орасидан етаклаб чиқиб, ҳовлисига олиб кирди. Супа устидаги жойда туни билан яна апоқ-чапоқ бўлиб ётдилар. Соддадил подачининг мужаррадлик билан ўтган тўрт йиллик уқубатларига энди чек қўйилгандек эди. Шунинг учунми, қаттиқ чарчаб ухлабди бояғиш Метинтош. Эрталаб туриб қарасаки, бўлажак жуфти-ҳалолдан ном-нишон ҳам йўқ...

— Узи одам эрдиму ё осмондан тушғон фариштаму? Фаришталар ўтрикчи¹ бўладиларму?.. Во ажаб, тунда бўлак кимсалар ўғирлаб кетдиларму эркан? Энди оғзим ошга етди, деб эрдим-а! Аттанг, худо кўп кўрди менга...

Бу пайтда ўша атлас кўйлакли, бошига дурра боғлаган жувон Афшона қишлоғидаги кўркам, муҳташам ҳовлини топиб бориб, уй бекаси Ситорабону билан суҳбатлашиб ўтирарди. Меҳмон ўзини Самарқандданман, деб таништирди. Ситорабонун чинакамига ишонтириш мақсадида, онам ғайридинлардан, отам мусулмон фарзанди, деди. Ситорабону ҳовли ўртасидаги жажжигина шийпончага хонтахта тузаттирди. Оқсоч қизлар навбат билан нон, писта-бодом, хурмо, олма-ўрик келтирдилар. Иккита қосада олиб келинган чойга ўхшаш ичимлик меҳмонни ажаблантирди: ранги қизғишроқ, қайноқлиги учунми, буғи чиқиб турибди. Аёл ўзича: «Ун биринчи асрда ҳам чой ичиш расм бўлган экан-да», деб ўйлади-да, уй бекасидан сўради:

— Бу нима ўзи, Ситорабону, чойми ё компотми?

— Сиз айтқон нимарсалар бизда бўлмайдур. Муни гиёҳшарбат деймиз. Самарқандда бўлмайдурму?.. Мурутнинг япроғи, занжабил, олма қоқининг қолундиси... Нафъи бисёр. Улим Ҳусайн ҳам хуш кўрадур...

Жувон бир уй эгасига, бир муҳташам ҳовлини ўраган гўзал, нақшинкор иморатларга қараб ўтирарди. «Синонинг бундай бой-бадавлат хонадондан етишиб чиққани етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди,— деб хаёл сурарди ўзича.— Шунақа шароитда яшасам, мен ҳам Сино бўлиб кетарканман-да... Қайдам, бадавлат хонадонларда ўсаётганлар озми? Кўпчилиги безори бўлиб етишяпти...» Устига-устак Ситорабону ҳам унинг тасавуридагидан бошқачароқ бўлиб чиқди. «Юзлари оппоқ, бурни европаликларга хос қирра бурун, бўйчан аёл бўлса керак,— деб ўйларди у Ситорабонуни — Турмуш қийинчиликларидан, хурофот исканжасидан эзилиб, ориқлаб кетган, афтодаҳол бўлиб қолган ўрта аср ожизаси.» Уй бекаси эса, унинг ҳозиргача ўйлаганларига тескари ўларок, кулча юзи нақш олмадек қип-қизил, шу билан бирга бўйчангина, қадди-қомати тўладан келган аёл экан. Кийинишида, юриш-туришида, қарашларида бироз ғурурми, масрурликми сезилади.

— Олинг, энг, ичинг, олис манзилдан келибдурсиз,— деди Ситорабону меҳмонга.— Желлагингиз йўқмидур, юзингизни очиб юрибдурсиз?

— Желак деганингиз нимаси?— ҳайрон бўлди меҳмон.

— Желакни билмайдурмусиз? Самарқандда муслима ожизалар юзини номаҳрамлардан ёшириб юрмайдурларму?

— Ҳа, ёпинчиқни айтяпсизми?— кулумсиради аёл.

— Ҳа, ана ёпинчуқ бўлсун... Мен сизга желак топиб берурмен.

¹ Утрикчи — ёлғончи.

— Майли, ўргулай Ситорабону, нима десангиз хўп дейман...— жувон нон тишлаб, гиёҳ шарбатидан хўплади.— Сиздан бир нарса сўрамоқчи эдим.

— Сўранг.

— Сизларнинг миллатингиз нима ўзи, айланай Ситорабону?

— Миннат? Биз ҳеч нимарсани миннат қилмайдурмиз, хонамиз тўри, дастурхонимиз гули меҳмонга садақа... Миннат қилгич каслардан эрмасмиз. Ҳеч нимарсани хаёлга келтурмангиз.

— Мен миннат демадим, миллатингизни сўрадим,— деди жувон хижолат тортгандек.— Ибн Синони... то есть, ўғлингизни баъзилар ўзбек дейди, баъзилар тожик дейди. Шуни билмоқчи эдим.

— Бул сўзларингизни онгламайдурмен... Самарқандда биров-бировни тушунмас қавмлар кўпмидур?... Забонингизни дуруст онгламай турурмен...

— Ҳа, ҳа, Ситорабону, забонингизни сўрамоқчи эдим,— меҳмон бироз жонланиб, шодланиб сўради.— Қайси забонда гапирасиз?

— Бизлар забонни фарқ этмайдурмиз. Мен ушбул Афшона одамидурмен. Ҳу-сайннинг отаси Балхдин бўладур. Тақдиримиз бир эркан, яратгоннинг ўзи бизга ҳам фарзандлар берибдур...

— Эрингиз билан сиз икки хил забонда сўзлашасизларми?— дея синчковлик билан уй бекасига тикилди аёл.— Ахир, сиз Бухоро... у киши Балхдин бўлсалар...

— У киши менинг забонимда сўзлай олур, мен эрсам ул кишининг забонида. Биридан топмогон нимарсани унисидан топадурмиз.

— Демак, сиз ўзбексиз, ул киши тожик, шундайми?

— Ундоқ нимарсаларни тушунмайдурмен,— дея жавоб берди уй бекаси меҳмонни менсимагандек.— Дастурхондин баҳраманд бўлинг. Бисёр нимарсалар сўрайдурсиз. Рўзгор юмушларидин, тикиш-бичиш заҳматидан сўзламайсизму? Самарқанд қизиқ жоймидур ўзи?

— Самарқанд жуда яхши шаҳар. Бормаганмисиз?

Ситорабону кулди.

— Билган-кўрганам Бухорою Афшона... Ғамнок эрмасмен, олам кезмоқ ожизаларга эрмас, мардларга ярашур.

Уй бекаси меҳмоннинг саволларига жавобан мусулмончиликнинг эзгу фазилатларидан, аёл кишининг ҳаё-иффатидан сўзлади. Гап орасида ўзининг, эрининг насл-насабини ҳам баён этди. Ситорабону асли ашина¹ деган туркий қавм-уруғдан экан. Уларнинг бобокалонлари қадимда Чинмочин томондан кўчиб келган эканлар. Уй бекасининг отаси Искандар оталиқ Афшона билан Оромитан атрофларининг беги бўлган экан. Балх шаҳридан Бухорога келиб, хазинабон бўлиб юрган Абдуллоҳ йигирма тўққиз ёшида Ситорага уйланибди. Эгизак фарзандларнинг каттаси Фотима кўп яшамабди, кичиги Ҳусайн ҳозир йигирма бир ёшда экан...

— Кейинги улим Исмоил Ҳусайндан беш яшар кичикдур,— деди Ситорабону.— Атоси Исмоил отини хуш кўрадур...

— Ўғилларингиз билан эрингиз қаердалар ҳозир?

— Аларни нечук сўрайдурсиз?... Ҳусайн ила Исмоил ҳам, атоси ҳам Бухорода-дурлар. Мен ҳам кўпдин ўшал қасабада эрдим...

— Бухорода ҳам ҳовли, уй-жойларингиз борми?

Ситорабону яна киборона жилмайди.

— Уй-жой, мулку амлок йўқ эрса, не ерда турур киши... Бухоро ҳозир кўп нотинч жой бўлибдур. Амир-сомонлар² битибдур икки йил бурун. Бухоро тахтига Носир дейилмиш одам чиқибдур. Қорахоний дермушлар.

— Ўғилларингиз билан, уларнинг оталари билан сўзлашмоқчи эдим, Ситорабону, улар Афшонага келиб турадиларми?

— Алар билан сўйлашиш не ҳожат сизга? Шариатни билмайдурмусиз, мардлар ожизаларга номаҳрам саналурлар. Алардин неларни сўрайдурсиз?

— Ҳалигидай, ўзлари билан гаплашиб, забонларини эшитмоқчи эдим.

— Мен онглатдим-ку, ишонмайдурмусиз?... Мен ушмундоқ забонда — туркийда сўзлайдурмен, шаҳварим³ туркийда ҳам, форсийда ҳам сўзлайдур.

— Ўғлингиз-чи? Ҳусайн... Ибн Сино...

— Ҳусайннинг билмаган забони йўқдур, Оллоҳга шукр. Қуръони каримни олти ёшларида ёд олиб эрди...

— Ҳарҳолда, бир кўриб гаплашсам яхши эди-да, Ситорабону.

— Кимни айтадурсиз?

— Ўғилларингиз билан, эрингиз билан гаплашсам девдим.

— Бемор-бедармон эрсангиз, Ҳусайн рўйи-аҳволингизга қараб, дори-дармон айтадур. Падари билан сўйлашишга изн йўқдур. Хазинабонга йўлиқишга сарой кишилари

¹ Тарихчилар «Афшона» сўзининг келиб чиқишини ҳам шу уруғ номига нисбат берадилар.

² Сомонийлар сулоласи тугаганига ишора.

³ Шаҳварим — эрим, турмуш ўртоғим.

изн бермайдурлар. Алар изн берсалар, мен изн бермайдурмен! Меҳмонни иззат қиладурмен, таом берадурмен, лек шаҳваримни ғайридин, тарсо ожизаларга кўрсатмайдурмен!

Ситорабону овоз берган эди, дарҳол иккала оқсоч қиз кўриниш беришди:

— Лаббай, она?

— Косаларни олиб кетингизлар, гиёҳшарбатнинг қайноғидан берингизлар.

6

Метинтош подачи бир ҳафтадан бери ўй-хаёлининг зўридан гарангсиб юрибди. У ҳамишагидек эрталаб гузардан йиғилган подани ҳайдаб яйловга йўл олар, кун қизиғида молларни Сўнгсувлқода сувлатиб, ўзи ҳам садалар соясида ҳордиқ чиқарар, кечга яқин қош-киприқларига чанг иниб қишлоққа қайтар эди. Аммо атлас кўйлакли серишва жувон ҳақидаги гина-армон бечора подачининг миясини ҳеч тарк этмасди.

— Не эди ул ўзи?— дея баралла сўзларди йўл-йўлакай Метинтош.— Бир нимарсамиду, йўқмиди? Тушимда кўрдимми, ҳушимда?.. Ахир мен ани ўптум, қучтум... Аввали оқшом уйимга ияртиб бордум. Тунда яна эр-хотун киби бир тушанда хобга чўмдук... Туш ҳам шунчалик дангал бўладурму?.. Эвоҳ!..

Ваъдасига вафо қилмаган, ойдек чиқиб кундек ботган малак ғойиб бўлганининг еттинчи куни Метинтошнинг миясига бир фикр урилди.

— Ушал кун қиёқ ичкарисига сандиқ киби бир нимарса қўниб эрдиму?— дея ўзига ўзи савол берди.— Йўқса, ул ҳам хаёл эрдиму? Излаб кўрсам бўлмасму?

Метинтош кавш қайтариб ётган молларни бир қарра кўздан кечирди-да, ўрнидан туриб, гавронтаёғини қўлида тутганича Сўнгсувлқонинг юқори тарафига йўл олди. Қирғоқдаги ҳўлу қуруқ гиёҳларни босиб борар экан, ён тарафига — қиёқзор-қўғазорга диққат билан тикилди. Тахминан тўрт-беш дақиқа ўтиб унинг қулоғига аллақандай товуш эшитилгандек бўлди. Сувнинг шилдирашига ўхшамасди бу товуш: бамисоли иккита чақмоқтош бир-бирига урилгандек чиқилларди.

Подачи бироз тўхтаб қулоқ солди: чиқиллаш бир маромда, муттасил давом этарди. Метинтошнинг юраги тез-тез ура бошлади. Ҳайиқиб орқага қайтмоқчи ҳам бўлдию, куппа-кундузи қўрқаётганидан уялди. Тортиниброқ бўлса-да, яна олдинга — овоз келаётган томонга юрди. Кўп ўтмай, чиқиллаётган товуш ён тарафидан — қиёқлар орасидан эшитилаётганини сезди. Уша ёққа — Сўнгсувлқоқ ўзанининг қиёқзор ёнбағрига ўгрилди. Унинг рўпарасида — қиёқзор-қўғазорнинг тахминан беш-олти қадам ичкарисида қора-қўнғир бир нарса элас-элас кўзга чалинди. Уша нарсанинг ўртасидан салкам одам бўйи баробар гавронсифат, учи тўмтоқ бир нима чиқиб турарди.

Метинтош товуш келаётган томонга яқин боришини ҳам, ортига қайтишни ҳам билмай бир лаҳза қотиб қолди. Чиқиллаш овози ҳали ҳам эшитиларди. Ниҳоят, қизиқиш ғолиб келиб, Метинтош ўша ғалати нарсани аниқ-тиниқ кўришга ошиқди. Бироқ, бир қадам босиши билан нимадир кўкрагидан итаргандек бўлиб таққа тўхтади. Кўкрагидан пастроққа, икки ёнига аланг-жалаанг қаради: кўзга ҳеч нима кўринмасди. Яна юрмоқчи бўлди, аммо бутун гавдаси деворсимон бир нимага тиралди. Узига тўсиқ бўлаётган деворнинг кўзга кўринмаслиги подачини ҳайратга солди. Антимагнит майдонининг шунақа кучга эга бўлишини бечора қаёқдан билсин?!.

Метинтош подачи ўзича сирли тўсиқнинг нималигини билмоқчи бўлди шекилли, ортига хиёл тисарилиб, гавронини кўтариб ҳаволатганича олдинга сермади: гаврон кўринмас тўсиққа шарақлаб урилиб, икки бўлинди, узун қисми эгасининг қўлида қолди, калта қисми Метинтошнинг орқа томонига тушди. Қаттиқ зарбдан қўли зирқираган, шу аснода қўрқувдан ҳайратга тушган подачи турган жойида беҳуш бўлиб йиқилди.

...Қанча ётганини билмайди, бир маҳал кимдир юзига озгина сув сепгандек бўлди. Метинтош сал ўзига келиб, кўзини очди. Тепасида атлас кўйлакли ўша пари-пайкарнинг хиёл эгилиб, жилмайиб турганини кўрган подачи ажабланди. «Ёпири-ай, қайдин келиб қолди бул? Ҳолимдин хабар олғоли, ўлимдин қутқарғоли келдимму?»

— Мени Урта асрларга ташлаб, ўзингиз йигирма биринчи асрга кетмоқчи бўлдингизми, эргинам?— киноя билан тиржайди жувон.— Йўқ, йигирма биринчи асрга бориб яшашнинг ўзи бўлмайди. Қўлингиздан келмайди!..

Содда Метинтош унинг даврлар ҳақидаги гапини тушунмади, пари-пайкарнинг киноясини ҳам сезмади. Энди қайтадан менинг ихтиёримга келди, деган ўйда самимий меҳрини изҳор қилди:

— Келурингизни юрагим сезиб эрди. Лафзингиз чинлигига ишониб эрдим. Мени чорасиз қолдурмай келибдурсиз, бошим осмонга етди. Умр бўйи...

Атлас кўйлакли меҳмон содда бу одамнинг кўнглини хушнуд этмоқчи бўлдики ёки мазаҳ қилибми, хуш гаплар айтди:

— Уйингиздан кетиб қолганимга кўп пушаймонлар едим, ҳурматли эргинам. Кўп қийинчиликларга дуч келдим. Афшоноя Бухороларда юрганимда сизни соғиниб зор-зор йиғладим...

Метинтош бечора бир нарсага ҳайрон бўлди. Аёлнинг юз-кўзлари яшнаб турар,

лабларида табассум жилваланар эди. Сийнаси эса, подачининг назарида, атлас кўйлак остида аввалгидан ҳам бўртиброқ тургандек кўринди. Қийинчиликка учраган, зор-зор йиғлаган одам шунчалик хушҳол, дуркун бўлармикин?.. Метинтош барибир севинчини яширолмади:

— Қайтиб келибдурсиз, шунга шодмен, вафодорим!.. Бир умрга... деб ваъда бериб эрдингиз...

«Вафодорим» сўзини эшитган заҳоти аёл беихтиёр бир кулиб қўйди. Эҳ-ҳе, ҳафта давомида озмуна саргузаштларни бошидан кечирдим бу йигирма биринчи аср вакиласи. Энг аввал — Афшонадан чиқиб, Бухорога етиб борган куни, бироз қийинчилик билан бўлса-да, хазинабон Абдуллоҳнинг ҳовлисини топди. Ўзини бемор кўйига солиб, Ибн Синога кўринди. Бироқ унинг кейинги кунлари ўзи кутганидек кечмади. Ибн Синонинг отаси билан учрашиш борасидаги интилиши беҳуда кетди. Навкарлар хазина қўрғонига киришга рухсат бермадилар. «Калонтардан сўраб кўрурмиз», дедилар. Ярим соатлар ўтиб ичкаридан бошқа бир навкар чиқди-да: «Соҳиб зиёфатдалар, ҳўп деюр эрсангиз ўшал манзилга ияртиб борурмиз», деди. Хотин уни калонтар деб ўйлади, розилик берди. Унга ҳам эгарланган от келтирдилар. Меҳмон икки нафар навкар ҳамроҳлигида йўлга тушди. Улар фиштин иморати ҳовлига тушдилар. Маълум бўлишича, бу ҳовли навкарлар турадиган манзил экан... У бир неча кунгача навкарлар ўртасида қўлма-қўл бўлди... Аммо, барибир хафа эмасди: Ўрта аср одамларининг ахлоқ-одобини билиш ҳам тарих учун керак-ку!.. Лекин соддаи сабил манави подачи бу саргузаштларни қаёқдан билсин? Билса, оғиз тўлдириб «вафодорим» деярмиди? Қанчалар содда, қанчалар лақма-я бу одам! На илож, уни яна алдаб, лақиллатиб кетаверади-да. «Вафодор» аёл Метинтошни қўлтиғидан кўтариб турғизди, атайин елкасини силади, ўзича жирканиброқ бўлса-да, юзидан ўпди ва шу аснода:

— Бутунлай келдим, эргинам, энди умр бўйи сизникиман,— деди. У ўзича Ўрта аср одамларини калака қилиб қўшиб қўйди.— Умр бўйи ўзунғизга хизмат қилғумдир. Унинг ваъдаларидан мойдек эриган Метинтош севиниб деди:

— Кошки эрди, малагим, сиз эрмас, мен хизмат этсам арзир...

У ўзида журъат пайдо қилиб, аёлнинг белидан кучди. Атлас кўйлакли жонон эса, подачидан келаётган тер ҳидидан бироз жирканди, аммо Метинтошга билдирмасликка уринди.

— Сиз ҳозир сада остига — соя-салқинга бораверинг,— деди у подачининг қучоғидан оҳиста сирғалиб чиқар экан.— Мен ҳозир ортингиздан етиб борурман... Мана бу ерда,— аёл қиёқзор ичкарасидаги сандиқсимон нарсага ишора қилди,— кийим-кечакларим бор. Кийимларимни алмаштирай. Энди кўнглингиз бутунлай тўқ бўлсин, хўпми, эргинам?

— Хўп,— деди Метинтош хурсандлик билан ва калтариб қолган гавронтаёғини олиб йўлга тушди. Ҳар замонда ортига қараб-қараб борар экан, паст овозда пичирлади.— Ўзидан ҳам сўзи ширин-а, тавба... Ўзунга минг қатла шукр, поко парвардигор!..

Подачи сада остидаги супага етиб, оёғини осилтириб ўтирдию соғинчу бетоқатлик билан «вафодорини кута бошлади. Икки кўзи ҳозиргина жонон билан учрашган нуқтада эди. Аммо бечоранинг севинчи узоққа чўзилмади. Бир маҳал қоп-қора сандиқсимон баҳайбат нарса тўсатдан ҳавога кўтарилди-да, бир неча лаҳзада осмону фалакда кўздан ғойиб бўлди, гўеки қуёш нурларига сингиб кетди. Метинтош бироз муддат оғзини очганича анқайиб ўтирди, сўнгра, бўлажак умр йўлдошини учратиш илинжида Сўнгсўлқоннинг юқорисига лўкиллаб югурди. Афсуски, атлас кўйлакли жонондан ҳам, сандиқсимон нарсадан ҳам ном-нишон тополмай, ноумидлик билан садалар остига қайтди.

Армону ҳижронини ичига сиғдиролмаган Метинтош шу воқеалардан кейин ҳар куни подақайтар маҳалида кимларгадир узук-юлуқ гаплар айтиб юборарди. Аҳли қишлоқ орасида шивир-шивир гаплар кўпайди, бировлар кулди, бировлар: «Мужаррадлиги бошига уриб кетибдур», дея подачининг ҳолига ачинди... Бор-бора Метинтош «Пари чалган подачи» лақабини олди...

7

Абу Али ибн Сино меросини табобатда кенг жорий этиш мавзусига бағишланган халқаро анжуман қадимий ва ҳамиша навқирон Самарқанд шаҳрида бир неча кундан бери давом этарди. Тарихни теран ўрганиш жамияти раҳбарлари ҳам олимлар сифатида залда ўтирдилар. Анжуманнинг сўнги кунда археолог олим Нейшо-Налига ҳам сўз берилди. У ўзининг ўтмишга сафари муносабати билан эркаклик жинсини тарқатганлигини ҳаммадан сир тутарди. Анжуман иштирокчиларидан фақатгина икки киши — жамият президенти билан раисгина бу сирдан огоҳ эдилар. Бироқ Нейшо-Налининг нутқи давомида негадир залда шивир-шивир гап, ўзаро жилмайишлар, пиқир-пиқир кулгилар кўпайди. Сабаби: нотик ўз овозини ҳар қанча йўғонроқ чиқаришга уринса ҳам, костюм остидан бўртиб турган сийнаси анжуман иштирокчиларида қандайдир шубҳа, кулги уйғотганди.

Нейшо-Нали ўз илмий нутқида «Чархитарих»да Ўрта асрларга бориб келганини

ошкор этолмади, фақат «ўрганилган манбаларга кўра», «маълумотларнинг гувоҳлик беришича», «манбалар ва фаразлар шуни тасдиқлайдики» деган иборалар билан чекланди. Нотиқ Ибн Синонинг қайси миллатга мансублиги ҳали ҳам номаълум қолаётганини алоҳида таъкидлади ва «ўрганилган манбаларга кўра» онаси туркий жамоага, отаси форсий жамоага мансублигини қайд этди. Буюк тарихий сиймонинг илмий мероси хусусидаги анжуманда унинг қайси миллатга мансублиги ҳақидаги гап кичкина масала бўлиб туюлди шекилли, Нейшо-Нали қўйган ғоя залдагиларни унча қизиқтирмади. Жаҳон Тарихчилар Федерациясининг раиси эса, анжуманни ёпатуриб, мазкур масалага йўл-йўлакай аниқлик киритди:

— ...Нотиқлардан бири буюк табибнинг миллати масаласига урғу берди,— деди у.— Менимча, азизлар, Абу Али ибн Сино шунчалик улкан тарихий шахски, унинг тарихда, жамият тарақиётида тутган ўрни жаҳоний аҳамият касб этади. Зеро, қадимда ўтган айрим улкан тарихий шахслар учун биргина миллатнинг қобиғи торлик қилиши мумкин. Шу нуқтаи назардан анжуманимиз сабабчиси бўлмиш Абу Али ибн Сино ўзбек ва тожик халқларининг муштарак фарзандидир, қолаверса, ўрта осийлик буюк алломадир...

— Шогирдингизнинг нияти чиппака чиқди-ку,— дея кулумсиради жамият президенти раисга.— Чинакам илм-фан ҳар қандай ноҳолис ниятни итқитиб ташлашига ёрқин мисол бу! Жинсини ўзгартириб, злу халқ ўртасида кулгуга қолгани унинг учун фожиа бўлди.

— Йўл қўйилган битта хато бошқа хатоларни етаклаб келганидек, фожиа кетидан ҳам фожиа келаверади,— деди жамият раиси.— Эшитишимга қараганда, ўша суюқоёқ жувон кеча эрини, яъни Нейшо-Налини уйдан ҳайдаб юборибди.

— Ажабланмасангиз ҳам бўлади, бу табиий ҳол,— кулди президент,— бир хонадонда икки аёл яшашининг нима қизиғи бор?..

Қишлоқлар хазинасидан

ФИН МАҚОЛЛАРИ

Тинчликда яшаш — тинч дарёдан қайиқ билан кечиш деган гап.

Ғалла ҳам тинчлик маҳалида ҳосил беради.

Жанжал ва ғазаб ҳалокатга элтади, табассум ва ҳақиқат ҳаёт бағишлайди.

Тилла қиличдан ёғоч ҳасса афзалроқ.

Ўттиз дўстнинг ичида беш рақиб топилади.

Меҳнатда вақт қувноқ ўтади.

Кучли қўлга тушса тош ҳам эзилади.

Уста иш изламайди, иш устасини излайди.

Супургисиз озодалик бўлмагани каби, меҳнатсиз ҳам хайр йўқ.

Ўғлим одам бўлмади, деб қайғурма, бир кун келиб қирол бўлса, не ажаб.

Иссиқ келган қишдан кўра совуқ келган ёз яхши.

ФРАНЦУЗ МАҚОЛЛАРИ

Аёл қайси ишни ўйлаб топмасин, уни эркак одам бажаради.

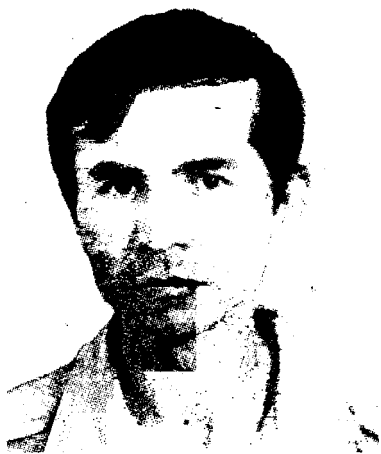
Нозсиз аёл — тузсиз овқат.

Аёл муҳаббатини қирқ йил сир тутиши мумкин, нафратини бир дақиқа ҳам яширолмайди.

Қизнинг кўрки қўйлак эмас, қизнинг кўрки — одоби.

Эркакни ақли билан, аёлни кўрки билан баҳолайдилар.

Қиз — шоҳда солланиб турган шафтоли.

Амир Худойберди

Эзуликнинг хушбўй ҳиди

* * *

Кўзингни юмгину жаҳонни унут,
Чексизликни, еру осмонни унут.
Узингни йўқ дея фараз қил — ишон
Магар борман деган гумонни унут.

Маконингни излаб тополмасин Вақт,
Узинг яшаб турган замонни унут.
Бошингни қаёққа қўйишни билмай —
Қиблангни унут, тўрт томонни унут.

Унут бўлсин ҳатто тандаги жонинг,
У ҳибсда ётган зиндонни унут.
Имкондан ташқари эмас бу имкон,
Ҳали олдиндаги имконни унут.

Сукутга айланиб йўқлик қаърида,
Тўлаш лозим бўлган товонни унут.
Нимани англадинг?! Англаган бўлсанг —
Кўз оч-да, беш кунлик ёлғонни унут.

***
Чиримоқда каллаларда
моғорлаган фаҳм,
Қалбларда нафосат
гуллари хазони.

Димоқлар ачишар — еллар бераҳм,
Уфунат қоплаган дунёни.

Чириётир онгу идрок,
олий ҳис-имон,
Тириклар ўз лошин ортмоқлаб борар.
Лошларки — кераксиз тошдан-да ёмон,
Залвори руҳларни эзиб юборар.

Чириб бораётир тириклайин юрак,
Ҳатто бир фарёд ҳам малолдир.
Бу чиркин дунё энди кимга керак,
Фақат чиримаган бир нарса қолди.

Чиримаган фақат кишанлар, ҳатто
Бирорта ҳалқаси зангламаган.
Узилмаса керак қиёматгача то,
Буни бирор кимса англамаган.

Тобора оёқ ва қўлларни,
Дилларни, тилларни қисиб борар маҳкам.
Кўзларимиз кўрмас йўлларни,
Уфқ бамисоли сўнаётган шам.

Ҳали мустабидлар қамчиси
Бақувватдир — чубчурғаси зулмдан.
Умиднинг бўйнида иблис арғамчиси,
Кўксида тамғаси — пўлот симдан.

Танлар титрар юпун ва беҳол,
Фалак ҳам аямай эзғилар, қийнар.
Кўз ёшидан бунёд ботқоқликлар, не ҳол,
Тўнғиз болалари ағанаб ўйнар.

Даҳшат... Жуда даҳшат!..
Улсак-да, қутулмас,
Ҳатто суягимиз бу балодан.
Уюм-уюм суяклар устида, гул эмас,
Кишанлар ярқираб ётгай тиллодай!

О, наҳот?!
Йўқ, қалбим ишонмас — бонг чалар,
Дунё уйғонарми бонгидан?!
Эй ғурур! Сен бизга кераксан қанчалар,
Уйғонгин миллатнинг онгида!

Агар сен бўлмасанг кўп қийин, кўп мушкул,
Қулларнинг қалбига кир бу дам.
Сен халқни оёққа қўйган кун
Эрк йўлига чиқмоқ... бир қадам!

Бу мушук

Бу мушук хўп семиз, хўжаси
Гўшт берар, ёғ суркаб оқ нонга.
Бу мушук кўп юввош, хоҳласа
Эриниб чиқади айвонга.
Бу мушук беозор, ёнидан
Ўтса-да, қарамас сичқонга.

* * *

Қайда фитнес уя қурса ўша ердан қоч, болам,
Қулоғинг тинч бўлсин, қорнинг бўлса ҳамки оч, болам.
Ул гадолар жой талашиб бир-бировин бошини
Еса есин, сен узлатда бошингга кий тож, болам.

Кимки сенга меҳрин берса, аямагин борингни,
Марҳаматли дўстга доим қучоғингни оч, болам.
Эзгуликнинг хушбўй ҳиди анқисин ҳар сўзингдан,
Чеҳранг мисли хуршид бўлиб беминнат нур соч, болам.

Маккор ғаним юрагингга ҳокимликни ўйлайди,
Муте бўлиб, бир умрга тўлаб юрма бож, болам.
Фурурингни баланд тутсанг, Оллоҳ зикрин ёд айлаб,
Бўлмагайсан, илло, ҳеч бир муртадга муҳтож, болам.

* * *

Кўзи ёшли бу гулларни нечун солдилар бозора?
Сўлибдур чеҳраси ғамдин чидолмай номусу ора.

Ажаб, раҳм айламай кимлар узиб келтурди бўстондин,
Ажаб, қандай кўли борди озор бермакка гулзора?

Хазон ҳукмигача боғда хушбўй ҳидлар сочиб, яшнаб,
Турсалар бўлмасму эрди, ки, оламга бериб оро.

Нечун бунча зулм бўлди, чамандин айрилиб гуллар
Боқарлар мунглиғ-мунглиғ, чок бағир ғамдин, кўнгил пора.

Тушарму ёдга булбуллар саҳарда айлаган розлар,
Не афсуски, азалдан шу, гўзаллик ёзмиши — қора.

Бу не савдо дея кўнглим итоб айлар, итобимдин
Гулфурушга не ғам — ақча санамоқ бирла овора.

«Нечун бундоқ гўзаллик қисмати?» дейман, саволимга
Жавоб йўқдир, ҳали етмади ҳеч бир зот бу асрора.

Миср бозорига солинган хушсурат Юсуф янглиғ —
Бу гуллар илтижосига қулоқ солса фалак зора.

Бозор қилмайди парво бу синоатга, кечар савдо
Хуши йўқдир ани асло, ажаб, мендек харидора.

Хитоб қилгум: «Бахтсизликдан яралган бахтни қаллошдек,
Раво кўргунча дилдора, осилсангчи эй дил дора!»

Дуюю охи зоримнинг малолидин замон аҳли
Дегай: «Эсдан оғибдур у!» Урайму бошни девора?!

Амир, минг чора излаб, сен-да ночорсан, бу гулларга
Топдингму, айт, ачиноиб шеър ёзмокдин ўзга бир чора?!

Қарши

Эшмўмин Сафаров

Бир нокиза нигоҳ

Хотира

Кимсан, эй руҳимни мағлуб айлаган,
Мағрур юрагимга ташлаган назар!

Абдулла ОРИПОВ

Қоронгу тушади, тиқиллар эшик.
У аста сўрайди: «Кимсиз?» — «Ҳа, бу мен».
Эшик очилади, киради шодлик,
Елғизлик қайгадир йўқолар секин.

Шу тун шодлик қолар, шодликни кучиб,
Олам жилвагардир, бахт эмас ўгай.
Шу тун дунёларни кўйгай унутиб,
Бир лаҳзалик бахтга етган кўшчиroy.

Қоронгу тушади, тиқиллар эшик.
«Ким бу?» — «Ҳа, мен, шубҳа, эшигингни оч!»
Эшик очилару киради музлик,
Дилни ямлай бошлар сабр ноилж.

Шу тун бу маконни босар совук ел,
Шубҳа кучоғида тўлғанар армон.
Шу тун сотилади шубҳага кўнгил,
Шу тун музлаб қолар бус-бутун ошён.

Яна тун ва яна тиқиллар эшик,
Титраган, ялинчоқ овоз сўрайди:
«Кимсиз?» — «Хотираман, вужуди эгик».
Тирқишдан мунғайиб, маъюс қарайди.

Тўсатдан қарсиллаб очилар эшик,
Уйдан чопиб чиқар, ўтиниб дейди:
«Кетмагин, кел жоним, не бир кўргилик
Кўрмади бу бош!» — дер, хўнграб йиғлайди.

Секин кириб келар қоп-қора соя,
У-чи айланади соядан минг бор.
Лекин, кўп афсуски, жонсиз бу соя
Уша муҳаббатга айланмас зинҳор.

* * *

Диққатингизга ҳаволи қилинаётган ушбу шеърларни илк бор ўқирканман, муаллиф исмига қайта қараб қўйдим. Ота-оналар қўядиган ном фарзанд руҳиятига уйғун, деган ўз ақидамнинг тўғрилигига яна бир марта иқрор бўлдим. Уқийётган шеърларим аҳли мўминга жафокаш, камсуқум, бетаъма, ҳали мутелигини тўлиқ англаб етмаётганларга эш қалбнинг ўй-армонлари, ҳасратлари, оғриқлари бўлиб кўринди.

Эшмўмин Сафаров бирон-бир олий даргоҳда гаълим олмаган, лекин у билан суҳбатлашгудай бўлсангиз, ҳаёт дорулфунунини муваффақиятли ўтаётганига шохид бўласиз: фикрлари ўзига хос, бедор, энг муҳими, у — тупроғининг безовта ошуфтаси. Ениб-қуйиб яшайди, шеърларидан билдимки, айна пайтда. ёниб-қуйиб ёзади ҳам. Гулчехра НУРУЛЛАЕВА

Бу кун

Ҳазрат Аҳмад Яссавий йўлида

Имон дилларни тарк этди-ё, бу кун,
Инсонлик қайларга кетди-ё, бу кун,
Дилларни разолат тутди-ё, бу кун,
Қиёмат кунлари етди-ё, бу кун!

Мўмин мўминга тиғ тортмоқ бўлади,
Ўз юкин ўзгага ортмоқ бўлади,
Бола отасини сотмоқ бўлади,
Диёнатни ғафлат ютди-ё, бу кун!

Ҳоким халқ ризқига кўзини тикди,
Қози пора учун ўзини тикди,
Фақат ёлғонини, сўзини тикди,
Не бир машъум кунлар етди-ё, бу кун!

Одамдан одамга вафо йўқолди,
Дунёдан оҳанглар, сафо йўқолди,
Эрда душманига жафо йўқолди,
Фурурим қайларга кетди-ё, бу кун!

Ҳақ десам, худоё ўзинг билгайсан,
Мурувват ё жафо, ўзинг билгайсан,
Сен яратгучим, о, ўзинг билгайсан,
Қалбимни ситамлар тутди-ё, бу кун!

Бемурод кетмайин, Карим, «дунё»дан,
Бир томони бузук, ярим дунёдан,
Мақсадимга еткур, зорим дунёдан,
Вужудим армонлар ютди-ё, бу кун!
Қалбимни ситамлар тутди-ё бу кун.

Тоғ қизига

Қаранг, қаранг, тоғ қизининг ибосига бир қаранг,
Ошиқларни гирён этган савдосига бир қаранг.
Кўзларида париларнинг шашти ўтдек ёнади,
Юрагимга солиб қўйган ғавғосига бир қаранг.

Камон қошлар киприкларни садоқидин айирмай,
Гул жамолни кўзларимнинг ошёнига отади.
Нигоҳимда зор-зор ёнган илтижомни қайирмай,
Юрагимнинг тубларига армон бўлиб ботади.

Тоғларингга яна бормоқ истагим бор, ҳолим йўқ,
Йўлларингга қурбонлиққа жондан ўзга молим йўқ.
Раҳм қилмайсан, ой куюди менинг ойдек ҳолимга,
Ер юзида сендан ўзга ҳолим билмас золим йўқ.

Кўзлар

Бир покиза нигоҳ, бир ўтинч, сўрок,
Нурли қалб қаъридан отилган чақин.
Тарк этманг хаёлим, кетмангиз йирок,
Ахир, сиз, мен учун жон қадар яқин.

Бир боқиш оламча, умидга тўла,
Эркалик, малолсиз бахт кутиб муштоқ.
Бу нигоҳ дунёга солар силсила,
Соғинч, юракларда уйғотар титроқ.

Эй кўзлар — армондан йиғлаган вужуд,
Меҳрсиз дилларда топталган севги,
Ёқа оласизу юракларга ўт,
Сўнг бериб кетасиз бир дунё қайғу.

Сиз, кўзлар, гоҳида алданган бир қуш,
Қузғун чангалида типирлаган жон.
Гоҳ эса алдабон этиб жигархун,
Умрларни тамом айлаган ҳижрон.

Боқинг висол бўлиб, кетмас бахт бўлиб,
Ҳорган ёр йўлига тўшаб пойандоз.
Садоқатга тўлинг қайтмас аҳд бўлиб,
Фақат тирик қалбни тўкманг, илтимос.

Мамон хожи- бир ховуғ тупроқ

* * *

Алишер Нарзулло

Эшитдим,
Йўлга қарармишсан тонглар, соғиниб,
Япроғи чатнаган кекса дарахтдай.
Тунлар кутармишсан кўзларинг тиниб,
Бағрингдан отилиб кетган бир бахтдай.

Эшитдим,
Оламдан ўтибди ёлғиз момон ҳам...
Бизнинг пешонамиз бунчалик сахтдай.
Оёғимиз ҳали узилмаган ер —
Она,
Сулаймондан қолган бир тахтдай.

Эшитдим,
Яна нима қилай?
Ёзолмасам хат,
Кўксимга бир осмон тоғ-тош қулатдинг.
Бу ҳам етмагандай, ношуд ўғлингга,
Нега,
Нега,
Яна маош жўнатдинг?..

* * *

Каллакланди дарахт,
Ўсмайди энди,
шамол кесик бошин силамайди ҳам.
Бир куни тупроқни ёриб илдизи,
заминдан мададлар тиламайди ҳам.

Каллакланган дарахт — ғамбода қўшиқ,
заминнинг бўғзида тикилиб қолди.
Бир қўшиқ ёзай деб қийналар жонинг,
тоқатлар йўлингга йиқилиб қолди.

Энди,
жим яшагин дунёга қараб,
Торайиб кетмасин осмоннинг кўзи.
То кесик дарахтлар бўғзида қолиб
Бақириб юборсин заминнинг ўзи...

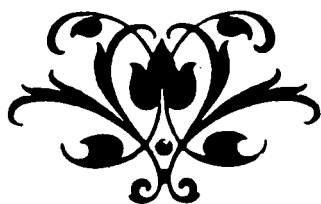
Бу ёруғ кунларнинг...

Бу ёруғ кунларнинг юзларида доғ,
кўзларида асрий тўзон ётади.
Шўр босган заминнинг кафтидаги тоғ
тупроқнинг бўғзида ойдек ботади.

Девона шамоллар вужудингга эл,
Қишлоқдан олисда тунар хазонлар.
Қодирий қабрини тополмаган ел,
Эшигиндан йиғлаб ўтар азонлар.

Алишер Нарзулло 1967 йил Тожикистон жумҳуриятининг Янгибозор ноҳиясидаги Чинор қишлоғида туғилди. Айни пайтда Хўжанд вилоятидаги Дорилмуаллиминди таҳсил кўрмоқда.

Шеърлари Тожикистон ва Ўзбекистон матбуотида эълон қилинган.

Бу ёруғ кунларнинг доғи — бир кўшиқ,
Болалай бошлайди... юракларингда.
Йиғлайсан,
қонингда занг босган пичоқ
ботиб кетар суякларингга...

Чопдим

Чопдим,
она, товоним ёриқ,
Босган йўлим тап-тақир тошлоқ.
Хотирамнинг бошидаги туғ —
момом хоки, бир ҳовуч тупроқ.

Чопдим,
она, юзларимда гард
унутиб мен, эҳ, кўй — йилимни.
Тишларимнинг орасида дард
қисиб қўйган узун тилимни.
Чопдим,
она...

* * *

«Бунча оғир бўлмаса ҳижрон»
Р.Парфи

Ҳижрон бунча узоқ бўлмаса,
Бунча оғир бўлмаса ҳижрон —
Асотирда ётмасди ошиқ,
Кўксин бериб ерга чалажон.

Кўшин тортиб келмас эди шох,
Тахти елдек тўзган бўларди.
Бобо Машраб қўли қалтираб
БАХТ ҳақида ёзган бўларди...

Ёлғиз аёл

Бу эшикнинг остида тунар
Нақ саккиз йил қувилган соғинч.
Ичкарида эри йўқ жувон
Ухлаб ётар, сўққа боши тинч.

Уй сувоғи тўкилиб кетган
Бу жувоннинг метин сабридан.
Саккиз йилки, келиб ўпмайди
Кимдир унинг қақроқ лабидан.

Осмон эса — ҳудудсиз осмон
кўзларига келиб ботмайди.
Саккиз йилки, унинг кўксига
күёш ботар,
лек тонг отмайди...

* * *

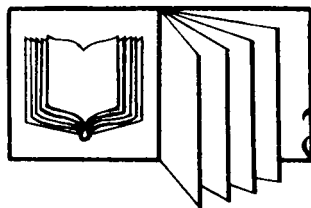
Сен исмингни битибсан тошга:
«Мен фалончи, фалончиман» — деб,
Қора тош ҳам номингни шундай
Сақлар «унинг омонати...» деб.

Мен бир лаҳза тош каби қотдим,
Чидамайди одамнинг сабри.
Наҳот сенга дуч келди ўлим,
Наҳот бу — сен шўрликнинг қабри?..

* * *

Ёмғир томчилайди,
йиғлайди осмон...
қарангки, одамлар
турибди хомуш.

Ишонгим келмайди —
юксак осмон ҳам
аллакимлардандир
еган бўлса мушт?..

ДҲХТУР МУҲАММАДЁР

Хаёлий ҳикоя

Туркистоннинг қоронғу бир гўшасида (...) номлик бир уездни шаҳрида Ҳожи Аҳмад исмли 60 яшар камбағалгина сартарош ҳожи бор эди. Онинг хотуни чахотка (сил) касалига мубтало ўлиб, тўққиз ой қадар ҳимматлик тўшагида ётгандан сўнгра вафот бўлган эди. Ул хотундан Муҳаммадёр исмида бир ўғул туғилган эди. Ҳожи Аҳмад ўз шаҳрида Ҳожи сартарош деб машҳур эди. Унинг ҳожилигининг бош сабаби — 15 яшар экан вақтида отаси ила ҳажга борган эди. Отаси ҳажда вафот топгандан сўнгра ёлғиз ўзи Миср, Стамбул, Форс, Марокаш, Белужистон, Бағдод, Эрон ва Афғонистон тарафларини ва ички Русияни ўн йил қадар саёҳат қилиб қайтган эди. Саёҳатдан қилган фойдаси — форсча, арабча, русча ва англизча тилларда сўйламакка қодир бўлди. Аммо ўзининг нодонлиги сабаб бўлиб саёҳатда кўп машаққатлар кўрганлигидан, ўғли Муҳаммадёр ўқув ёшига етар-етмас, бутун куч ва қуввати ила они ўқитурға ҳаракат қилди.

Ун ёшга етганда ичкари Русиядан (Уфа мадрасаи олиясин битирган) бир муаллим келиб қолди. Бу шаҳарда бир-икки ҳафта тургач, халқ оғзидан «газет ўқийдурган ва етмиш икки тилни биладирган» Ҳожи сартарошнинг шуҳратини эшитиб, кўришмоқ учун Ҳожи Аҳмаднинг сартарошлик дўконига келди. Муҳаммадёр ҳам шунда ўлтурган эди. Отасининг ишорати ила ўрнидан туриб камоли таъзим ила кўришди. Ҳожи Аҳмад ила муаллим қандай узоқ сўйлашиб ўтирдилар. Сўз орасида муаллим афандига Ҳожи Аҳмад: «Менинг бисотимда шул биргина ўғлим бор. Бунни замона ихтисосига ўқитмоқни хоҳлайман. Агар қабул қилсангиз, шунга яхшигина миллий тарбия берсангиз, сўнгра ҳукумат мактабларида ўқитсам», деди. Муаллим бир оз фикр қилиб тургач, ўқитгани қабул қилди. Ҳожи Аҳмад дўконини ёпиб, муаллимни ҳовлисига олиб келди. Муаллимда ёш Муҳаммадёр камоли шавқ ила ўқимоқда эди. Ва бўш вақтларинда ҳам ўқимаган болалар каби чойхона, базм ва фаҳшхоналарда юрмай, бир рус офицерининг тахт раёсатида тарбияи бадания ўйунлари қилмоқда ва фойдали китоблар мутоаласи ила ўткармоқда эди. Бу тариқа бир йил ғайрат ила ўқиди. Бу муддатда бутун аҳкоми ислом, тарих ва жуғрофияларни мукамал билди. Бир йилдан сўнгра Ҳожи Аҳмад суюкли ўғлини ҳукумат мактабларига бермоқчи бўлди. Оҳ... фақат пул йўқ эди. Шу пулсизлик жуда эзмоқда ва бечора болани аллақачон фазлу камолот, илм ва урфондан қуруқ ва маҳрум қўймоқда эди!

Начора, муаллим афандиси ила баробар ёрдам қилмоқларини ўтинмоқ

учун шаҳар мўътабарони ҳузурларига бордилар. Баъзи бойлар муаллимни қиёфасини кўрган замон эшикдан киргазмасдан ҳайдамоқда ва баъзилари қабул қилмоқда эди, ва баъзи бирлари эса Муҳаммадёрнинг чиройлиликларига қизиқиб, бир мунча ойлик ила ўзига мирзолик ва маҳрамликка сўрамоқда эди. Фақат бизим Ҳожи Аҳмад буларнинг қиладирган кирдикорларидан хабардор бўлгани учун суюкли ўғлини бермас эди. Бечора Ҳожи Аҳмад бойлардан ёрдам умид қилмоқчи ташлаб, бошқа йўлар изламоқда эди. Бу вақтда шаҳарда катта тўйлар бўлмоқда, қиморбозлар, мастлар бир-бирларини пичоқлашиб, инсон қонлари жаҳолат!! жаҳолат!! деб оқмоқда эди?!. Бирдан бир бўлган шогирдларга ёрдам жамиъати ақчасизликдан тўхтаган эди!

Бу орада муаллим афанди кетмоқчи бўлиб ҳозирланди. Кеч соат 9-ларда Ҳожи Аҳмад ўғли ила биргалашиб муаллим афандини кузатмоқ учун вокзалга чиқдилар. Кузатиб қайтиб келуб ётганда бир жойда қиморбозлар пул таллашиб муштлашмоқда экан. Ҳожи Аҳмад келиб насиҳат қилиб айира бошлагандан сўнг, бириси келиб Ҳожи Аҳмадни бўғиб ўлдирди ва Муҳаммадёрни ярадор қилди. Ҳожи Аҳмад ўлур вақтида Муҳаммадёрга қараб: «Ўғлим! Мерос... санга ўлтирган... жой... васиятим... ўқи... ў-қи... ўқи... ўқи... мен... дур... зомин» деб жон таслим қилди.

Муҳаммадёр ўлдирувчиларни бир-иккисини топиб, ҳар нима қилиб бўлса ҳам ўч олмоқни қасд қилиб кўрди. Лекин отасини ўлдирувчилар булар бўлмай, балки жаҳолат эканлигини ўйлаб, тинчгина отасини кўмди. Ва жаҳолат ила чиндан олишмоққа қарор қилди. Жаҳолат ила олишмоқнинг қуроли (асбоби)ни эса отаси айтиб кетган эди. Яъни жаҳолатга қарши тўп, милтиқ, тўппонча, ханжар, ўқ-дору эмас, ёлғуз: «ўқи-ўқи-ўқи» эди!!

Бир тарафдан отасининг ваҳшиёна суратда ўлдирилганини ва бир тарафдан илм ва маърифат ила дунёга ном чиқарган ватани — Туркистоннинг жаҳолат дарёсида суюна-суюна сузганини кўрган Муҳаммадёр хафачиликдан сил (чахотка) касалига йўлиқди. Тамом сил бўлиб етмаса ҳам, силлик асари юзида зоҳир бўла бошлади. Бу орада шаҳарда бир катта ўт чиқиб, мусулмон маҳаллалариндан 6—7 маҳалла куюб, мусулмонлар (соҳиблари) кўчаларда очяланғоч қолдилар. Уртада бир армани магзини куйган бўлса ҳам, армани магзинини страхават эттирганлигидан зарар оз эди... Бизни мусулмонлар-чи? Бизни мусулмонлар страхаватни нималигини билмайдурлар эди. Билганлари ҳаром... деб қилдирмаган эдилар... Бу ҳолларни кўрганда қандоғ чидаб туrolсун? Қайси виждон бунга бунча муҳаммул қилсун? Бечора Муҳаммадёр бу ҳолларни кўриб, касали зиёдаланмоққа бошлади. Шаҳарни янги шаҳар қисмида «Ибрат» ном театруда «Ичкулик ва унинг ваҳм натижалари» номли ибратли бир картина кўрсатилур эди. Ҳар қанча ҳолсиз бўлса ҳам, чидай олмади. Бу бадбахт ичкулик натижасини кўрмоқ учун ошиқиб, кечани кутди.

Ниҳоят, оқшом намозидан сўнгра пиёда «Ибрат» театруга қараб юрди. Театру боғида бир тўппонча овози чиқди... Картина тўхтатилиб, ҳамма халқ ташқарига югурди... Бечора ҳолсиз Муҳаммадёр ҳам халқ орасида ташқарига чиқмоқда эди. Чиқди, қайси кўз билан кўрсин!.. Шаҳарнинг театру боғчасида маст ҳолда карта ўйнаб ўлтириб, озгина пулни таллашиб туриб, бириси тўппончасини чиқариб бирисига отиб юборган. Отувчини ушлаб, мажруҳни хастахонага юборсалар ҳам мажруҳ йўлда жон берган. Отувчи ҳам театру боғчасида бу ҳолга ҳайрон бўлиб ўз-ўзини отган...

Икки ёш-ёш мусулмон жаҳолат сабабли бу дунёга видоъ қилдилар. (Ичкиликнинг ваҳим натижалари) ҳақиқат бўлиб кўрилди.

Бу ҳолларни кўрган Муҳаммадёр ҳушсизликдан йиқилди. Муҳаммадёрни полисия шаҳар хастахонасига олиб борди... Муҳаммадёрнинг отаси йўқ... онаси йўқ... қавм-қариндоши йўқ... Ким келиб ҳолидан хабар олар... Оҳ, ёлғизлик... оҳ, етимлик... оҳ, буларга сабаб бўлган жаҳолат... кет! Йўқол!.. Ўл!..

Бирор ой қадар шаҳар хастахонасида даволангандан сўнгра Муҳаммадёр яхши бўлган эди. Хастахонадан чиққан вақтда дўхтирлар даволанмоқ учун Кавказиягача борарга ҳам шул тарафларда туриб, ўқирга тавсия қилдилар.

Муҳаммадёр пули йўқлигини куч-ҳол билан дўхтирларга баён қилди. Дўхтирлар бир оз мушоварадан сўнг Муҳаммадёрга бир хат бердиларки, бу хат билан бутун Кавказия хастахоналаринда бориб даволаниб ётса ҳам бир тийин ҳақ олинмас эди. Муҳаммадёр хастахонадан чиқиб, ҳовлисига келди...

Ховлисида ҳеч ким йўқ... на она бор... на ота бор, на қўрқинч манзара...? Ховлини 6 ойга бир ўрусга 225 сўмга ижарага қўйиб, кеч соат 7 да станцияга қараб юрди, келса поезд кетган...

Эрта билан соат 9 даги поездга қолди... Маҳзун ҳолда яна уйига қайтиб, ўз хонасидаги ўрусда бир кечалик меҳмон бўлди.

Эрта билан соат 8 да станцияга чиқиб поездни кутиб турди... Ниҳоят, 20-аср маданияти келди, аждар каби пишиллаб, ҳар тарафга сув чочи... Муҳаммадёрни ватанидан айирмоқчи бўлди. Станцияда бир ғариб манзара эдики, Муҳаммадёрнинг кўнглини бузмоққа бошлади...

Бир мусулмон хуржин йўқотган! Бири боратурган станциясин номини билмай, бошқа станцияга билет олиб қўйган... ва шунга ўхшаш заҳматли манзаралар олдида Муҳаммадёр қотиб қолди... Ниҳоят, иккинчи звонок урилганда чиқиб, учинчи классдан жой топиб ўтирди... Ҳалиги қўрқинч манзаралар... Бунда андан ҳам зиёда ҳукм сурмоқда эди... Бир мусулмон бириси билан уришиб бурни қонаган, бир мусулмонни поезд маъмурлари тутиб олиб урардилар... Муҳаммадёр чидаёлмади. Поезднинг ташқарисига чиқиб, тикка туриб станцияни томоша қила бошлади. Бир армани Кавказнинг қоронғу гўшаларидан келиб станцияда дўкон очиб бой бўлиб, икки ўғлини ҳукумат мактабларида тарбия қилмоқда... ва ерли мусулмонлар эса топган пулларини тўйга, жанозага сарф қилиб фақирликда, хорликда қолмоқда эдилар. Яна кўнгли бузилди. Яна диққатлик, оҳ... ўйга ботди... Бир вақт учунчи звонок ҳам урилди. XX асрнинг отсиз аробаси юраман деб бир қичқириб, илгарига қараб ҳаракат қила бошладди... Яъни Муҳаммадёр муқаддас ватанидан ажраб ёт элларга бориб, ёт бир маишатга қараб юрар эди. Учунчи вагонни ичига кириб, бир оз ул тараф, бул тарафга айланиб юрди. Боши тамом Туркистон ҳақида фикрлар, ўйлар ила тўлган эди... Бирдан бир овоз келди:

— Муҳаммадёр!

Қаради... Ўзига тарбияи баданиядан таълим берган ўрус офицери Пётр эди. Муҳаммадёр бориб кўришди. Ва офицерга:

— Қайга борасиз? — деди.

Офицер: — Мен бир аскарий иш билан иккинчи станцияда тушаман. Сиз қайга борасиз? — деб савол қилди. Муҳаммадёр бир оз ўйлаб тургандан сўнг:

— Ғурбатга!

— Нима учун?

— Уқимак... Уқимак... ўқимак учун,— деди...

Муҳаммадёрга «Отангиз саломатми?» деб офицер бир савол беришига қарши, Муҳаммадёр кўзларидан ёш оқизиб:

— Ўлди...— деб жавоб берди...

Бу сўзни эшитган офицер ҳам кўзларидан марҳаматли ёшларини оқизди. Муҳаммадёр офицердан бир «дурбин» сўраб олиб, ёлқутга чиқди. Ватанининг тупроғи устига сувларин сочиб, атрофларда ўлтирғон ерли мусулмонларнинг диққатини жалб қилиб юрмакда эди. Муҳаммадёр дурбин ила узоқдаги тоғларга қараб туриб, кўз ёшларини оқизиб тоғларга ва ўзининг орқасида қолган ватанга хитоб қилиб:

— «Эй, Чингиз ва Темур аскарларини кўрган қоп-қора тоғлар! Э, ватаним Туркистоннинг эски даврини кўрган тоғ боболар!

Чин айтинг! Бу йигирманчи аср маданиятини ҳам кўриб турибсиз!

Уч кунлик йўлни ўн соатда қилган бу йигирманчи аср маданиятининг айғирини кўриб, ватандошларим нимага оғизларини очиб қолдилар? Нимага бу маданиятга кирмоққа ўзлари ҳаракат қилмайдилар? Қачонгача икки филдиракли кўчаларга сиғмайдиган аробалар?..

Эй, ватандошларим! Қачонгача бу ғафлат? Нимага бунча ҳушёрмассизлар? Охир, сизлар ҳам одам-ку! Одамлардек ҳаракат қилингизлар! Кўз олдимизга келиб турган илм ва маърифат мевасидан фойдаланмасдан, нимага бу ишларга киришмайсизлар! Уйқудан кўз очинглар! Урининглар! Илм, маърифат ва ҳунар изланглар! Вақт етди, балки ўтди,— дер эди!

Кеч соат 7 да офицер ила Муҳаммадёр видолашди ва ўз жойига кириб уйқуға кетди.

Бир неча кундан сўнгра Муҳаммадёр ўзини Бокунинг катта станциясида кўрди. Қўлида тугун ва бошқа нарсалар бўлганлигидан тезлик ила поезддан

тушиб, бир аробага ўлтириб шаҳар ичига қараб юрди. Муслмон миллионерлари, муслмон бойлари, неча турки жамиятлари, боёрлари ва хайрия йўлига миллионлаб ионалари ила машҳур Боку шаҳри Муҳаммадёрға ажаб туюлур эди. Боқунинг биринчи газеталариндан бўлган ва бутун ислом шаҳарларига кетатурғон кундалик, ўн саҳифа «Кавказ» номли газета идорасига кирди, мудир ила кўришди. Мудирга ҳамма аҳволни очиқ тушинтирди. Мудир чорасига киришурман, деб жавоб берди. Муҳаммадёр шаҳарни кезмоқ учун идорадан чиқди. Кеч, бир миллионер тарафидан Шарқ усули маълуриясинда бино қилинган «Баҳри Ҳазар» номли номерда кўнди. Эрта бирлан машҳур бир китобхонадан бир нўмра «Кавказ» газетасин олди. Бош тарафида шу эълонни кўрди:

«Эълон: Жамияти хайрия, исломия тарафидан қўшнимиз бўлган Туркистондан илм излаб келган 14 ёшлик Муҳаммадёр исмли бир диндошимизни ҳукумат мактабларига бериб «Жамияти хайрия» ҳисобиға ўқитмоқчимиз. Шу тўғрида бу кун кеч соат етти яримда «Жамияти хайрия»да мажлис бўладур. Муҳтарам аъзоларнинг мазкур вақтда кеч қолмасдан ҳозир бўлмоқлари керақдур. Муҳаммадёр афанди ҳам ҳозир бўлсинлар.

Эҳтиром ила, жамият мудирини...»

Кеч соат етти яримда бироз аъзолар маслаҳат қилғонларидан Муҳаммадёрни олий таҳмимигача (жамият) ўз ҳисобиға ўқитмоққа қарор берди. Уқишни тамом қилгандан кейин икки йилгача Боку ва атроф қишлоқларда лекция ўқимак шарт қилинди. Эмди Муҳаммадёр, бахтиёр ўлмиш бахт қушини қўлина кўндирмиш эди.

Бу неча тортган машаққатларнинг мевасини бундан кейин билган эди. Қайси миллатина моли жони ила хизмат қилажак эди.

Ўз ватанидан ва ватандошларидан ёрдам кўрмаган Муҳаммадёр Боку ёшларининг ҳимматлари ила умидиға етушди. Яъни, шаҳар мактабига дохил ўлди... Демак, энг муқаддас амалиға — мақсадига етди... Энди оз бўлса ҳам ўзини хор қилган ватан ва ватандошларига хизмат қилажак эди... Муҳаммадёр ўз ватанини, ўз юртини ва ўз жойини тушунар ва йиғлар эди... Бир куни кеч, аср вақтинда «Шаҳар боғча»сиға кириб скамейкада ўлтириб газета кўрар эди... кўрдик:

«Туркистонда биринчи мартаба театру»

Ўқиб битурди-да, шодлиғиндан қайда ўтирганини унутиб, сакраға бошлади... Шул вақт ёниға Боку ёш муҳаррирлариндан бир дўсти келуб ўлтирди... Муҳаммадёрни сакраганини кўриб ҳайрон бўлди. Этагиндан тортиб, скамейкаға ўлтирғизуб,— Муҳаммадёр афанди! Нима бор, бу қадар севинч? — деди. Муҳаммадёр ёлғиз:

— Туркистонда биринчи м... м-м-м... м... маротаба тиё... т... т... т... тру — деди-да... қолди. Боқули муҳаррир бир оз ўлтируб қараса, кеч соат 12 бўлбдур. Боғчада ҳеч ким қолмаған. Муҳаммадёр туриб боғчадан чиқди. Имтиҳон вақти яқин бўлдиғидан Муҳаммадёр кеча ва кундуз ҳаракат билан чалишмоқда эди. Ниҳоят имтиҳон бўлиб ўтди. Муҳаммадёр биринчи бўлуб имтиҳон беруб чиқди... Муҳаммадёр кеча-кундуз тинмай ҳаракат қилғонликдан енгил бир хасталик арз бўла бошлади. Табиблар тавсияси ила «Боржўм» сувларига бориб, бир ой қадар даволатуб тузалиб қайтди.

Яна шул «Боку жамияти хайрияси»нинг ёрдами ила Муҳаммадёр Боку гимназиясиға кирди... Муҳаммадёр гимназияға киргандан кейин гимназия дарсларига шул қадар муҳаббат қўйдик, байрам кунларида ҳам чиқмас эди. Соат ўтди, кун ўтди... йил ўтди... Муҳаммадёрни гимназиядан ҳам чиқар вақти битди. Ниҳоят, имтиҳон ҳам бўлиб ўтди. Гимназия имтиҳонида ҳам Муҳаммадёр биринчи бўлиб олтин медал олди. Яна «Жамияти хайрия» ёрдами ва Боку бойларининг ҳимматлари ила Петроград дорилфунунининг тиб шўъбасига кирди. Муҳаммадёр дорилфунунга киргандан сўнг иккинчи йили ватани Туркистоннинг мадраса шогирдлари ҳаётиндан олиб «Умрлик шогирдлар» номли бир рўмон ёзди. Рўмоннинг 12 жузъи бўлиб, Туркистонда ҳануз мундоғ миллий маишатдан олинган катта рўмон чиқмаған эди. Ҳаттоки бу рўмон Петроградда мунташир рус журналларидан бирисида русча таржима этилиб босилди. Бу рўмон шундай моҳирона ёзилғон эдики, мадрасада қирқ, эллик йил турғонда ҳам мундоғ яхши ва шогирдларнинг мадрасада ўқимай самоварларда давр

сурганликларини ёзмок мумкин эмас эди. ¹ Дорилфунунни тамом қилиб чиқишига бир йил қолганда пойтахт чунончи Москва ва Петроғраддаги Туркистонли масковчи бойлар ҳаётиндан олиб, «Пойтахт меҳмонлари» номли бир театру китоби ёзди. Бу китобда илмсиз бойларнинг пойтахт номерларинда тил билмай, илм билмай ва ажнабийлар тарафиндан ўзлариға қилган ҳақоратлар фоят моҳирона суратда кўрсатилмиш эди. Бу китобни ҳам Муҳаммадёр ўзи русча таржима қилиб нашр қилди. Петроғрад театрулариндан бирисинда баъзи бир студент рафиқлари ила ўзининг маишатини таъмин қилмоқ учун саҳнаға қўйиб, китобда энг биринчи бўлган «Хўжа бин...» ролини Муҳаммадёр ўзи олиб, кўб олқишларға манзур бўлди. Бир театрудан расходдан ташқари ўз маишатиға сарф фойда бўлиб, 3000 сўм қадар қолди...

Ниҳоят имтиҳон вақти етиб, Петроғрад дорилфунунининг тиб шўъбасидан биринчи бўлиб имтиҳон бериб, дўхтирлик шаҳодатнома олди... Яна ватаниға қайтмади. Боқудаги ҳимматли бой ва ўзининг театрудан олдиғи пуллари ила бу Туркистонли шогирд Исвеч (Швецария) дорилфунунлариға тажриба учун югурди...

Петроғрад вокзалида кечки поезддан бутун мактаб орқадoshлари Муҳаммадёрни узатмоқдалар эди... Бир Туркистонли камбағал бола ҳаракат ва ғайрат орқасинда Русия мактабларин битириб, Оврупони энг олға кетган мамлакатларидан Исвечға ўқимоққа кетадур...

Мана, ғайрат самараси... мана, ғайрат меваси. Мана, ҳаракат гуллари... ибрат... ибрат... ибрат... Мана, «Жамияти хайрия» фойдаси, мана, иттифоқлик самараси, мана, бирлик меваси...

Бизнинг Туркистон боласи ниҳоят «маданият йўрғаси» ила Исвечнинг пойтахтиға бориб, дорилфунунни тиб шўъбасиға someъ ёзилди... Бечора шогирд 7 сана Исвечда очлик ва тўқлик билан сабру сабот ила югурди, ниҳоят Исвечдан ҳам қайтарға йўлга чиқиб Италия-Туркия, Румания-Булғория тупроқлари ила айланиб Одисаға, Одисадан тўғри Боқуға келди.

Боқу вокзалинда бутун Боқу ёш зиёлилари Муҳаммадёрни қарши олиб, ўзининг «маънавий отаси»никиға олиб бориб, тушушиб, Муҳаммадёрнинг шарафина 50—60 кишилик бир зиёфат беришдилар. Муҳаммадёр Боқуда очилган «Ислом тиб курси»да уч йил муаллимлик қилиб, ўз ватани Туркистонға қайтмоқчи бўлди... ва ондаги «маънавий отасин»дан рухсат олиб, жаҳолат дарёсинда суюна-суюна сузмоқда бўлган ватани Туркистонға қайтиб, қўлдан келган қадар хизмат қилмоққа маслаҳат сўради. Маънавий ота рухсат бериб, кеч пароход исколасида Боқу ёш зиёлилари узатмоқдалар эди. Маънавий ота устиға «Боқу ёдгори» ёзилган бир элтин соатни Муҳаммадёрға бериб, андаги зиёлиларға қарар бир қисқа нутқ ўқимишни Муҳаммадёрдан тилади... Муҳаммадёр пароход устидан туриб зиёли ёшларға хитоб қилиб қисқача бир нутқ ўқиди. Ҳозирун Муҳаммадёрни чапак овозлари олқишлаб, чечаклар ирғитмоқда бошладилар. Ниҳоят, пароход ҳуштак бериб, денгиз сувларини тўлқинлан-тириб, Туркистонға қараб юрди...

Муҳаммадёрнинг пароход устида зиёдиларға хитобан ўқиган нутқи:

— Эй, маънавий акаларим! Ва эй, маънавий оталарим!.. Мен бир фақир шогирд эдим, кенг Туркистоннинг энг қоронғу гўшасидан илм ва маърифат истаб шаҳрингизға келдим. Сиз ҳимматлиларнинг ҳиммати миллатпарвароналарингиз ила таҳсили илмни Русия дорилфунунларидан ўтуб Овруро дорилфунунларига қадар биткуздим. Ишта бу ҳаммаси «Жамияти хайрия» ва «Нашри мориф» жамиятларининг самарасидир. Мен ҳам ватанимға ёрдамим ила қўлларимни шимариб, жаҳолатда қолган қардошларингизни уйғотмоқ ва турғузмоққа ғайрат қиламан. Маънавий шахрим бўлган Боқу ва маънавий отаналарим бўлган сизларға самимий ташаккуримни арз айтиб ва жаҳолат дарёсининг аждаб балиқлари бўлган биз Туркистонлиларнинг уйғонмоғимиз ва йўл топмоғимизға ёрдамлашингизни ҳаммаларингиздан бажо этаман... (Сўзи шул ерга келганда пароход секин-секин кўзғалмоқда эди.) Хайр, борингиз соғўлунгиз оталарим, акаларим ва суюкли оғаларим,— деб нутқини битирди...

«Маданият балиғи» сувни ўртасидан ёруб, бир доҳини ва бир ходимни

¹ Ушбу рўмон ҳаёлий ва бир қадар фақат 12 жузъи бўлмасун ва олти жузъи бўлмасун, 3 жузъи қилиб бўлса ҳам шул исмда юқорида таъриф қилган руҳда бир рўмон ёзмакларини муҳаррирлардан ўтинаман. Худо муҳаррирларимизға ғайрат берсун! — муаллиф.

ватанига судраб олиб кетар эди. Ниҳоят, латиф ҳаволи баҳор фаслида дарахтлар чиқарган барглар каби кўм-кўк миллат дардида ё бирорта нозаниннинг ишқида ва ё бирорта хонимнинг чангалида эзилиб, юраклари қизил гул каби қонга тўлганларга энг биринчи тасалли берадирган ва онларга буюк руҳ ва умид берадирган тўлқинли денгиздан ваҳший (ёввойи) одам деган бир нарса яшаган ер юзига чиқди. «Маданият йўрға»сига минди, қани ҳалиги юмшоқ латиф ҳаволи денгизлар ва сувлар? Қани ҳалиги денгиз сувларин тўлқинлатиб юрадиган шамоллар? Қани 3—4 йил аввал Исвечда, Францияда, Италияда, хусусан Альп тоғларида кўринган латифликлар? Қани Альп тоғлари устида ишлаб топган пулига ва дунёсига тўй қилмай, улоқ чопдирмай, бачча ўйнамай, эшон, муллаларга ва қорни йўғонларга ялтираган тўнлар кийгазмай суюклу ўғлини ўқитган ва тарбия қилган Исвеч қишлоқлари, қани 7—8 қаватлик зийнатлик тоғлар ва қадрхоналар? Ҳозир онлар йўқ! Они ўрнига пастгина хашак ва лойдан ясалган бинолар ва онларда сағир бир ҳолда яшаган мусулмонлар! Топганин бачча, улоқ ва ичкиликка ҳам домла-эшон ва бойларга шалдиратиб тўн ва зарбофлар берган бойлар қўлинда қул ҳукминда бўлиб юрган ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар ва ҳаммаси мусулмонлар...

Оҳ!.. Оҳ! Оҳ!.. Бу разолат ва сафолатни ўз миллатида, ўз халқида кўриб; тараққий тамадинларини кўрмоқ кўпни билган, кўпни кўрган ва ҳамма нарсадан хабардор Муҳаммадёрга ғоят оғир туюлур эди. Баъзи вақтларда кўзидан ёшлар оқар эди. Унинг устига, вагон ичида пиш-пиш ухлаган ва билет йўқотиб кондухтурлардан таёқ еган бетартиб яна мусулмонлар эди... Ортиқ Муҳаммадёр сабр қилиб туролмади. Поезднинг балконида чиқиб узоқларда кўринган ҳайбатли, қоп-қора ва устларида кўм-кўк майсалар ўсиб чиққан тарихий тоғлар — ота-боболарини даврларинда онларга буюк қалъалик ҳукмини олган тоғлар, тепаликлар, баландликлар, сувлар, ўрмонлар, дарахтзор ва қумзорларни ялтираган кўзлари ила томоша қила бошлади... Чиройлик манзаралари, узоқ, буюк, яшил ва баланд-баланд тоғлари Исвечдан кам эмас эди. Наҳр-наҳр оқиб турган сувлари ва нима экса шуни олса бўладиган маҳсулдор тупроқлари ила Амриқодан ҳеч камлиги йўқ эди. Илмсиз бойлари, жоҳил «олим»лари, ёлғон эшонлари ва исрофни кони бўлуви ила ҳеч бир нарсага ўхшамас эди... Хитойлар ҳам бу даражада ялқов (хушёқмас) эмас эдилар!..

Халқ ўз фойдасин англаса, миллий мактаб ва мадрасалар очса, Оврупо дорилфунунларига болаларин юборса, дўхтур, адвокат, муҳаррир ва ҳунарманд, савдогарлар ва муҳандис (инженер)лар чиқса — буларнинг ҳар бири ўз вазибаларида туруб ишларин тартиби ила юрғузсалар ва халқимизнинг фойдасини кузатсалар, на қадар олий ва нақадар гўзал бўлур эди!.. деган ҳаёллар кўнглига келур эди. Фақат буларни бўлишига кўзи етмас эди. Чунки борган сари орқага қараб кетмоқдамиз... Тараққий асари ҳеч кўринмасдан бир тараққийга мингтадан тайёр турадир.

Йўқ, йўқ! Фақат Муҳаммадёрга ўхшаган зиёлилардан ҳар шаҳарда бирикки чиқа бошласа вужудга чиқар эди, деярга ҳам бўлур эди... Муҳаммадёрнинг ўз шаҳрига келгунча кўп фикрлар ила боши айланди...

Ўз шаҳрининг станциясига ҳам келиб тушди. Юриб-юриб, яна ўз ватани ва ўз жойига келди. Муҳаммадёр кетгандан бери ўз шаҳридан ҳам 5—10 зиёли ёшлар етишган эдилар. Муҳаммадёрни онлар кутиб олдилар. Аробага ўлтириб, эски шаҳарга тўғри юрабошладилар. Шаҳарнинг руслар турадирган қисминда ажаб даражада ўзгаришлар: янги-янги номерлар, боғлар, қоғчалар, магазинлар, театрулар, мактаблар, метропул; йўллар тош, кўчалар кенг, электрик фанорлар — Исвечга ўхшар эди!.. Фақат шаҳарнинг мусулмонлар турадирган қисми аввал қандай бўлса, яна шундай эрди. Яна хафалик... Муҳаммадёр ўз ҳовлисининг олдига келиб тушди. Ўз ҳовлисининг иморатларини Оврупо усулида солинган кўрди. Аввал иморатларни солувчи ва 225 сўмға 6 ойға Муҳаммадёрдан ижарага олувчи ўрус экан, кўриб Муҳаммадёр ўрусча ўзини танитди.

Ўрус Муҳаммадёрга қараб: — «Сиздан мен муни ижарага 6 ойга олдим. Олти ой ўтди ҳеч ким чиқмади, бир йил ўтди ҳеч ким чиқмади, учинчи йилда мен ушбу иморатни солдим. 5—10 минг сўм кетди. Фақат бундан уч йил аввал сарф қилган пулимни иморатингиздан чиқариб олдим. Уч йилдан бери уч минг сўмдан тўққиз минг сўм фойда қилдим. Жойингизни тезлик ила бўшатиб

бераман ҳам қўлингизга беш минг сўм пул бераман, қолганини афу эта-сиз»,— деди.

Муҳаммадёр: — «Агарда жойингиз бўлмаса ўтириб туринг. Менга ёлғиз шул жойдан икки адад хона берсангиз бўладир», деса ҳам ўрус: — «Меним бошқа яхши жойим бор, шунга кўчаман. Мен сизга 9 минг сўм қилган фойдани берсам ҳам бўлур эди, аммо тўрт минг сўм орада баъзи ислоҳларига кетди»,— деди.

Муҳаммадёр суюна-суюна ризо бўлди. Эртаси куни рус ҳовлисини бўша-тиб, беш минг сўм бериб кетди. Муҳаммадёр кенг жойда роҳат-роҳат тура бошлади. Остидаги магазинларни яна ижарага қўйиб, ҳукуматнинг рухсати ила юқори хонада бир хусусий шифохона очди. Бойлардан олиб, ҳеч нарсаи йўқ фақирларни пулсиз даволай бошлади. Ҳар кун 50—60 сўм дўхтирликдан хусу-си бор эди.

Бир қишлоқнинг бир еридан икки таноб келадирган боғча олғон эди. Муҳаммадёрнинг ғайрати ҳам худо берган бахти ила нафт (ёқиладирган ёғ) кони чиқди. Ҳозир Муҳаммадёрга миллионлар ила иш кўрурга тўғри келур эди. Бир тарафдан ўз ишларин йўлга қўюб, иккинчи тарафдан ёнига 5—10 миқ-дори зиёлилардан олиб, рухсатли «Жамияти хайрия» очди. «Жамияти хай-рия»га ўзи кўп ақча берди. Шаҳарда бир мусулмон қироатхонаси очилди. Шу йили Муҳаммадёр ҳафталик «Ватан» исмли бир расмли журнал ила «Хабар» исмли кундалик бир газета нашр этарга бошлади. Муҳаммадёр бир ҳунар мактаби очарга пешвозлар қилса ҳам кўп монетьлар чиқиб, они ўрнига ёзлик муаллимлар курси очилиб, ёз вақтида муаллимларга ҳар хил таълим йўллари, тарбия усуллари ҳақинда ўқитмоқдалар ва лексиялар бошланди. Шундоғ қилиб, кичкина бир шаҳарда «Маорифхона»лар кўпаймоқда ва бошқа ша-ҳарларга ўрнак бўлмоқда эди. Бутун-бутун турк-татар жаридаларинда Му-ҳаммадёр исми «Дўхтир ходими миллат Муҳаммадёр» аталмоқда эди.

1914 йил.

СЕНИ КЎП КЎРМАСУН

(Фарғона ҳаётидан)

— Ҳаҳ, тангримга шуқр, оҳ, ухлаб кетди! — деди ва эски тўшаклар орасида тўлиб-тошиб ухлаб ётқан боласиға она муҳаббати билан узоқ-узоқ тикилиб қарағандан кейин:

— Жиндак мизғиб олай,— деди ва бошини секингина болишқа қўйди.

* * *

Бу каттагина бир қишлоқда ўтиб ётқан бир рўзғор, у боласини ухлатган Хадичахон деган ёш бир жувон. Ухлаб ётқан бола бўлса, унинг кичик ўғли Исҳоқжон эди.

Исҳоқжоннинг отаси Розикжон ўша қишлоқлик бир деҳқон йигит бўлиб, тўрт-беш таноб ерига ўзи ишлаб, беш-олти йилдан бери шу рўзғорини ай-лантириб келар эди.

Рўзғор катта эмас: бир хотуни, бир онаси, икки ўғли ва бир ўзидан иборат кичкинагина бир йиғин эди.

Инқилобдан бир-икки йил бурун янги уйланган вақтларида рўзғори яхши, тинч, бир хилгина ўтиб турган эди. Инқилоб бўлиб, мана, ички урушлар бошла-ниб, юрт уруш майдониға айлангандан кейин талаға чиқиб деҳқончилик қилиш қийинлашиб, рўзғорни келдиратиб олиб бориш ҳам жуда оғир бўлиб қолди. Шундай бўлса ҳамки, ёш, ғайратлик, лекин ёшлиғидан бери тинчликни севиб катта бўлган Розикжон куч ва қувватини, ғайрат ва ҳаракатини бирга ўн ошириб, бир қарич тупроқ устида ишлади. Сўнг чоғларғача рўзғорини тебратиб келди.

Рўзғорнинг ички ҳожатлари учун иккита соғим сигир, битта қўшчи от

орттирди. Шундай қилиб, бу турмуш ўтган йили шу чоғларғача бир хилда давом этиб келди.

* * *

Бултур шу вақтларда Розикжон у... хуфтонғача таладан қайтмасдан, кечикиб қолди. Хадичахон замоннинг тинчсиз вақтларида эрининг кеч қолишидан кўрқса ҳам, «бугун ўроқни бўлса, нариги жўғари томонға сув боғламоқчи эди», деб шу билан ўзини юпатди.

Ярим кеча — саҳар бўлди. Розикдан хабар бўлмади. Хадичахон билан қари кампир оғир бир изтироб остиға тушган эдилар.

Эшикни қоқдилар.

Эшик очмоқ учун чиқиб кетган кампир: «Вой болам!»лаб йиғлаб кирди. Кўнгли бузулғон Хадичахон ирғиб ташқарига чиқиши билан уч эркакнинг қўллари устида қора қонға бўялиб ётқан Розикни кўрди!

Бир нафас тўхтади, на йиғи келди, на бошқа, бош қотди. Кейин ўликни бўйранинг устига қўйиб кетаёткан кишилардан:

— Вой, бу нима гап? — деб сўради.

Қишлоқ кишилари шошилмасдан, ҳовлиқмасдан, вазминлик билан:

— Келин, бу таладан келаётиб йўлда беклар отиб кетибдур,— деб жавоб бердилар...

* * *

Шунга бир йил бўлиб ўтди.

Розикжон эздан чиқаёзиб қолди. Хадичахон боласи Исҳоқни ухлатиб бўлиб, ўзи болишқа бошини қўйган вақтида Розикжон хаёлиға тушди. Ундан кейин ухлай олмай, узоқ-узоқ ўйланиб ётди.

Кун чиққан, тиглари панжара орқали чўзилиб уй ичига кирганлар эди. Ухлай олмади, боласига яна бир тикилиб олғач, бошиға калта камзулини ёпиб, тўппа-тўғри кўчага чиқди. Беш қадам юриб, чап қўлдағи тор кўча билан талаға чиқди. Талада ишлаб ётқан деҳқонларга қараб, Розикжонни тугалгина эсига солмоқчи эди.

Бу йил бир мунча ерга пахта экилган, ана шу Турдиали ўз ерида пахта чопиб турадур. Тутнинг тагига ўт ёқиб, кичкина човгунчани қайнатиб қўйган: тўнини тутқа илган...

Оҳ, агар шу Розикжон бўлса эди, чойдиш қўйиб чой дамлаб, зоғора нон билан олиб чиқар эди...

Кўнгли тўлди, кўзига хоҳлар-хоҳламас бир томчи ёш келди. Кўз ёшларини кир-моғор енги билан секингина артиб, яна уйга қайтди. Кўча тарафдаги эшикни очиб, ичкарига кириши билан кампир йўлиқиб:

— Собиржонни икки хурмача қатиқ бериб, шаҳарга юбордим: «Дарров сотиб, бир қадоқ-ярим қадоқ гўшт олиб кел!» — дедим, болам бечора кетди,— деди.

Келиннинг ақли талада, бир вақтлар талани яшнатқан Розикжонда эди. Англа-англамас бир аҳд билан, бўшангғина, эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Яхши қилибсиз,— деди.

Шу билан индамасдан уйга кириб кетди.

* * *

Пешин бўлди, кеч кирди. Собиржондан дарак бўлмади.

Кампир билан келин талвасаға тушдилар. Дарҳол қўни-қўшниға хабар бериб, қўшнининг катта ўғли Холматни отқа миндириб шаҳарга юбордилар. Холмат у кеча қайтмади.

У кечани кампир билан келин бир дўзах азобида ўтказдилар, чой ҳам ичмадилар, овқат ҳам емадилар.

Эртаси эрта билан Собиржоннинг ўлигини кўтариб Холмат келди.

Йиғи-сиғи орасида сўрағанларға Холмат йигит сира пинагини бузмасдан:

— Шаҳарда отиш бўлган экан... Уқ теккандур, ё арманлар отиб кетгандур,— деб жавоб берди...

* * *

Хадичахон 23 га қадам босқан. Локин ҳеч ким уни 23 да демайдур; билмаган кишилар уни қари жувон, 35 ларга кирган бир хотун дейдурлар. Унинг ақли, ҳуши ҳам жойида эмас, қишлоқ болалари: «Хади жинни» деб от қўйганлар. Мунинг аҳволини яхши билган кишиларнинг ҳамма вақт унга раҳмлари келадур, «бечора жувон» дейдурлар.

Бечора жувоннинг кичик ўғли Исҳоқжон ҳам касал. Мундай замонда табиб, дору дармон ҳам топилмайдур.

Бечора хотун безгак чангалида қалтираб ётқан боласини заҳарлик кўзёшлари тўқуб туриб, қуруб-қотиб кетган бағрига босадур-да:

— Битта-ю биттам, ёлғуз кўзичоғим, худойим сенигина кўп кўрмасин!...— дейдур. Ва тикилган, бўғулган нафаси билан узулуб-узулуб йиғлайдур...

1923 йил.

**Сирожиддин Аҳмад ва Улуғбек
ДОЛИМОВЛАР** нашрга тайёрладилар

МАДАГАСКАР МАҚОЛЛАРИ

Уят чехрани бузади.

Шаршара ёқасидаги қурбақа ҳадик ичра яшайди.

Тўқ қорин виждон азобини билмайди.

Тариқ сепилганда ҳам жўжалар аввалига кўрқиб, сўнг севинадилар.

Халқ бўлиб сувга кирсанг, тимсоҳлар ҳам кўрқади.

Эзгу иш чала бўлмайди.

Тошни биринчи бўлиб отма.

Қора сурилган билан одам ёмон бўлиб қолмайди, бол сурилган билан одам ширин бўлиб қолмайди, одамни қилган ишига қараб сийлайдилар.

Сузонғич бузоқни сигир яламайди.

Зулматни нур кесади, чуқур дарёни кема билан кечиш мумкин, чоҳдан зина ўйиб чиқса бўлади — қилган ёвузлигингни эса ҳеч нарса билан юволмайсан.

Ўзга қалбига зарба беришдан аввал ўз кўксингни уриб кўр.

Одил инсон маёққа ўхшайди: уни ҳамма кўриб туради.

Бир чимдим чанг бир кўза сувни булғайди.

Қобон бошини тикқан ерга оёғини ҳам тикади.

Уқ ҳам тошга тегса йўлини ўзгартиради.

Узинг ўтишга кўрққан кўприкни мақтама.

Кесмаган дарахтингни ўлчама.

Тимсоҳлар тишлашганда орага тушма.

Булоқбоши
*Турлок тоғлар иштиқболни,
Туркистон*

Ғарибликда

«Ғурбат аро ҳоли ёмондин-ёмон,
Ҳар на йўқ андин ёмон-андин ёмон».

НАВОИЙ

Ватан севгисига боғлиқ бир инсон,
Узга ерда бўлар экан унга зор.
Уз элинда тополмаса роҳатжон,
Ғариб бўлмай яна қандай чора бор?

«Уз элинда гадой бўлиб яшамок,
Узга элда шоҳ бўлмоқдан афзалдир».
Номус билмас ёт душманга қул бўлмоқ,
Ул дейилган гадойликдан баттардир.

Аждодингдан қолмиш миллий чалғулар,
Бу кун ёлғиз миллий куйни куйласа,
Эрксизликда ўргатилган «маддоҳлар»,
Уз оғзига эга бўлмай сўзласа,
Ғариб бўлмай яна қандай чора бор?

Айтолмасанг кўнглингдаги фикрингни,
Қилолмасанг эркинликда зикрингни,
Хунобликдан чиқмай доим бўғилсанг,
Буйруқ ила ё ўлтирсанг, ё турсанг,
Ғариб бўлмай яна қандай чора бор?

Эркин ўсиб мағрурланган инсонлар,
Қулдан баттар ҳақсизликда бўзласа,
Ичган қон-ла қоникмаган «қузғунлар»,
Бегуноҳлар қонин сўрмоқ кўзласа,
Ғариб бўлмай яна қандай чора бор?

Меҳнат қилган оч-яланғоч саргардон,
Хурриятга ташна бўлиб инграса,
Омборида сичқон тўла, йўқдир дон,
Гарчи тонгдан тунга қадар ишласа,
Ул ўлкада яна қандай роҳат бор?

Ҳақ ҳар жойда ўз қувватин сақласа,
Ул ўлкада зулм-қирғин ҳокимдир.
Четдан келган золим куч ҳоким бўлса,
Юрт эгаси қоронғуликда қулдир,
Ғариб бўлмай ўзга бир чора йўқдир!

Уксизланма, азиз халқим, гул ўлкам,
Ғарибларинг уну туну уйғоқдир.
Кўп яшамас зулм, қирғин ва мотам,
Озодлик-чун ташланган қадам ҳақдир,
Бу ғариблик кўпга чўзилмас чоғдир!

Гарчи зулм тушган бўлса бошингга,
Боғлиқ сенга борлиқ турклик ҳар замон.
Эришгунча сенинг хурриятингга,
Курашилур то қолгунча томчи қон,
Порлоқ топар истиқлолинг Туркистон!

Ватанга салом

Салом йўллабсан, меҳрибон Ватан,
Ўз фарзандингга марҳамат этиб.
Сен ҳам қабул эт, кўп салом мендан,
Умидим тегсин, мактубим етиб.

Салом мактубинг, эй азиз Ватан,
Шодликларга фарқ этди мени.
Меҳр-шафқатинг, уйғотиб руҳан,
Яна мингларча севдирди сени.
Жон фидо бўлсин саодатинг-чун,
Фикри-хаёлим сендадир ҳар кун.

Биз кўрдик, кўп кезиб, сендан ҳам ўзга
Улкалар бор буюк, қомати чаман.
Аммо, ҳеч биттаси ўхшамас сенга,
Тортолмас сен каби ўзига томон.
Сенга, эй она юрт, соғинчли салом,
Севган-севилган қалблардан салом!

САЛОМНОМА

Ассалому алайкум, севги-садоқат билан боғлиқ бўлганимиз она Ватанимиз — Туркистон!

Ассалому алайкум, заҳматкаш ва жафокаш меҳрибон халқимиз!

Ассалому алайкум, азиз хешу ақраболаримиз!

Оналар-оталар, ака-ука, опа-сингиллар ва таниш, таниш бўлмаган ёру дўстлар!

Сиз қадрдонларга, Амриқо Қўшма Штатларида яшовчи юртдошларингиз бу алангали саломни йўллайди.

Оллоҳга шукрлар бўлсинки, сўнги йилларда, ташқи, бегона юртларда яшаб келаётган бизлар учун, ўз халқимиз, ақраболаримиз билан алоқа қилишга ва бориш-келиш қилиш учун анча енгилликлар яратилган бўлди. Бизлар, йиллар давомида, бу каби имкониятларга эришмак орзусида келмакда эдик. Ўз туғишган қавм-қариндошларимиз билан дийдор кўришмакка ҳаддан зиёд ташна эдик. Бу кунларда, гарчи, ҳали ҳам анча қийинчиликлар ва тўсқинликлар орқали, яъни Сизлар мамлакатдан чиқиш учун, руҳсат олиш учун ҳужжатларни

Осмонингда мангу қуёш яралган,
Аммо қора булут қўймас нур сенга.
Нур ташнаси бизлар, ҳар ён тарқалган,
Тонгга йўл очмоқ-чун бергин куч менга.
Улуғликда ҳеч юрт йўқдир сенга тенг,
Қалбинг осмон каби ёруғ, тоза, кенг.

Ёш қалбимда хотиранг зўр, завқинг зўр,
Сенга фарзанд бўлиш билан мен мағрур.
Мўъжизали сутинг билан етишдим,
Сенинг учун ишда, курашда пишдим.
Илҳомимга ёлғиз қайноқ сен, Ватан,
Сенинг учун фидо бўлсин жону тан!

Халқим қалбига узилмас, чамбарчас
Боғланган мендаги соғлом миллий қалб.
Боқсам ҳуснингга хаёлан бир нафас,
Кулар чехралар, туташар лабга-лаб.
Ширин сўз, ғуборсиз лабларга салом,
Муҳаббат ғазнаси, қалбларга салом!

Фарҳоддин мерос турғунлик бизга,
Кирилмас ҳеч қачон нотўғри изга.
Биргина йўлимиз қаралган сенга,
Фақат сен ўхшайсан биз-чун чаманга.
Чаманзор — бутазор сен улуғ юртда,
Турғунлик, фарзандлик қалби-ла салом!

тўғрилаш ва билет олиш каби ишларда кўп оворагарчиликларингиз ойларча чўзилаётган ва анча қимматга тушаётган бўлса-да, ақраболаримиз, бизларнинг ёнимизга келишга эришмакдаларки, бу эса бизларнинг кўпдан қилиб келаётган орзумизга етказган бўлмоқда.

Эндиликда, биз ўз қариндошларимиз билан дийдор кўришмакка эришмак-дамизки, бу билан бизлар кўп қувонмоқдамиз.

Бу алоқа бўлғуси, орамиздаги борди-келди, бундан буён ҳам қалинлашиб боришини, бу йўлда енгилликлар туғилиб, тез-тез кўришиб туришликни ва ҳатто, орамизда қудачилик боғишларини юзага келишини ва ёшларимизни Оврупа ва Амриқо каби ташқи юртларнинг ўрта ва олий ўқув юртларида таҳсил кўриш имкониятларига эришмагини умид қиламиз. Бу умидларга ҳам иншоллоҳ эришажакмиз, деган ишончдамиз. Соғинчли саломлар йўллаб, яхши ниятларимиз билан Сизларга боғланиб қоламиз. Оллоҳ ниятимизга етказсин!

БУЛОҚБОШИ

Эслатма: Бу саломнома 1991 йил январь ойининг охирида ёзиб олинган.

Эй, қомати улуғ сер тоғли, юртим,
Кенг кўкрагинг-ла гердайишинг боп.
Сенинг бахтинг-чун кураш ўғитим
Ва бурчни бажармак бизларга савоб.
Сенинг хушторинг, вафодорингдан,
Оташин салом, самимий салом!

Ҳур юртимда яшнаса тамоми танам,
Тер тўкиб меҳнат-ла сени гуллатсам,
Бахт дунёсига ғарк бўлиб шул дам,
Нурли юзларингга суқланиб боқсам.
Эй меҳрибон юртим, сенга бахт тилаб,
Дардингда куйгувчи ўғлингдан салом!

Йўллар йироқдир, яқиндир кўнгил,
Туғилиб ўсганим Бош Булоқ жоно.
Ғурурим сенсан, буни яхши бил,
Номингни ташурман, ўзим-ла ҳамон.
Сувингдан ичмак-чун чексиз чўлладим,
Соғиниб-соғиниб салом йўлладим.

Улуғвор Туркистон, суюк онажон,
Чинликни мен сенга қилайин баён.
Мен каби ўғлинг кўп, сени севганлар,
Барчаси бирдан-бир шул сўзни дерлар:
— Бизлар гарчи сендан бўлсак-да узок,
Чин қалбимиз сенга боғланган бироқ!

Сен етказдинг барчамизни вояга,
Содиқмиз биз доим миллий ғояга.
Қайғу-ҳасрат гарчи бўлса бизга ёр,
Аммо, бизда ўзинг берган чидам бор.
Ҳар қадамда Ватан ишқидир сардор,
Бунинг билан биз қилармиз ифтихор.
Мукофотинг учун қўллуқ, онажон,
Биз сенгадир, сен бизгадир меҳрибон!

Яна:

Тонг йўли очиб, сени ёритсак,
Кенг бағрингда яйраб ўсасак, етишсак.
Шиоримиз барчага бўлсин баён,
Курашурмиз ҳур бўлгунча Туркистон!

Мана:

Аҳди-паймон шулдир, кўз нури онам,
Барча фарзандингдан сенга кўп салом!

Гуллар маконига

Усиб, боғингда порлаб очиларди кўп чаман гуллар,
Гулу бўстон жамолингни севиб сайрарди булбуллар.

Эдинг сен боғу гулзор, ҳам мисоли жаннати дунё,
Ки, ҳатто ошиқинг бўлди куши жаннат-хурилиқо.

Келиб қайси томондан қоплади чангал солиб зоғу,
Оқизди нурли ҳуснингдан қизил қон, додлатиб ох, у.

Табассум-ла тўлиқ ҳуснинг бўлиб маъюс ва паришон,
Қилурсан илтижо ҳар дам боқиб нурли куёш томон.

Ғасл қиш қаҳри-заҳри-ла, этса гарчи қилиб вайрон,
Келур албат Қуёшли кун, қилур вайронни гулистон.

Биёбоннинг вакили-зоғулар шунда топар охир,
Сувингдан, гул бўйингдан ҳамма шодлик-ла қониб тотир.

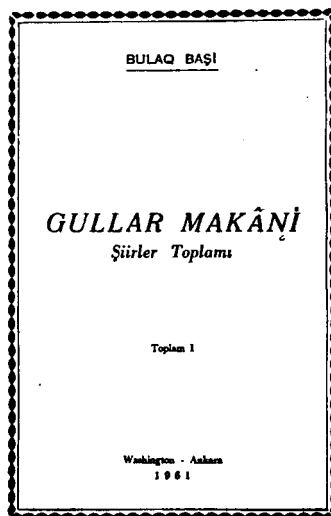
Сурилсин ул гармселлар, совуқлар Шарқ қуёши-ла,
Фазилат қайта тиклансин муҳаббат-севги рўҳи-ла.

Очилсин лолалар, гуллар яна фасли баҳор бўлсин,
Ҳаётимнинг ўчоғи — Юрт, яна гул-сабзазор бўлсин.

Бу дунё жаннати сенда халойиқ яйрасин, кулсин,
Саодат кўйнида ҳар ким ҳаёт давронини сурсин.

Қўшиқчи юртдошга

Ватандан куй тинглаганда
Овозингни эшитсам мен,
Узоқдан нолалар қилдинг.
Ватан дардингда куйган бул
Юракка бир мадор илдинг.
Бутун жисмимни эзган кўп
Дард-заққумларни сен тердинг.
Жасорат бахш этиб менга,
Ватан сенга боқар дердинг.
Куйларинг бир наштәрсимон
Оҳ... кўксимга кириб борди.
Жафо ичра бўғилган бул
Муҳаббат сандиғин ёрди.
Куйладинг, куйлар гўзалдир,
Сўйлади юртим тилиндан.
Қайда бўлсам англайдурман,
Чунки, мен ҳам Турк элиндан.
Довонларни ошиб келган
Овозинг менга хуш ёқди.
Гадойлашган кўнгилларга
Ватан гавҳарларин тақди.

Ушбу шеърларни шоирнинг ўғли — Али Шермат 1961 йил Вашингтон — Анқарада чоп этилган Булоқбошининг «Гуллар макони» китобидан олиб, бизга тавсия этди.

СЎНГ СЎЗ

Булоқбоши ҳозир Амрикода яшаб, ижод қиладилар. Булоқбоши (Эргаш Шермат) 1910 йилда Андижон вилоятининг Булоқбоши туманидаги Чақар қишлоғида деҳқон оиласида туғилганлар. Ота-онадан жуда эрта бўлганлар. Бу ҳақда таржимаи ҳолларида шундай қайд келтирилади: «1925 йилда ота-онам ўлиб, олтита ўғил-қиз етим қолдик. Отамдан қолган 6 танобга етар-етмас бўлган мулк саккиз киши орасида бўлиши, бизни

тарбия эткучи акаларимнинг иктисодий томондан сикилиши, менга катта таъсир этганлигидан, акаларим қўлидан чиқиб, Алихонов деган бир фирка аъзосининг қўлида тарбия ола бошладим». Хасанбой ота Алихонов ўша замоннинг илғор фикрли, одамшаванда, пешкадам зиёлиларидан бўлган. (Бу ҳурматли кекса отахон ҳозир Булокбошида истикомат қиладилар). Булокбошининг вояга етишида Алихоновнинг хиссаси катта бўлган.

Булокбоши дастлабки таҳсилни эски мактабда оладилар. Хат-саводларини яхши чиқаргач, корилик таълимини ҳам ўзлаштирадилар. Ислоҳ маданиятини чуқур ўрганиш баробарида, тарғиб ва ташвиқ этишга киришадилар.

Аммо, давр такозоси, унинг тез суръатлар билан ўзгариши, ижтимоий муҳитнинг чаппасига айланиб бориши, анъанавий билимлар, Ислоҳ динига беҳурматлик бошланиши Булокбошини ўйлантириб қўяди. Келгуси хаёти хақида чуқурроқ фикр қилишга ундайди.

1926 йили Тошкентга бориб Ўзбек билим юртига кириб ўқийдилар. Уни тугатиб шаҳарнинг иккинчи босқич 77-мактабда ўқитувчилик ва илмий мудирлик вазифаларида ишлайдилар. 1931 йилдан бошлаб Тошкент юридик олий илмгоҳида таҳсил оладилар. Илмгоҳ маъмурияти аспирантурага тавсия этади.

Ўқиш баробарида, ўқитувчилик қиладилар, рўзнома ва ойномаларда мухбирлик фаолиятини кўрсатадилар. Жумладан, Биринчи Давлат театршуно техникумида дарс берадилар, 4—тери заводида, «Ильич» номли заводда ташвиқотчи бўлиб, «Қизил Ўзбекистон», «Қамбағал дехқон», «Еш ленинчи», «Ишчи», «Қизил юлдуз», «Мухбирлар йўлдоши» каби рўзномаларда ва «Муштум», «Коммунист» сингари ойномаларда мақолалар билан фаол қатнашиб турадилар. Орада рус тилини мукамал ўрганиб оладилар. Немис тилини жиддий ўрганишга киришадилар. (Онамнинг эслашларича, немис тили ўқитувчиси, аспирантурада ўқиш вақтларида, дарсга келмаган кунлари ўтган мавзунини такрорлаш йўсинини адамга ишониб кетар экан).

1936 йили аспирантурани битиргач, граждан ҳуқуқшунослик кафедрасига доцент лавозимига тайинландилар ва ҳуқуқшунослик куллийетида декан вазифаларида ишлайдилар.

Жумҳурият раҳбарияти Булокбошини 1939 йили Тошкент вилояти бўйича адлия бошқармасининг бошлиғи қилиб тасдиқлайди.

Оилавий архивни титкилаб туриб битта ҳужжатга рўпара келдик. Ўша йиллари камаш-қамашлар натижасида Тошкент ва унинг атрофида жойлашган турмалар маҳбуслар билан тўлиб кетган экан. Турмаларни қамалганлардан бирмунча бўлса-да холи қилиш ҳақида СССР НКВДсидан кўрсатма келган экан. Шу ишнинг қандай бажарилганини текшириш адамга топширилган. Шу кўрсатмани муштарийлар эътиборига ҳавола қилмоқчимиз.

Вузга ёндош профеталар, илғорлар!
Продолжаем наш путь, создавая свет!

Ozbekstan Kommunist (bolşevik) lar Partijasining Markazij Komiteti
Коммунистическая Партия (большевиков) Узбекистана

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

Ташкент, Гоголь кочаси, 70 г. Ташкент, Гоголевская, 70.

УДОСТОВЕРЕНИЕ.

Выдано товарищу Ильичеву

в том, что ему поручается произвести проведению выполнения указания главного начальника тюремного управления НКВД СССР о разгрузке тюрем. Срок исполнения к 23/III-39.

ЗАМ. ЗАВ. ОТДЕЛ. КАДРОВ
ЦК КП(б)Уз.

(МАНСУРОВ)

1940 йили февраль ойининг учинчи кунини Кизил Армия сафига чакириладилар. Украинанинг Бела церковь шаҳари ёнида хизматда бўлганлар. Хизмат муддатлари тугашига бир неча ой қолганда, Иккинчи жаҳон уруши бошланиб қолади. Урушнинг биринчи зарбалари уларнинг ҳарбий қисмларига тўғри келади. Қўнчилик ҳалок бўлади. Омон қолган аскарлар қишлоқларга тарқаб кетишади. Адам бир неча фурсат бир украиннинг хонадониде жон сақлайдилар. Қишлоқларни ишғол қилган немис-фашистлари шундай

буйрук беради: «... Кимнинг хонадониди қизил аскар яширинган бўлса, оиласи ўлим жазосига ҳукм қилинади».

Уруш тугагунча Булокбоши немис-фашист концлагерининг даҳшатларини ўз бошидан кечирди.

Галабадан сўнг, кўп юртдошларимиз каби, Ватанга қайтиш чорасини тополмадилар. Сталиннинг очикдан-очик: «Биз асирларни танитаймиз ва бунинг учун уларга ёрдам бера олмаймиз» — деган гаплари, ёки «Совет асирлари қаерда ва қачон тугилса, ўша ерда йўқ этилсин», деган 270-сонли буйруғи йўлларни тўсиб қўйган эди.

...Қайта қуриш, ошкоралик шарофати билан чет элларга борди-келдилар кучайгандан кейин, дўст-ёронларимиз Амрикодан хушхабар олиб келишди. Синик бағримиз бутун бўлди. Ниҳоят, биринчи мактубларини эллик йилдан кейин олишга муяссар бўлдик.

«Азиз ва қалбимнинг суянчиги, кўзимнинг нури ўғлим Алфред. Сени ва синглинг Дилбарни топиб олганим, мени қайтадан дунёга келтиргандай бўлди. Оллоҳ раҳмат этгур онанг ажойиб, меҳрибон, тоза қалбли инсон эди. Мен у меҳрибонимни ва сен ҳамда синглингни ҳеч бир вақт унутмаган ҳолда, қалбимда сақлаб келдим. Не қилайинки, замоннинг ҳукми бизларни ярим асрдан ортик, бир-биримиздан жудолик ичида айрилиқда руҳий азоб-изтироб чекдириб келди...»

Эндиги бирдан-бир орзуим, сизларни бир кўриб дунёдан ўтсам, майли, демакдан иборатдир.

Сени, келинимни, невараларимни, бағримга босиб, юзларингдан ғойибона ўпиб қолувчи аданг, ойинг ва синглинг Дилбар.

Саломлар. 29 июнь 1990 йил»

Мустақиллик шабадаси эсиши билан, ҳақиқат юзага чиқди. Ҳақиқатга тикка қарайдиган вақт келди. Ўсиб келаётган ёш авлод олдида, келгуси наслар олдида ўз айбимизни ювишимиз керак.

«... Мен сизларни сўнгги бир неча йиллар давомида топмоқ ҳаракатини қилиб келдим. Бахтга қарши менинг бутун ҳаракатларим натижа бермай келмакда эди.

Шунинг учун ҳам сизларни топилишингиз менинг бу йилимни энг бахтли йилга айлантди. Эндиги орзуим сизлар билан дийдор кўришмакка қаратилгандир...

... Бундан ташқари, она Ватанни зиёрат этмак, айниқса, меҳрибон, жаннатмакон, биз учун улуг инсон онангнинг қабрига бориб бош эгмак, чечак ўтқизмак, кўз ёшим билан ул чечакка сув бермак, Оллоҳ таоладан қисматимизга кечирим сўраб дуои фотиҳа қилмак энг олий ниятимдир.

Сизларга бир неча бор хат ёзмоқ ва ҳатто, ёнларингизга шошқинлик ила бормоқ ниятида ҳам бўлдим. Аммо, қайтиб борган вақтимда, сизлар билан дийдор кўришмак имкони берилмаслигига ва хат ёзган вақтимда ва сизлар ила алоқага киришгундай бўлсам, сизларни мушкул вазиятга дучор бўлиб қолажак эканликларингизни кўз олдимга келтириб туриб тишни-тишга қўйиб, руҳий изтироблар, қалбдан қон йиғлашлар азобини тортиб бўлса-да, жим туришга мажбур бўлдим. Мен баъзи бировлар каби буқаламун бўл-лолмадим, виждонпурушлик йўлига киролмадим. Қанчалик оғирликларни, жабр-ситамларни чидам билан тортиб бўлса-да, кирганим ҳақ йўлда давом этиб бордим. Мана бугун энди, у йўл, ҳақ йўли эканлигини исботламакда.

... Яқин орада дийдор кўришмак ишончига ва сизларга чексиз севги ҳам соғинчлар ичида боғланиб қолувчи Сенинг аданг.

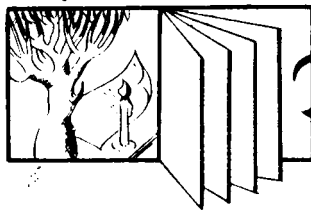
5 октябрь 1990 йил».

Жумҳуриятимизнинг миллий истиқлолга ўтиши, нафақат бизнинг ҳаётимизга, балки бутун дунёга тарқалиб кетган ватандошларимиз ҳаётига ҳам иқбол ёғдуларини сочди. Чунки, инсон ер юзининг қайси бир бурчида яшамасин, Ватан биттадир.

Яхши ниятли кишиларга эришмоғимиз, уларнинг хайр-саховатли ишларидан баҳраманд бўлмоғимиз, биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Қўлга киритилган Эрк, Буюк саодат Туркистонда киндик қони тўқилган барча инсонларга насиб этсин.

Али ШЕРМАТ

Ўиллар, боқедлар, ҳужжатлар

Нуриддин Муҳитдинов

УСМОН ЮСУПОВ

Кўплар Усмон Юсуповнинг миллати ва ижтимоий келиб чиқиши билан қизиқишади. Унинг онаси Ойнисо опа — ўзбек, тошлоқлик ҳунарманд-тўқувчининг қизи бўлган. Отаси Юсуф ака эса — тожик, Каптархонадаги вақф ерда батрақлик қилган. Усмон Юсупов 1900 йилда туғилган. Ота-онаси фарзандимиз халифа Усмондай ақлли, доно бўлсин, оиламизга бахт ва фаровонлик келтирсин, деган яхши ният билан унга Усмон-жон деб исм қўйишди.

Юсуф ака 1916 йилда оиласи билан Қовунчига (ҳозирги Янгийўл шаҳри) кўчиб келади. Усмон шу ердаги пахта заводида оддий ишчи бўлиб ишлай бошлайди.

1923 йилда Усмон Анастасия Большаковага уйланди. Икки йилдан кейин оила ўғил кўриб, исмини Асқар (Леонид) қўйди. Лекин Усмон билан Анастасиянинг турмушлари бўлмади. Асқар яқинда Москвада вафот этди. У тарих фанлари доктори, СССР Фанлар академияси тарих институтининг профессори эди.

1929 йилда Усмон украин қизи, комсомол фаоли Юлия Степаненкога уйланиб, умрининг охиригача у билан бирга яшади. Эр-хотин беш фарзанд кўришди. Ҳозир халқ ҳўжалигининг турли соҳаларида меҳнат қилаётган бу фарзандларининг томирида ўзбек, тожик ва украин халқларининг қони бор.

Усмон Юсупов ҳаёти мобайнида амалга оширган энг сўнгги тадбир агросаноат комбинатининг директори сифатида Ўзбекистонда ўтган белорус адабиёти ва санъати ўн кунлигида қатнашган Белоруссия делегациясини 1966 йил 24 апрелда қабул қилгани бўлди. Маълум бўлишича, делегация аъзоларидан тўрт киши уруш йиллари Тошкентга эвакуация қилинган бўлиб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг ўша пайтдаги биринчи котибини яхши билишар экан. Меҳмонлар Халқободдаги боғда кун бўйи бўлишиб, ўйнаб-кулиб, дам олиб кетишди.

Икки кундан кейин юқоридан бир дўкай қўнғироқ қилиб, Усмон Юсупов шаънига ҳақоратомуз сўзлар айтди. У қаттиқ изтиробга тушиб, кечаси билан ухлай олмади. 26 апрель куни кечқурун инсульт бошланиб, ўнг қўли ва оёғи шол бўлиб, тилдан қолди. Тўшакда ўн кун қимирлай олмай ётди. Шифокорлар, хотини ва фарзандлари бутун чораларни кўришганига, беморнинг ўзи ҳам ҳаракат қилганига қарамай, қўл-оёғини қисман бўлса-да қимирлата олиш, сўзлаш қобилиятини бироз бўлса-да тиклаш имкониёти бўлмади.

Тошкентдаги зилзила муносабати билан 27 апрелда Л. И. Брежнев ва А. Н. Косигин Ўзбекистон пойтахтига келишди. Ушанда улар Мирзачўлдаги янги давлат ҳўжаликларида ҳам бўлишиб, Усмон Юсуповнинг ҳовлиси ёнидан ўтиб кетишган эди. Лекин ўзлари яхши билган, ёнма-ён ишлашган, партия Марказий Қўмитаси аъзоси, СССР Олий Кенгаши депутати, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби бўлган Усмон Юсуповнинг олдига бирров кириб, ҳолидан хабар олишни, кўнглини кўтаришни, қандай ёрдам керак, деб сўрашни лозим топишмади.

6 майда — Усмон ака кўз имоси ва сўғлом қўли билан бутун оила аъзоларининг тўпланишини илтимос қилди. Уларнинг ҳаммаси каравот атрофига келиб ўтиришганда, бутун кучи, иродасини ишга солиб, гапиришга ҳаракат қилди, лекин бир оғиз ҳам сўз айтолмади. Шундан кейин у чап қўлини кўтарди-да, бармоқларини жамлаб мушт қилиб, ҳаммага кўрсатди — бу унинг, бир бўлиб, ҳамжиҳатлик билан яшанглар, дегани эди... Кейин панжасини ёйиб, юзига аста фотиҳа тортди — бу унинг, мен тамом бўлдим, ҳаётдан кетаяпман, дегани эди... У юзидан кафтини олганида болалари ҳўнграб йиғлаб юборишди...

Бир кундан кейин, 1966 йил 7 май соат 11.30 да Усмон Юсупов ҳаёт билан видолашди.

Куннинг иккинчи ярмида Янгийўлга Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси бюросининг Ш. Р. Рашидов бошлиқ аъзолари келишиб, марҳумнинг оила аъзоларига таъзия билдиришди. Юлия Леонидовна, Усмон Юсупович ётиб қолишидан бир неча кун аввал соғлиги ёмонлашаётганлигини олдиндан сезиб, Ўзбекистон раҳбарларига охириги илтимосимни етказгин: мени Кафанов майдонига, узоқ вақт бирга ишлашган дўстларим — Йўлдош Охунбобоев, Собир Раҳимов, Сергей Емцов, Ҳамид Олимжон, Абрам Бродскийнинг ёнига дафн этишсин, деб илтимос қилганлигини айтди. Бироқ раҳбарлар ўзаро маслаҳатлашиб, бу мумкин эмаслигини, уни таниқли кишилар ётган Чиғатой қабристонига дафн этиш мақсадга мувофиқлигини маълум қилишди.

8 май куни эрталаб дафн комиссиясининг аъзолари келишди. Юлия Леонидовна кўзида ёш билан яна уларга мурожаат этиб, эрининг сўнгги илтимоси ҳақида гапирди. Яна рад жавобини олди. Шундан кейин у бошқа хонага кириб, болаларини йиғди ва оталарининг сўнгги васиятини жумҳурият раҳбарларига етказганлигини, лекин улар бу ишга рози бўлмаганликларини айтди. «Улар отангизни Кафанов майдонига дафн этилишига эътироз билдиришаяпти, Чиғатой қабристонини таклиф қилишаяпти,— деди она.— Унинг сўнгги илтимосини бажаролмаганимдан виждоним қийналаяпти. Нима қилсам экан?» Ўғил ва қизлар йиғлаб, оналарини рози бўлишга кўндиришди.

Тобутни Тошкентга олиб келиб, хайрлашиш учун «Баҳор» концерт залига қўйишди. Чиғатой (ҳозир Фаробий) қабристонига, Ҳамроқул Турсунқулов билан ёнма-ён дафн қилишди...

* * *

Усмон аканинг 66 йиллик ҳаёти қандай ўтди? У нималарни қилишга улгурдию, нималарга улгурмади, қандай ютуқларга эришдию, қандай хатоликларга йўл қўйди? Тарихга қандай инсон бўлиб кирди? Бу ҳақда кўп кишилар ёзган ва гапирган.

Мен ҳам Усмон Юсуповни жуда яхши билардим. Менга партия ишига йўлланма

берган шу киши бўлади. Биз у билан узоқ вақт бирга ишлашдик ва сўнги кунгача дўстона муносабатда бўлиб келдик. Шу боисдан унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида бир-икки оғиз сўз айтишни ўзим учун ҳам қарз, ҳам фарз бўлган инсоний бурчим, деб биламан.

Усмон Юсупович билан мен биринчи марта 1939 йилда Ўзбекистон комсомолининг Тошкентда бўлиб ўтган съездида сўзлашганман. У мажлислар орасидаги танаффусда вилоятларнинг вакиллари билан суҳбатлашди.

Уша пайтда мен Москвадаги савдо институтини битириб келиб, Бухоро вилоят матлубот уюшмасининг кадрлар бўлими бошлигининг ўринбосари ҳамда ўқув комбинати мудирини бўлиб ишлардим. Бундан ташқари, вилоят партия кўмитасининг штатсиз лектори эдим. Бухоро вилоят комсомол конференциясида жумҳурият комсомоли съездига делегат этиб сайлангандим.

Усмон Юсупович Бухородан келган делегатлар билан учрашувда жойлардаги ишнинг аҳволи билан қизиқди, олдинда турган долзарб вазифалар ҳақида гапириб, масъахатлар берди.

Ташкилий масалалар кўрилаётганда, у делегацияларнинг раҳбарларини номзодларни муҳокама қилиш учун чақирди. Съездда бир нотиқ Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Кўмитаси биринчи котиби Фотима Йўлдошбоевани танқид қилиб, уни ижтимоий келиб чиқишини яширган, отаси катта бой бўлган, деб айблади.

Делегациялар раҳбарлари билан учрашувда у кўзига ёш олиб, отам оддий деҳқон бўлган, мен уч ёшлигимда вафот этиб кетган, деб ишонтиришга ҳаракат қилди. Биз, бир неча киши уни қўллаб-қувватлаб, номзоди қўйилишини таклиф этдик. Усмон ака бу таклифга мойиллик билдирди. Лекин қарши кишилар ўз сўзларида қаттиқ туриб, Йўлдошбоеванинг номзодини кўрсатмасликни талаб қилишди. Уша пайтдаги вазиятни ҳисобга олиб, кўпчилик бу таклифга рози бўлди. Текширувда эса Фотима Йўлдошбоева тўғри гапирганлиги маълум бўлди. Шундан кейин бу аёл Кўқон шаҳар партия кўмитасининг биринчи котиби, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг тарғибот бўйича котиби лавозимларида ишлади.

Фотима Ҳамидуллаевна Йўлдошбоева Фафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Олимжон ва бошқалар қатори ўзбек халқининг Улуғ Ватан уруши фронтларидаги ўзбекистонлик жангчиларга ёзган ва икки миллиондан ортиқ киши имзо чеккан, урушнинг энг оғир кунларида оддий аскар ва офицерларнинг руҳи ва жанговарлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга бўлган машҳур мактубнинг муаллифларидан саналади. Бундан ташқари, Ф. Йўлдошбоева 1943 йилда жангчиларга совға-салом элган Ўзбекистон делегацияси таркибига фронтга борган. Урушдан кейинги йилларда эса илмий-педагогик фаолият билан шуғулланиб, Совет-Афғон муносабатлари тарихи мавзуида номзодлик диссертацияси ёқлади. Тошкент чет тиллар институтининг ректори, Тошкент Давлат дорилфунуни шарқ факультети энг янги тарих кафедраси доценти бўлиб ишлаб, 1983 йилда 72 ёшида вафот этди.

Ўзбекистон комсомоли съезди тугагач, биз иш жойларимизга жўнаб кетдик. Ордан кўп вақт ўтмай, ўша йилнинг ноябрь ойида Бухоро вилоят партия кўмитасининг биринчи котиби Халил Турдиев комсомол фаоллари бўлган бизлардан ўн беш нафаримизни ҳузурига таклиф қилди. У халқаро аҳвол мураккаблиги, чегараларимизда вазият кескинлашаётганлиги, ҳарбий қисмлардаги оммавий-сиёсий ишларга кўнгилли равишда комсомол фаолларидан бир нечасини юбориш мақсадга мувофиқлиги ҳақида гапирди. Биз, бир неча йигит ўша ернинг ўзида ҳарбий хизматга бориш ҳақида ариза ёздик. Ҳарбий хизматга Бухородан 1939 йилнинг охирида жўнаб кетиб, 1946 йил бошида қайтиб келдим. Улуғ Ватан урушининг биринчи кунидан охиригача фронтда бўлдим.

Менинг ҳарбий хизматдан бўшаб, Ўзбекистонга қайтишим ҳам Усмон Юсуповичнинг ташаббуси билан боғлиқ.

Гап шундаки, уруш тугагач, 1945 йилнинг ёзида у бир неча офицерни партия ва совет ташкилотларидаги ишларда фойдаланиш учун ҳарбий хизматдан бўшатишни илтимос қилиб, И. В. Сталинга мурожаат этди (уларнинг рўйхати ҳам тавсия этилди). Илтимос қондирилди. Бу офицерлар ҳарбий хизматдан қайтишлари билан дарҳол турли лавозимларга тайинландилар.

Мен ўша йилнинг ноябрь ойида Тошкентга бир ҳафталик таътилга келдим. Бу пайтда мен чет элда эдим, алоҳида мақсадлардаги оператив ҳарбий группага раҳбарлик қилардим.

Уша пайтда Ўзбекистон ташқи ишлар вазири бўлиб ишлаган ёшликдаги дўстим Ёқуб Алиев мени Усмон Юсуповичнинг олдига олиб кирди. У бафуржа суҳбатлашгач, менга Ўзбекистонга қайтишни таклиф қилди, бу ҳақда камини хизмат қилаётган фронт кўмондонига хат ёзадиган бўлди. Шундай қилиб, мен 1946 йилнинг бошида Тошкентга қайтдим.

Иккинчи кун мени Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг тарғибот бўйича котиби М. Ғ. Ваҳобов қабул қилди. У. Ё. Алиев ва мен учовлашиб Усмон Юсуповичнинг хонасида бўлдик. У таърифнома, буйруқ ва бошқа ҳужжатларим билан танишгач, Мавлон Ғафоровичга мени Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитаси лектори ва Олий партия мактаби ўқитувчиси этиб расмийлаштиришни таклиф қилди.

Янги ишимда оқ йўл тилаётиб, шундай деди: «Сен армияда ва ўқишда тўплаган билим ва тажрибаларингдан келиб чиқиб, партиявий-тарғибот ишларига ихтисослашмоғинг керак». Кейин қўлимни қисиб, янги ишимда муваффақият тилади.

Шундай қилиб, Усмон Юсупович хонасига офицер сифатида кириб, партия ходими бўлиб чиқдим.

Раҳбарнинг фаолиятида, кўпгина жиҳатларидан ташқари, муҳим бир омил — психологик томони бор. Уни обрўси кўп жиҳатдан биринчи дарси билан белгиланадиган муаллимнинг илк қадамига таққослаш мумкин. Болалар жуда таъсирчан, сезгир бўлишади. Уқитувчини синфда биринчи бор кўришганда, уни тинглаб, кузатиб, у ҳақда ўз фикрларига эга бўладиларки, бу узоқ вақт ўқувчи билан ўқитувчи ўртасидаги муносабатни белгилаб беради.

Бу ўринда бевосита ўхшашлик бўлмаса-да, лекин партия раҳбари билан ҳам худди шундай ҳолат юз беради, дейиш мумкин. Раҳбарнинг обрўси, таъсири, меҳнаткашларнинг у ҳақдаги фикри, кўп жиҳатдан у ишга қандай киришишига боғлиқдир.

Усмон Юсупов Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи котиби бўлгач, аввало ўлка ҳаётининг энг муҳим муаммоси — сув ҳўжалиги билан шуғулланди. У деҳқонларнинг ташаббусини маъқуллаб, қўллаб-қувватлади, партия ташкилотини, халқ оммасини катта сув учун курашга кўтарди.

Бир йилдан кейин жамоа ва давлат ҳўжаликлариде, туманларда ва вилоятларда маҳаллий суғориш тармоқлари қуриш бўйича ҳашар кенгайиб кетди. 1939 йилда 270 километр узунликдаги Катта Фарғона каналининг тарихда мисли кўрилмаган муддатда — 45 кун давомида ҳашар йўли билан қуриб битказилиши халқ оммасини, ижодий зиёлиларни илҳомлантирди, улардаги меҳнат ташаббускорлигини жўштирди, жумҳурият, партия ва шахсан Усмон Юсуповнинг мамлакатдаги, чет эллардаги обрў ва эътиборини оширди.

Уша йили Ўзбекистон ССРнинг 25 йиллиги муносабати билан ва суғоришни, пахтачиликни ҳамда халқ ҳўжалигининг бошқа соҳаларини ривожлантиришдаги ютуқла-

ри учун Ўзбекистон Ленин ордени билан мукофотланди, бир неча минг меҳнат илғори ҳам орден ва медаллар билан тақдирланди.

Маълумки, мураккаб, фавқулодда вазиятларда инсоннинг иродаси, ахлоқий, маънавий фазилатларигина эмас, балки ғоявийлиги, эътиқоди, самимияти ҳам синовдан ўтади. Урушнинг дастлабки йиллари Россия, Украина ва Белоруссиянинг бир қатор вилоятларидан Ўзбекистонга уруш туғайли ота-онасидан айрилган 250 минг бола, 270 та йирик завод, фабрика ва корхона, 700 га яқин илмий муассаса, олий ўқув юрти, бадий жамоалар кўчириб келтирилди. Буларга муносабат маҳаллий раҳбар ходимлар ва аҳоли учун синов бўлди.

Қисқа фурсатда ҳар бир корхона учун ишлаб чиқариш майдони топиб, ускуналарни ўрнатиб, фронт учун маҳсулот тайёрлашни йўлга қўйиш осон бўлмади. Жанг бўлаётган минтақалардан кўчириб келтирилган болаларга, ишчилар, инженер-техник ходимларга, фан, адабиёт, санъат арбобларига ва уларнинг оилаларига бошпана топиш, меҳнат ва ижод қилиш учун шарт-шароит яратиш янада мураккаброқ бўлди.

Бу масалалар Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси бюросида муҳокама қилинганда, барча кишилар жумҳурияга вақтинчалик келаётганларни меҳмондўстлик билан кутиб олиш лозимлигини таъкидлашди, фақат айрим кишиларгина турар жой, озиқ-овқат етишмаслиги, бошқа имкониятлар ҳам чекланганлиги ҳақида гапиришди. Шунда Усмон Юсупов ҳамма байналмилалчилигини намойиш қилиши зарурлигини айтиб, бундай баҳоналарни рад этди. Эвакуация қилинганларни қабул этиш бўйича бир неча комиссия тузилди. Ўзбекистон аҳолиси келаётганларга самимий муносабат билдирди. Уларни ўз туғишганларидай қабул қилиб, бошпана, озиқ-овқат, кийим-кечак беришди.

Урушнинг оғир кунларидан бирида Усмон Юсупов шаҳар атрофидаги туманлар партия қўмиталари биринчи котибларини ҳузурга таклиф қилди. Ҳаммасини автобусга ўтқазиб, заводларга олиб борди. Корхоналарда бўлишганда У. Юсупов биринчи навбатда ошхонага кириб, ишчилар учун тайёрланган овқатдан татиб кўрди, туман партия қўмиталари биринчи котибларидан ҳам шундай қилишни талаб этди. Ҳамма умумий овқатланиш ёмон йўлга қўйилганига, кўчиб келган ишчиларга дуруст ғамхўрлик кўрсатилмаётганлигига ишонч ҳосил қилди.

Маиший муассасалар, турар жой ва бошқа шароитларни ҳам кўздан кечиришди. Ҳар бир туман маълум бир корхонага бириктирилди. Ҳар бир ишчи жамоасига иложи борича ғамхўрлик кўрсатиш лозимлиги, уларнинг яшаши ва меҳнат қилишлари учун биринчи котиб шахсан жавобгарлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Уруш йиллари Тошкент самолётсозлик ишлаб чиқариш бирлашмасида директорлик қилган, урушдан кейин эса Москвада ишлаб, 1989 йилда 85 ёшида вафот этган Афанасий Михайлович Ярунин менга бошқа бир воқеани ҳикоя қилиб берганди.

— Корхонамиз 1941 йилнинг кузида Тошкентга кўчириб келтирилгач, бир неча кундан кейин Юсуповнинг қабулга бордим,— деган эди у.— У менга пешвоз чиқиб, олий ҳиммат мезбондай кўш қўллаб сўрашди. Мен завод цехлари қаерларга ва қандай жойлаштирилганлигини, корхонада қанча одам борлигини, қандай ёрдам зарурлигини гапирдим. Усмон Юсупович, турар жойдан ҳам, озиқ-овқатдан ҳам, одамлардан ҳам ёрдам берамиз,— деди.

Мен:

— Раҳмат, Усмон Юсупович, тўғриси, бундай қабул қилишингизни кутмагандим. Ўзингизга маълум, бу ёқда уруш кетаяпти, ҳар кимнинг ташвиши ўзига етарли,— дедим. Юсупов жилмайди. Сухбат охирида елкамдан кўчиб, кутилмаганда деди:

— Эртага бизда қурултой очилади. Сизни таклиф қиламан, Афанасий Михайлович! Мен унга бироз ҳайрон бўлиб қарадим. Котиб ҳазиллашяпти шекилли,— деб ўйладим ичимда,— заводда ишлар бошдан ошиб-тошиб ётган бўлсаю, мен мажлисда ўтирсам.

Юсупов эса фикримни уққандай:

— Албатта, келинг,— деди жилмайиб,— афсусланмайсиз.

Эртаси кун қурултойга бордим, очиғи, бу ишни соф дипломатик мулоҳаза билан қилдим — маҳаллий раҳбарлар билан ўзаро муносабатда кибр-ҳавога берилмаслик керак, деб ўйладим.

Қурултой президиумида одоб сақлаб ўтирдим. Юсупов мени вилоят, туман миқёсидаги раҳбарлар, илғор жамоа хўжаликларининг раислари, давлат хўжаликларининг директорлари билан таништирди. Хуллас, ўшанда бутун хаёлим заводда, ишлаб чиқариш жўш ураётган, станоклар очиқ майдонларда ишлаётган жойда бўлишига қарамай, икки кун қимирламай мажлисда ўтиришимга тўғри келди. Ишчилар эса у ерда ёмғир қуйиб турган шароитда биринчи ҳарбий тайёрани йиғишди.

Юсупов мени қурултойга таклиф этиб нақадар доно иш қилганлигини эса кейинроқ тушундим. 1942 йилнинг қиши Тошкентда даҳшатли бўлди. Мамлакатнинг ғарбий туманларидан юзлаб корхоналар, минг-миглаб болалар, ярадорлар кўчириб келтирилди. Марказдан ғалла келиши эса тўхтади. Қолаверса, жуда қисқа пайтда бунча миқдордаги одамлар оқимини боқишга етадиган озиқ-овқатни ғамлаш учун олдиндан ҳисоб-

китоб қилишнинг ҳеч бир иложи йўқ эди. Бу масалада самолётсозлик заводи ҳам боши берк кўчага кириб қолди. Охири ишчиларимизни боқиш учун ҳеч вақо қолмади.

Рухим чўккан ҳолда Марказий Қўмитага бордим, наинки, шаҳардаги умумий аҳвол менга беш қўлдай маълум эди. Озиқ-овқат биринчи навбатда болалар ва ярадорларга бериларди, уларга ҳам етмаётган эди.

Бироқ Юсупов мени яхши қабул қилди. Гапларимни диққат билан тинглагач, деди: — Бугуноқ Самарқандга боргин. Иброҳимовни эслайсанми, мен сени у билан қурултойда таништирганман? Ушанга мурожаат қил, у албатта ёрдам беради. Ўзбек халқининг яхши бир одати бор, кишини таниса, яхшилигини билса, бошига кулфат тушганида ҳамisha ёрдамни аямайди, сўнгги бурда нонигача беради.

Юсупов ҳақ бўлиб чиқди. Самарқанддан уч вагон озиқ-овқат олиб келдим. Бу бизга пишиқчиликка етиб олиш имконини берди.

Жумҳуриятдаги барча саноат корхоналари фронт эҳтиёжлари учун маҳсулот ишлаб чиқарадиган қилиб қайта жиҳозланди. Бир неча ой мобайнида бутун Ўзбекистон фронтга оддий милтлик ўқидан тортиб, тайёрагача, парашютдан тортиб, миながача етказиб берадиган ҳарбий аслаҳахонага айлантирилди. Бу ерда ишлаб чиқарилаётган озиқ-овқат маҳсулотлари, шунингдек уст-бош ва пойабзалнинг асосий қисми ҳам ҳарбий қисмларга юборила бошланди. Йигитларнинг қарийб ҳаммаси фронтга жўнаб кетишди ёки ҳарбий корхоналарда меҳнат қила бошлашди. Жанг майдонларида ўзбекистонлик 600 минг йигит ҳалок бўлди.

Ўзбекистон меҳнаткашлари ўз ватанпарварлик бурчларини ана шундай бажариб, герман фашизми ва япон милитаризми устидан қозонилган ғалабага салмоқли ҳисса қўшдилар. Табиийки, барча ишларни Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси ва жумҳурият ҳукумати ташкил этди ва раҳнамолик қилди.

Партия ишидаги асосий бўғин — кадрлардир. Уларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва фойдаланиш, талабчанликни ғамхўрлик билан қўшиб олиб бориш, мунтазам эътибор бериб, хатти-ҳаракатларини холисонила баҳолаш, лозим бўлган пайтларда кадрларни тўхматдан, обрўсизланишдан сақлаб, авлодларнинг бири иккинчисининг ўрнини эгаллашини, давомийлиги ва бирлигини таъминлаш энг муҳим вазифа саналади.

Биз шу билан фахрланамизки, жумҳуриятимизда 30-йиллардаги, 40—50-йиллардаги қатагон, урушдаги катта йўқотишларга қарамай, юзлаб ва минглаб ҳалол, садоқатли, меҳнатсевар, обрўли раҳбар ходимлар етишиб чиқди. Агар ўша даврдаги вилоят партия кўмиталари биринчи котибларини эслайдиган бўлсак, биринчи навбатда Малик Абдураззоқов, Мурод Жўрабоев, Сергей Константинович Емцов, Собир Камолов, Турсун Қамбаров, Абдураззоқ Мавлонов, Носир Маҳмудов, Карим Муқимбоев, Орзи Маҳмудов, Мансур Мирзаахмедов, Нор Ёқубов, Нуриддин Муродов, Қаном Муртозов, Сирож Нуриддинов, Пиржон Сеитов, Халил Турдиев, Константин Константинович Шубладзе ва бошқаларни тилга олиш мумкин. Улар ҳаммаси барча билим, тажриба ва куч-қувватларини ҳалқ иши учун сарфлаб, дунёдан ўтиб кетишди, ўзларидан яхши ном қолдиришди.

Биз, партия, уруш ва меҳнат фахрийлари, 40—50-йилларнинг кадрлари тез-тез тўпланиб, ўша даврларда қандай меҳнат қилганлигимизни, яшаганлигимизни эслаймиз. Кейинги йилларда баъзи раҳбарларнинг бузилиши, порахўрга, қўшиб ёзувчига айланиши оқибатида ҳўлу қуруқ баравар ёниб, минглаб ҳалол ходимлар ва уларнинг оила аъзолари ҳибсга олинганлигига, жисмонан ва маънан топталганига чин юракдан ачинамиз ва бундай ғайри қонуний, халқимиз шаънига доғ тушириши мумкин бўлган воқеалар ортиқ тақорланмаслиги учун жумҳуриятда олиб борилаётган тадбирларда ҳоли-қудрат иштирок этаямиз.

Кадрларга қандай муносабатда бўлиш ва уларни қандай авайлаш лозимлиги хусусида бир мисол келтираман.

Жамил Акрамов САКУни (Ўрта Осие Коммунистик дорилфунуни) битиргандан кейин Пахтаобод туман партия кўмитасига иккинчи котиб этиб сайланди. Биринчи котиб Элмуродов қамалгандан кейин, уни ҳам турли хил гуноҳларда айблаб бошлашди. У Усмон Юсуповга мурожаат қилиб, текширув ўтказишни илтимос қилди. Марказий Қўмитанинг туманга келган масъул ташкилотчиси Иброҳимов бошлиқ комиссия масалани ҳар томонлама ўргангач, Акрамов ишда бир қатор камчиликларга йўл қўйганлигини, лекин жиноят, лавозимини суистеъмол қилмаганлигини аниқлади.

Шундан кейин Акрамовни Қизилтепа туман партия кўмитасига биринчи котиб қилиб жўнатишди. У ерда Ички ишлар вазирлиги туман бўлими бошлиғи Ҳамидов туман биринчи котибига қўнғироқ қилиб, бир ишни кўриб чиқиш учун хонасига келишни таклиф қилади. Акрамов эса Ҳамидовга, ўзингиз туман партия кўмитасига келинг, дейди, у кўнмайди. Акрамов кадрларни ўрганиб, раҳбарлик ишларида фойдаланиш учун резервлар рўйхатини тузади ва Ҳамидовга юбориб, фикрини сўрайди.

У рўйхатни ўқиб чиқиб, чизиб ташлайди. Бир неча кундан кейин уларнинг баъзи бирларини қамаш хусусида биринчи котибнинг розилигини сўрайди. Туман партия кўмитасининг эътирозига қарамай, уларни қамоққа олади. Бу масала туман партия кўмитаси бюросида фаоллар иштирокида муҳокама қилинганда, Ҳамидов партия бада-

лини беш ой тўламаганлиги маълум бўлади. Уни ВКП(б) сафидан чиқаришади. Ички ишлар вазирилик вилоят бўлими Бухоро вилоят партия қўмитасига хат ёзиб, Акрамовни Қизилтепада ва илгари Пахтаободда жиддий хатоликларга йўл қўйганликда айблади. Масала дастлаб қараб чиқилганда уни ишдан олишга қарор қилишади. Акрамов яна Усмон Юсуповга мурожаат қилади. Шундан кейин эртаси куни Тошкентдан етиб келган Иброҳимов хат ва қарор лойиҳаси билан танишгач, унга Пахтаобод бўйича қўйилган айблар асосиз эканлигини тасдиқлайди. Натижада Акрамов ўз лавозимида қолади.

Шундан кейин у бир неча туманда партия ташкилотларига бошчилик қилади. Тошкент қишлоқ туманида биринчи котиб бўлиб ишлаётганида эҳтиётсизлик қилади — кекса большевик, уруш қатнашчиси бўлган отасига уй қуриб беради. Шу айби учун уни ишдан олишиб, Оққўрғондаги давлат хўжалигига директор қилиб жўнатишади. Бу ерда яхши ишлаб, хўжалик иқтисодиётини кўтаради. Шундан кейин уни Сурхондарё вилоятининг Денов туманига жўнатиб, туман партия қўмитасининг биринчи котиби этиб сайлашади. Бу ерда уч йилда пахта ҳосилдорлигини гектаридан 25 центнердан 33 центнерга кўтаради. Туман барча ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ортиси билан бажаради. Шу муносабат билан 1952 йилда Акрамовни Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига тавсия этиш учун ҳужжатлар тайёрлана бошланади.

Шу орада ўша пайтда мамлакат пахтачилик вазири бўлиб ишлаётган, Тожикистонда иш билан юрган Усмон Юсупов Акрамовнинг уйига меҳмон бўлиб келади. Акрамов устозини зўр қувонч билан кутиб олади, қўй сўяди. Эски дўстлар йиғилиб келишиб, дийдор кўришишади. Ажойиб зиёфатдан, юрак чигилларини ёзиб, дилдан суҳбатлашганларидан кейин Усмон ака Душанбе орқали Москвага учиб кетади.

Дўстининг уйидаги бу учрашув ва суҳбат ўртоқ Юсуповга сиёсий жиҳатдан қимматга тушади. Акрамовни эса туман партия қўмитаси биринчи котиблигидан озод этишиб, фахрли унвон учун тайёрланаётган ҳужжатлари бекор қилинади.

У Тошкентдаги уйига қайтади. Маълум вақт ишсиз юради. 1956 йилда бўлса керак, Жамил ака менинг олдимга кирди. «Битта истагим бор,— деди у,— меҳнат қилишни хоҳлайман, шунга имконият яратиб берсангиз». Уни давлат хўжалигига директор этиб тайинладик. Кўп ўтмай Калинин тумани партия қўмитасининг биринчи котиби этиб сайлашди. 1957 йилда мен Москвага кетдим ва уни 30 йилга яқин кўрмадим.

Ж. Акрамов хатоликларга йўл қўйиб, уни тузатди, ножўя хатти-ҳаракатларини афтига айтишганда, танқидни тўғри қабул қилди. Деҳқонларни ва барча аҳолини жалб этиб, Каттақўрғон сув омбори ва Тошкент яқинидаги бир қатор электр станциялар қурилишида иштирок этди.

Жамил Акрамов ҳозир 82 ёшда, пенсионер. Ҳамон тетик, меҳнат фахрийси сифатида жамоат ҳаётида фаол иштирок этиб, ёшларга ўз тажрибаларини ўргатапти.

* * *

Ўзбекистондаги уруш пайтидаги ва ундан кейинги йиллардаги аҳвол ВКП(б) Марказий Қўмитасининг эътиборини тортди. Шубҳасиз, жумҳурият меҳнаткашлари фронт ва Ватан олдидаги ўз бурчларини шараф билан бажардилар. Лекин шу нарса ҳам аниқки, урушнинг дастлабки йиллари пахта етиштириш қарийб уч баравар камайиб кетди, (1940 йилда 1.416 минг тонна пахта тайёрланган бўлса, 1943 йилда 520 минг тонна тайёрланди). Ушбу масала ВКП(б) Марказий Қўмитасининг Ташкилий бюросида муҳокама этилганида раислик қилувчи А. Шчербаков Усмон акага шундай деган эди: «Нима қилайсиз, ўртоқ Юсупов, шундай қийин пайтда армия ва халқни иштонсиз қўймоқчисииз?» Уша муҳокамада У. Юсуповга ва жумҳурият Халқ Комиссарлар Кенгаши Раиси Абдурахмоновга қаттиқ хайфсан берилган эди.

Кейин иш секинлик билан тузатиб борилди. Объектив сабаблар эътиборга олинмади. ВКП(б) Марказий Қўмитаси Ўзбекистон бўйича яна иккита кескин қарор қабул қилиб, раҳбарларни огоҳлантирди ва жазолади.

И. В. Сталин Усмон Юсуповни ҳурмат қиларди, Берия билан у хизмат юзасидан боғланган, Микоян билан эса дўст эди. У. Юсупов бундан фойдаланиб, кўпинча масалаларни, ҳатто партия ташкилотларига дахлдорларини ҳам, шу кишилар орқали, яъни ҳукумат йўли билан ҳал қилаверарди. Марказга унинг устидан шикоятлар туша бошлади.

Бундай шароитда жумҳуриятда нималар бўлаётганлигини чуқур ўрганиш, вазиятни соғломлаштиришда ёрдам кўрсатиш учун 1949 йилнинг феввалида ВКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюроси Ўзбекистон бўйича С. Д. Игнатъев бошлиқ Вакиллар апаратини таъсис этади. У тахминан 20 кишидан иборат бўлган ўз ходимлари билан ўша йилнинг апрель ойида Тошкентга келиб иш бошлади.

Илгари Турккомиссия, кейин ВКП(б) Марказий Қўмитасининг Ўрта Осиё бюроси бўлган. Улар минтақадаги беш жумҳурият ҳудудида иш юритган ва 1934 йилда тугатилган. Бу гал фақат Ўзбекистон бўйича ВКП(б) Марказий Қўмитасининг Вакиллар апаратини таъсис этишди. Бунинг устига, у маҳаллий ташкилотлар билан маслаҳатлашилмай ва ташкилий жиҳатдан улар билан боғланмаган ҳолда, бевосита ВКП(б) Марка-

зий Қўмитасига итоат этадиган қилиб (худди ҳозирги тоғли Қорабоғдаги сингари) таъсис этилди. Ақли-ҳуши жойида бўлган ҳар бир одам бу нима эканлигини ва ундан қандай мақсадлар кўзда тутилганлигини тушунарди.

Семен Денисович бунга қадар вилоят партия қўмитасини ва Белоруссия Компартия-си Марказий Қўмитасини бошқарган эди. Тошкентга келиши билан дарҳол ишга кири-шиб кетди ва атрофига фаолларни жипслаштирди. Жумҳурият ҳаётининг қарийб барча соҳасини ўрганиб, ҳаммаси ҳақида ВКП(б) Марказий Қўмитасига ҳисобот беришди.

Шуни айтиш керакки, С. Д. Игнатъев ва унинг ходимлари айрим фойдали ишлар-ни қилишди, гарчи баъзида улар билан жумҳурият раҳбарлари ўртасида аниқ масалалар бўйича ихтилофлар юзага келиб, ўз вақтида бартараф этиб борилган бўлса ҳам.

Роппа-роса бир йилдан кейин, 1950 йилнинг апрелида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг пленуми бўлиб, Марказий Қўмита бюросидаги аҳвол муҳокама қилинди. Уч кун мобайнида бюро аъзолари бир-бирини қаттиқ танқид қилишди, содда қилиб айтганда, дўппослашди. Ҳаммадан кўп «калтак» еган Усмон ака бўлди.

Шуниси ғалатики, пленумда бизлардан — вилоят партия қўмиталари котибларидан биронтамиз сўзламадик, фақат жумҳурият раҳбарларининг ўзлари бир-бирлари билан жиққамуш бўлишди. Пленум У. Юсуповни Марказий Қўмита биринчи котиби лавозимидан, А. Абдурахмоновни эса Вазирлар Кенгаши Раиси лавозимидан олди. Номзодлар тавсия этилаётганда эҳтирослар яна жунбушга келди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби лавозимига уч ўртоқнинг номзоди тилга олинди. Лекин Усмон аканинг ҳурмати учун унинг таклифи инобатга олинди ва Амин Эрматович Ниёзов биринчи котиб этиб сайланди.

Унинг ўрнига — Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Президиуми Раислигига ўртоқ Юсупов Шароф Рашидовни тавсия қилди. Шу заҳоти бир нечта киши эътироз билдириб гапиришди. Бу лавозимга вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаётган икки кишининг номзоди тавсия қилинди. Усмон Юсупов Шароф Рашидовнинг таржи-маи ҳоли ва ишига таъриф бериб, унинг номзодини қўллаб-қувватлашни қаттиқ илтимос қилди. Шундан кейин кўпчилик овоз билан Ш. Рашидов сайланди.

Вазирлар Кенгаши Раислигига ҳам Усмон Юсуповнинг тавсияси билан Абдураззоқ Мавлоновни тайинлашди. Унинг номзоди устида тортишув бўлмади.

Шундай қилиб, жумҳуриятнинг учта асосий лавозимига (Марказий Қўмита биринчи котиблигига, Олий Кенгаш Президиуми Раислигига ва ҳукумат бошлиғилигига) Усмон ака тавсия этган, хизмат зинасидан юқорилаб борганликлари учун биринчи навбатда шу одам олдида қарздор бўлган кишилар сайланди.

Шу пленумда С. Камолов қишлоқ хўжалиги бўйича, мен тарғибот бўйича Марказий Қўмита котиблари этиб сайландик (бунга қадар Наманган вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлардим). Ярим йилдан кейин эса Тошкент вилоят партия қўмитасининг VI Пленумида (1950 йил 3—4 сентябрда) мени вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби этиб сайлашди. Уша вақтда жумҳурият Олий Кенгаши Раиси ҳам эдим. ВКП(б)нинг Ўзбекистон бўйича вакиллар аппаратини тарқатиш хусусида ошқора айтган фикрим Марказқўмдан кетишимга баҳона бўлди.

Вакиллар аппарати 1951 йилнинг январида тугатилди. С. Д. Игнатъев ВКП(б) Марказий Қўмитаси ташкилий-партиявий ишлар бўлими мудирини бўлиб ишлай бошлади. Бир йил ўтгач, уни СССР Давлат хавфсизлиги вазири этиб тайинлашди. Партия XIX съездида С. Д. Игнатъевни КПСС Марказий Қўмитаси котиби этиб сайлашди, айна пайтда у Давлат хавфсизлиги вазири вазифасини ҳам бажараверди.

Семен Денисович 1953 йилда сал бўлмаса отилиб кетай деди. Берия ўзидан масъулиятни соқит қилиш учун, С. Д. Игнатъевни «врачлар иш»ни яратишда айбла-ди. Уни қамаш учун рухсат берилишини сўраб Сиёсий бюрога мурожаат қилди.

Бироқ синчиклаб текширганда шу нарса маълум бўлдики, С. Д. Игнатъевнинг бу ишга бевосита дахли йўқ экан, ўша кунлари инфаркт бўлиб шифохонада ётган экан.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг апрель (1950 йил) Пленумидан кейин Усмон Юсуповни И. В. Сталин қабул қилди. Шу суҳбатдан кейин СССР пахтачи-лик вазирлиги ташкил қилиниб, у вазир этиб тайинланди. Москвада яхши бир биони беришди, пахтачилик ва сўғориш бўйича энг тажрибали мутахассислар асосан Ўзбекистондан боришиб, шу вазирликнинг масъул ходимлари бўлишди.

Бу вазирликнинг ташкил этилиши ўз вақтида қилинган фойдали иш бўлди. Гап шундаки, уруш йиллари давлат пахта заҳираси батамом тугаган эди. Уруш эса нефть, ғалла ва пахта армия ва халқ учун сув ва ҳаводек зарур эканлигини кўрсатди.

Америкада атом бомбаси яратилганлиги, япон шаҳарлари Хиросима ва Нагасакига ташланган бу даҳшатли қуролнинг ҳамма нарсани йўқ қилувчи кучи, Черчиллнинг Фултондаги нутқи, НАТОнинг ташкил этилиши ва кечаги иттифоқчиларимизнинг бошқа тажовузкорона қадамлари бутун дунё олдига «совуқ уруш»ни кўндаланг қилиб қўйди. Бундай шароитда мамлакат раҳбарлари душманларнинг хатти-ҳаракатларини йўққа чиқариш, учинчи жаҳон урушига йўл қўймаслик ва мамлакатнинг ҳарбий-стратегик куч-қудратини мустаҳкамлаш бўйича ишларни кенг қўлоч ёйдириб юбордилар. Пахта учун кураш мана шу катта ишнинг асосий таркибий қисмларидан эди, яъни аҳолини кийим-

кечак, озиқ-овқат билан, саноатни эса хом ашё билан таъминлашга, валюта учун пахта экспорт қилишни кўпайтиришга, давлат пахта заҳирасини тиклашга алоҳида эътибор берилган бошланди.

Вазирлик олдида мана шундай вазифалар қўйилган эди. Усмон Юсупов янги ишга унга хос бўлган ғайрат-шижоат, қатъият билан киришди. Мамлакатда пахта ишлаб чиқариш бир мунча кўпайди. Лекин афсуски, вазирлик фаолиятида айрим муваффақиётсизликлар ҳам юз берди. Юқори доираларда, нима учун пахта бўйича вазирлик борку, ғўшт, ғалла, сут, лавлаги ва бошқалар бўйича вазирликлар йўқ, деб бир-бирига ҳазил қилишарди. Табиийки, бундай гап-сўзлар ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ.

Пахтачилик вазирлигининг таклифига биноан СССР Вазирлар Кенгаши 1952 йил 19 февралда РСФСР, Украина ССР ва Молдавия ССРнинг бир қатор вилоятларида пахта етиштириш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу қарорда қайси вилоятнинг қанча майдонга пахта экиши қўйидаги белгиланган эди: Ставрополда — 92.500 гектар, Краснодар ўлкасида — 172.500 гектар, Грозний вилоятида — 36.600 гектар, Доғистон АССРда — 28.500 гектар, Шимолий Осетия АССРда — 5000 гектар, Кабардин АССРда — 8000 гектар, Ростов вилоятида — 85.000 гектар, Қрим вилоятида — 30.900 гектар, Сталинград вилоятида — 25.000 гектар, Астрахан вилоятида — 10.000 гектар, Украина ССРда — 443.000 гектар. Молдавия ССРда — 5000 гектар.

Кейин маълум бўлишича, бу масала ҳал этилаётганда жумҳуриятларнинг эътирозлари ҳисобга олинмаган экан. Бу зоналар учун мос келадиган пахта навларининг йўқлиги (асосан № 611—б ва № 1288 пахта навларини экишган) жойларда яхши шарт-шароит яратилмаганлиги ва моддий-техника таъминотидаги узилишлар мураккаб ҳолатни юзага келтирди. Илгари ғалла, картошка, қанд лавлаги ва бошқа экинлар экиб, мўл ҳосил етиштириб келинган майдонлар пахта билан банд қилинган, ҳатто энг оз миқдорда ҳам ҳосил ололмадилар. Натижада жамоа ва давлат хўжаликлари, МТСлар катта иқтисодий зарар кўришди. Шундан кейин СССР Вазирлар Кенгаши йил якуни бўйича бу зоналарда пахта экишни тақиқлади ва бу аҳволга вазир ўртоқ Юсуповнинг эътиборини қаратиб, унинг хатти-ҳаракатларини аччиқ иборалар билан таърифлади.

Пахтачилик вазирлиги ва Ўзбекистон ўртасидаги муносабатларда ҳам салбий ҳоллар пайдо бўлди. 1951 йилнинг кузида об-ҳаво паст келди. Тинмай ёмғир ёғиб, пахта-нинг очилиши кечикди, йиғим-терим ишлари мураккаблашди. Табиийки, бундай шароитда жумҳуриятнинг бутун аҳолиси битта мақсад — бутун ҳосилни йиғиб-териб олиб, давлатга топшириш мақсади билан яшади. Ҳосил тақдири пахтачилик вазирлигини ҳам ташвишлантира бошлади.

1951 йил 19 ноябрда СССР Вазирлар Кенгашининг «Пахтачилик бўйича кечиктириб бўлмайдиган тадбирлар тўғрисида»ги қарорини (№ 4675) олди. Унда бизнинг илтимосларимиз ижобий ҳал этилганди — пахтакорларга қўшимча қанорлар, каноп, автопокришқалар, ғалла, қанд, чой ва бошқа зарур маҳсулотлар ажратилганди. Лекин биринчи бандида А. Ниёзов ва Н. Муҳитдиновнинг эътибори пахта йиғим-теримини ташкил этишдаги камчиликларга қаратилган эди. Унда, жумладан шундай дейилган эди: «Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби ўртоқ Ниёзовга ва Ўзбекистон ССР Вазирлар Кенгаши Раиси ўртоқ Муҳитдиновга пахта ҳосилини йиғиб-териб, давлатга топширишга қониқарсиз раҳбарлик қилаётганликлари кўрсатиб ўтилсин ва улар огоҳлантирилсинларки, агар яқин вақт мобайнида пахта ҳосилини тайёрлаш бўйича тадбирлар белгиланмаса, улар қаттиқ жазоланадилар».

8 декабрда яна бир қарор (№ 5003) келди. Унда шундай сатрларни ўқиш мумкин эди: «Вазирлар Кенгаши шунга таъкидлайдики, 5 декабрга қадар пахта тайёрлаш режаси 87,1% бажарилди, ўтган йилнинг шу даврида эса Ўзбекистон ССР бўйича йиллик режа ортиғи билан адо этилган эди. Ўртоқ Ниёзов ва ўртоқ Муҳитдинов пахта тайёрлаш режасининг ўз вақтида бажарилиши учун шахсан масъулиятли эканликлари тўғрисидаги Вазирлар Кенгашининг огоҳлантиришидан зарур хулоса чиқармадилар, йиғим-терим ишларини амалга оширишда қутилганидай суръатни таъминламадилар ва партия ҳамда совет ташкилотларидаги айрим раҳбарларнинг пахта тайёрлаш давлат режасини бажаришга масъулиятсиз муносабатда бўлиш ҳоллари билан муроса қилишда давом этмоқдалар».

Шундан кейин А. Ниёзовга ва менга СССР Вазирлар Кенгаши қарори билан ҳайфсан эълон қилинган эди. Қарор остида СССР Вазирлар Кенгаши Раиси И. Сталин ва СССР Вазирлар Кенгаши Ишлар Бошқарувчиси М. Помазневнинг имзоси турарди.

Қарорни уч марта ўқиб, А. Э. Ниёзовга қўнғироқ қилдим. У бу қарор қандай тайёрланганини билмаслигини, бу ҳақда у билан ҳеч ким гаплашмаганлигини айтди.

Шахсан мен жуда изтироб чекдим: ахир бу ҳаётимда биринчи марта жазоланишим эди, яна кимсан — И. В. Сталин жазолаган. Бунинг устига Вазирлар Кенгаши Раиси бўлиб ишлаётганимга эндигина етти ой бўлган бўлса (бу лавозимга 1951 йил 11 апрелда тайинланган эдим). Эртаси куни СССР Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосари В. А. Малишевга қўнғироқ қилдим, биз у билан дўстона муносабатда эдик. У мени тинглаб, ҳеч гапдан хабари йўқлигини айтди ва шу заҳоти бошқа телефон билан кимгадир қўнғироқ қилди. Кейин бу қарор, пахта бўйича қабул қилинган бошқа қарорлар

ҳам, СССР пахтачилик вазирлиги томонидан киритилганлигини маълум қилди. Икки ойдан кейин Сталиннинг ўзи А. Э. Ниёзовга ва менга берилган жазони олиб ташлади. вазир Юсуповнинг хатти-ҳаракатларидан норози эканлигини изҳор қилди. Маленков ва Берияга ҳам гап тегди. Бу ҳақда кейинроқ гапираман.

1951 йилда пахта тайёрлаш режасини биронта ҳам жумҳурият бажаролмади. Ўзбекистон бўйича эса 94 фоиз адо этилди. 1952 йил январь ойида Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг махсус Пленумини чақириб, йил якунини ҳар томонлама муҳокама қилдик. Пленумдан кейин пахтакорларнинг VIII қурултои ўтказилиб, унда йўл қўйилган камчиликлар ва фойдаланилмаётган имкониятлар ҳусусида очиқчасига гаплашдик. Пленум қарори ва қурултойда қатнашган пахтакорларнинг мурожаатига асосан вилоятларда, туманларда, жамоа ва давлат хўжаликларида социалистик мажбуриятлар қабул қилиниб, уларда 1952 йил режасини ошириб бажаришдан ташқари, ўтган йили берилмаган пахта ўрнини қоплаш ҳам кўзда тутилди.

Юзага келган аҳволни қараб чиқишда ва истиқболни белгилашда жумҳурият иқтисодиёти ривожланишига жиддий ҳалақит бераётган бир қатор заиф жойлар аниқланди. Фақат иттифоқ миқёсидаги юқори идоралар ёрдами билангина ҳал этиш мумкин бўлган кўпгина масалалар тўпланиб қолган эди. Бундан ташқари, шу нарса маълум бўлдики, гарчи ҳар йили ишлаб чиқариш, моддий-техника таъминоти, савдо ва бошқалар бўйича режалар тузилаётган, беш йиллик режаларида эса халқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари белгиланаётган бўлса ҳам, лекин жумҳуриятнинг раҳбар ташкилотлари юзага келган вазият, тўпланиб қолган қийинчиликлар ва иқтисодиётнинг келгусида янада жадал ривожланиши ҳал этилишига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган энг асосий масалалар ҳақида ВКП(б) Марказий Қўмитаси ва СССР Вазирлар Кенгашига кўпдан бери ахборот беришмаган экан.

Марказий Қўмита бюросида ҳар томонлама муҳокама қилгач, бу масалаларни Москвага маълум қилиш мақсадга мувофиқ, деган фикрга келинди. Ҳисоб-китоблар, таклифлар ва бошқа ҳужжатларни тайёрлаш учун соҳалар бўйича бир неча группа тузилиб, уларга Марказий Қўмита котиблари ва Вазирлар Кенгаши Раисининг ўринбосарлари бошчилик қилишди. Барча материаллар тайёр бўлгач, уларни Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасида ва Вазирлар Кенгаши Президиумида кўриб чиқиб, мен ва Р. Е. Мельников (Марказий Қўмита иккинчи котиби) бошлиқ бир гуруҳ вакилларни Москвага юборишга қарор қилишди.

Пойтахтга келгач, Роман Ефимович билан аввал С. Д. Игнатъев қабулида бўлдик. Кейин В. А. Малишев, ундан сўнг А. Н. Поскребишевнинг олдига кирдик. Уларнинг ҳаммаси яхши маслаҳатлар беришди ва қўлларидан келганча ёрдам кўрсатишди.

Учинчи кун И. В. Сталин қабулида бўлиб, ҳал этилиши лозим бўлган масалаларни маълум қилдим. Илгари унинг асарларини ўқигандим, ўзини ҳам кўргандим, тинглагандим, ҳатто телефон орқали сўзлашгандим. Эндиликда, унинг қабулида биринчи марта бўлганимда, салобати босиб, эсанкирадим, салом бердим, у ёғига гапимни тополмай қолдим. Лекин оддий кител кийган, ўрта бўй, истараси иссиқ бу одамнинг хотиржам, хайрхоҳона назари, паст овозда мулойимлик билан гапириши ўзимни тутиб олишимга имкон берди.

Қўлимдаги хатларни қисқача мазмунини баён қилдим, йўл-йўлакай у саволлар берди. Жавоб қилдим. Кейин Мирзачўлни, Марказий Фарғона, Қарши чўлларини ўзлаштириш учун сув хўжалиги қурилишини кенг қулоч ёйдириш ниятимиз борлигини, Қорақалпоғистонда йирик шоликорлик хўжалигини бунёд этишни мўлжаллаётганлигимизни маълум қилдим ва бу режаларни амалга ошириш учун сув зарурлигини таъкидладим.

— Минтақадаги сувлардан жумҳурият тўлиқ фойдаланяпти,— дедим,— эндиликда, бундан 90 йил илгари киевлик муҳандис ва агроном П. Демченко илгари сурган ғояга қайтиб, шимолий дарёлар сувининг бир қисмини Урта Осиёга олиб келинса, давлат катта ҳажмда пахта, ғалла, чорва маҳсулотларига эга бўларди.

У Голодная степь (Мирзачўл) номи қандай пайдо бўлганлигини сўради. Мен бу жумҳурият марказидаги бир миллион гектарга яқин майдон эканлигини, ўтмишда бу ерда пахта, мева, узум, сабзавот, ғалла ва беданинг ажойиб навлари етиштирилганлигини айтдим. У гавжум, обод, гуллаган маскан эди. Лекин феодал ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро урушлар, чет эл босқинчилари, айниқса араблар ва мўғулларнинг истилоси натижасида суғориш тармоқлари вайрон бўлган. Ҳозир бу ер туз, ботқоқ, қумли барханлар билан қопланган. Одамлар, ҳайвонлар, қушлар уни тарк этди. Улка халқлари бу ерни Мирзачўл дейди. Бу ном қайдан пайдо бўлганлиги ҳали илмий жиҳатдан асослангани йўқ. Лекин бу ном улуғ олим, давлат бошлиғи Мирзо Улуғбек номи билан боғлиқ, деган тахминлар бор. У чўлнинг бир неча жойида қудуқ қазитиб, сардобалар қуриб, атрофини ободонлаштирган. Узоқ йўл юриб келаётган карвонлар бу қудуқ ва сардобалардан фойдаланишганда Мирзачўл (Мирзонинг чўли) деб ном беришган.

Бир маҳал Сталин «Ҳожимуродов нима иш билан шуғулланаяпти?» деб сўраб қолди.

— Билмайман,— дедим. Кейин қўшимча қилдим: — Бир йил бурун кўрганимда, ўзи илгари ишлаган жамоа хўжалигида раис эди.

Сталин бу киши билан 1949 йил 21 декабрда танишган. Чимбой туманидаги «Большевик» жамоа хўжалигининг раиси Матёқуб Ҳожимуродов Ўзбекистон делегацияси билан И. В. Сталиннинг 70 йиллиги байрам қилинишида қатнашган ва Кремлнинг Георгий залидаги қабул маросимида, протоколни бузиб, тикка унинг олдига борган, туғилган куни билан табриклаган ва русча сўзларни қорақалпоқчага қориштириб, халқнинг ҳаёти ва режалари ҳақида гапирган.

Сталин кулиб, унга ташаккур билдирган. Матёқуб ака Ўзбекистон ССР ва Қорақалпоғистон АССР Олий Кенгашлари депутати, Қорақалпоғистон вилоят партия қўмитаси ва Чимбой туман партия қўмитасига аъзо этиб сайланган. Ҳозир у пенсияда, Нукусда яшайди.

Сталин қабулидан чиққач, дарҳол Пиржон Сеитов (Қорақалпоғистон АССРнинг ўша пайтдаги Вазирлар Кенгаши Раиси) билан боғландим. Ҳожимуродов соғ-саломатлигини, тинчлигини, эски вазифасида ишлаётганлигини аниқладим.

Сталин билан суҳбатимга қайтиб шуни айтишим керакки, охирида бир дадиллик қилдим: Москвада жуда кўп, ҳатто майда масалалар бўйича ҳам қарорлар қабул қилиниши, бу эса уларнинг самарадорлигини пасайтираётганлиги ва жумҳурият ҳукумати фаолиятини чеклаб қўяётганлиги ҳақида гапирдим. У менга қаттиқ тикилдию, лекин ҳеч нарса демади. Шундан хурсанд бўлдимки, суҳбатимиз сўнггида И. В. Сталин «Хатларингиз қараб чиқилади», деди. Сув хўжалиги қурилиши катта дастури ҳақида у бир оғиз сўз айтди — «Киритинг».

Кремлдан Марказий Қўмитага пиёда келиб, С. Д. Игнатъевнинг олдига кирдим. У ҳаяжоним босилмаганлигини сезиб, диванга ўтиришни таклиф қилди ва чой буюрди. Унинг хонасидан Ўзбекистон ваколатхонаси бошлиғи Б. А. Одиловга кўнғироқ қилмоқчи бўлдим. Семен Денисович, «Мен ўзим телефон қиламан, сиз дамунгизни олинг», деди. Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Семен Денисович: «Ҳа, шу ерда. Яхши, айтаман», деб жавоб қилди. Кейин менга: «Сизни Маленков чақираяпти», деди.

Бешинчи қаватга кўтарилдим. У дарҳол қабул қилди. Хатларнинг мазмуни билан танишгач, ўша заҳоти Вазирлар Кенгаши Раисининг биринчи ўринбосари Г. И. Первухинга, ВКП(б) Марказий Қўмитаси машинасозлик бўлими мудир И. И. Кузьминга, ВКП(б) Марказий Қўмитаси қишлоқ хўжалиги бўлими мудир А. И. Козловга кўнғироқ қилиб, хатлар билан тезда танишиб чиқиб, Вазирлар Кенгаши қарори лойиҳасини Ташкилий бюрога киритишни таклиф этди: Уша куни Тошкентдан борганлар ҳаммамиз улар ҳузурда тўпланиб, Госплан, Молия вазирлиги ва бошқа иттифоқ идоралари вакиллари иштирокида биз олиб борган хатларни ўрганиш ва муҳокама қилиш, зарур ҳужжатларни тайёрлаш бошланди.

7 февралда ВКП(б) Марказий Қўмитаси Ташкилий бюроси мажлиси бўлиб ўтди. Кун тартиби бўйича навбат бизнинг масалаларга келганда, раислик қилувчи Г. М. Маленков менга сўз берди. Йил якуни, жумҳуриятнинг имкониятлари ва истиқболи ҳақида қисқача гапириб, тақдим этилаётган лойиҳаларда Ўзбекистондаги мавжуд муаммоларнинг кўпи ўз ифодасини топганлигини таъкидладим.

Маленков ўтирганларга мурожаат қилиб, қарорларнинг лойиҳалари ҳамманинг қўлида эканлигини айтди ва қандай фикр-мулоҳазаларингиз бор, деб сўради. Н. С. Хрушчев бу йил жумҳурият қанча пахта бериши билан қизиқди. Режада белгиланган рақамни айтдим. П. К. Пономаренко тақдим этилган қарорларни қабул қилишни таклиф қилди.

Ҳамма қарорларни қабул қилиш учун овоз берди. Г. М. Маленков қарорлар қабул қилинганлигини эълон қилди ва менга мурожаат этиб сўради: «Сизнинг яна қандай гапларингиз бор?» Бу қарорларни олиб кетиш истагим борлигини айтдим. У ўз ёрдамчиси Сухановга уларни имзолаш учун дарров тайёрлашни буюрди.

* * *

1952 йил бошида Тожикистон Компартияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби Бобожон Фафуров И. В. Сталин номига мактуб йўллади. Бу мактубида у тор эгатларга, жумладан 60—70 сантиметрли ўрнига 45 сантиметрли эгатларга чигит экиш тажрибасини баён этди. Бу усулнинг пахта ҳосилдорлигини оширишдаги, ер, сув ва ишчи кучларидан омилкорлик билан фойдаланишдаги афзалликларини батафсил таърифлаб, ҳозир Тожикистонда 70 фоиз майдонга шундай усулда чигит экилаётганлигини маълум қилди. СССР Вазирлар Кенгаши ўша йил 17 февралда пахтачилик вазирлиги раҳбарлигига ушбу тажрибани ўрганиш ва кенг ёйиш бўйича таклиф киритишни топширди.

Март ойида Б. Фафуров И. В. Сталинга яна бир хат юбориб, У. Юсупов устидан шикоят қилди. СССР Вазирлар Кенгаши 1952 йил 4 апрелда «СССР пахтачилик вазири ўртоқ Юсуповнинг Тожикистон ССРдаги илғор пахтакорларнинг тажрибасига нотўғри муносабати тўғрисида Тожикистон Компартияси Марказий Қўмитасининг хати» деб номланган қарор (№ 486) қабул қилди. Унда ўртоқ Юсупов қониқарсиз маъруза тақдим этганлиги ва Тожикистон Компартияси Марказий Қўмитаси ва Вазирлар Кенгаши билан

келишмасдан, бу жумҳуриятда 1953 йилда тор эгатларга чигит экиш режасини ўтган йили аслида экилган 97,5 минг гектар ўрнига, 56 минг гектар қилиб белгилаганлиги таъкидланди.

Вазирлар Кенгаши ўртоқ Юсуповнинг эътиборини илғор тажрибага ва СССР ҳукумати топшириғига бундай муносабатга йўл қўйиб бўлмаслигига қаратди. Тор эгатларга чигит экишни кенг жорий этиш ва пахтачиликни механизациялаштириш масаласини ўйлаб кўришни ҳамда 1952 йилнинг 15 апрелидан кечикмай бу масала бўйича Вазирлар Кенгашига маъруза тақдим этишни унинг зиммасига юклади.

Узаро муносабатларни яхшилаш мақсадида У. Юсупов шу йил кузда Тожикистонга келди. Б. Ғафуров билан учрашув самимий бўлган, деб айта олмаيمиз. Жумҳурият бўйлаб сафарида ўртоқ Юсуповга Тожикистоннинг ўша пайтдаги Вазирлар Кенгаши Раиси Ж. Расулев ҳамроҳлик қилди. Вазир ёрдамчиси Қўрғонтепа шаҳар партия кўмитасидан Деновга кўнғироқ қилиб, куннинг иккинчи ярмида поездда Усмон Юсупов боришини туман партия кўмитаси котиби Ж. Акрамовга маълум қилди. Юқорида бу воқеани эслаб ўтгандик. Унинг тафсилоти қуйидагича: Усмон Юсуповнинг Ўзбекистон туманига келишини вилоят партия кўмитасида ҳам, жумҳурият Компартияси Марказий Кўмитасида ҳам деярли ҳеч ким билмади. Албатта, обкомнинг биринчи котиби Жўрабоев ва вилоят ижроия кўмитаси раиси Ортиқов ўша заҳоти у ерга етиб боришди. У. Юсупов Ўзбекистоннинг бошқа биронга тумани ёки вилоятида бўлмай, Тожикистон орқали Москвага учиб кетди. Усмон ака бу учрашувда эски дўстларини кўрганлигидан хурсанд бўлиб, ҳиссиётларига эрк берди, партия Марказий Кўмитаси ва мамлакат ҳукуматидаги ишлар, Тожикистон ва Ўзбекистон раҳбарлари тўғрисидаги ўз фикрлари билан ўртоқлашди. Бир неча кундан кейин эса бу гап-сўзларнинг тўла матни нукта-вергулигача қўйилиб, Москвага маълум қилиндики, бу олий раҳбарликнинг норозилигини туғдирди.

И. В. Сталин 1953 йил 5 мартда вафот этди, 9 мартда дафн этилди. Шундан кейин кўп ўтмай СССР пахтачилик вазирлиги тугатилди.

Усмон аканинг тақдирига Берия билан яқинлиги ҳам кўп жиҳатдан ёмон таъсир кўрсатди.

У. Юсупов 1937 йил 26 сентябрда бўлган Марказий Кўмитанинг IV Пленумида Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи котиби этиб сайланди. Шундан кейин сал вақт ўтгач, Москвада Н. Ежов ишдан олиниб, отиб ташланди ва НКВДга раҳбарлик Бериянинг қўлига ўтди. Бутун мамлакатда ички ишлар органларини «ежовчи»лардан тозалаш бошланди. Шунда У. Юсупов И. В. Сталин ва Л. П. Берияга, кейинроқ эса Г. М. Маленковга хат йўллаб, жумҳуриятда йўл қўйилган қонунбузарликлар ва ички ишлар органларида нопок кишилар кўпайиб кетганлиги ҳақида ёзди, бу ташкилотларни янги кадрлар билан мустаҳкамлашни сўради. Ушанда, бошқа жумҳуриятларда бўлгани сингари, Ўзбекистонда ҳам ежовчилар ўрнини Бериянинг одамлари эгаллади.

У. Юсупов билан Берия яқинлигининг бошқа сабаби ҳам бор. Бу уран ва олтин билан боғлиқ масаладир. Юқорида айтганимиздек, уруш тугаши биланоқ АҚШ дунёда вазиятни кескинлаштириш, атом бомбаси билан қўрқитиш йўлини тутди. Сталин ҳар қандай қилиб бўлса ҳам ўз атом саноатимизга эга бўлиш вазифасини қўйди. Бунинг учун эса биринчи навбатда уран керак бўлиб, уни чет элдан фақат тиллага сотиб олиш мумкин эди. Сталин мамлакат ҳудудида уран конини қидириб топиш, қазиб олиб, заводларга ташиб келтириш ва ишлаб чиқаришни назорат қилишни шахсан Бериянинг зиммасига юклаб, унга катта ҳуқуқлар берди.

Маъданшуносларнинг изланишлари натижасида мамлакат учун зарур бўлган мазкур қазилма бойликлар, яна бир қатор камёб металлларнинг конлари Зарафшон ва Фарғона водийсида, Қизилқумда мавжудлиги маълум бўлди. Урушдан кейинги йилларда бу туманларда шахталар, заводлар, посёлкалар, шаҳарлар бунёд этилди, одамларнинг яшаши ва меҳнат қилиши учун бошқа шарт-шароитлар яратилди. Янги конларда минглаб маҳбуслар меҳнат қилиб, тайёрланган қуймалар махфий заводларга ва омборларга юборилди. Қанча уран ва тилла тайёрлаб жўнатирилганлиги ҳақида Берия ва Юсуповга маълумот бериб турилди. Табиийки, бундай ишлар мамлакатнинг қимматли металл конлари аниқланган бошқа минтақаларида ҳам амалга оширилди.

Шундай қилиб, қисқа вақтда АҚШнинг атом монополияси тугатилди, водород бомбасини эса СССР биринчи бўлиб яратди.

Пихини ёрган ифвогар ва амалпараст Берия жуда тез Сталиннинг ишончига кирди, айниқса унинг умри охирида турли ҳийла-найранглар билан энг яқин одамига айланди. Бериядан ҳамма, шу жумладан Сиёсий бюро аъзолари ҳам қўрқишарди.

Сталин вафот этгач, Берия ярим йил КПСС МҚ биринчи котиби сайланмаганлигидан фойдаланиб, давлат тўнтаришини тайёрлаш учун пинҳона ҳаракатни кучайтириб юборди. Узига қарши бўлган кишиларни вазифасидан четлатди ёки обрўсизлантирди, марказда, шунингдек жойларда таянса бўладиган кишиларни қидириб, юқори лавозимларга қўйди. Унинг асосий муддаоси мамлакатда ҳокимиятни қўлга олиш эди.

Ушанда Берия мени ҳам йўқотмоқчи (оттириб юбормоқчи) бўлди. Мени унинг

чангалидан Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси бюроси ва КПСС МҚ Сийёсий бюросининг кўпчилиги аъзолари қўтқариб қолишган.

1953 йил апрель ойининг охирида бизни Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби хонасига таклиф қилишди. Марказий Қўмита котиблари ва бюро аъзолари тўпландик. «Л. П. Бериянинг хати» келганлигини маълум қилишди. Уша пайтда у КПСС МҚ Президиуми аъзоси, СССР Вазирлар Кенгашининг биринчи ўринбосари эди, Давлат хавфсизлиги қўмитасига ва мамлакат Ички ишлар вазирлигига бевосита раҳбарлик қилар эди.

Хатни овоз чиқариб ўқий бошлашди. Унинг мазмуни билан танишганимиздан кейин эса ҳамма жим бўлиб қолди. Гап шундаки, хатда миллий жумҳуриятлардаги кадрлар сиёсати тўғрисида сўз борарди. У шундай ёзилгандики, гўё партия ва давлат идораларини «миллийлаштириш» тўғрисида «ғамхўрлик» қилинаётганга ўхшарди.

Шуниси ғалатики, ушбу мактубни муаллифнинг котибияти юборган эди (КПСС МҚда кўриб чиқилмаганди).

Раислик қилаётган А. Э. Ниёзов сукунатни бузиб, ўтирганларга фикр-мулоҳазаларини билдиришни таклиф қилди. Кимдир рўйхат тузишни бошлаш керак, деди. Менга вазирликлар, маҳкамалар ва Вазирлар Кенгаши аппарати бўйича раҳбар кадрларнинг миллий таркибини аниқлаш ва миллатига қараб бирини иккинчиси билан алмаштириш тўғрисида таклифлар тайёрлашни тавсия этишди.

Сўз олиб, кўплаб малакали кадрлар тайёрланганлиги катта ютуғимиз эканлигини айтдим. Жумҳуриятнинг барча раҳбар идораларида муносиб ходимлар жамланган. Албатта, айрим кадрларимизнинг нуқсон ва камчиликлари бор, лекин ҳозир уларни ялли алмаштириш масаласини қўйиш мумкин эмас.

Менга эътироз билдиришди: «Ҳамон хат юборилган экан, унга жиддий муносабатда бўлишимиз керак».

Бошқа баъзи бир ўртоқлар ҳам хатда баён қилинган таклифларга салбий муносабатларини билдиришдию, лекин анча эҳтиёт бўлиб гапиришди.

Эртаси куни хонамда ўринбосарларим М. З. Мирзааҳмедов, А. Н. Рудин, ёрдамчим Н. А. Сибирцев ва иш бошқарувчи вазифасини бажарувчи В. С. Гукасов билан бирга ўтириб, Вазирлар Кенгаши мажлиси кун тартибини тузаётган эдим. Бирдан Москвадан кўнғироқ қилиб қолишди. Лаврентий Павлович гаплашмоқчи эканлиги тўғрисида огоҳлантириб, улашди. Берия саломлашмай, қўполлик билан «Нега сен менинг хатимга қарши гапирдинг?» деди. Унга жавобан мен Марказий Қўмита бюросида айтган нуқтаи назаримни такрорладим. У сўзимни охиригача тингламай, мени ҳақоратлади. Мен унинг муносабати ва гап оҳангидан ҳайрон қолаётганлигимни айтдим. У яна сўкиб, кулингни кўкка совуртириб юбораман, деб телефон дастасини қўйди.

Шу заҳоти А. Э. Ниёзовга кўнғироқ қилиб, ундан МҚнинг бошқа котиблари билан биргаликда мени қабул қилишни илтимос қилдим. У, икки соатдан кейин келишингиз мумкин, деди. Айтилган вақтда борсам, унинг хонасида Р. Е. Мельников ва М. А. Абдураззоқов ўтиришган экан. Уларга Берия билан ўртамазда бўлган гапни айтиб, вазифамдан озод қилишларини сўрадим. Узоқ гаплашишди. Амин Эрматович «Ўйлаб кўрамиз», деди ва менга қизишмасдан, вазмин бўлиб туришни таклиф этди. «Келинг, 1 Май байрамини тинчликча ўтказайлик, кейин бир гап бўлар», деб хулоса қилди у.

1953 йил 1 майда Тошкент меҳнаткашларининг Ленин номидаги майдонда бўлган байрам намойишида мен ҳам минбарда турдим. Ўзимни қувноқ тутиб, жилмайиб, намойиш қатнашчиларининг олқишига жавоб бердим. Лекин бу пайтда ичимда изтироб чекаётганлигимни, миям қандай нохуш хаёллар билан банд эканлигини ҳеч ким билмасди. Мен билан сўзлашиб, янада ғазабланган Л. П. Берия бошқаларни ҳам ишга сола бошлади.

3 майда туманга боришга тайёргарлик кўраётган эдим, Марказий Қўмитага чақириб қолишди. Борсам у ерда Марказий Қўмита бюро аъзолари ўтиришган экан. Биринчи котиб, ўртоқ Н. А. Мухитдиновни Вазирлар Кенгаши Раиси вазифасидан озод қилиш тўғрисида таклиф бор, деди.

Туркистон ҳарбий округи қўмондони генерал И. В. Петров сўради:

— Сабаби нима?

— Москвадан кўнғироқ бўлиб, шундай қилиш лозимлигини айтишди,— деди А. Э. Ниёзов.

— Ким кўнғироқ қилди? — деб сўради М. З. Мирзааҳмедов.

— Берия кўнғироқ қилди. Ўзбекистон Вазирлар Кенгаши Раиси этиб Усмон Юсуповни тайинлашни тавсия қилди.

Шунда бюро аъзолари, айниқса Р. Е. Мельников, А. М. Баскаков, В. А. Билбас, М. А. Абдураззоқов ва бошқалар бу ишга рози эмасликларини айтишди ва МҚ бюроси Н. А. Мухитдиновни Вазирлар Кенгаши Раислигида қолдириш зарур, деб ҳисоблаётганлигини Берияга етказишни А. Э. Ниёзовга таклиф қилишди. Шу билан тарқалдик.

4 майда яна Марказий Қўмитага таклиф қилишди. Барча бюро аъзолари тўпланишганда, А. Э. Ниёзов яна Москвадан кўнғироқ қилишганлигини, бизнинг қароримизни

кутишаётганлигини айтди. Биринчи бўлиб сўз олиб, мени исталган вилоятга ёки ижтимоий фанлар академиясига ўқишга юборишларини, Вазирлар Кенгаши раиси этиб эса У. Юсуповни тайинлашни таклиф қилдим. Бюро аъзоларидан айримлари ўз нуқтаи назарларини бир қатор мулоҳазалар билан асослаб, эътироз билдиришди. Узоқ ва қизгин муҳокамадан кейин секретариатга таклиф тайёрлашни топширишди.

Уч йилча бурун Москвага кетган пахтачилик вазирлигининг барча раҳбарлари Тошкентга қайтишаётган эди. 6 май куни эрталаб, Амин Эрматович кўнғироқ қилиб, олдимга келиб кета оласизми, деди. Бордим. Унинг хонасида Марказий Қўмита котибларидан бир нечтаси ўтирган эди. У юзага келган вазиятдан хафа бўлиб ва ўзим қатъий илтимос қилаётганлигимни таъкидлаб, танишиб чиқиш учун кўлимга қоғоз берди. Бу мени Вазирлар Кенгаши Раиси лавозимидан озод қилиб, бу ишга ўртоқ У. Ю. Юсуповни тайинлаш, мени эса Вазирлар Кенгаши Раисининг биринчи ўринбосари ва Ўзбекистон ССР Ташқи ишлар вазири этиб тайинлаш тўғрисидаги фармон лойиҳаси эди.

У билан танишгач, мени чеккароқ жойга ишга жўнатиш мумкин эмасми, деб сўрадим. Ҳамма эътироз билдирди. Шу боисдан, рози бўлдим. Куннинг иккинчи ярмида Марказий Қўмита бюро мажлиси бўлди. Амин Эрматович юқоридаги фармон лойиҳасини эълон қилди. Ҳеч ким гапирмади.

Бюро мажлиси тугагандан кейин ҳамма менинг уйимга борди. Ярим кечагача бирга ўтириб, чой ичдик, юракдан гурунглашдик. Марказий Қўмита бюро аъзоларининг бундай самимий муносабати мени жуда тўлқинлантириб юборди.

ЎзССР Олий Кенгаши Президиуми Раиси Ш. Рашидов ва Президиум котиби Ж. Илҳомова шу куни, яъни 6 майда мени вазифамдан озод қилиш тўғрисидаги фармонга имзо чекишди.

7 майда янги ишимга бормоқчи бўлиб турган эдим, бирдан Амин Эрматович уйдан кўнғироқ қилиб, Марказий Қўмитага келишимни буюрди. Бордим. Хонасига кирганимда, у кўришишга улгурмасимизданоқ, КПСС МҚдан кўнғироқ қилишиб, мен ҳақимдаги қарорни ҳозирча амалга оширмай туришни таклиф этишганлигини айтди. Бу менинг КПСС МҚ аъзоси, СССР Олий Кенгаши депутати эканлигим, Вазирлар Кенгаши Раиси лавозими эса партия Марказий Қўмитаси Сиёсий бюроси номенклатураси эканлиги билан боғлиқ эди. Кейин маълум бўлишича, К. Е. Ворошилов, Н. С. Хрушчев, В. М. Молотов, А. А. Косигин, Н. А. Булганин мени ишимдан озод қилиш мақсадга мувофиқлигига шубҳа билдиришбди. Берия эса қаттиқ талаб қилибди. Уни Г. М. Маленков, Л. М. Каганович, А. И. Микоян қўллаб-қувватлабди. Шу сабабли куннинг иккинчи ярмида яна кўнғироқ қилишиб, қарорга рози бўлганликларини СССР Вазирлар Кенгаши йўли билан оғзаки маълум қилишди.

8 май куни эрталаб ҳукумат биноси олдида Усмон Юсуповни кутиб олиш билан янги вазифани адо этишни бошладим. Уни хонасига олиб кириб, ҳамма нарсани кўрсатдим, шундан кейин иккимиз узоқ суҳбатлашдик.

Бир кун ўтгач, яъни 10 майда юк машинасига рўзғор анжомларини ортиб, Гоголь кўчасидаги, илгари Файзулла Хўжаев яшаган уйни тарк этдим ва оилам билан Оллон маҳалласидаги отам яшаётган эски ҳовлидаги (онам 1951 йилда вафот этган) бир хонали уйга кўчиб бордим. Бу ерда янги вазифага ўтгунимга қадар яшадим.

Вазирлар Кенгашида Москвадан қайтган ўртоқлар янги вазифаларни ўзлаштиргунга қадар, бир ярим ойдан кейин нохуш можаро бўлди. Партия йиғилишида У. Юсупов билан келган, унинг ишончини қозонган ва ҳукуматда муҳим лавозимни эгаллаган ўртоқлардан бири ўз нутқида Вазирлар Кенгашида иккита гуруҳ — консерваторлар ва новаторлар гуруҳи юзага келиб, ҳаракат қилаётганлиги ҳақида гапирди. Унинг фикрича, гўё консерваторлар эскича ишлашга ўрганиб қолганликлари сабабли янгиликни жорий этишга қаршилиқ кўрсатишаётганди, иш услубини тубдан яхшилашга, халқ хўжалигини кескин юксалтириш ва бошқаларга тўсқинлик қилишаётганди. Новаторлар эса — булар Усмон Юсупович билан келган кишилар бўлиб, унинг раҳбарлигида ҳукумат, вазирликлар ва маҳкамаларнинг фаолиятини қатъий қайта кўриб чиқиш, кадрларни янгилаш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш учун интилишаётган эмиш. У ҳукумат аппаратини консерватор ходимлардан тозалаш вазифасини қўйди.

Мен шу заҳоти сўз олиб, бу нотиқнинг соғлом, етук, жипслашган жамоани сунъий равишда икки гуруҳга бўлиб, бир-бирига қарши қўяётганлиги ва тажрибали ходимларни асоссиз равишда консерватизмда айблаб, уларни ишдан четлатишга даъват этаётганлиги ҳақида гапирдим. Бундай баёнотлар ва хатти-ҳаракатлар жамоанинг жипслигига, иш ва ҳукумат обрўсининг яхшиланишига зарар етказиши мумкин, дедим.

Бу нотиқнинг ўйламай айтган сўзи кўпчилик ўртоқларнинг энсасини қотирди, уч киши унинг фикрига эътироз билдирди.

Усмон Юсупович етук арбоб сифатида юзага келган вазиятни, мажлисда иштирок этаётган коммунистларнинг кайфиятини дарҳол илғаб, ўзига яқин ходимнинг жамоага берган баҳосига салбий муносабат билдирди ва яна гапини силлиқлаб, ҳаммамиз жипслашиб меҳнат қилишимиз керак, деди.

Жамоада шундан бўлак жиддий можаро ёки келишмовчилик бўлганлигини эслай олмайман. Биз Усмон Юсупович билан қўлни қўлга бериб, дўстона ишлашдик. Лекин

уни икки ёки уч марта Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси секретариатига чақириб, МҚ ихтиёрида бўлган талайгина йирик масалаларни ҳукуматда яқкабошлик билан ҳал этиб юбораётганлиги тўғрисида эътироз билдиришди.

1953 йил 2 июлда КПСС МҚ Пленуми очилиб, унда Л. П. Бериянинг социалистик қонунчиликини, партия Устави талабларини қўпол равишда бузганлиги, хизмат вазифасини суиистеъмол қилганлиги, давлатга ва халққа катта зарар етказадиган ўзбошимчиликларга йўл қўйганлиги масаласи муҳокама қилинди. Пленум Л. П. Берияни барча лавозимлардан бўшатиш ва партиядан ўчириш тўғрисида бир овоздан қарор қабул қилди. Мазкур Пленум ва унинг 1953 йил 10 июлда «Правда» рўзномасида эълон қилинган кенгайтирилган қарорлари, партия ташкилотлари обрў-эътиборини оширишда, социалистик қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашда, ҳар бир ходимнинг шахсий масъулиятини кучайтиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Унинг кадрлар тўғрисидаги шубҳали мактуби йўқ қилинди. Ҳамма шунга ишонч ҳосил қилдики, Бериянинг кадрлар тўғрисидаги «ғамхўрлиги» ифвогарона мақсадни — ходимлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни миллий асосда мураккаблаштиришни кўзда тутган эди. У бундан фойдаланиб, бировни миллатчиликда, иккинчи кишини шовинизмда айблаб, ўзига маъқул бўлмаган шахсларни йўқотмоқчи бўлган эди. Кадрларни янгилаб, ўзининг қора ниятларини амалга ошириш учун жойларда таянчга эга бўлишни мўлжаллаганди.

Пленум топшириғига биноан, Берия ва унинг шериклари иши юзасидан бир неча ой мобайнида тергов олиб борилди. Декабрь ойининг ўртасида алоҳида ҳарбий трибуналнинг суд мажлиси бошланди. 1953 йил 23 декабрда трибунал ҳукми билан Берия ва унинг энг яқин шериклари отиб ташланди.

Орадан кўп ўтмай, 1954 йилда, мени эски ишимга тиклашди, яъни яна жумҳурият Вазирлар Кенгаши Раиси этиб тасдиқландим.

* * *

1988 йилда «Известия», «Литературная газета», «Московские новости» рўзномаларида, «Крокодил» ойномасида У. Юсупов ҳақида мақолалар босилди. Шу муносабат билан 34 партия, уруш ва меҳнат фахрийси «Правда Востока» рўзномасига ёзган, 1988 йил 16 октябрда босилган «Ошкоралик мезони — ҳақиқат» сарлавҳали мактубда бу мақолаларни таҳлил қилишди, асоссиз айблар ва ҳақоратларни фош этишди, ўзлари билан узок вақт бирга ишлаган Усмон Юсупов тўғрисидаги ҳақиқатни айтишди. Таниқли олимлар — тарих фанлари докторлари М. Искандаров ва Ф. Исҳоқов У. Юсупов ҳақида катта очерк ёзиб, унинг сиёсий қиёфасини яратишди. Бу очерк ҳам 1988 йил 27 ноябрда «Правда Востока»да эълон қилинди.

Ёзувчи Комил Икромов ўз мақолаларида отаси Акмал Икромовнинг ҳалок бўлишида У. Юсуповни айбдор ҳисоблаган ва у раҳбарлик қилган йилларда Ўзбекистонда 40 мингга яқин киши қатағон қилинган, деган.

Лекин ҳамма иш учун яқка ўртоқ Юсуповни айблаш тўғри эмас. Келтирилган рақам ҳам шубҳа туғдиради.

Иккинчи томондан, қатағон билан боғлиқ ишларга Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг ўша пайтдаги биринчи котибининг дахли бўлмаган, дейиш ҳам тўғри эмас. У, гарчи юрагида шу ишни хоҳламаса ҳам, барибир хизмат тақозоси билан — жумҳуриятнинг биринчи сиёсий раҳбари ва машъум «кучлик»нинг раиси сифатида чеккада тура олмасди.

«Ёш ленинчи» рўзномасининг 1990 йил 21, 22, 23 август сонларида босилган «Ҳақиқат ўлмайди» сарлавҳали мақоламда мен А. Икромов, Ф. Хўжаев ва бошқалар қандай қатағон қилинганликлари ва улар 1956 йилда қандай оқланганликлари ҳақида ёздим.

Шуни таъкидлаш керакки, А. Икромов ва У. Юсуповнинг ўзаро муносабатлари, улар биргаликда ишлаган дастлабки йиллардаёқ, юмшоқ қилиб айтганда, у қадар силлиқ бўлмаган.

Ўзбекистон КП(б)нинг 1929 йил март ойида Самарқандда бўлган IV съездида, бунгача Тошкент округ партия қўмитаси ташкилий бўлими мудирини бўлиб ишлаган Усмон Юсуповни Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитасининг тармоқ котиби этиб сайлашди. Ана шунда жамоа хўжаликларини ташкил этиш муддатлари, суръатлари, шакллари, қулоқларни тугатиш масалаларида у билан А. Икромов ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўлди. Шу муносабат билан 1931 йил октябрда У. Юсупов ВЦСПС Урта Осиё бюроси раиси этиб сайланади.

Шу йилнинг декабрь ойида бўлган ВЦСПС пленумида У. Юсупов ва А. И. Микоян президиум столида ўтириб танишишади ва бу секин-аста дўстликка айланади.

1934 йилнинг декабрида У. Юсупов Москвага икки йиллик марксизм-ленинизм курсига юборилади. Уқиши давомида у Анастас Иванович билан тез-тез учрашиб туради, унинг квартирасида, иш жойида бўлади. Шу даврдан бошлаб Микоян унга мураббийлик қила бошлайди.

У. Юсупов 1936 йилда ўқишни тугатганидан кейин, А. Икромов, Ф. Хўжаев ва МҚ бюросининг бошқа аъзолари унинг эски ишига қайтишига — МҚ котиби бўлишига розилик билдиришмади. Шунда Микояннинг шахсий ташаббуси билан Усмон Юсуповни озиқ-овқат саноати халқ комиссари этиб тайинлашиб, бу ишда у ярим йилдан кўпроқ ишлади.

ВКП(б) МҚнинг февраль-март (1937 й.) Пленумида Н. Бухарин ва А. Риков фаолияти танқид қилиниши муносабати билан улар ишини кўриб чиқиш учун А. Микоян раислигида комиссия тузилди. Комиссия Пленумга тайёрлаган маърузасида Бухарин ва Риков партияга қарши фаолият олиб борадиган ўз гуруҳларини тузганликлари таъкидланиб, уларни жиноий жавобгарликка тортишни таклиф қилди.

Пленум комиссия маърузасини прокуратурага топширди.

Уларни СССР Бош прокурори А. Вишинскийнинг талаби билан суд қилган Олий Суднинг ҳарбий ҳайъати ўзининг 1938 йил 13 мартдаги ҳукми билан 21 судланувчидан 18 нафарини, шу жумладан, А. Икромов ва Ф. Хўжаевни ҳам олий жазога ҳукм қилиб, бир кундан кейин — 15 мартда улар отилдилар.

У. Юсупов А. Микоян билан бўлган кўплаб учрашувларида жумҳуриятдаги аҳвол, раҳбар ходимлар тўғрисида танқидий гапларни айтган. Ўзбекистонда бир марта ҳам бўлмаган Микоян эса, албатта, бу ахборотлардан Пленум учун маъруза тайёрлаётгандагина эмас, балки 1937 йилнинг ёзида ВКП(б) МҚ Сисёий бюросида А. Икромовнинг аризаси унинг иштирокида қараб чиқилганида ҳам фойдаланди.

Сталин Икромовни ҳалол одам деди, лекин Микоян, шунингдек уни кўллаб-қувватлаган Каганович, Ежов ва бошқалар Сталиннинг фикрини ўзгартириб, Икромовнинг жиноий жавобгарликка тортилишига эришишди.

Уни Ўзбекистон КП(б) Марказий Қўмитасининг 1937 йил сентябрда бўлган Пленумида ишдан олиб, партиядан ўчиришди. Лекин бу иш, баъзилар таъкидлаганидек, ўртоқ Юсуповнинг маърузаси бўйича эмас, балки И. В. Сталин ва В. М. Молотовнинг мактуби ва А. Андреевнинг ахбороти асосида қилинди. У. Юсупов 35 нотиқ қаторида музокарада сўзга чиқди. Юқоридаги мактубни эса Н. Ежов ва А. Вишинский, А. Микояннинг маърузалари асосида тайёрлашган эди.

III Пленумдан кейин ўн кун ўтгач, 1937 йил 26 — 28 сентябрда МҚнинг IV Пленуми бўлиб, бир неча номзодни муҳокама қилиб, У. Юсуповни Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби этиб сайлади.

Орадан кўп ўтмай, Н. Ежов социалистик қонунчиликни кўпол равишда бузганликда ва қўлидаги ҳокимиятни суистеъмол қилганликда айбланиб, ВКП(б) МҚ котиби лавозимдан олинди, қамалиб, отиб ташланди.

Ушанда «учлик» ва «алоҳида кенгаш»лар ҳам тугатилди. Москва судларида йирик, шов-шувли ишлар кўрилмайдиган бўлди. Лекин мамлакатнинг чекка жойларида қўйи ташкилотларнинг ходимларига ва жиноий жавобгарликка тортилганларнинг оила аъзоларига нисбатан қатағон давом этди. А. Икромовнинг хотини, болалари, ака-укалари, қариндошлари, ҳатто кекса холаси, поччасигача шу йўсинда қамалиб, отилди ёки сургун қилинди. Уларнинг деярли ҳеч бири ёруғ кунларга етмай, лагерларда ўлиб кетишди.

Файзулла Хўжаевнинг ўкаси Ибодулла ўзини отиб ўлдирди. Онаси Райҳон опа ва биринчи хотини Маликахон сургунда ўлишди. Иккинчи хотини Фотима ва қизи Вилоятхон қамоқ муддатини ўтаб бўлишгач, озодликка чиқишди. Қатағон қилинган бошқа раҳбар ходимлар оилаларининг қисмати ҳам шундай бўлди.

Шундан кейинги йилларда ҳам ўлкамизнинг юзлаб иқтидорли ўғил ва қизлари ҳалок бўлганлигини асло оқлаб бўлмайди. Бунга, жумладан, Усмон Носир ва Султон Сегизбоевнинг тақдирини мисол келтириш мумкин.

Усмон Носир 1912 йилда Наманган шаҳрида туғилган. Ёшлигидаёқ унинг одатдагидек бўлмаган таланти, зўр иқтидори борлиги маълум бўлади ва тезда ўз асарлари билан элга танилади. Ёш ижодкор ҳеч қандай жинояти бўлмаган ҳолда қатағон қилиниб, атиги 32 йил яшаб, сургунда ҳалок бўлди.

У Москвада бўлган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигидан қайтаётиб, вагонда Сталин тўғрисида қандайдир бир ноҳўя гап айтади. Бу гап дарҳол тегишли идорага етказилиб, шоирни қамашади ва Сибирга сургун қилишади. Магадандаги лагерда бўлганида, у оғир касал бўлганига қарамай, ижодини давом эттириб, шеър ва дostonлар ёзади. 1943 йилда У. Юсуповга мактуб йўллаб, Сибирнинг қаттиқ совуғига организми дош беролмаётганлигини, Ўзбекистондаги исталган лагерга ўтишда ёрдам беришини сўради. У. Юсупов бу мактубни ўз таклифларини айтишлари учун жумҳурият Ёзувчилар уюшмаси раҳбарлариға юборди. Улар эса таланти ҳамкасбларининг сургундан қайтишига қарши туришди.

Усмон Носир хатига жавоб ололмай, Кемероводаги маҳбуслар шифохонасида вафот этди. У Ўзбекистон раҳбарларининг тавсияси билан 1957 йил 21 мартда оқланди.

Кемероволикларга раҳмат, шоир дафн этилган жойни топишда қариндошларига ёрдам беришди. 1988 йилда Усмон Носирнинг хокини Тожкентга олиб келиб, Чифатойдаги биродарлар қабристонига дафн этишди.

50-йилларда мен шоирнинг отаси Носирхўжа ака билан Мирзачўлнинг янги ўзлаш-

тирилаётган ерида учрашган эдим, у ўша пайтда бу ерда гидротехник бўлиб ишларди. 40-йилларнинг охирида Наманганда ишлаганимда Усмон Носирнинг лотин имлосида нашр этилган бир неча асарини ўқиганман. У ҳаёт, муҳаббат, гўзаллик, инсонийлик, Ватан ҳақида жўшиб, қалбдан куйлаган эди. Қисматни қарангки, ҳаёт ва муҳаббат ҳақида шундай зўр илҳом билан ёзган бу йигит севган қизига уйланолмади, оила ҳаёти бахтини бир кун бўлса ҳам татиб кўролмади, ўзидан зурриёт қолдирмади. Инсон ва инсонийлик тўғрисида куйлаб, ёвуликнинг кўрбони бўлганлиги эса энг даҳшатлисидир.

Ким билсин, Усмон Носир боқий умр кўрса, XX асрнинг Навоийсига, дунёвий шахсга айланармиди?!

Султон Сегизбоев 1899 йилда туғилган. 1916 йилда ўлкамизда бўлган ғалаёнда фаол иштирок этган. 1918 йилда Коммунистик партия сафига ўтган. 1918 йилдан Оққўрғон, Пискент волостларида ижроия қўмита ва инқилобий қўмиталарнинг раиси бўлган. Кейин Фарғона вилоятида совет ва партия идораларида раҳбарлик лавозимларида, шу жумладан, «Фарғона» рўзномасининг муҳаррири, вилоят партия қўмитасининг котиби бўлиб ишлади. Сўнгра Тошкент уезд қўмитасининг котиби бўлди. 1925—30 йилларда Москвадаги қизил профессура институтида ўқиб, уни аъло баҳолар билан тамомлади. 1930—31 йилларда Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалик академиясининг Урта Осиё филиали ва пахтачилик институтининг директори бўлди.

Қозоғистонга юборилиб, жумҳурият Компартияси Марказий Қўмитаси қишлоқ хўжалик бўлими мудури бўлди. 1937 йилдан Шимолий Қозоғистон вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби этиб сайланди. 1937 йил сентябрда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Кенгаши Раиси вазифасини бажара бошлади. ВКП(б)нинг XI, XVI, XVII съездлари делегати бўлди.

1937—38 йилларда СССР Олий Кенгаши Раисининг ўринбосари этиб сайланди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг IV Пленумида бошқалар қатори унинг номзоди ҳам Марказий Қўмита биринчи котиблигига муҳокама қилинган.

У Жанговар Қизил Байроқ ордени, бошқа орденлар ва медаллар, номи ёзилган соат ва қурол билан тақдирланган. С. Сегизбоев профессор илмий унвонига эга эди, ўзбек тилидан ташқари, рус, инглиз ва француз, қозоқ тилларини биларди. Тошкент ва Москва олий ўқув юртларида сиёсий иқтисоддан дарс берган.

1938 йил 15 июнда Тошкент вилоят партия конференцияси очилди. Президиумда У. Юсупов, С. Сегизбоев ва Марказий Қўмита бюросининг бошқа аъзолари ўтиришган эди. Шу конференцияда иштирок этган делегатларнинг ҳикоя қилишича, маъруза бўлаётган пайтда бир одам Сегизбоев ёнига келиб, уни вестибюлга таклиф этади. У ўрнидан туриб, ташқарига чиқади. Шу пайт ички ишлар халқ комиссари Апросиян У. Юсупов олдига келиб, унга нимадир деди.

Сегизбоевни шу йўсинда қамаб, 21 июнда марказга олиб кетишди. 1939 йил 25 февралда ҳарбий трибунал суди бўлди. Сегизбоев суддаги сўнгги сўзида шундай деди: «Ҳамма айбларни қийнаш йўли билан бўйнимга қўйишди. Ўз айбларимни тўла инкор қиламан, уларни тан олмайман. Ишимни қайта терговга юборишларингизни талаб этаман».

Суд икки соат давом этди. Уни олий жазога ҳукм қилишиб, шу кунгидея отишди. Истиқболи порлоқ партия ва давлат арбоби, олим ана шундай ҳалок бўлди. Султон Сегизбоев Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг таклифи билан 1957 йил 6 апрелда оқланди.

У ҳақда гапирганда, асарларини, айниқса тарих ва иқтисодиётга оид илмий ишларини алоҳида китоб ҳолида нашр этиш мақсадга мувофиқлигини айтиш керак. У Оққўрғонда туғилиб ўсган, ҳозир учинчи ва тўртинчи авлодга мансуб қариндошлари ҳам шу ерда яшашади. Нима учун шу туманни Султон Сегизбоев тумани ёки Султонобод деб номлаш мумкин эмас?

1948 йилда ва 50-йилларнинг бошида Ўзбекистоннинг адабиёт ва санъат арбобларидан 20 нафардан ортиғи — Ҳ. Сулаймон, М. Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Саид Аҳмад ва бошқалар қамалиб, 15—25 йилга ҳукм қилиндилар ва Сибирдаги лагерларга жўнатилдилар. Бундай мисоллар кўп.

1953 йил 23 декабрда Берия билан бирга унинг ўринбосарлари, бошқарма бошлиқлари, НКВДнинг жумҳуриятлар ва вилоятлардаги органлари раҳбарлари ҳам олий жазога ҳукм қилиндилар. Булар орасида Бериянинг яқин одами бўлган, Ўзбекистонда ички ишлар органларини бошқарган Апросиян, Гоглидзе сингари шахслар бор эди. Мана шу кишилар беш ой давом этган тергов пайтида гувоҳлик бериб, Ўзбекистондаги барча қама-қама ва ҳукмларни олдидан Марказий Қўмита биринчи котибига маълум қилганмиз ва унинг розилигини олганмиз, дейишди.

Озарбойжон Давлат хавфсизлиги вазирлиги раҳбарлари ҳам шундай гувоҳлик беришди. Текширишда бу маълумот тасдиқланди ва Озарбойжон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби, ВКП(б) МҚ Президиуми (Сиёсий бюроси) аъзолигига номзод Багиров олий жазога ҳукм қилинди.

У. Юсупов ҳақида берилган гувоҳликка келганда, КПСС МҚда у билан танишиб чиқишгач, ишни муҳокама қилиш ва айбдорни партиявий ва давлат жавобгарлигига

тортиш учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси ихтиёрига юборишга қарор қилишди.

Иш ва хат билан фақат А. Э. Ниёзов ва Р. Е. Мельников танишдилар ва шу заҳоти пакетни қайтариб юбордилар. Улар иккиси бизни — бюро аъзоларини Марказқўмга таклиф қилишиб, материалларнинг мазмунини гапириб беришди. Марказий Қўмита бюросининг ёпиқ мажлиси ўтказиладиган кун тўғрисида келишиб олдик.

Белгиланган муддатда бюро аъзолари тўпланишди. Хонага Усмон Юсупов кириб келди (муҳокама ёпиқ ва стенограммасиз бўлди). А. Э. Ниёзов ахборот берди. Амин Эрматович сўзининг охирида, У. Юсупов партия ва давлат масъулиятига тортиш учун лойиқдир, деди. Кимдир, бу масъулиятни қандай тушунса бўлади, деб сўради. А. Э. Ниёзов гап тополмай қолди. Р. Мельников: «Бундай ишлар учун партиядан ўчириб, судга берадилар», деди.

У. Юсуповга сўз беришди. Унинг шу пайтдаги аҳволини кўрган одам ачинарди. Боши ва жағини катта рўмол билан боғлаб олган — тиши оғриб, лунжи шишиб кетган, кўзлари қип-қизил, пешонасидан тер оқиб турарди. У қийналиб, лекин мантиқли гапирди. Гап нима ҳақда боришини кимдандир эшитганлиги, тайёргарлик кўрганлиги сезилиб турарди. У. Юсупов мардлик кўрсатди — материалларни олиб келишганида, танишиб, орган сўровларига розилик берганлигини тан олди.

— Бу менинг қўпол хатоим,— деди у.— Лекин ҳеч бир қарши чора кўра олмадим. Эътироз билдирсам жиноятчиларга шерик ёки уларни ҳимоя қилаяпти, деб ўйлашлари мумкин эди, чунки материаллар ишонарли, аниқ фактлар асосида тайёрланган эди. Вазият шундай эдики, бош тортгудай бўлсам, менинг ўзимни ҳам қамаб юборишлари ҳеч гап эмасди. Менинг ҳолатимни ҳисобга олишларингни қаттиқ илтимос қилман, исталган ишга юборинглар, ишончларингни оқлайман.

Биринчи бўлиб Ш. Рашидов гапириб, У. Юсуповни қаттиқ танқид қилди. Уни қўрқоқликда айблаб, ўз жонингизни ўйлаб, шунча кишиларнинг умрига завола бўлгансиз, азоб-қубатга маҳкум қилгансиз, деди. У. Юсуповни қаттиқ жазолашни талаб қилди. Бу фикрни Р. Е. Мельников ҳам қўллаб-қувватлади.

Шундан кейин мен сўз олдим.

— Бизда юз берган ишлар ҳақида нафақат гапириш, балки тинглашнинг ўзи оғир,— дедим мен.— Жумҳуриятда раҳбар кадрларга, оддий фуқаролар — эркалар, аёллар, болалар, кексаларга нисбатан зўравонликлар, улар тақдирини ҳал этаётганда қонунчиликни оёқ-ости қилиш ҳоллари хусусида исталганча мисол келтириш мумкин. Бу ҳол, ўртоқ Юсупов, фақат сизга эмас, балки бутун жумҳурият партия ташкилоти учун доғдир. Сиз Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби, КПСС Марказий Қўмитасининг аъзоси, СССР Олий Кенгашининг депутати сифатида ҳамма ишга бир қолипда ёндошиб, розилик бериб юборавермасдан, ҳар бирини диққат билан, ҳар томонлама ўрганишингиз керак эди. Бу ишларни бюрода, баъзи масалаларни эса МҚ пленумида муҳокама қилиш мумкин эди. Сиз бундай қилмагансиз. Биз ҳозир сизнинг қай даражада айбдор эканлигингиз ҳақида гапираямиз. Аслида, бу ҳақда қатағонга учраган ҳар бир оила, бутун халқ ҳам гапирарди. Биз-ку, бу ерда қарор қабул қилиш билан кифояланамиз, лекин одамлар ноҳўя ишни бир умр унутишмайди.

— Аммо ўртоқ Юсуповдек давлат арбобларининг хулқи ва хатти-ҳаракатларини муҳокама қилганда, — деб давом этдим мен, — фаолиятига чор тарафлама қарамасдан, шубҳасиз хизматларига эътибор бермасдан, фақат муҳокама этилаётган масала асосида баҳолай олмаймиз. Бунинг устига ўртоқ Ниёзовнинг ахборотидан ва ўртоқ Юсуповнинг ўз сўзидан кўриниб турибдики, бирон-бир киши унинг ташаббуси билан ёки тўғридан-тўғри берган кўрсатмаси асосида қатағон қилинганлигини исботловчи фактлар йўқ. Шу муносабат билан мен у йўл қўйган хатоларни қаттиқ эътиборга олишни, лекин унинг таржимаи ҳолини, шунингдек айбларига самимий иқдор бўлаётганлигини ҳисобга олиб, уни қаттиқ оғоҳлантириб, муҳокама билан кифояланишни ва Усмон Юсуповни бекор қўймасдан ўзига яраша иш беришни, айбларини меҳнати билан ювиши учун имконият яратишни мақсадга мувофиқ, деб биламан.

Генерал И. Е. Петров менинг таклифимни қўллаб-қувватлаб гапирди. М. Мирзааҳмедов, В. А. Билбас ҳам шундай қилишди.

Таклифни овозга қўйиш асосида қаттиқ оғоҳлантириш билан кифояланишга келишиди. Усмон Юсуповнинг илтимосини ахборот учун қабул қилиб, С. Камолов ва менга уни ишга тайинлашни топширишди. Эртаси кун Усмон акага машина юбордик. У ўзига нисбатан инсонпарварларча муносабатда бўлганлиги учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси бюроси аъзоларига ва КПСС МҚ Президиумига миннатдорчилигини етказишимизни илтимос қилди. Совхозлар вазири ўртоқ Бурҳоновни ва Мирзачўлни ўзлаштириш Бош бошқармаси бошлиғи ўринбосари ўртоқ Айтматовни (бошлиқ Саркисов йўқ эди) чақирдик. Айтматов 4-«Боёвут» давлат хўжалигининг директори йўқлигини айтди. Усмон ака ўша жойга боришга рози бўлди. Вазирнинг буйруғи билан уни мазкур хўжалик директори этиб тайинладик.

Энди бир-икки оғиз сўз 40-йилларда ва 50-йилларнинг бошида қатағон қилинган ёзувчилар ва олимлар тўғрисида. Мен 40-йилларнинг биринчи ярмида фронтда, бўлган-

лигим, кейин эса ҳарбий хизматдан қайтгач, Наманганга ишга тайинланганим учун бу воқеалардан яхши хабардор эмасдим. 1953 йилда жумҳурият Вазирлар Кенгашида ишлаётганимда бир киши олдимга кириб, бу фожиа ҳақида батафсил гапириб берди. Мени воқеа қизиқтирди. Кечкурун А. Э. Ниёзов олдига бориб, эшитганларимни гапириб бердим. У киши ҳам ўйланиб қолиб:

— Нима қиламиз, Нуриддин? — деб сўради.

— Ҳар томонлама текширайлик, ҳақиқатни аниқлайлик,— дедим. Бу фикрим Амин Эрматовичга маъқул бўлди.

Шундан кейин ушбу масала билан мен, Р. М. Мельников, М. Абдураззоқов, Ҳ. Сулаймонова ва жумҳурият Давлат хавфсизлик қўмитасининг янги раиси А. Б. Бизов шуғуллана бошладик. Ҳужжатларни олиб, ўрганиш учун Москванинг розилигини олишга тўғри келди.

Масаланинг мураккаблиги шунда эдики, қатағон қилинганлар очиқ суд қилинмагандилар. Давлат хавфсизлиги қўмитаси биносида уларни ҳарбий прокуратура терговчилари сўроқ қилиб, суд ҳам ўша ерда ўтказилиб, ҳукм чиқарилиб юборилаверган эди.

Текширишда қатағон қилинганлар миллатчилиқда ва совет давлатига қарши гуруҳлар тузишда асоссиз равишда айбланганликлари маълум бўлди. Биз ҳукмлар бекор қилиниб, айбдорлар оқланишини таклиф қилдик. Бу масала Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг бюро мажлисида муҳокама қилинди. Анча тортишувдан сўнг биз киритган таклифларнинг барчаси қабул қилинди.

1954—55 йилларда ноҳақ қамалганларнинг барчаси Тошкентга — ўз оилалари бағрига қайтиб келишди. Уларга эски касбларида ишлаш, ижод қилиш учун шарт-шароитлар яратилди.

Жумҳурият зиёлиларининг 1956 йилнинг кузида бўлган I қурултойида сўзлаган нутқимда мен бу воқеа ҳақида ҳам гапириб ўтган эдим.

* * *

Усмон Юсупов тақдири ҳақида сўз борганида, унинг Хрушчев билан ўзаро муносабатлари тўғрисида ҳам гапириш керак.

Сўзни узоқдан бошлаймиз. 1953 йил охирида СССР Олий Кенгаши делегацияси Финландия сейми раиси Фагерхольмнинг таклифига мувофиқ шу мамлакатга борадиган бўлди. Унинг таркибида Совет хотин-қизлари қўмитаси раиси Н. В. Попова, СССР Вазирлар Кенгаши меҳнат ва иш ҳақи Давлат Қўмитаси раиси А. Н. Волков, Ленинград шаҳар ижроия қўмитаси раиси Н. Н. Смирнов, мен ва бошқа депутатлар бор эдик.

Финлар биринчи совет парламент делегациясини илиқ қарши олишди. Икки парламент вакилларининг музокаралари муваффақиятли ўтди.

Бизнинг сафаримиз ва сейм депутатлари билан учрашувимиз биргаликда баёнот қабул қилиш билан тугади. Фин парламенти аъзолари бизга зўр меҳмондўстлик кўрсатишди, Хельсинки ва мамлакатнинг диққатга сазовор жойларини кўрсатишди ва самимий кузатиб қолишди.

Делегация яхши кайфият билан Ватанига қайтди.

Москвага келишимиз билан КПСС Марказий Қўмитасига кирдим, у ерда, Н. С. Хрушчев бир гуруҳ масъул ходимлар билан Тошкентда эканлигини (1953 йил ноябрь) айтиб, дарҳол жўнаб кетишни таклиф қилишди. Актюбинска келганимда, мени кутиб олган вилоят раҳбарлари, Н. С. Хрушчев Тошкентдан Москвага бораётиб, шу ерда тўхтаганлигини айтишди.

Йигирмадан ортиқ одам ўтирган залга кирдик. Илгари Никита Сергеевични партия съездларида, Олий Кенгаш сессияларида, КПСС Марказий Қўмитаси Пленумларида бир неча марта кўргандим, нутқларини тинглаган эдим. Бундан ташқари 1953 йил сентябрда биз А. Э. Ниёзов иккимиз бошқа жумҳуриятларнинг раҳбарлари билан биргаликда унинг ҳузурда бўлиб, КПСС МҚ биринчи котиби бўлганлиги билан табриклаган эдик. Эндиликда эса у билан илк бор ёнма-ён туришим эди. Ўзаро салом-алиқдан сўнг, у менга мурожаат қилиб шундай деди: «Биз ҳаммамиз пахтакор бўлдик. Сизнинг Ватанингиздан ҳозиргина қайтаяпмиз. Таассуротларимиз жуда зўр, пахтакор жумҳуриятлар раҳбарларининг кенгаши яхши ўтди. Тожиклар пахтачилик билан жиддий шуғулланишяпти, Ўзбекистонда эса агротехниканинг янги, яхши усулларига ва илғор тажрибага, квадрат уялаб экиб, икки томонлама ишлов беришга нисбатан катта консерватив муносабат бор. Бунинг айбдори — Юсупов, у пахтачиликни механизациялаштиришга тўсқинлик қилапти. Бу ҳақда Турсунқуловнинг колхозида ҳам, кенгашда ҳам колхозчиларнинг ўзлари гапиришди. Мен уларни қўллаб-қувватладим ва Усмонга тутган йўли хато эканлигини кўрсатдим.» Кейин қўшиб қўйди: «Амалга оширган тadbирларимиз қўшимча 500 минг тонна пахта беради, деб ўйлайман».

Унинг сўзларига ўз муносабатимни билдиришим керак эди.

— Сизнинг Урта Осиё жумҳуриятларида бўлишингиз фойдали натижалар беради,

бунинг устига, шу пайтгача мамлакат партия ва ҳукумат раҳбарлари ўлкамизда кам бўлишган,— дедим мен.— Шубҳам йўқки, Тожикистон ва Ўзбекистон аҳолиси Сизни самимий, сидқидилдан кутиб олган, афсуски, иштирок этиш имконига эга бўлмадим.

Тожиқ пахтакорлари юқори ҳосил олишяпти, уларни ҳар қанча мақтаса арзийди. Ўзбекистонда ҳам пахта ишлаб чиқаришни кўпайтиришни истамайдиган одам йўқ. Ҳаммамиз мана шу ўй-хаёл билан яшаб, меҳнат қиляпмиз.

Шубҳа йўқки, фан, техника ютуқларини, илғор тажрибани кенг жорий этиш пахтачиликни юксалтиришнинг асосий йўлидир.

Агротехниканинг янги усули — квадрат уялаб экиш ва майдонларга икки томонлама ишлов беришни Наманган туманидаги жамоа хўжалиги ҳосилоти Тешабой Маллабоев яратган. У 1934—1935 йиллардаёқ чигитни квадрат уялаб экиб, майдонларга узунасига ва кўндалангига ишлов берган. Шу сабабли унинг хўжалигига ўша пайтдаёқ «Қизил шахматчи» номи берилган. Маллабоевни кейин жумҳурият қишлоқ хўжалиги комиссариатининг бош маслаҳатчиси қилиб тайинлашганди. Лекин бир қатор сабаблар, жумладан, айниқса уруш йиллари техника йўқлиги, ишчи кучи етишмаслиги ва етарли эътибор бўлмаганлиги оқибатида, ушбу тажриба оммалашмай қолди.

Агротехниканинг янги усуллари индустриал асосга таяниши керак. Менимча, биринчи навбатда мослаштирилган тракторлар, шатакли машиналар ва механизмлар бўлиши ҳал қилувчи омил саналади. Сўнги йилларда бу масалалар билан жиддий шуғулланиб, ва чигит экиш, ғўзага ишлов бериш, пахта ҳосилини йиғиб-териб олиш учун зарур бўлган машина ва механизмлар яратилляпти. Уларни тинмай такомиллаштириш ва ишлаб чиқаришни кўпайтириш аҳволни яхшилаш имконини беради.

Кейин сўзимни давом эттириб, шундай дедим:

— Усмон Юсуповга келганда, билмадим, бизнинг ўртоқларимиз нима дейишди экан, лекин у узоқ вақт офир шароитларда ишлади. Камчилик ва нуқсонлар ҳар бир одамда бўлиши мумкин. Биз Усмон Юсуповни садокатли коммунист, ҳалол ватанпарвар, мамлакатга айниқса Улуғ Ватан уруши даврида улкан хизматлар қилган, жумҳурият иқтисодий ва маданиятининг ривожланишига катта ҳисса қўшган инсон сифатида биламиз. У ўлканинг ўзига хос томонларини чуқур билади, халқ билан яқин алоқа ўрнатган, катта обрўга эга. Пахтачиликнинг айрим масалаларида қолақликка йўл қўйганлигимиз учун биз ҳаммамиз масъулмиз.

Охирида шундай дедим: «Сизнинг иштирокингизда ишнинг аҳволи ҳар томонлама муҳокама қилинганлиги пахтачиликни ривожлантиришга ёрдам беради».

Унга тайёра учишга шай эканлигини маълум қилишди. Тайёра зинаси томон бораётиб Хрушчев мени қақирди ва деди: «Пахтачиликда маъмуриятчиликка ва андозачиликка берилиш мумкин эмаслигини тушунаман. Лекин мен Юсуповни ҳаммадан кўп биламан. Тошкентда нутқим матнини қолдирдим, у ерда кенгаш ҳақида ҳисобот тайёрлашяпти. Эълон қилингунга қадар кўриб чиқинг, эътирозингиз бўлса, кўнғироқ қилинг».

Хрушчев ўтирган тайёра Москвага йўл олди. Биз қозоқ ўртоқлар билан қолиб, бўлиб ўтган суҳбат ҳақидаги таассуротларимизни ўртоқлашдик. Н. С. Хрушчев пахтачиликнинг анча мураккаб томонлари ҳақида, ғўё у шу соҳа билан бутун умр шуғулланган одамдай қатъий гапирди. Тожикистон ва Ўзбекистонда биринчи марта, шунда ҳам атиги икки кундан бўлиб, бу халқларнинг тарихи, анъаналари, характери, ишлаб чиқариш кўникмаларини дурустроқ билмай туриб, шундай фикр юритди.

Иккита ёки учта майдондаги ғўзанинг ҳолати билан танишиш, эҳтимолки, шарқона одатга биноан меҳмоннинг иззатини сақлаб, унинг кайфиятига бўла сўзларини маъқула-маъқул қилган айрим маҳаллий ходимларнинг фикрига таяниб, кўп асрлар мобайнида шаклланган деҳқончилик усулига чек қўйишни таклиф этиш, битта кенгаш ўтказиш ва нутқ сўзлаш билан пахта етиштириш 0,5 миллион тоннага кўпаяди, деб ўйлаш нокамтарликдир.

Кейин маълум бўлишича, мен янглишган эканман. Унинг «мен Юсуповни ҳаммадан яхши биламан», деган гапига дуруст аҳамият бермабман. Н. С. Хрушчев ва У. Юсупов ўз жумҳуриятларига бошчилик қилган пайтларда дўст эдилар. Ҳар гал Москвага келганларида учрашишарди, бир-бириникида меҳмонда бўлишарди, Тошкент — Киев ўртасида телефон орқали суҳбатлашиб ҳам туришарди.

Улар ўртасида совуқчилик биринчи марта 1947 йилда тушди. Шу йилнинг 21—26 февраль кунлари ВКП(б) МҚ Пленуми бўлиб, унда «Урушдан кейинги даврда қишлоқ хўжалигини юксалтириш тадбирлари тўғрисида»ги масала муҳокама қилинди. А. А. Андреев маъруза қилди ва олти кун мобайнида қишлоқ хўжалигидаги офир аҳвол ва унинг тараққиётини жадаллаштириш йўллари ҳар томонлама муҳокама қилинди. Пленум якуни бўйича ўн бўлим ва 157 банддан иборат кенгайтирилган қарор қабул қилинди. Бу ҳужжат аслида қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришдан кейинги энг катта воқеа эди.

Маърузадан сўнг биринчи бўлиб Н. С. Хрушчев нутқ сўзлади. Пленумга И. В. Сталин раҳбарлик қилаётганди. У Хрушчевнинг нутқини кескин луқмалар билан тез-тез бўлиб ташлаб, ишидан қониқмаётганлигини, бу мамлакатнинг энг бой жумҳуриятлари-

дан бўлган Украина қишлоқ хўжалигида, айниқса дон, қант, чорва маҳсулотлари ишлаб чиқаришда судралишга сабаб бўлаётганлигини аниқ ифодалади.

Ундан кейин иккинчи бўлиб Усмон Юсупов гапирди. У Ўзбекистонда пахтачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари тараққиёти тўғрисида қисқача гапириб ўтгач, Хрущевни танқид қилиб, Украина қишлоқ хўжалиги қолоқлиги учун у шахсан масъулиятли эканлигини таъкидлади. Шундан кейин, Ўзбекистон Украинага мутахассислар, тракторлар, юк автомобиллари, от-улов ва бошқалардан ёрдам кўрсатишга тайёр, деди.

Бу гап Сталинга маъқул келиб, Юсуповни мақтади ва Хрущевни яна койиди.

Иккинчи ўзаро хафагарчилик 1952 йилда содир бўлди. Юқорида Иттифоқ ҳукумати пахтачилик вазирлигининг таклифи билан РСФСР, Украина ва Молдавия ССРнинг жанубий вилоятларида пахта экиш тўғрисида қарор қабул қилганлиги ҳақида гапириб ўтдик. Хрущев бу ишнинг якуини Сталинга маълум қилиб, кўпгина жамоа ва давлат хўжаликлари вайрон бўлганлиги, ерларнинг унумдорлиги пасайиб кетганлиги, асрлар мобайнида етиштирилган юксак ҳосилли дон ва техник экинларни ишлаб чиқариш кескин камайганлиги, деҳқонларнинг моддий фаровонлиги ёмонлашганлиги ва бошқа хунук оқибатлари ҳақида гапирган. Шундан кейин Сталин ўзининг илгариги қарорини бекор қилиб, бу зоналарда пахта экишни таъқиқлади ва пахтачилик вазирлигига қаттиқ танбеҳ берди.

У. Юсуповнинг Ўзбекистонга нисбатан хатти-ҳаракатларидан И. В. Сталин норози бўлиши, бунинг учун Маленков ва Берия ҳам гап эшитганлиги, биринчи навбатда, Алексей Николаевич Косигин билан боғлиқдир. У 1951 йил 3 ноябрда Тошкентга келди. У пайтда «Ил-14» совет авиациясининг энг яхши тайёраси эди. У тонг саҳарда шу тайёрада Москвадан учиб, кечки пайт шаҳримизга етиб келди.

Дам олишни истамай, тўғри Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасига боришни таклиф қилди. Москва билан Тошкент вақти ўртасидаги фарқ — 3 соат, биринчи котиб хонасида йиғилганимизда кечаси бўлганди.

Косигин келган заҳотиёқ ҳеч бир маросимсиз, расмиятчиликсиз, протоколсиз қўлига қалам олиб, ишнинг аҳволини, қолоқлик сабабини ва келгусида амалга оширилиши лозим бўлган ишларни таҳлил қила бошлади. Биз билан бирга ҳисоб-китоблар чиқаришда, уларни бажариш бўйича топшириқлар ва тадбирлар белгилашда қатнашди.

Ҳукумат чорбоғига келганимизда тонг отди. У бир пиёла чой ичиб, ухлагани кириб кетди. Биз А. Э. Ниёзов билан бошқа хонадан вилоят партия қўмиталарининг биринчи котибларига кўнғироқ қилиб, уларни 5 ноябрга белгиланган Марказий Қўмита бюросига вилоят ижроия қўмитаси раислари билан бирга келишни таклиф қила бошладик.

4 ноябрь куни соат 12.00 да, энгил нонушта қилгач, Алексей Николаевич, А. Э. Ниёзов ва мен туманларга чиқиб кетдик. Тошкентга эса кечаси соат 3 да қайтдик.

5 ноябрь соат 10.00 да Марказий Қўмита бюро мажлиси бошланди. А. Э. Ниёзовнинг ахборотидан сўнг вилоят раҳбарларига пахта териш ва топширишнинг бориши тўғрисида гапиришни таклиф қилдик. Наманган вилояти кўрсаткичлари нисбатан бироз қаноатланарли эди. Афтидан шунинг учун бўлса керак, шу вилоятнинг биринчи котиби ўртоқ Ҳ. Ж. Жўраев биринчи бўлиб сўзлашга қарор қилди. У сўзининг «бисмилло»ни ўша давр руҳида пахтанинг аҳамияти ҳақида ваз айтишдан, И. В. Сталин сўзларидан цитаталар келтиришдан, вилоятда вужудга келган маънавий-сиёсий кўтаринкиликни таъкидлашдан бошлади.

Алексей Николаевич унинг сўзини бўлиб, «осмон»дан ерга тушириб қўйди ва йиғим-теримда транспорт воситаларидан, қанор-қоплардан, сушилкалардан, ёқилгидан фойдаланишнинг аҳволи, шунингдек одамларнинг далага чиқиши, меҳнат унумдорлиги, пахта пунктларининг иш графиги сингари кундалик энг оддий нарсалар билан боғлиқ аниқ саволларни бера бошлади. Бечора Ҳасан Жўраевич эса гап тополмай қолиб, қизариб, терлаб кетди.

Алексей Николаевич саволларига қониқарли жавоб олмагач, унга жиддий танбеҳ берди ва ўтиришни буюрди. Бу ҳодиса фақат Жўраевга эмас, балки мажлисда иштирок этаётганларнинг барчаси учун жиддий сабоқ бўлди, муҳокамага дарҳол ишчанлик ва изчиллик руҳини бахш этди.

Ҳар бир вилоят бўйича ишни таҳлил қилиш ва пахта териб, топшириш графигини туздик. Алексей Николаевич пахта тайёрлашни жадаллаштириш учун зарур бўлган нарсаларни сўраб, ёзиб олди. Йиғилиш охирида қисқача нутқ сўзлади, ундан мамлакат раҳбарлари етиштирилган барча ҳосилни йиғиб-териш олишга ниҳоятда зўр аҳамият бераётганлиги маълум бўлди.

Мажлис давомида кимдир меҳнаткашларнинг 7 ноябрь намойишини ўтказмасликни, ҳамма далада бўлишни таклиф қилди. Алексей Николаевич рози бўлмади. Байрамни муносиб нишонлашни тавсия қилди. Лекин намойиш 12.00 да тугаб, ҳамма далага пахта теримига чиқишига келишилди. Ленин майдоидаги минбарда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси бюро аъзолари билан бирга Алексей Николаевич ҳам турди ва меҳнаткашларни табриклади.

Намойишдан сўнг унинг таклифи билан биз ҳам пахтазорга кетдик. Бироқ Чиноз туманига бораётганимизда, намойишдан кейин далага кетган киши бўлиб, аслида йўл

бўйларида тўдаланиб ўтириб олиб, байрамни давом эттираётган кишиларнинг бир неча гуруҳини кўрганимизда, биз билан бирга бораётган Тошкент вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби Н. Маҳмудов, Тошкент шаҳар партия қўмитасининг биринчи котиби Ф. Хўжаев Алексей Николаевичдан эшитадиганларини эшитишди. Айниқса, ажриқ устида ўтирганлар орасидан давангирдай бир йигит қўлида катта қиррали стакан билан ўрнидан туриб: «Алексей Николаевич, байрам билан табриклайман! Сизнинг соғлигингиз учун, пахта режамиз юз бўлиши учун!» деганида ҳаммининг таби тирриқ бўлди.

Эртаси куни биз Косигин билан Андижон вилоятига учиб бордик ва аэропортдан обкомнинг биринчи котиби М. З. Мирзааҳмедов билан бирга тўғри Избоскан туманига жўнаб кетдик. У ерда резина этик, плашч кийиб олиб, ёмғир остида далаларни кўздан кечирдик. Кайфиятимиз ёмон, ҳамма оч эди.

Ленин номидаги жамоа хўжалиги раиси ўртоқ Пиримбеков бизни бир пиёла чойга таклиф қилди, Алексей Николаевич эса хоҳламади. Шундан мен ҳовлидан сатиллар ва яна қандайдир тугунларни олиб чиқиб, машинамизга ортишаётганларига эътибор бердим. Бориб, булар нима, деб сўрадим. Раис жаҳли чиққанини сездириб шундай деди:

— Биз бу таомларнинг ҳаммасини Москвадан хўжалигимизга биринчи марта келган азият меҳмон учун тайёрлагандик. Ҳамон сизлар биз билан бир неча минут ўтиришни истамас экансизлар, ҳаммасини олиб кетинглар.

Мен Алексей Николаевичга раиснинг гапини ва тайёр овқатни ташлаб кетиш ўзбекларда хунук иш ҳисобланишини айтдим. У дарҳол раис олдига келиб, таклиф учун миннатдорчилик билдирди ва барча билан унинг уйига кирди.

Тайёрланган шўрва ва паловни иштаҳа билан едик. Алексей Николаевич дастурхон устида қувноқ вазиет яратди, ҳамма билан — ошпаз, қоровул ва бошқа колхозчиларга ча қўл бериб хайрлашди.

У Москвага 10 ноябрда учиб кетди. Лекин кутилмаганда, 15 кундан кейин, яъни 26 ноябрда яна Тошкентга келди.

Бу гал у иссиқ кийиниб олган эди, тўғри чорбоққа олиб боришни илтимос қилди. Бетоблиги, ҳарорати юқорилиги шундоққина кўриниб турарди. У билан нон-чой қилганимиздан кейин, А. Э. Ниёзов иккимиз кетдик. Алексей Николаевич ўша заҳоти ётди. Эртаси куни ҳам ишлай олмади. Шифокорлар юришни қатъиян тақиқлаб, тўшақда қимирламай ётишни буюришди. Шунга қарамасдан кейинги кунлари унинг талаби билан яқин атрофдаги жамоа ва давлат хўжаликлариде, бир неча туманларда бўлди. Унинг аҳволи эса яхшиланмаётган эди. Грипп жиддий асорат бериши хавфи пайдо бўла бошлади. СССР Соғлиқни сақлаш вазирлиги 4-бошқармасидан шифокорлар келишиб, уни Москвага олиб кетишди.

Сталин бундан хабардор бўлиб, унинг квартирасига кўнғироқ қилибди, соғлигини сўрабди ва: «Касал ҳолингизда яна Ўзбекистонга учиб бориш нима учун зарур бўлиб қолди?» дебди.

Маълум бўлишича, У. Юсупов 25 ноябрда Бериянинг олдига кириб, Ўзбекистонда ҳосилнинг анча қисми нобуд бўлиши мумкин, наинки жумҳурият раҳбарлари ишни эплашолмаяпти, одамлар йиғим-теримга тўла жалб этилмаган, шунинг учун А. Н. Косигин яна Ўзбекистонга борса яхши бўларди, деган экан.

Берия ўша заҳоти Маленковга кўнғироқ қилиб, ёнида Юсупов ўтирганлигини, у нима деганини айтибди ва Косигин яна Ўзбекистонга борса яхши бўларди, дебди. Маленков эса Косигиннинг квартирасига кўнғироқ қилиб, Тошкентга боришни тавсия этибди. Алексей Николаевич рози бўлибди. Дарҳол махсус тайёра буюриб, эртаси эрталаб Тошкентга учиб келибди.

Сталин бу воқеадан хабардор бўлгач, Берия ва Маленковни койибди.

Бу кишилар ҳукумат қарори билан Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси биринчи котиби А. Э. Ниёзовга ҳайфсан эълон қилганларидан кейин ҳам анча хижолат бўлиб қолишди. Наинки бу партия МҚ ва ҳукуматнинг белгиланган мақомига зид эди: ҳукумат ўз қарори билан раҳбар партия ходимини жазолаш ҳуқуқига эга эмас (бу худди Ўзбекистонда Вазирлар Кенгаши у ёки бу вилоят партия қўмитаси биринчи котибини жазолагандай гап).

Ниҳоят, Алексей Николаевич, Тошкентда биринчи марта бўлганида, Ўзбекистонда бутун аҳоли ялпи пахта йиғим-теримига жалб этилганлиги тўғрисида Маленков ва Берияга ахборот бериб турди. Пахта ва кўракни йиғиш, тозалаш ва қуритиш бўйича ишлар барча жойда жадал сурьатлар билан кетаётган эди. Партия ва совет ташкилотлари ишга жойиб раҳбарлик қилишяпти ва бутун ҳосилни йиғиб-териб олиш учун барча чора-тадбирларни кўришяпти. Фақат уларга озиқ-овқат, қоп-қанор, ёқилғидан дарҳол ёрдам бериш керак, деган.

Лекин Маленков ва Берия бу гаплардан Сталинни хабардор қилишмади. Натижада 20 кун мобайнида СССР Вазирлар Кенгашининг Ўзбекистон бўйича кескин ёзилган ва раҳбарлар жазоланган учта қарори чиқдики, фикримча бунинг учун асос йўқ эди. Қарорлар ишининг боришига дуруст таъсир кўрсатолмади. Бу Сталиннинг норозилигини туғдирди.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда пахтани йиғиб-териб олиш ва тайёрлаш ўша кун-

ларда ВКП(б) МҚ ва СССР Вазирлар Кенгашининг диққат марказида бўлди ва юқори доираларда маълум асаббузарликларни юзага келтирди.

Хрушчевга қайтиб шуни айтиш керакки, у 1953 йилнинг охирида Урта Осиёга фақатгина пахтани тор эгатларга квадрат уялаб экишни тарғиб қилиш учунгина келгани йўқ, унинг бошқа янада жиддийроқ мақсадлари бор эди. Наинки Урта Осиё ўзига хос томонлари ва мураккабликлари бўлган алоҳида, муҳим минтақа эди, у бу ерда шахсан бўлишга қарор қилди, ўшанда унинг юртимизга биринчи келиши эди.

Аввал у Душанбега учиб борди. Фаоллар ва аҳоли билан учрашиб, бу ерда раҳбарларни янгилаш керак, деган фикрга келди. Чиндан ҳам, орадан бироз вақт ўтгач, Б. Ғафуров Тожикистон Компартияси МҚ биринчи котиби вазифасидан озод қилинди. Москвадаги СССР Фанлар академияси шарқшунослик институтининг директори этиб тайинланди.

Никита Сергеевич Тожикистондан Тошкентга катта режалар билан келди — у жумҳурият билан ҳар томонлама танишишни, биринчи навбатда кадрларни назардан ўтказишни ўйлади. Шу жумладан, ходимларнинг Юсуповга муносабатини билмоқчи бўлди.

Тошкентга келгунга қадар, у сўзсиз, Бериянинг шериклари берган гувоҳликларни ўқиган. Ҳамроқул Турсунқулов раислик қилаётган жамоа хўжалигида ва Тошкентдаги жумҳурият фаоллари йиғилишида раҳбар ходимларнинг ўзи Усмон Юсуповни танқид қилиб, уни пахтачиликни механизациялаштиришга қаршилиқ кўрсатаётганликда, илғор ишлар йўлида ғов бўлаётганликда ва бошқа гуноҳларда айбланганликлари, унда Ўзбекистон раҳбарлари бў гувоҳликларни қараб чиқишлари ва У. Юсуповни партия ва давлат масъулиятига тортишлари мумкин, деган фикр шаклланишига асос бўлди. Шу сабабли Хрушчев Москвага қайтгач, мазкур ҳужжат танишиш ва қараб чиқиш учун Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси раҳбарларига юборилди. Лекин мен шунга аминманки, биз — Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси бюросининг кўпчилик аъзолари Усмон акани партияда сақлаб қолиб, жазоламай ва унга янги иш бериб тўғри қилдик.

1955—56 йилларда Усмон ака директорлик қилган 4-«Боёвут» давлат хўжалигида бир неча марта бўлганман. Бу Мирзачўлнинг қоқ ўртасида жойлашган, бунинг устига ўша пайтдаги энг қоқоқ хўжаликлардан саналарди, ерларини шўр босиб кетганди. Дуруст йўли ҳам, бинолари ҳам йўқ эди. Лекин шунда мени ҳайратлантирган нарса Усмон аканинг боши билан ишга шўнғиб кетгани бўлган. У ўз режалари ҳақида шундай берилиб гапирган эдики, хўжаликни бир неча йил мобайнида энг илғор, замонавий хўжаликка айлантириш истаги билан ёнаётганлиги шундоққина билиниб турарди.

Партия Марказий Қўмитасининг декабрь (1957 й.) Пленумида мен КПСС МҚ Президиуми (Сийёсат бюроси) аъзоси ва КПСС МҚ котиби этиб сайландим. Москвага жўнаб кетишим олдиндан дўстларим ва ҳамкасбларим рафиқалари билан дала ҳовлимизда тўпланадиган бўлишди. Кундузи олдимга Усмон ака келди. Уч соатча гурунглашдик. У ҳаётининг баъзибир, ҳаммага ҳам маълум бўлмаган томонларини гапириб берди. Кейин Москвада қандай ишлаганлиги, у ернинг шарт-шароити, иш услуб ва методлари ҳақида ҳикоя қилдилар. Ўзи илгари йўл қўйган хато ва нуқсонларни айтиб, буни ҳисобга олишимни маслаҳат бердилар. Шунда унинг Москвада яхши ишлаб кетишимни астойдил истаётганлиги, самимияти менда катта таассурот қолдирди.

Унинг уйига бориб, Юлия Леонидовнани олдик ва учовлашиб дўстларимиз йиғилган дала ҳовлига келдик. Шунда у ҳам бошқалар қатори таъсирли сўзлар айтиб қадаҳ кўтарди.

1958 йилнинг ёзида К. Е. Ворошилов бошлиқ СССР делегацияси Зоҳир шўхнинг таклифига биноан Афғонистонга борди. Бу делегация аъзолари орасида мен ҳам бор эдим. Шунда мен Афғонистон томони билан музокаралар ва расмий учрашувлар туганидан сўнг, Климент Ефремовичнинг ижозати билан, Афғонистон вазири ҳамроҳлигида мамлакатни айланиб, Бобурнинг Кобулдаги, Берунийнинг Ғазнадаги ва Навоийнинг Хиротдаги қабри ва мақбараларини зиёрат қилдим.

Афғонистон сафари тугагандан кейин делегация Тошкентга келди. Бу ерда Ўзбекистон раҳбарларининг таклифи билан К. Е. Ворошилов иккимиз икки кунга қолдик, делегациянинг бошқа аъзолари Москвага учиб кетишди.

Эртаси кун олдимизга Мирзачўлдан Усмон Юсупов келди. Шунда Клемент Ефремович билан Усмон аканинг қучоқлашиб кўришишлари жуда ҳаяжонли бўлди. У Мирзачўлнинг меваси, қовун-тарвузидан, иккита тўн ва дўппи олиб келибди. Уларни Клемент Ефремовичга ва менга кийгиздилар. Эски кадрдонлар узоқ суҳбатлашиб, бўлиб ўтган воқеаларни эслашди. У бизни хўжалигига таклиф этди. Лекин бизда бунинг учун имконият бўлмади. Аэропортда самимий хайрлашдик.

1958 йилнинг охирида менинг Москвадаги квартирамга бир киши телефон қилиб, 4-«Боёвут» давлат хўжалиги ишчиси эканлигини, хўжалик директори Усмон Юсупов қаттиқ касал бўлиб қолганлигини, қариндошлари уни олиб кетганлигини ва ҳозир Тошкентдаги уйда ётганлигини айтди. Мен ўша заҳоти С. К. Камоловга қўнғироқ қилдим, у йўқ экан. М. З. Мирзааҳмедовни ҳам топаолмадим. Жумҳурият соғлиқни сақлаш вазири Рауф Соатов билан боғландим ва врачларни олиб, дарҳол ўртоқ Юсуповнинг уйига боришни ва у ердан менга қўнғироқ қилишни буюрдим.

Кечқурун у телефон орқали Усмон Юсупов жиддий касал эканлигини, унда гипер-тоник кризис рўй берганлиги — қон босими 150—210 га етиб, диабет кучайганлиги, ўпкаси шамоллаганлиги, томир уруши 120, ҳарорати 39+ эканлигини айтди. Рафиқаси Юлия Леонидовна ҳам оғриб қолибди.

Соатовдан телефонни ётоқхонага олиб кириб, мени ўртоқ Юсупов билан боғ-лашни сўрадим. Усмон Юсупович менинг саломимга алик олиб, саволларимга жавоб бераркан, қийналиб, охиста, узук-юлуқ гапирарди. Унга Юлия Леонидовна билан бирга Кремлнинг Марказий шафохонасига даволаниш учун келишни таклиф қилдим. Усмон ака титраган овоз билан ташаккур билдирди.

Тошкент билан гаплашиб бўлгач, СССР Соғлиқни сақлаш вазирлиги 4-бош бош-қармаси бошлиғи, профессор А. М. Марков билан боғланиб, Усмон Юсупов ва унинг рафиқаси оғир бетоблигини айтдим ва Кремлнинг Марказий шифохонасида улар учун хона ажратилгани, Соатов билан алоқа қилиб туришни тавсия этдим.

Яна Тошкентга кўнғироқ қилиб, жумҳурият Вазирлар Кенгаши Раисининг бирин-чи ўринбосари Р. Ғ. Ғуломовни квартирасидан топдим (Марказий Қўмита бюроси-нинг барча аъзолари пахта йиғим-терим мундсабати билан жойларда юришган эди). Ўртоқ Юсупов ҳақида сўз бошлаганимда, у: «Усмон Юсуповичга ёрдам беришга ҳара-кат қилаялман, лекин жумҳурият раҳбарлари у кишини стационарга жойлаштириш тўғрисидаги таклифимни рад этишди», — деди.

Унга мен кўнғироқ қилганлигимни Камолов ва Мирзааҳмедовга маълум қилиш-ни, Усмон аканинг соғлигини тиклаш учун ҳамма чораларни кўришни ва дастлабки имконият туғилиши биланоқ шифокор ва оилалари ҳамроҳлигида халқаро вагонда Москвага юборилганини айтдим, келадиган вақти, поезд ҳамда вагон номерини олдин-дан менга маълум қилишни сўрадим.

Усмон Юсупов ва Юлия Леонидовна Москвага келишди. Қозон вокзалида улар-ни КПСС Марказий Қўмитаси Ишлар бошқармаси ва 4- Бош бошқарма ходимлари, ши-фокорлар кутиб олишди. «Тез ёрдам» машинасида вагондан тўғри Кремлнинг Марказий шифохонасига олиб боришди. Уларни кўргани бордим, учрашув жуда ҳаяжонли бўлди.

Бир кун Едгор Насриддинова олдимга (КПСС МҚга) кириб, Усмон Юсуповга 120 сўмлик жумҳурият аҳамиятидаги нафақа белгиланганини айтди. Эртасига Никита Сергеевич ва биз — Марказий Қўмита Президиумининг бир неча аъзолари биргаликда тушлик қилаётганимизда, мен ўртоқ Юсуповнинг касаллиги ҳақида гапирдим, унинг шубҳасиз хизматлари ва самарали фаолияти тўғрисида батафсил тўхтадим, унга жум-ҳурият аҳамиятидаги нафақа ўрнига, иттифоқ аҳамиятидаги шахсий нафақа белгиланса фойдали бўлишини таъкидладим ва буни халқ маъқуллаб кутиб оларди, деб кўшимча қилдим. Ҳамма қўллаб-қувватлади. Икки кун ўтгач, Усмон Юсуповга барча имтиёзлари ва қулайликлари билан 330 сўм ҳажмида шахсий нафақа белгиланган тўғрисида СССР Ва-зирлар Кенгашининг махсус қарори чиқди.

Ўртоқ Юсупов шифохонада ётганида бир неча марта бориб кўрдим. Миннатдорчи-лигини мамлакат раҳбарларига етказдим. Улар — Усмон Юсупов ва Юлия Леонидовна ростмана соғайишгач, нафақа белгиланганлиги тўғрисидаги қарорни олишиб, 2 ойдан сўнг Тошкентга қайтишди.

1961 йилда Усмон Юсупов янги вазифага ўтиб, Янгийўл туманида майда, иқтисодий кам самарали жамоа хўжаликлари асосида агросаноат комбинати тузди. Бу қишлоқ хўжалиги ва саноатни бирлаштирган мамлакатдаги биринчи комбинат эди. У ўзига хос ташаббускорлик билан атрофига фаоллар ва ишчиларни тўплаб, қарийб бўм-бўш ва ташландиқ жойда боғ барпо қилди. Маълум вақт ўтгач бу комбинат мева, узум, қовун-тарвузнинг яхши навлари, бир неча хил мева консервалари ва бошқа маҳсулотлар етказиб берадиган йирик хўжаликка айланди.

Усмон Юсуповнинг ўлими тўғрисидаги медик олимлар О. М. Павлова, Р. А. Каце-нович, А. Р. Раҳимжонов, В. Ю. Шомирзаев имзо чеккан тиббий хулосада 27 апрель эрталаб соат 4 да унинг мия яримшарининг чап томонидаги томирларда қон тикилиб қолиши рўй берганлиги айtilган эди.

Орадан кўп ўтмай унинг рафиқаси, эрининг ўрнида «Халқобод» комбинатида директор бўлиб ишлаётган Юлия Леонидовна ҳам вафот этди.

Усмон ака, уни қаёққа юборишмасин, ҳамма жойда ҳалол, ғайрат билан ишлади, қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Бироқ, унинг қудратли организми тақдирнинг беқар-рорлигини, силкинишларни, кўплаб асаббузарликларни, ўпка, буирак шикастланиши, уч инфарктни... ниҳоят охирги зарба — мияга қон қуйилишини кўтаролмади...

Агар жумҳурият раҳбарлари имзо чеккан ва 1966 йил 8 майда матбуотда эълон қилинган таъзияномада Усмон Юсупов шаънига айtilган ёқимли сўзлар ва ҳамду саноларнинг лоақал бир қисми тириклигида амалда ўз ифодасини топганида, эҳтимол у анча узоқ умр кўриши мумкин эди...

Инсоннинг юраги, мияси ва асаблари баъзида майда-чўйдалар учун, айниқса но-пок, иғвогар шахсларнинг хатти-ҳаракатлари билан жароҳатланиши жуда ачинарли-дир. Усмон Юсупович билан Юлия Леонидовна эса ўз ҳаётлари мобайнида бундай зарбаларнинг кўпини кўришди.

Юқорида улар 1966 йил 24 апрелда белорус делегациясини қабул қилганликларни ҳақида айтиб ўтдим. Усмон Юсуповичнинг яқин кишиларидан бири бу қабулда бошидан охиригача бўлиб, меҳмонларни кутишда ёрдам берди.

Эртаси кунни шу одам раҳбар ташкилотларга маълумот етказиб, Усмон Юсупов меҳмонларни қабул қилиш, кутиш ва уларга совғалар бериш учун давлат маблағини сарфлаб, комбинатга ва унинг ишчиларига моддий зарар етказаяпти, деган гапни айтади.

Ушбу маълумот олий раҳбаргача етказилди ва унинг номидан телефон орқали ўртоқ Юсуповга танбеҳ берилиб, давлат маблағини талон-тарож қилганлигини ушбу жавобгарликка тортилмасиз, деб огоҳлантиришди.

Кейин ҳақиқат аниқланди: Усмон Юсуповнинг бутун фаолияти мобайнидаги комбинатдан қарзи 91 сўмдан иборат экан, Юлия Леонидовна уни ўша заҳоти тўлади. Оила барча меҳмондорчиликларни ўз ҳисобидан қилган экан, тўнлар, дўппиларни эса ўғил ва қизлари беришган экан.

Бошқа бир мисол. Ғаразғўйлик — маънавий қашшоқлик белгиларидан биридир. Айниқса, раҳбар бу иллат таъсирига берилса, ҳеч қачон одил ва қатъиятли бўлолмайди.

Усмон Юсупов 4-«Боёвут» давлат хўжалигида директор бўлиб ишлаганида Боёвут тумани биринчи котиби бўлиб ишлаган А. Сардоров «далаларни ўт босиб кетибди» деган ваз билан Усмон Юсуповни партиядан ўчириш масаласини райком бюросига қўйганлигини ўша пайтда шу туманда фаол бўлган ўртоқларнинг кўпчилиги яхши билишди ва ҳали-ҳали афсусланиб эслаб юришади. Ушанда масала овозга қўйилганда биринчи котиб ва унинг икки хушомадгўйи бир томон, бюронинг бошқа аъзолари бир томон бўлиб кетишган эди. Чунки далани ўт босди дегани, бу ҳали пахта режаси барбод бўлди, дегани эмасди-да.

Асли гап бошқа ёқда эди. Усмон Юсупов Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган пайтларда А. Сардоров Тошкент вилоят Калинин тумани партия қўмитасининг биринчи котиби бўлган, туманда ишни барбод қилганлиги учун вазифасидан четлатилган эди. Эндиликда эса «ҳисоб-китоб қилиш» ниятида ғаразғўйлик билан У. Юсуповга «тишини қайраётган» эди. Лекин у мақсадига етолмади. 4-«Боёвут» давлат хўжалиги ўша йили ҳам пахтадан яхши ҳосил олди. Аммо ҳурматли одамнинг асаби қақшаганлиги, эзилганлиги қолди.

Ўртоқ Юсупов оғир бетон бўлиб қолганида, унинг Тошкентдаги стационарга жойлаштирилишига эътироз билдирганларга биров раҳмат айтганмикин? Эки Усмон аканинг энг сўнгги илтимосини олайлик. Нега бу илтимосни бажариб, уни дўстлари ёнига дафн этиш мумкин эмас эди? Бу менга қоронғи. Бундай мисоллар эса анчагина.

Мен У. Юсупов вафот этганлигини Болгарияда юрганимда эшитдим. Шу боисдан уни дафн этишда қатнашолмадим. Оиласига таъзиянома юбордим, бу маҳаллий матбуотда эълон қилинди.

Усмон Юсуповнинг барча ўғил ва қизлари олий маълумотли бўлишиб, турли ихтисосларни эгаллашди, оталари ва оналарининг анъаналарини давом эттириб, самарали меҳнат қилишяпти. Улар билан борди-келдим бор, учрашиб турамыз.

Усмон аканинг Фарҳод исмли ўғли мен Сурияда элчи бўлиб ишлаганимда элчихонада таржимонлик қилган. Бошқа бир ўғли — Улмас билан эса савдо-саноат палатасида бирга ишлашганмиз. Владлен Усмонович — тарих фанлари номзоди, доцент, ТошДУдаги чет эл фуқаролари учун тайёрлов факультетининг декани; Фаина Усмоновна — Тошкент вилоят қишлоқ хўжалик бошқармасининг мутахассиси; Заира Усмоновна — кимё фанлари номзоди, неорганик кимё институтининг илмий котиби.

* * *

Мақолам сўнггида Усмон ака хотирасига муносабат тўғрисида бир-икки оғиз сўз айтмоқчиман.

1976 йилда Москвадаги «Молодая гвардия» нашриёти «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумида Усмон Юсупов тўғрисида 250 бетли китоб чоп этди. Ш. Рашидов бу китобни ўқиб чиқиб, муаллифлар Борис Ресков ва Геннадий Седов китобни юзаки ёзишибди, ўлканинг ўзига хос томонларини, халқининг тарихи, тили, маданияти ва анъаналарини билмасликлари сезилиб қолибди, деб норозилик билдирган экан. Ҳақиқатда, китобда У. Юсупов ҳаёти ва фаолиятининг турли босқичлари ва воқеалар бузиб кўрсатилган жойлари бор.

Шунда Шароф Рашидовичнинг топшириғи билан У. Юсупов ҳақида янги китоб яратишни мўлжаллашди. Шу мақсадда Ўзбекистон ССР Олий Кенгаши Президиуми котиби А. С. Абдали олимлар, адабиётчиларни хузурига қақриб, улар билан суҳбатлашди ва бу ишда иштирок этишни таклиф қилди. Шундан кейин унга мазкур мавзу бўйича бир нечта қимматли материалларни келтириб беришди. Афсуски, бу орада А. С. Абдали ҳам вафот этиб, иш тўхтаб қолди, материаллар йўқолди.

Усмон Юсупов тўғрисида «Ҳаётнинг маъноси» деб номланган икки серияли фильм яратишди. Сценарий муаллифи бокулик драматург, «Озарфильм» киностудиясининг

директори Рамз Фаталиевдир. Фильмда ўлка манзаралари, табиати, толмас деҳқонлар, меҳнаткашларнинг ҳаёти ва фаолияти ёрқин кўрсатилган. Актёрлар, айниқса отаси ролни ижро этган Улмас иштиёқ билан ўйнашган.

Шу билан бирга, фильм камчиликлардан холи эмас. Унда партия фаолиятига, Усмон аканинг ўзига хос бўлмаган тасвирлар бор.

Мана, мисоллар. Ҳовузда чўмилаётган тўрт эркак. У. Юсупов келаётганлигини кўриб, тезда сувдан чиқишади ва енгил кийиниб, саф тортиб туришади. Юсупов уларнинг ҳар бири олдига келиб: «Партбилетни чиқар» дейди, улар индамай чўнтакларидан партия билетини чиқариб беришади. Юсупов уни ёнидаги ҳамроҳига беради. У ҳаммага шундай қилади. Бу бўлмаган воқеа.

Бошқа мисол И. В. Сталин ўртоқ Юсуповга соат совға қилиши эпизодини эслайлик. Фильмда тасвирланган ҳодиса ҳақиқатга тўғри келмайди. Ушбу воқеа бошқа вазиятда ва бошқа сабаб билан рўй берган.

Фильмда Ўзбекистон давлати бошлиғи Йўлдош Охунбобоев ва жумҳурият Вазирлар Кенгаши Раиси Абдужаббор Абдурахмоновни кўриб, киши ўзида ноқулайлик ҳис этади. Улар камситилган, майда эпизодларда ора-сира кўринадиган суст одамлар бўлиб қолишган.

Ниҳоят, Юлия Леонидовна эса қишлоқи уй бекасидан жуда кам фарқ қилади. Аслида эса бу аёл маълумотли, маданиятли, эрига ниҳоятда вафодор, фарзандларига меҳрибон инсон, давлат арбоби бўлган. Фильмда ҳам у ана шундай акс эттирилиши керак эди.

Аминманки, бизнинг кўплаб талантли ёзувчиларимиз келгусида Усмон ака ҳақида юксак бадий савиядаги ҳаққоний асарлар ёзишади.

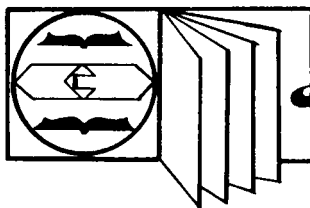
Усмон Юсупов йўл қўйган хато ва камчиликларига қарамай, тарихимизнинг энг мураккаб, оғир даврида жумҳуриятимизни ҳалоллик билан бошқарган, эл-юрт тинчлиги ва фаровонлиги учун бор кучи ва ғайратини сарфлаган, ўзидан ўнлаб шогирдлар қолдирган чинакам улуғ инсон эди. Бундай кишиларнинг ҳаёт йўли эса ўз халқи тарихининг бир қисми саналади ва у ёшларимиз учун ибрат бўлиши керак.

Шахсан мен Усмон акага шогирд бўлиш, у билан ёнма-ён ишлашиш бахтига мушарраф бўлганимдан фахрланаман.

Бир гал узоқ муддат давом этган чет эл командировкасидан қайтгач, Тошкентга келиб, Улмас билан Халқободга бордим. Усмон Юсупов оиласи билан яшаган жойдаги уй-музейда бўлиб, экспонатларини кўздан кечирдим. Эсдалик ёзувлари дафтарига эса қуйидаги сўзларни битдим: «Ўзбек халқининг муносиб фарзанди, ҳақиқий коммунист, ватанпарвар, катта оғамиз ва устозимиз Усмон Юсуповнинг порлоқ хотираси ҳамisha ёдимиздадир».

Омина Тожибоева

БАҲОЛАШДАГИ ОШКОРАЛИК

Маълумки, 1984-1985 йилларга қадар жумҳуриятимиз педагоглари ҳам турғунлик йилларини бошдан кечирдилар. Педагог аҳлининг қадр-қиммати тушиб, фаолиятларида кўп ўринларда қотиб қолган услубга амал қилишга мажбур бўлдилар. Баъзан уни ҳатто педагог дейишга ҳам тил бормасди. Сабаби, юқори раҳбарлардан тортиб, то бригада, ҳатто звено бошлиқлари буйруғини ҳам бажарганининг, пахта теришда қатнаша олмагани учун таъқибга учраган онларнинг гувоҳи бўлдик. Шундай пайтларда бирон мард чиқиб: «Мен беш-олти йил институт тупроғини ялаб, ўқитувчиликка ўқидимми, ё пахтакорликками?» дея олмасди. Деган тақдирда унинг ҳоли вой эди.

«Биз «2»сиз ишлаймиз!» шоири ҳам педагог қадрини ерга урди. Чунки, ночор, ҳарф таниманига ҳам «3» баҳо қўйилиши ўқувчилардаги лоқайдликни кучайтириб юборди. Бунинг натижасида, улардаги дарс тайёрлашга, синфдан ташқари ўқиш ва муҳими, ўқитувчига бўлган муносабат ўзгарди. Турғунлик йилларидаги хатолар бугунги кунда ўз «самараси»ни кўрсатмоқда. «Яра» изларини йўқотиш анча мушкул бўлиб, педагоглардан кўп ишлашни ва маҳоратни талаб этмоқда.

Қайта қуриш, ошкоралик ва демократиянинг шамоли маориф соҳасида ҳам эса бошлади. Лекин, қайта қуриш, ошкоралик ва демократия нима эканлигини ҳануз тушунмай, анъанавий усулда дарс ўтиб келаётган педагогларимиз ҳам ҳали анчагина. Ҳамон бемаъни қоғозбозликдан воз кечмаган раҳбарларимизнинг ва қоғоздагина ишлари «беш» бўлган айрим педагогларнинг ошиғи олчилиги ҳар бир виждонли кишини ҳақли равишда ташвишлантирапти. Ҳамон кўпгина мактабларимизда пухта билими билан кишини ҳайратга соладиган ўқувчилар йўқ ҳисобида. Ахир устоз сийқаси чиққан педагогик тадбирлардан боши чиқмайдиган «робот» бўлса, унинг кўлида таълим олган ўқувчининг аҳволи нима кечарди? Бундай ўқитувчида янги романлар, ҳикоялар, қиссалар, шеърлар ўқиш учун вақт умуман бўлмайди. Ахир бусиз ҳам унинг ташвишлари етарли: Конспект ёзиши, тарбиявий режа асосида қилинган ишларни қоғозга тушириши, дафтар текшириши, «Кундалик дафтар»ларни назоратдан ўтказиши керак. Хуллас, у ёниқ ҳислари сўниб, дунёқараши «занглай бошлаган» ва кунда бир хил юмушни бажаришга одатланган «робот»нинг ўзгинаси.

Ҳа, қайта қуриш маориф соҳасида жуда кам нарсани ўзгартирди. Фақат олимларимиз режа ва дарсликларни бироз такомиллаштирдилар, холос. Шундай бўлгач, ҳар бир педагог юқорининг тўғри-нотўғри буйруғига қўймижозлик билан итоат этавермай, ўз ишини ўзи қайта қурмоғи, изланмоғи, ўқувчиларни дарсига қизиқтира билмоғи лозимдир. Бунда эса бола билимини баҳолашнинг аҳамияти катта. Ўқувчи мактабга олган билимининг мезонини билгани келади. Мезон ўлчови — бу баҳо. Баъзи педагоглар ҳақида шикоятлар кўпинча баҳо устида бўлганлиги учун, бу масаланинг баъзи томонлари ҳақида фикр юритмоқчиман. Аввало, икки оғиз сўз ўқитувчилар ҳақида. Мен уларни шартли равишда уч тоифага бўламан. Биринчи тоифага туғма педагогик қобилиятга эга бўлган ўқитувчилар киради. Бу тоифага кирувчи педагоглар ўз касбларига ниҳоятда қизиқадилар. Юрак қўрини, меҳрини болаларга бағишлайдилар. Уларни ўзларига оҳанграбодек тортиб турадилар. Қисқаси, булар ўз касбининг фидойиси бўлган, педагогик нонини оқлаб еяётган кишилардир. Андижон туманидаги 33-ўрта мактаб жамоасидаги «ЎзССР халқ маорифи аълочиси», мактаб директори Турсунбой Аҳмадалиев, «Методист» унвони эгаси бўлган Ҳафиза Ниёзова, Клара Мадихонова, Валя Гаврилова, катта ўқитувчи Мўътабар Холиқоваларни шундай педагоглар десак хато қилмаймиз.

Иккинчи тоифадаги ўқитувчилар масъулиятни ҳис қиладилар, атрофдагилардан уялиб ишлайдилар. Уларда ном чиқариш, мукофотларга интилиш туйғуси кучлироқ бўлади. Аммо ишнинг авж пардасида педагогик қобилиятга эга эмаслиги сезилиб қолади. Уларнинг бир қисми ҳужжат-қоғоз ишларини йўлга қўйишга қаққон ва ҳаракатчан бўлса, иккинчи қисми ҳужжат-қоғоз ишларига тоқати йўқ, амалда барча ишларни қотириб бажарувчилардир.

Учинчи тоифадагилар эса ўқитувчилик касбига адашиб кириб қолган кишилардир. Баҳолашдаги норозиликларни кўпроқ айнан шу тоифадаги педагогларимиз келтириб чиқаради, натижада биринчи мингга, мингинчи туманга, деганларидек, буларнинг иш фаолиятидаги камчиликлар бутун педагогик жамоа иш натижаларини пасайтиради. Очигини айтганда, бу тоифадаги педагогларнинг 80-90 фоизи ўртача ўқийдиган ўқувчилардан ҳам паст билимга эга. Улар орасида, масалан, тарих-

дан дарс бериб, Ўзбекистоннинг чегарасини харитадан кўрсатиб беролмайдиганларини учратиш мумкин.

Мен бир муаллимни биламан. У юқори синфнинг аълочи ўқувчиларига математикани ишла-тиб, қўйи синфда группа ўқитади. Бу ҳам етмагандек, параллел синф ўқитувчиси тузган конспект-дан кўчириб кун кўради. Унинг сербюллетенлигига, «шахсий шифокори» борлигига нима дейсиз? Бундай кишилар «кун у ёққа — пул бу ёққа» қабилида ишлашга одатланишган. Узларидан айб қидирмайдилар, доимо ўқувчилардан нолиб юрадилар. Дарсни бир амаллаб ўтказадилар. Мен бу тоифадаги ўқитувчиларни мактабнинг эркатойлари дегим келади. Зеро, мактаб маъмурияти улар-нинг бирон комиссия келса қовун тушириб қўйишидан, ё дарсни ташлаб қочишидан ҳадиксираб, турли йўллар билан ҳимоялаб юрадилар. Уларнинг нега шундай қилишлари ҳам тушунарли. Комиссия «тоғ чумчуғидай» келиб кетадиган нарса, ношуд-нотавон ўқитувчи билан директор эса бир кишлоқда, ҳатто бир маҳаллада яшайди, шунинг учун ҳам кадрдонининг «бурни қонашини» иста-майди. Бу тоифа педагоглар семинар, секцияларга ҳам кам қатнашадилар. Таажжубланарлиси, семинар, секция раҳбарлари ҳам «тирик ўқитувчилар» билан ишлашни хуш қўришади. Ўқувчилар фаолияти билан қиёслаганда, бу қабилар зўрға ўртага илашадиган ўқитувчилар ҳисобланади. Мактабда бу тоифадаги педагоглар бўлишининг ўзи жамият тараққиётини бир қадар орқага суд-райди. Кулгили ери шундай, аттестацион комиссия бундайларнинг бошини силаб, худди гўда боланинг қўлидан ушлаб, йўлнинг у четига ўтказиб қўйгандай, аттестациядан ўтказиб қўйишади. Ортиқча савол ҳам, топшириқ ҳам бермайдилар.

Яна мени айрим педагоглар фаолиятидаги баҳолаш усули таажжублантиради. Негаки, уларда қайси бир ўқувчи йил бошида қандай баҳо олса, унга йил якунигача шундай баҳо қўйилади. Бундай ўқитувчилар дарс берадиган синф журналинни варақлаб, «наҳотки булар ҳеч бошқа баҳо олишма-ган?» деб сўрасангиз, «чораклик ва йиллик баҳо чиқаришда қийналишимми ўйлаб, бир хил баҳо қўяман», деб жавоб берадилар. Наҳотки ўқувчи бечоранинг қобилияти ўқитувчининг дақиқа қийна-лишининг қурбони бўлса? Ўқитувчи ўз роҳатини деб, ўқувчини бир қолипга солиб қўйса? Ахир бу усул боланинг дарсга қизиқшини сўндиради, фикрлашини сусайтиради-ку. Ўқитувчи ҳеч қачон баҳонинг қўли бўлмаслиги керак. Ўқувчи ҳар доим қандай жавоб берса, шунга яраша баҳо қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бола бир қадар ҳийлагар ҳам бўлади. Бугун яхши тайёрланиб беш олди-ми, эртага сўрасанг лом-лим деярмайдиغانлари бор. Ана шундайларга ҳам баҳо қўймоқ зарур. Агар, аввалги беш баҳосини юз-хотир қилиб, кейинги навбат баҳоламасангиз ҳам хато қиласиз. Ўқувчининг мунтазам равишда дарс қилиши учун ўқитувчи йўлланма бериб туриши лозим. Бу йўл-ланманинг бири ва асосийси баҳолашдир.

Масалан, бизнинг мактабимиздаги 9 «А» синфда учта комиссия бор:

1. Орфография ва имло учун баҳо қўювчи комиссия.

2. Чиройли ёзиш санъатига баҳо берувчи комиссия.

3. Назарияни амалда қандай қўлланилаётганини баҳоловчи комиссия.

Мана шу уч комиссия раиси фикрига таянган ҳолда якуний баҳо қўйилади. Демак, бир ўқувчи доскага чиқди, мисол ёзиб ишлади, қондани айтди. Қўшимча саволларга ҳам жавоб берди. Аммо хато ёзмади — «5»; чиройли ёза олмади — «3»; назарияни амалда қўллай олди — «5». Ўқувчи чиройли ёзиш санъатини эгаллай олмагани ўқувчи — ўқитувчи томонидан изоҳланиб, якуний «4» баҳо олгани маълум қилинади. Бу усулда баҳолаш айнан ошқора ва кўпчилик фикрини ҳисобга олган ҳолда бўлади. Фақат ўқитувчи томонидан якунланса, эҳтимол «5» баҳоланиши мумкин. Чунки, ўқувчидаги билим ҳаммиша ўқитувчи кўзига бошқа нуқсонларини кўрсатмайдиган асосий парда бўлиб, ҳалақат бериб келган. Шу туйғайли, илғор педагоглар баҳолашида ҳам айрим пайт-ларда норозилик туғилиб келган ва келмоқда.

Мен айниқса, чорак баҳо чиқараётганда ўқувчига якуний баҳо қўйишда ҳамма ўқувчилар диққатини тортаман. Чунки, мендаги энг яхши ўрта ўқийдиган ўқувчиларда ҳам баҳонинг ҳамма тури бор бўлади: «1», «2», «3», «4», «5». Индамай баҳо қўйишга одатланмаганим ва ошқораликка қатъий амал қилганим учун ўқувчилар бу соҳада ҳеч қачон мендан норози бўлган эмаслар. Агар ўқитувчи энг аъло ўқийдиган ўқувчига, дарс тайёрламай келиб, зўрға ўртага жавоб берган вақтда-ям аъло баҳо қўйса, ўзи билмаган ҳолда ўқитувчи бола шахсининг сифинувчисиго, очкиги, қўлига айланади қолади. Бундай қилганда, биринчидан, ўқувчида мунтазам дарс тайёрлаш одати сусаяди, иккинчидан, характерида манманлик пайдо бўлади, учинчидан, ўқитувчи ўқувчилар олдидаги ҳурматини йўқотиб қўяди.

Аълога ўқийдигани талтайтириш ёки ўртача ўқийдиганга ҳадеб танбех бериш усули нобоп усул. Чунки, боланинг қай ҳолда ўқиши қобилиятининг маҳсулидир. Ана шу қобилиятга қараб йўналтириш эса бизнинг вазифамиздир ва айнан ислоҳнинг талаби ҳам шундан иборатдир. Баъзилар, «баҳога гап йўқ, калласида бўлса бўлди», деб ўзини юпатган бўлади. Бу ҳам хато. Ахир бола ўрта мактабни битириб, бирон олий ўқув юртига кириб, ўқишни давом эттирмоқчи бўлса, кириш имтиҳонида албатта аттестатидаги баҳога ҳам қаралади-ку. Агар аттестатида баҳо ўртадан иборат бўлса, «каллали бола» дейилган баҳо билан ҳеч қачон уни олий ўқув юртига қабул қилмайдилар.

Бу борада синфдан ташқари ўқишни баҳолаш ҳақида ҳам айрим фикрларни айтмоқчиман. Баъзи ҳамкасблардан бу соҳадаги баҳолашни сўрасам, «алоҳида дафтар тутиб, ўшанга қайд қилиб борамиз», деган жавобни беришди. Менимча, бу нотўғри. Бола давлат ҳужжати бўлмиш журнал билан ўқитувчи ён дафтарининг фарқини, масъулиятини жуда яхши англайди.

Синфимдаги ўқувчилар ҳар сафар рўзнома, ойнома ва китоблардан шеър ёдлаб келадилар. Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов каби таниқли шоирлар билан бирга Муҳаммад Юсуф, Зулфия Мўминова, Мирзо Кенжабек, Хуршид Даврон сингари истеъдодли шоирлар шеърларидан ҳам ёдлаб келиб, дарс бошида, ё охирида айтиб берадилар. Албатта олган баҳоларини журналга қўяман. Бунда бола, биринчидан, шеърят оламининг рангларини ҳис қилади, иккинчидан, хотира-си ўткирлашади; учинчидан, иншо ёзаётганда эпиграф танлашда қийналмайди, тўртинчидан, нутқи раван, тили бурро бўлади.

Насрий асарларни ўқиш учун эса ўзим жуда қисқа ва қизиқарли қилиб тўртки бераман. Бир кун совриндор асарлар юзасидан мунозара бўлишини айтиб, қуйидагича изоҳ бердим: «Бу йилги Ҳамза номидаги жумҳурият Давлат мукофотида сазовор бўлган асарлар орасида ёзувчи Носир

Фозиловнинг «Устозлар даврасида» асари бор. Бу асар қозоқ ва ўзбек адаблари ҳақида ёдномга бўлиб, икки буюк халқнинг маданияти, санъати ва адабиётининг ривожланишида, дўстлигида мисоли бир «кўприк» вазифасини ўташи мумкин.

Яна бири Ҳалима Худойбердиеванинг «Муқаддас аёл» шеърини тўплами. Мазкур тўпламни ўзбек шеърининг осмонидаги янги ёрқин юлдуз дейиш мумкин.

«Темир хотин» спектакли ҳақида ўйлаганда ўз оналарингиз, опаларингиз меҳнатини кўз олдингизга келтирсангиз, бас.

Мурод Муҳаммад Дўстининг «Лолазор» романи. Услуб жиҳатидан бошқа романлардан фарқлашиб туради, ёзувчи воқеа-ҳодисаларнинг ҳали у ёнига, ҳали бу ёнига ўтиб ёзади. Уқиб чиқиб, «XX асрнинг «Зарбулмасали», дея баҳоладим.

Болалар ушбу асарларни топиб, ўқишга киришдилар. Муҳокама пайтида эса «Лолазор»ни ўқиб тушунмаганликларини тан олишди. Шундан кейин доскага роман сюжет линиясини чизиб, марказига Назар Яхшибоевни қўйдим. Сўнгра, воқеанинг қоқ тепасида туриб тасвирлаган, гўё учқур отни минган чавандоз мисол, маъно, ғоя ва манзараларни лўнда бераолган, сеvimли ёзувчимиз Саид Аҳмаднинг «Жимжитлик» романини ўқисангиз,.. дея қўшиб қўйдим. Кутилмаганда ғалати ҳодиса рўй берди. «Бобур» видеофильмини кўрган ўқувчилардан бири «Бобурнома»ни таталаб ўқибди. Бу ўринда бир нарсани тан олиб айтаманки, айрим тил-адабиётчилар, ҳатто таниқли, унвондор ўқитувчиларимиз ҳам ушбу машҳур асарни ўқиб, тушунмаганликларини тан оладилар.

— Видеофильмда бир жойини нотўғри берилибди,— деди Б. Низомова,— ўн йиллик айрилиқдан сўнг Бобур эмас, аксинча Хонзодабегим танимас экан.

— Романни ўқиб чиқинглар,— деб топшириқ бердим ўқувчиларга,— чунки фильм роман асосида яратилган.

Хуллас, мустақил фикрлар айта олган ва баъзи мулоҳазалари таҳсинга лойиқ ўқувчиларни нега аъло баҳолаб, журналга қўйиш мумкин эмас?! Албатта, Барно Низомованинг юқоридаги кузатишлари асосида айтган фикрига, баҳо мезони ўнгача бўлганда эди, «10» қўйган бўлардим.

Демак, синфдан ташқари ўқишда ўқувчиларнинг қизиқишини ошириш, фикрлашга ўргатиш учун ўқитувчи аввал ўзи янги асарларни ўқиб чиқмоғи, ўзича баҳоламоғи ва изоҳламоғи лозим. Агар ўқитувчининг ўзи бирон олим, ё адабиётшунос таҳлилидан чиқмай, ўша доирада фикр билдирса, ўқувчи ҳам тайёр манбаларни қидиришга ва «қолпаки» фикрлашга ўрганиб қолади. Демак, ёшларни мустақил фикрлашга ўргатиш ҳақиқий талант эгаларини тарбиялашнинг муҳим омилдир. Ўқувчининг бу борадаги изланишларини қайд қилиб бориш эса унинг фаоллигини оширади. Қисқаси, ўқувчилар билимини баҳолашда биз юқоридаги шартларга амал қилсак, болага кўп яхшилиқ қилган бўламиз.

Хулоса қилиб айтганда, ўқувчи қобилиятини ўстирадиган ҳам, йўқотиб юборадиган ҳам ўқитувчи ҳисобланади. Бунда айниқса унинг билимини тўғри баҳолаш муҳим мезонлардан саналади. Бола билимини баҳолашда адашмаслик учун эса ошкораликка қатъий амал қилиш лозим.

ТУРКМАН ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИ

Қўноқ келса келсин, қазо келмасин.

Сақла сомонни, келар замони.

Бир қўл девор уролмас.

Бири еса, бири пойлаб ўтирса — қиёматни шунда кўр.

Қарздан мараз ҳосил бўлади.

Қўрқмасдан қўрқ, уялмасдан уял.

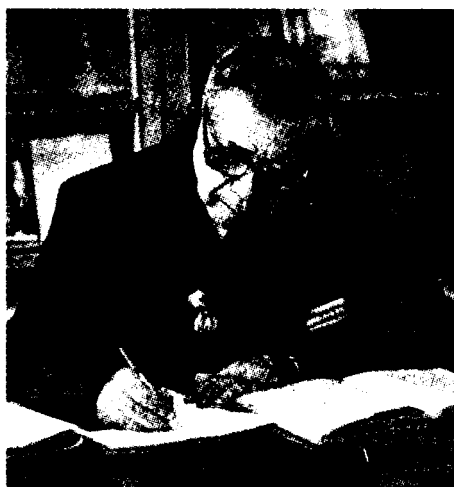
Қўзғолган тиш жойида қолмас.

Аёл — бўйин, эркак — бош.

Ортиқча таъма бош ёрар.

Ўғрининг сўзи тўғрилиқдан.

Яхши қози сўзингга боқар, ёмон қози юзингга.

Бўрибой Аҳмедов,
Шодмон Отабек

БИЗ КИММИЗ ЎЗИ?

Ш. Отабек. — Бўрибой ака! Қайта қуриш ва ошкоралик сиёсати туфайли кўп муаммоларга янгича тафаккур нуқтаи назаридан қараш имкони туғилди. Советлар диёрида миллий масала узил-кесил ҳал этилганлиги ҳақидаги афсоналарнинг миси чиқди. Аммо миллий низоларни келтириб чиқарган сабабларга енгил-елпи, юзаки баҳо берилмаётгани ачинарли ҳол, албатта. Кўпчилик эса Ҷожианинг туб, асл моҳиятини англашдан ҳали-ҳамон ожиз. Шу муносабат билан Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари тарихидаги умумий, муштарак жиҳатлар бу борадаги муаммолар ҳусусида гурунглашсак. Яқин ўтмишда яхлит, қон-қариндош бўлган туркий халқларнинг ажратиб юборилиши қандай аянчли оқибатларга олиб келганини кўриб турибмиз. Илгари уларнинг маънавий бойликлари ўртада эди, китобларини таржимонсиз тушунишарди. Дини, урф-одатлари муштарак бу халқлар эндиликда ҳатто қирпичоқ бўлганини ҳам кўрдик. Чингиз Айтматовнинг таъбири билан айтганда, «бу ўз-ўзини туркчасига қириш» — яъни «тюркский самогеноцид»дир. Наҳотки, кўҳна тарих бизга сабоқ бўлмаса?!

Б. Аҳмедов. — Шодмонбек! Гурунгимиз аввалида бир истиҳолани айтиб қўймоқчиман. Одатда, бундай суҳбатлар кўпинча мансабдор кишилар, давлат арбоблари билан бўларди. Камина эса камтарин бир фуқаро. Шунинг учун мулоҳазаларимга оддий олимнинг фикри, деб қаралишини истардим. Мутлақ ҳақиқатга даъво қилолмайман, албатта.

Энди юқоридаги гапларингизга келсак, уларда жон бор, албатта. Менимча, юз бераётган айрим низолар, ҳатто қон тўкилишига олиб келган нохушликларнинг асосий сабабларидан бири Туркистон халқлари сунъий чегаралар воситасида ажратиб ташланганида, зўравонлик билан имлолари ўзгартириб юборилганида, деб биламан. Миллий низоларга қандайдир жангариларни, қайта қуриш сиёсатига қарши турган айрим доираларни сабабчи қилиб кўрсатилаётганига келсак, шахсан мен бундай гапларга ишонмайман. Бу — нари борса қуруқ сафсатадан, атай сувни лойқалатишдан ўзга нарса эмас. Миллатлараро низолар қаердан келиб чиққанини Фарғона, Уш ва Ўзган воқеалари яққол кўрсатиб турибди. Аминманки, ўзбек билан қирғиз, тожик билан ўзбек ёки бошқа халқлар ҳеч қачон ўзича бир-бирига қўл кўтармаган, кўтармайди ҳам.

Ш. О. — Октябрь инқилоби ҳақида анчадан бери бир-бирига зид фикрлар айтилмоқда. Бу ўзига хос синов — тажриба ўзини оқламагани, турли халқлар бошига чексиз азоб-уқубатлар келтиргани, шунинг учун еттинчи ноябрни байрам эмас, балки мотам куни сифатида нишонлаш лозим, деган мулоҳаза ва таклифлар билдириляпти. Шундай шароитда биз лоақал Туркистонда Октябрь инқилоби қай тарзда рўй бергани ҳақидаги бор ҳақиқатни айтолмасак адолатдан бўлмас. Ленин инқилобни бир юртдан иккинчи юртга юбориш мумкин эмас, деган эди.

Б. А. — Октябрь инқилоби, шубҳасиз, жаҳон тарихида катта воқеа. Унинг муҳимлиги шундаки, байроғида «Бутун ҳоқимият Советларга, ер — деҳқонларга, завод-фабрикалар — ишчиларга!» деган муқаддас сўзлар битилган эди. Лекин, бахтга қарши, бу шiorлар оқибатда қуруқ гап бўлиб чиқди. Ҳокимиятни коммунистик партия эгаллаб олди: деҳқонларга ер тегмади, балки боридан ҳам ажралиб, мажбуран колхозларга бирлаштирилди. Уртаҳол деҳқонлар эса қулоққа чиқарилиб, қувғин қилинди, қамалди. Завод-фабрикаларнинг инон-ихтиёри ҳам Совет давлатининг (давлат ҳам аслида компартия тасарруфида эди) қўлида қолди.

Туркистонда инқилоб қай тарзда рўй берганига келсак, бу энди мутлақо сир эмас. Туркистон халқларининг мақсад ва манфаатларини ифода этган ва халқ сайлаган Туркистон мухторияти (1917 йил 29 ноябрь куни ташкил топган) орадан кўп вақт ўтмай, халқ комиссарлари Совети деб аталмиш ҳукуматнинг (бошлиғи Ф. И. Колесов) амри-фармони билан Тошкентдан Қўқонга, ўлка ҳарбий комиссари Е. Перефильев бошчилигида 11 та эшелон билан жўнатилган пиёда ва отлиқ аскарлар ҳамда артиллерия қисмлари, шунингдек, арман буржуа-миллатчилари уюшмасининг аъзолари бўлмиш дашноқлар томонидан 1918 йил 19 февралда ағдариб ташланди. Воқеа қандай кечгани ҳақида гапирмай қўя қолай. Батафсил маълумотни Н. Норқуловнинг «Фан ва турмуш»да (1990 йил, 8-сон) ҳамда Марат Ҳасановнинг шу ойномада босилган (1990, 9—10-сонлар) мақолала-

ридан ўқиб олиш мумкин. Аслида мустақил бўлган Бухоро амирлиги ҳукумати ҳам куч билан (М. В. Фрунзе бошчилигида) афдариб ташланди. Хоразм ҳукуматининг мустақиллиги ҳам шу тарзда топталди.

В. И. Ленин ва И. С. Сталин имзо чеккан икки ҳужжат: «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» муурожаатномасида (1917 йил 20 ноябрь) халқларга катта-катта ваъдалар берилганди. Улар ҳам амалга ошмади. Октябрь бунёд этган тузумнинг ўз халқига ўтказилган зуғуми-чи?! Маълумотларга қараганда; 1937—1952 йиллар ичида 20 миллион бегуноҳ кишилар қатагон қилиниб, шундан беш миллиони отиб ташланган. Қолганларининг суяги Россиянинг соғук ва борса-келмас ўлкаларида чириб кетди. Шу жиҳатдан қаралганда, 7 ноябрь кунини миллий байрам сифатида эмас, аксинча, мотам куни сифатида нишонлаш тўғрисидаги таклифлар тўғри, албатта.

Ш. О.— Келиб чиқishi муштарак бўлган қон-қардош халқларнинг бирлашиш ҳақидаги интилиши, адолатли талабини тўғри тушуниш, бундай ҳаракатларни бошқаларни манфаатларига зид деб қарамаслик катта аҳамиятга эга. Масалан, немис халқининг ягона Германия давлати байроғи остида бирлашувига биз ҳам хайрихоҳ бўлдик. Қайта қуриш сиёсатининг Шарқий Европага, бутун дунёга кўрсатаётган улкан таъсирини кўриб турибмиз. Шундай экан, туркий халқлар қачон бирлашади? Ёки пантуркист деган ёрлиқлардан ҳамон кўрқамизми? Эзгу ният йўлидаги улкан курашларга тайёрмизми? Бу саволларни ҳаётнинг ўзи кун тартибига қўймоқда.

Б. А.— Туркий халқлар қадим-қадим замонлардан, Олтой ва Сибирдан то Мармар денгизигача, Хитой ва Мўғилистон ҳудудидан Кавказ ортигача бўлган жуда катта музофотда истиқомат қилганлар. Буларнинг бир бўлаги — анатолія турклари аллақачонлар ўз тақдирини ўзлари белгилаб олишган. XIV асрдан бери Туркия мустақил, бугунги кунда тараққий этган давлат ҳисобланади.

Сибирь, Олтой, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Волга бўйи ва Кавказда истиқомат қилувчи туркий халқларга келсак, уларнинг ҳам илгари Турк ҳоқонлиги, Чигатой ва Жўжи улуслари, Сибирь ва Қозон хонликлари, Дарбанд хонлиги, Ерканд хонлиги каби мустақил давлатлари бўлган. Булар кейинчалик кучли қўшни давлатларнинг мустамалакисига айланиб қолди.

Ўрта Осиё ва Қозоғистонда истиқомат қилувчи туркий халқлар IX асрдан бошлаб тожиклар билан қўшилиб, бир давлат таркибида, сомониёлар (819—1005), хоразмшоҳлар (995—1220), қоронийлар (1005—1370), темурийлар (1370—1500), шайбонийлар (1500—1601), аштархонийлар (1601—1757) давлати таркибида ҳаёт кечирдилар. Шайбонийларнинг ягона давлати XVI асрнинг бошларида (1512) икки қисмга: Бухоро ва Хива хонлигига бўлиниб кетди, 1709 йили Фарғона ўлкаси Бухоро хонлиги таркибидан ажралиб чиқди ва бу ерда Қўқон хонлиги ташкил топди. Булар ҳам МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР эди. Ҳар учала хонликда ҳам туркийзабон ўзбеклар, туркманлар, қирғизлар, қозоқлар ва қорақалпоқлар билан форсийзабон тожиклар биргаликда аҳил яшаб келдилар. XIX аср иккинчи ярмида Туркистон чор Россияси тарафидан босиб олинган, маҳаллий халқлар миллий мустақилликдан ажралиб қолди. Туркистон генерал-губернаторлиги ўрнатган шароитда ҳам бу халқлар бирга эдилар.

1920 йилнинг ўрталарига келиб улар сунъий равишда бўлиб юборилди. Бу маълум мақсад билан қилинган, албатта. Инглиз мустамалакчиларининг «Бўлиб юбор ва идора қил!» сиёсати ҳокимият тепасидагиларга яхши маълум эди.

Келажак ҳақида башорат қилолмайман-у, лекин, фикримча, Туркистон аталадимиз ёки Ўрта Осиё ва Қозоғистон Федератив жумҳурияти деб аталадимиз, бундан қатъи назар, бу халқлар қачонлардир яна бирлашдилар. Бунга имомин комил, албатта.

Ш. О.— Минг афсуски, гоҳо қон-қардошлигимизга раҳна соладиган, асосий масалалар бир четда қолиб, майда, бачкана манфаатларни байроқ қилиб олаётган кучлар ҳам йўқ эмас. Бундай ғайриилмий қарашлар оддий халқдан эмас, бурнидан нарини кўролмайдиган зиёлилардан чиқмоқда.

«Дружба народов» ойномасининг 1990 йил 9-сонида Тожикистон Фанлар Академиясининг академиги М. Шукуров «Ҳақиқатни биргаликда қидирайлик» дея жуда олиёжаноб сарлавҳа қўйилган мақола чиқарганидан хабарингиз бор. Унда айрим зиёлиларимиз, олим ва ёзувчиларимизга жиддий айб қўйилган, улар миллатчиликда, пантуркизмда айбландилар. Шу жиҳатдан қараганда, мақола биз учун у қадар катта янгилик эмас, негаки бунақа даъволар, таъна-дашномларни аҳён-аҳён тожик биродарларимиздан эшитиб турибмиз. Гарчи мақолага Ҳамид Исмоилов киноя оҳангида, аммо кўнглида чексиз дарду ғусса билан жавоб қилган бўлса-да, йирик тарихчи олим сифатида сизнинг фикрингиз қимматлидир. Айтинг-чи, бунақа баҳс-мунозараларнинг илдири нималарга бориб тақалади? Наҳотки, ўзаро саъй-ҳаракатлар билан муаммоларга узил-кесил нуқта қўйиш мумкин бўлмаса?

Б. А.— Қон-қардошлигимизни бузишга уринаётганлар ҳақидаги гапга келсак, минг афсуски, бундай нохуш аҳволга дуч келиб турибмиз. Ачинарлиси шундаки, бундай фикрлар, Сиз ҳақсиз, зиёлилар, олимлар орасидан чиқмоқда. Тожикистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси Муҳаммадҷон Шукуровнинг юқоридаги мақоласини ўқиб, кўп ранжидим, афсусландим. У халқлар дўстлигини ривожлантиришга хизмат қилмайди. Мен исми жисмига мос келиши лозим бўлган ойномада бу мақола босилганини ачинарли ҳол, деб ҳисоблайман. Халқлар ўртасидаги умумийликни ажратувчи омиллардан эмас, балки бирлаштирувчи, қон-қардошликни мустаҳкамловчи негизлардан қидирса даруст бўларди.

Ш. О.— Ёдингизда бўлса, М. Шукуров ўша мақоласида Темур ҳақида алоҳида тўхталади, унга очикдан-очик ҳақоратомуз ёрлиқлар ёпиштиради. Темур шахсига дунё миқёсида қизиқиш ҳар қачонгидан ҳам кучайган, у ҳақда янги-янги тадиқотлар, китоблар, фильмлар яратилаётган бир даврда тожик академиги томонидан айтилган мана бу шафқатсиз сўзлар кишини ўйлантириб қўяди: «Бугунги кунда Темурни улуғлаш кўплаб халқларнинг тарихий хотирасига нисбатан ҳурматсизликдир, деб ҳисоблайман. Айниқса, унинг қиличи узоқ муддат тожиклар бошидан тушмаган эди».

Б. А.— Ҳа, ҳурматли олимимизнинг юқоридаги ва бошқа мақолаларида Муҳаммадҷон Шукуров уни «қонхўр», «халқлар жаллоди» деб атайди. Амир Темур шаънига кўп нохуш гаплар айтилган. Амир Темурни пантуркизмда айблайди. (Қизиқ, пантуркизм деган ижтимоий-сиёсий оқим Темур

даврида эмас, балки бизнинг замонамизда, XX аср бошларида пайдо бўлди.) Унингча, Темур ҳатто тожик халқининг ҳам жаллоди бўлганмиш. Қизик, Темур бутун Урта Осиё устидан, шунингдек, тожиклар устидан ҳам олий ҳукмдор бўлатуриб, нега унинг қилчи фақат биргина тожиклар устида ўйнаган экан? Нима, XIV асрнинг 40—50-йилларида ўзбеклар, туркманлар, қирғизлар ва бошқалар, аниқроғи, феодал тарқоқлик тарafdорлари бўлган Хизр Ясауурий, Ҳусайн Сўфий, Анқа Тўра ва бошқалар устидан ҳам қилчи ўйнатмаганми у? Тарихий воқеалар ва аниқсиз, тарихий шахсларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятига баҳо беришнинг илм-фан тан олган маълум мезони бор. Бу мезон — ҳолислик. Шунга кура, бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларга тўғри, ҳалол ёндашиш талаб қилинади.

Маълум шахснинг кимлиги, қайси замон фарзанди эканидан қатъи назар, унинг яхши ва ёмон томонлари ҳам мавжуд бўлади. Бу гап муҳтарам Муҳаммадҷон Шукуровга ҳам, каминга ҳам тегишли. Шунинг учун ҳам бир шахснинг ижтимоий фаолиятига баҳо берганда ҳолис қараш зарур. Афсуски, баъзилар Амир Темур шахсига баҳо берганда тирноқ остидан кир қидириб, фақат салбий томонларини кўришади. Темурнинг Урта Осиёни бирлаштириб, феодал тарқоқликни тугатгани, ҳунармандчилик, савдо-сотик, зироатчилик, илм-фан ва маданият ривожига катта йўл очиб берганини эса кўргилари келмайди. Аниқроғи, буни ҳаспўшлаб ўтадилар. Амир Темурнинг бошқа мамлакатларга қилган босқинчилик юришлари ҳақида оғиз кўпиртириб гапирадилар-у, лекин, негадир у Тўхтамиш ҳукмронлигидаги Олтин Урда давлатига қақшатқич зарба бериш билан Россиянинг мўғуллар асоратидан озод бўлишини тезлаштиргани ёки 1402 йили Туркия султони Боззид Илдириمنى тор-мор келтириб, Болкон ярим оролидаги халқларни усмонли турклар истибдодидан қутқариб қолганлигини ҳисобга олмайдилар ҳам. Тўғри, Амир Темур Искандар Зулқарнайн ва Қутайба, Пётр Биринчи ва Иван Грозний сингари ўз синфининг вакили, замонасининг фарзанди бўлган. Тарихда ёлғиз Амир Темургина босқинчи бўлган дейсизми? Юқорида санаб ўтилган подшоҳлар фаршшами? Улар қон тўкмаганми? Ўзгалар юртига босқин қилмаганми?

Ш. О. — Бўривой ака! Мавриди келганда яна бир муҳим гапдан муштарийларни хабардор қилсак. Мен Темур ҳақидаги фильмни назарда тутапман. Унга бош маслаҳатчисиз.

«Ўзбекфильм» ижодкорлари шу маҳалга асосан ўтмишимизни, айниса, «босмачилик» деб аталмиш (ҳақиқий босмачи ким эканлиги эндиликда кўпчиликка аён бўлиб қолди) ҳаракатларни ниҳоятда масъулиятсизлик билан, юзаки, тарих ҳақиқатига энд равишда кўрсатиб келгани сир эмас. Шу туйғайли улар эл-юртнинг назаридан қолдилар. Буюк бобокалонимиз Амир Темур ҳақида яратилаётган янги асар қандай чиқар экан, деган хавотир кўнглимизни безовта қилиб турибди.

Б. А. — Ҳақиқатан ҳам «Амир Темур» (русчаси «Великий Темур») деган икки қисмдан иборат бадиий фильм устида иш олиб борилмоқда. Муаллифлари Фридрих Горнштейн (Германия), Али Ҳамроев (СССР), Анжелло де Дженти (Италия). Уни «Самарқандфильм» студияси билан Италия кинокомпанияси биргаликда суратга туширади. Ҳозир сценарий устидаги, шунингдек, кийимлар, қурол-аслаҳалар, безаклар, бош ролларни ижро этувчиларни танлаш ва бошқа ишлар поёнига етай деб қолди. Яқин орада суратга олиш бошланади. Фильмнинг қандай чиқиси муаллиф ва режиссёрнинг маҳоратига боғлиқ. Айни чоғда тарихни яхши билиш ва юсак эhtiқод ҳам зарур деб ўйлайман. Тўғриси айтсам, сценарийнинг дастлабки муҳокамаларидан кўнглим тўлгани йўқ. Баҳоли қудрат фикр-мулоҳазалар айтиб, тузатишлар киритишга уриниб кўрдим. Муаллифлар буни қай даражада инobatга олишганини билмайман. Дастлабки мулоқотлар, таассуротларга асосланиб фильм кўнгилдагидай чиқади, деб ишонч билан айтишим қийин. Сиз айтган хавотир кўнглимда икки ҳисса ортиқ, десам муболаға бўлмайди.

Ш. О. — Тарих сабоғи ҳақида гап кетганда, кўпинча бир маҳаллар жумҳуриятимиз мафқурасига раҳбарлик қилган Раъно Абдуллаева шахси кўз олдимга келади. Наврўзнинг ман қилиниши, динга нотўғри муносабат, ижодий зиёлиларга тазийқ каби маънавий қатағонлар бевосита шу опа номи билан боғлиқ эканлигини ўйлаганимда ҳар гал бир савол менга тинчлик бермайди: бугун одамларнинг, эл-юртнинг кўзига қандай қараркин? Наврўз тантаналари бўлаётган давраларга қандай аралашаркин? Ҳойнаҳой, бутун умри тавба-тазарру билан ўтса керак!?

Йўқ! Янглишган эканман. «Совет Ўзбекистони» рўзномасида («Совет Ўзбекистони», 1991 йил, 12 июнь) опанинг Шароф Убайдуллаев билан суҳбати босилди. Унда собиқ котиба шундай дейди: «Мен оддий қишлоқ ўқитувчисидан Марказқум котибасигача бўлган йўлни босиб ўтдим ва 32 йил раҳбарлик лавозимларида ишладим. Бутун умримни, ҳаёт йўлимни ҳалол ва виждоним тоза ҳолда (таъкид бизники — Ш. О.) ўтаб келдим ва иш манфаати учун баъзан ўзимдан ҳам, оилам қувончларидан ҳам кечдим. Менинг виждоним тоза ва ҳеч қачон халқимга қарши борган эмасман».

Бундай изҳори дилга нима дейсиз энди?

Б. А. — Мен ҳам «Кимсиз, Раъно Ҳабибовна?» сарлавҳали суҳбатни ўқиб, бир қадар таажубландим. Р. Ҳ. Абдуллаева билан шахсан таниш бўлмасам ҳам, ижтимоий-сиёсий фаолиятидан бир қадар хабардорман. Бир вақтлар яхши комсомол раҳбари эди. Лекин жумҳурият партия Марказий Қўмитасига ишга ўтгандан кейин тамоман ўзгарди. Утмиш тарихимизга, маданий меросимизга, миллий анъаналар ва маросимларимизга ҳужум қилганларнинг тепасида турди. 1937—38 йил Буронларидан кейин одамлар ўғилларига Файзулла, Акмал деб от қўйишга қўрқиб қолгани маълум. Илгари болаларига шундай исм берганлар ҳам тавба-тазарру қилиб, Тельман, Мэлсбек, Октябржон, Дарвинжонга ўзгартириб олишганди. Мазкур опа даврида ҳам айнан шундай бўлди. Боласини Темур, Бобур деб атаганлар маломатга учради. Даҳшатлиси шу бўлдики, ислом динига қарши жиддий ҳужумга ўтилди: динни фош қилиш мақсадида азиз-авлиёларнинг мозори остин-устун қилинди, коммунистлар ҳатто отасининг жанозасига боришдан ҳам қўрқиб қолишди. Борганлар эса фирқадан ўчирилиб, ишдан олинди. Шарқ халқларининг анъанавий байрами — Наврўз тақиланди. Иигитлар дўппида, қизларимиз узун кўйлак-лозимда кўчага чиқишдан қўрқиб қолдилар. Бугунги кунда: «Менинг виждоним тоза ва ҳеч қачон халқимга қарши борган эмасман», дея оби дийда қилиш кимга керак бўлиб қолдикин?! Менимча, халққа, жамиятга етказилган маънавий зарар ҳар қандай бошқа жиноятдан оғир бўлса керак. Моддий зарар ҳамёнини ғариб қилса, маънавий зарар қалбни бир умрга вайрон этади. Лекин совет жиноят қонунлари мажмуасида бунга қарши жазо белгиланмаган. Минг афсусл.

Ш. О. — Бўривой ака! Етмиш йилдан зиёд давом этган хатолар, фожиалар ҳақида ўйларкан-

ман, энг катта маънавий йўқотишлардан бири — миллий ғурур, Ватан туйғусининг заифланганидан ўзимча куюнаман, эзилман. 1917 йили Санкт-Петербургда чоп этилган «Полжизни Туркестана» деган китобда бундай сўзларни ўқигандим: «...шундай катта тарихга эга бўлган бу маҳаллий халқда фахр туйғуси жуда кучсиз».

Бу фожианинг ҳам ижтимоий-тарихий илдизлари биз ўйлагандан кўра чуқурроқ бўлса керак?

Б. А.— Мушкул саволни ўртага ташладимиз, Шодмонбек. Аввало шуки, ўтмишда йўл қўйилган хато-камчиликлар, жиноятларнинг ҳаммасини ҳам очиб-ошкора айтаётганимиз йўқ. Ҳали кўп нарсаларни билмаймиз. Миллий ғурур масаласига келсак, дарҳақиқат бу нарса бизда йўқ даражада. Ғурур, аввало, ўзигини таниган-билганларда бўлади. Биз эсак байналмилаллик, «ҳамма нарса умумий» деган ақидадан руҳида тарбияланганмиз. Бизда «сеники-меники» деган калима йўқ. Шунинг учун ҳам маълум луғатларда «миллий ғурур» деган гапни деярли учратмаймиз. «Ғурур» сўзи, масалан, «Ўзбекча-русча луғат»да (Москва, 1959) 1. «задор» (ғурур, ғайрат, шижоат); «гордость» (ифтихор, фахр, фахрлиниш); 2. «тщеславие» (шуҳратпарастлик, манманлик, кеккайишлик, димоғдорлик); «высокомерие» (ғурурлиниш, кибрлиниш, кеккайиш, такаббурлик, димоғдорлик); «напыщенность» (манманлик, такаббурлик, мағрурлик); «спесь» (кибр, ғурур, димоғдорлик) деб изоҳланган. Қаранг, сўзининг салбий маъноларига кўпроқ эътибор берилган! «Ғурур» сўзига келтирилган мисолларни қаранг: «Ғурур билан гапирмоқ (фақат гапириш-мумкин!) — говорить с гордостью, говорить напыщенно; «Ғурурдан тушмоқ» (ғурурдан тушмаса бўлмайди, тақдирга тан бериш керак!) — смирится; «Ғурур — ғурбатга солур». (Ҳа, буни доимо ёдда тутиш керак!) 1981 йили Москвада чоп этилган (таажжубланманг, луғатлар асосан марказда чоп этилади) «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «ғурур» сўзи (1-том, 666-бет) мана бундай тушунтирилади:

1. Инсоннинг ўз қадр-қимматини билиш, уни ҳурмат қилиш ҳисси; иззат-нафс. Бу тўғри, лекин мисолларга эътибор беринг-а! Йигитлик ғурури, қизлик ғурури. (Ғурурнинг бошқа маъноларига йўл бўлсин!)

2. Инсоннинг бирор нарсадан мамнун бўлиб фахрлиниш ҳисси; фахр, ифтихор. Мисол: Бугун қурултойнинг минбарига ғурур билан сўзлар пахтакор.

3. Фахрлинишга асос бўладиган нарса, кимса ва шунинг қабилар. Мисол: пахта ўзбек халқининг миллий ифтихори ва ғурури.

Фақат пахта етиштиришдан бошқа нарсани билмайдиган, бой тарихи, маданиятидан узилиб қолган халқда миллий ғурур қаердан пайдо бўлсин!

Ш. О.— Жуда кўп муаммоларимиз айлиниб келиб халқнинг миллий онгига, ўзигини англашига тақалаверади. Бу янги фикр эмас, албатта. Аммо афсуски, қайта қуришнинг олтинчи йилида ҳам халқимизнинг кўзи очилмаётир. Бу, айниқса, шу йили ўтказилган Бутуниттифоқ референдумида яққол кўринди. Мен ана шу тадбир арафасида маҳалладошлардан фикрларини сўраганимда шундай жавоблар олдим. «Э, окиси, биз «за Союз-да!»

«Нега энди?»

«Ахир иттифоқдан чиқсак бизни биронта душман давлат қосиб олиши мумкин-да! Қолаверса, иттиқсий ёрдам бўлмаса қийналиб қоламиз!...»

Севимли шоиримиз Абдулла Орипов «Қаршингда ҳасратли ўйга толаман, Қачон халқ бўласан сен, эй оломон!» дея бежиз куюнмаган экан.

Юксак минбарлардан туриб бизда демократияни тушунишмасликлари, халқнинг савияси пастлиги, шунинг учун ҳам митинг, намойишларни ўтказиш мақсадга мувофиқ эмаслиги айтилаётир. Табиий савол туғилади: Хўш, шундай экан, халқнинг онгию тушунчасини ўстириш учун нималар қилишимиз керак? Бунга имконият берилаяптими ўзи? Беихтиёр халқнинг миллий онги ўсмаслигидан манфаатдор бўлган кучлар борми, дея ўйлаб кетасан...

Б. А.— Биз ўзбеклар, умуман мўмину мусулмонлар — барчамиз ўзимизга хос одат ва анъаналар руҳида тарбияланганмиз. Ота-боболаримиз: «Ўзингдан каттага (ёш маъносида эмас, амал маъносида) тик қарама», «Сабр қилсанг ғўрадин ҳолва битур», «Бу кунингни ўйла, эртага худо разоқ», «Ўнг юзингга урганга, чап юзингни ҳам тутиб бер», «Отангни ўлдирганга онангни бер», деб тарбиялашган. Гарчи итдай ишлаб, оч қолсак ҳам тишимизнинг оқини бировга кўрсатмаймиз.

Бир кун, апрель ойининг бошларида, нарх-наво оширилгандан кейин, зангори экран муҳбири колхоз бригада бошлиғи билан суҳбатда шундай савол берди:— Амаки, турмушингиз қалай? Нарх-наволар кўтарилиб кетиб, қийинчилик бўлмаяптими?

— Йўқ. Худого шукур, тинчимиз; яхшимиз. Тўрт ўғлим, икки қизим бор. Невараларим йигирма тўрттага етди. Утган йили бригадамиз бўйича ҳар гектар ердан 37 центнердан пахта топширдик. Бу йил 40 центнерни мўлжаллаб турибмиз...

Боёқиш муҳбир эртаси, индини ҳам одамлардан айнан шундай жавоблар олди.

Худди тўтиқушнинг ўзи. Улғудай мутемиз, гўё бир умр қул бўлиш учун яратилгандаймиз. Ҳа, Шодмонбек, биз азалдан шунақа одамлармиз...

Ш. О.— Тарих — буюк тарбиячи. Онги-шуури заифлашган, ғурури топталган халқни бу қудратли воситадан кўпроқ, самаралироқ баҳраманд қилиш зарур. Минг афсуски, тарих фани ҳам узоқ йиллар ҳукморон сиёсатнинг қурбони бўлиб келди. Эндиликда ўтмишимизнинг кўп саҳифалари чалкаш, ҳужжатлар оёғи осмондан қилиб кўрсатиб келинди. (Бунақа тарих қандай тарбиячи бўлсин?) Айниқса, яқин ўтмишимиз ҳақидаги қарашлар жуда зиддиятли. Сиз, Ҳамид Зиёев, Ҳайдарбек Бобобеков, Марат Ҳасанов сингари олимларни мустасно қилганда, кўпчилик тарихчилар ўтмишга ҳали ҳамон эскича мафкура андозаси билан ёндошмоқдалар. Ҳатто айтиш мумкинки, улар олимлик эътиқоди, адолат ва виждон туйғусини бир четга йиғиштириб қўйиб, онгли равишда сувни лойқалатишга уринадилар.

Б. А.— Утмишни онлар, подшоҳлар, муштумзўрлар даври, деб қоралаб ёздик. Совет даври тарихини эса ёрқин бўёқларга бўяб, кўкларга кўтариб мақтадик. Оқибатда ўтмишни сохталаштирдик, холос. 1989 йил 15 декабрда Ўзбекистон Фанлар академиясининг ижтимоий фанлар шўъбаси бу ҳақда муҳим қарор қабул қилган эди. Лекин, ачинарлиси шундаки, биз тарихчилар уни кўнглидагидек бажараётганимиз йўқ. Урта Осмёнинг чор Россияси томонидан босиб олинishi масаласини кўрайлик. Утган асрнинг 60-йилларида Туркистонга фақат москвалик, тверлик, нижний новгородлик мовут ортган савдогарлар карвони ёки оқ подшонинг элчиси эмас, қилич таққан, миллиқ

осиб, замбарак судраган кўп сонли ҳарбий аскарлар келишди. Қирғин уруш бўлди, қон тўкилди, бутун бир мамлакат асоратга солинди. Лекин баъзи муаррихлар бу тарихий ҳодисани «Урта Осиёнинг Россияга қўшилиши» деб юришибди. Аҳвол аслида қандай бўлганлиги ҳақида ҳанузгача биронта йирик илмий асар яратилганича йўқ. Ҳеч бўлмаса инқилобдан аввал ўтган рус ҳарбий арбоблари ва олимларининг (Кауфман, Колокольников, А. Г. Серебренников, М. А. Терентьев, Г. К. Гинс, Н. И. Гродеков ва бошқалар) асарларини ўзбек тилига таржима қилиб, чоп этсак бўларди! — Ҳатто давлат архивларида сарғайиб ётган расмий ҳужжатларни эълон қилиш у ёқда турсин, уларни дурустгина ўрганаётганимиз ҳам йўқ. Қисқаси, мутахассис олимларимиз Урта Осиёнинг хоризм тарафидан босиб олингани ва ўлканинг мустамлакага айлантирилгани ҳақида яхши бир китоб ёзиб беришлари лозим.

Ш. О. — Домла! Сиз йирик манбашунос олим сифатида бу соҳадаги муаммоларни яхши биласиз. Айтинг-чи, маданий мерос, хусусан, қадимий қўлёзма асарларнинг ўрганилиши ва уларга ҳозирги муносабат Сизни қаноатлантирадими?

Б. А. — Жумҳуриятимизда ота-боболардан қолган қўлёзма китоблар кўп. Улар илм-фаннинг жуда кўп соҳаларини камраб олган. Лекин бу ноёб асарларни сақлаш ҳам, ўрганиш ҳам, мазмуни билан ҳалқни таништириш ҳам мутлақо қониқарсиз аҳволда. Бу ҳақда тинмай гапириб келяпмиз. Лекин ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Қўлёзма асарлар ҳар ерда (жумҳуриятимиздаги ўнга яқин кутубхонада) сочилиб ётибди. Уларга ажратилган бинолар китоб асрашга мутлақо мослашмаган. Ҳар беш-ўн йил ичида зўрға битта асар таржима қилиниб, чоп этилади. Ҳатто қўлёзмаларни каталоглаштириш иши қачон поёнига етишини ҳеч ким айтиб беролмайди. Тўғрироғи, биз ҳали аксар китобларнинг ноини ҳам билмаймиз. Эътиборингизни қизик, айни ҳоғда ачинарли бир далилга жалб қилмоқчиман. Улуғ Ватан урушидан кейин ўтган 40—45 йил мобайнида жумҳуриятимизда бор-йўғи саккизта тарихий асар (6 таси тўла, 2 таси қисман) таржима қилиниб, чоп этилибди. Ваҳоланки, феодал ҳукмдор, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II (1865—1910) даврида, аниқроғи, 1830—1910 йиллар орасида, фақат Хоразмнинг бир ўзида ўндан ортиқ йирик асар араб ва форс тилларидан таржима қилинган. Булар ичида Табарий, Масъудий, ибн ал-Асир, Рашидиддин, Мирхонд ва бошқа машҳур олимларнинг китоблари бор.

Мен бир нарсага ачинаман. Арманистон, Озарбойжон, Тожикистондай жумҳуриятлар қўлёзма китобларни асрашга мослаштирилган ва ҳозирги замон техника воситалари билан жиҳозланган биноларни аллақачон қуриб олишган. Кўриб, ҳавасинг келади. Надаматларки, йигирма бир миллион аҳолиси бўлган, иқтисодий имконияти жиҳатидан бақувват Ўзбекистонда муҳташам маъмурий биноларга пул топилади, лекин китобга пул йўқ.

Ш. О. — Миллий мулк деганда асосан ер ости ва ер устидаги моддий бойликлар назарда тутилади. Бу борадаги тасаввуримиз ҳам анча чекланган. Сир эмас, халқимизнинг талон-торож этилган мулки беҳисоб. Кўплаб санъат дурдоналари, қадимий қўлёзмалар юртимиздан олиб кетилди. Аммо уларни қайтариш ҳақида жиддий гап бўлаётгани йўқ. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида Н. Содиковнинг бу ҳақда жон куйдириб айтган мулоҳазаларига қўшилмай илож йўқ.

Б. А. — Урта Осиёда битилган жуда кўп нодир китоблар ҳозир Англия, Франция, Германия, Туркия ҳамда Ленинград, Москва кутубхоналарида сақланмоқда. Ҳеч бўлмаганда уларни микрофильм тарзида қайтариб олишимиз зарур. Бу мўҳим иш. Уни пайсалга солиб бўлмайди. Жумҳурият ҳукумати, Фанлар Академияси астойдил киришса, мазкур муаммони ҳал қилиш мумкин.

Ш. О. — «Миллат тарихини ям-яшил боққа қиёсласак, биз ўша боғдаги қурган, мевасиз даракхларимиз», дея куюниб ёзади шоир Хуршид Даврон. Дарҳақиқат, миллат тарихини мактабларда, билим юрлари ва олий йлгоҳларда мукаммал ўқитиш, яғни, сифатли дарсликлар яратиш масаласи ҳамон ночор аҳволда. Еш авлоднинг, мурғак қалбларнинг онгу шуури ҳамон эски ақидалар, эски дунёқараш билан суғорилмоқда. Бу аҳволда маориф, таълим-тарбия соҳасида икки дунёда ҳам қайта қуриш (афсуски, бу ибора энди кинога айланди) бўлмайди, шекилли.

Б. А. — Ростини айтсам, бу соҳалар яқин орада ўзгаришига ишонмайман. Чунки мактабга муносабат ҳамон аввалгидек. Мутассадди ўртоқлар ҳозирча қуруқ гапдан нарига ўтганларича йўқ, ваҳоланки, ўқув дастурлари талабга жавоб бермайди.

Дарсликларга келсак, бу мўҳим ва масъулятли иш ҳам эътибордан четда. У ҳалигача эгасини топмаган. Қўлланма ёзиб юрганлар кўп, лекин улар орасида ўз соҳасининг етук мутахассиси жуда кам. «Ўзбекистон халқлари тарихи» қўлёзмалари билан танишман. Афсуски, биронтасини ҳам дарслик деб бўлмайди. Дарсликларни альтернатив йўл билан яратиш усули, менимча, тўғри бўлмаса керак. «Чумчуқ сўйса ҳам қарсобо сўйсин», деган мақол бор. Бу ишни мутахассислар жамоасига топшириш зарур. Етук олим, яхши услубчи ва ўз фанини пухта билган ўқитувчи қўлланмани ҳам, дастурни ҳам, ўқитиш услубини ҳам кўнгилдагидек ёзиб бера олади. «Болалар бизнинг келажигимиз» деган ҳақиқатни ҳаммамиз кўп такрорлаймиз. Жумҳуриятимиз, халқимиз том маънодаги мустақилликка эришмоқчи экан, болаларга бўлган муносабатимизни тубдан ўзгартиришимиз лозим. Менимча, ЧИНАКАМ МУСТАҚИЛ ЖУМҲУРИЯТНИ БОЛАЛАРИМИЗ ҚУРАДИ. Бунга қаттиқ ишонаман.

Ш. О. — Сизнинг назарингизда, тарихчи ва шарқшунослар олдида қандай долзарб вазифалар турибди? Ўзбек халқининг этник тарихини ўрганиш масаласи қай аҳволда?

Б. А. — Ҳозир тарихчилар олдида турган галдаги вазифалардан бири кўп жилдлик «Ўзбекистон халқлари тарихини» тезроқ, ҳолислик билан ёзиб тамомлаш зарур. Шунингдек, бир қатор чигал масалалар: Чигатой улуси тарихи, Темур ва темурийлар даврида Урта Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий аҳволи, Уч хонлик (Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари) тарихи. Урта Осиё халқларининг миллий-озодлик кураши тарихи, Туркистонда Октябрь инқилоби ва унинг сабоқлари, босмачилик, жадидиклик ва унинг Урта Осиё халқлари ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида тутган ўрни каби масалаларни чуқур таҳлил этиш керак. Ўзбекларнинг этник тарихини яратиш ҳам тарихчи олимлар зиммасидаги долзарб вазифалардандир. Тўғри, Ўзбекистон Фанлар Академияси тарих институтида шу мавзуга доир уч жилдлик асар ёзиб тамомланди. У том маъноси билан мазкур муаммони тўғри очиб бера олдими-йўқми, уни худо билади. Агар яна аввалги қолипда фикр юритиб, «Ўзбекистонда дастлаб эроний қавмлар яшаган, тур-

кий халқлар келгиндилардир, бу заминда улар кейинги асрда пайдо бўлган» қабилида фикр юритилса, аминманки, ҳақиқат очилмай қолаверади. қанча меҳнат ва халқ маблағи бекорга со-
вурилади. Шарқшуносларнинг ҳам халқдан қарзи катта. Жумҳуриятимизда камида ўн жойда
кўлэзма китоблар ва ҳуқуқий ҳужжатлар сақланаётганини айтиб ўтдик. Уларни каталоғлашти-
риш, фан учун муҳимларини ўзбек ва рус тилларида чоп этиш муҳим юмушлардан биридир.
Маҳаллий кадрларни, ворисларни тарбиялашга ҳам катта эътибор бериш лозим. Маданий ме-
рос ва жумҳуриятимиздаги тарих, шарқшунослик илмларининг тақдири кўп жиҳатдан шунга
боғлиқ. Катта шарқшунос олим, профессор Неъматилла Иброҳимов бу хусусда жиддий иш
бошлади. Унинг ташаббуси билан ТошДУ қошидаги шарқ факультети алоҳида олий илмгоҳга
айлантирилди. Бу илм даргоҳи келажакда юксак малакали шарқшунослар тайёрланадиган марказ
бўлиб қолиши турган гап.

Ш. О. — Бўривой ака! Сал ноқулай бўлса ҳам яна бир нарсани сўрамоқчиман. Ҳозирги авлод
(айниқса, кекса авлод) ҳақида гап кетганда, гоҳ уларни ҲОЯГА, ЕЛҒОН ҲОЯГА алданган кишилар
дейишмоқда. Сиз ҳам шу авлодга мансубсиз. Уруш ва меҳнат фаҳрийсиз. Утган умр йўлингизга
қайта назар солганда кўнглингиздан қандай кечинмалар ўтади? Мамнунлик кўпроқми ёки афсус-
надомат туйғуларини?

Б. А. — Мен етмишни қоралаб қўйган одамман. КПСС аъзоси эдим. Тўғриси, унинг оддий
аъзолариданман. (Афсуски, партия Лениндан кейин табақаланиб, коммунистлар имтиёзли ва
имтиёзсиз аъзоларга бўлиндилар). Оддий ҳарф терувчидан профессор, Фанлар Академиясининг
муҳбир-аъзоси даражасигача улкан ҳаёт йўлини босиб ўтдим. Хурсандчилик, бахтли кунларим ҳам
бўлди. Лекин қийинчиликларни, оғир кунларни кўпроқ кечирдим. Учта очарчиликни кўрдим, уч
йилдан кўпроқ қонли урушда қатнашиб, саломатлигимни йўқотдим. Партия ва совет ҳукуматининг
қарорларини меҳнаткаш халққа тушунтириш қисматига тушган ташвиқотчилар сафида юрт кез-
дим. Қўйингки, бутун ҳаётимни марксизм-ленинизм деб аталмиш ғояга бахшида қилдим.

Қайта қуриш, демократия, покланиш сиёсати кўзимизни очди. Бундан бир неча йил муққад-
дам Ўзбекистоннинг собиқ раҳбарларидан бири «бизлар гипноз қилиб қўйилган эдик», деб айтган
эди. У бу ерда аниқ бир шахсни, ўзидан олдин ўтган раҳбарни кўзда тутганди. Менимча, бизни ўша
ҲОЯ — МАРКСИЗМ—ЛЕНИНИЗМ ҲОЯСИ сеҳрлаб қўйган эди. Эндиликда социализм ва коммунизм
деган тушунчалар Суҳо юлдузи мисоли жуда олисдаги бир нарса бўлиб чиқди.

Қалбимда армон кўп. Қайси бирини атай. Юрагимни ўртаб келаятган бир изтироб билан
ўртоқлашай. Болтиқбўйи жумҳуриятлари, Молдова, Украина, Грузия, Эзарбойжон, Қозоғистон,
Қирғизистон, ҳаттоки кичкинагина Ёқутистон ўзлигини танияпти. Биз эса амалий ишга энди ўтаяп-
миз. Одамларда лоқайдлик жуда кучли. Шу йил 17 мартда ўтказилган сохта референдумни
эсланг. Ер ости ва ер устидаги асосий бойликларимиз ҳамон ўша «марказ»нинг инон-ихтиёрида.

Партия бир ҳовуч муттаҳамлар қўлида шахсий манфаат қуролига айланиб қолганлигини яқин-
яқинларгача англамадик. 1991 йил 19—21 августда Москва, Ленинград, Свердловск ва бошқа
шаҳарларда бўлиб ўтган мудҳиш воқеалар кўзимизни очди. Ахир Янаев, Язов, Крючков, Павлов,
Пуго ва уларнинг шериклари ҳамда буларга хайрхоҳ бўлган одамлар КПСС аъзолари ва раҳбар-
лари эдилар-ку! Тўғриси айтсам, шундайлар билан бир фирқа сафида бўлганимга ўқинаман.
Афсуски, мамлакат ва меҳнаткаш халқ учун бениҳоя оғир бўлган ўша кунларда айрим КПСС раҳ-
барлари аҳолини осойишталикка, ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ меҳнат қилишга қақиршдан на-
рига ўтолмадилар, эртани ўйлаб, жимгина ўтирдилар. Эътибор беринг, шундай қақирқ хунтанинг
19 августдаги мурожаатида ҳам бор эди. Менимча, ўша одамлар хунтага очиқ-ошқора хайрхоҳ-
лик билдирганлардан хавфлироқ бўлса керак. Бундайлар эртага ким зўр келса, ўшанинг ноғораси-
га ўйнайверади. Итоаткор халқимиз наҳотки бу асрда ҳам, келаси асрда ҳам ўзлигини таний олма-
са?! Менга катта армон бўлиб қолаётган нарса ана шу!

Ш. О. Домла, Сиз яқинда тўғилган янги партияга аъзо бўлиб кирдингизми?

Б. А. Сиз 1991 йилнинг 1 ноябрида таъсис қилинган халқ демократик партиясини назарда
тутаётган бўлсангиз керак. Йўқ, мен бу партияга аъзо бўлиб кирмадим, кирмоқчи ҳам эмасман.
Сабаби, у сиз ўйлаётгандек янги партия эмас, балки 70 йил мобайнида юртга тўкин-сочинлик,
халққа бахт-саодат ва фаровонлик ваъда қилиб, унинг қўйини пуч ёнғоққа тўндириб алдаб келган
Компартиянинг айнан янги ниқобдаги кўринишидир. Ўзингиз ўйлаб кўринг, уни янги одамлар
эмас, балки мамлакатни ҳар жиҳатдан ҳалокат еқасига олиб келиб қўйган ўша кечаги партаппар-
ратчиларнинг ўзлари тузди-ку! Кечаги райком амакилар, обком тоғалар ана шу янги деб аталаётган
партияга раҳбар бўлиб олдилар-ку! Ҳўш, нима ўзгарди, Уша-ўша эски ҳаммом, эски тос. Яна
ўша бир сиёсий партиянинг яққаоқимлиги, яна ўша тоталитаризм....

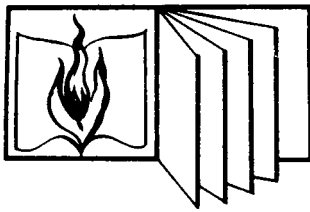
Ш. О. — Ўзбекистон Олий Кенгашининг шу йил август ойида бўлиб ўтган мажлисида НИ-
ҲОЯТ жумҳуриятимиз МУСТАҚИЛ ДАВЛАТ сифатида эълон қилинди! Жуда кўп қардошларимиздан
кейин бўлса-да, давлатимиз номига «совет социалистик» атамаси қўшиб айтилмайди деган бўлди.
Аммо дўппини осмонга отиб, хурсандчилик қилишга ҳали эрта деб ўйлайман. Биз эълон қилган
мустақиллик билан Болтиқбўйи, Грузия, Молдова, Украина давлатлари эълон қилган мустақил-
лик ўртасида ер билан осмонча фарқ бор, албатта. Лекин шунга қарамай, мустақиллик йўлида олға
ташланган бир қадам тарихий аҳамиятга эга.

Б. А. — ЧИНАКАМ МУСТАҚИЛЛИК йўлида ҳали жуда кўп тер тўкишимиз, курашимиз
керак бўлади! Озодлик, эркинлик ўз-ўзидан келмайди, албатта!

Ш. О. — Охирги аънавий савол. Ҳозир нима ишлар билан бандсиз? Келгусидаги режаларин-
гиз билан таништирсангиз?

Б. А. — Бажонидил. Ҳамкасбларимдан бир гуруҳи ҳамда шогирдларим билан ҳамкорликда
икки масала устида иш олиб бораётиман. Биринчиси, Туркистон ва Марказий Осиё халқларининг,
хусусан туркий халқларининг этник тарихига оид кўлэзма асарларни илмий муомалага киритиш,
иккинчиси, Амир Темур ва Улугбек замонида Урта Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий аҳволи
ҳақида ихчам бир китоб ёзиш. Яна бошқа режалар ҳам бор, буюғи тинчлик, хотиржамлик ва сало-
матликка боғлиқ. «Гар саломатликини қўйса, муддао кам-кам бўлур», деган экан шоир.

Ш. О. — Самимий сўхбатингиз учун катта раҳмат. Ҳамиша соғу саломат бўлинг, Бўривой ака!

Мамажон Муҳиддинов

МЕҲНАТКАШ ВА ЗИЙРАК ЭДИ

«Ўзи кўрса бўлмасмиди...»

Бу мунгли сўзлар қулоғимга чалинган, беихтиёр ўша томонга бурилдим. Кўзойнагига инган ёш томчиларини оҳиста артарди ёнимдаги мунис аёл.

Ўша куни телевизорда «Ичкуёв» видеофильмининг иккинчи қисми кўрсатилар, мен эса уни муаллиф — кадрдон дўстим Турғун Пўлатнинг оиласи билан биргаликда томоша қилишни ихтиёр этган эдим. Атайлаб узоқдан келганим йўқ, розилик олдим-у, чиқа қолдим. Ҳа, биз кўп йиллардан бери қўшни яшаймиз. Чорак аср мобайнида хуш-нохуш дамларимиз, иссиқ-совуқ маъракаларимиз бир ўтган ҳисоб.

Шуларни назарда тутибми, таниш ўртоқлар Турғун Пўлат ҳақида эсдаликлар ёзиб беришимни илтимос қилиб қолишди. Рост гап, иккилаб: «Ёзиш қўлимдан келармикин?...» деган хаёлга бордим. Аммо «Ўзи кўрса бўлмасмиди...» деган нидо, қўлимга қалам олишга мажбур этди.

Ёзувчи Турғун Пўлатга Ҳамза номидаги жумҳурият давлат мукофоти берилганлиги ҳар қандай асарнинг баҳоси унинг ҳажми билан эмас, мағзи билан ўлчанишининг чинакам ифодаси бўлди.

Ўша турғунлик замонда давр иллатлари хусусида оғиз жуфтлашга ҳамма ҳам журъат этмагани ҳақиқат эди. Бунга ҳад қилганлардан бири исми жисмига монанд завбардаст ижодкор Турғун Пўлат бўлди.

Агар ёзувчининг дилида замонни ёқлаб, шароитга мослаб ёзиш бўлганида эди, у битта «Ичкуёв»нинг ўрнига бир нечта қалин-қалин китоблар чиқариши муқаррар эди. Аммо қалб амрига қарши боролмади. Қадрини пул билан ўлчамлади. Мана, вақти келиб ўша асар чинакам кадр-қимматини топди.

Уртача ҳажмдаги «Ичкуёв» қиссаси тўрт қисмли видеофильмга манба бўлган, томошабинларга манзур тушган экан, бу — асарнинг мағзи тўқлигидан нишона, вассалом.

* * *

Эллигинчи йилларнинг иккинчи ярмида «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Совет Ўзбекистони») саҳифаларида тез-тез кўриниб турувчи «Наштар» («Ништар») рукни остида гоҳ имзо билан, гоҳ имзосиз ранг-баранг материаллар эълон қилинарди. Ҳажвий ва ўткир сатирик мақолалар, кейинроқ билсам, Турғун Пўлат таҳриридан чиқаркан...

«Гулистон» ойномаси қайта нашр этила бошлагач (1967 йил), унинг дастлабки сонларида босилган «Футбол жинниси», «Миррихдан келган меҳмон», «Муштум» журналидаги «Уч сўмлик дардида» деган фельетонлари Турғун Пўлатни элга танитиб юборди. «Ҳожи ҳисобчининг ҳикоялари» туркуми ёш ёзувчи ижодий уфқининг яна бир қиррасидан нишона бўлди. Ўша пайтларда мен «Гулистон» ойномасининг шахмат бўлимига мутасаддилик қилардим. Бир куни бош муҳаррир ўринбосари, таржимон Ваҳоб Рўзиматов ҳузурда бўлганимда, у киши мендан:

— Бу, Турғун ошнангиз қаерда ўзи?— дея сўраб қолди.— Материални босмахонага тушириш муҳлати тугаб қолди-ку, лекин «Ҳожи ҳисобчи...»дан ҳалигача дарақ йўқ!

Шунчаки ҳикоялардан бўлса-ку муҳаррирлар ўзларини уринтирмай, ўрнига бошқа бирон нарсани қўйиб қолишди, аммо интиқ ўқувчилар-чи?!

Турғун Пўлат ваъдасига вафодор эди. Ўша куни хиёл кечроқ етказиб берибди. Узига ёқмаган жойини нақ бир ҳафта қайта ишлабди. Ўша сонда чиқди ҳикоя.

Олтмишинчи йилларда Турғун Пўлатнинг таржимонлик фаолияти жўш уриб кетди. Ўзбекистон телеграф агентлиги (ЎзТАГ) таржима бўлимига ишга келганида, дарров етакчи ходимлардан бирига айланди. У катта-кичик қарорлар, маърузаларни зудлик билан ўзбекчага раван ўгирадиган заҳматкаш ижодкор даражасига кўтарилди. Кичик бир мисол келтирай. Ана шу даргоҳда қирқ йил тер тўккан Шербек ака Алиевдек зукко таржимон ҳам қўлида қаламу дафтар туган ҳолда Турғун Пўлатнинг ёнида ўтириб, унинг оғзидан чиққан сўзларни араб алифбосида қоғозга туширганига кўп бор гувоҳ бўлганман. «Турғун зўр эди!» деб қўяди Шербек ака ҳозир ҳам кўришиб қолсак.

Бунга ўзимнинг камтарона таржимонлик фаолиятимда ҳам амин бўлганман. 1965 йили gros-

смейстер ва адиб А. Котовнинг шахмат бўйича жаҳон биринчилигининг илк рус тождори Александр Алёхин ҳаётига бағишланган «Оқлар ва қоралар» романини ўқиб чиққач, УзДавнашрнинг катта муҳаррири, моҳир таржимон Мирзиёд Мирзоидовга олиб келиб кўрсатдим. «Яхшигина шахмат ўйнайсиз, шунинг таржима қилиб, мухлисларга тортиқ қилсангиз ажиб бир иш бўларди-да, Мирзиёд», десам, у: «Ўзингиз таржима қилинг, Мамажон ака», деб қолди бехосдан. Мен буни сира кутмагандим. Ахир майда-чуйда нарсаларнигина ўзбекчага ағдариб юрган киши катта романи таржима қилишни ҳаёлига келтира олармиди?! «Биз бормиз, қолаверса — Турғун ака. Қўрқманг. Ҳа, бошлайверинг», деб далда берди суҳбатдошим.

Шу-шу асар таржимасига ўтирдим. Дастлабки саҳифаларни қўлтиқлаб, Турғунбойниқига келдим. Икки хонали квартирасининг бири ижодхона, бири ётоқхона эди. Саккиз жон яшашарди ўшанда. Руқия бону бизни холи ташлаб, нариги хонага чиқиб кетди. Болалар ҳам жим бўлди, қолди.

Турғунбой китобни қўлига олди-да, қани, ўқинг-чи, деган ишорани қилди. Мен қўлёмани ўқидим, у диққат-эътибор билан эшитар, ҳам аслиятга солиштириб борарди. Бирор жумла равшан, изчил чиқмаган бўлса дарҳол изоҳ берарди. Биринчи кунданоқ унинг зийраклигига тонг қолдим! Менга ҳамкорлик қилар экан, бирон марта бўлсин дилимга қаттиқ ботадиган гап қилганини билмайман. Иши бошидан ошиб ётган бу ижодкорнинг вақтини аямаганлиги ҳали-ҳали мени лол қолдиради. Бунақалар кам, жуда кам топилади! Кейин таҳрир ҳам жойида бўлди. Романининг ўзбекча нашри чиққач, Турғунбой билан Мирзиёд мендан кам хурсанд бўлишмади. Асл одамлар эди улар.

— Турғунбой,— дедим мен унга кунларнинг бирида,— анчагина таржима қилиб қўйдингиз, энди, ўзингиз ҳам каттароқ бирор асар ёзишга қўл урсангиз бўлмайдами? Кучингиз бемалол етади...

— Етишга-ку етар-а, лекин...— деди у биров ўйланиб.— Режаларим талайгина, баъзи сюжетларни айтиб ҳам бергандим шекилли. Аммо бир нарсага кўзим етмай турибди...

Турғунбой стол ғаладонига ишора қилгандай бўлди-да, хўрсиниброқ сўзида давом этди: — Биттаси айтари тайёр, яна озгина сайқалга муҳтож. Лекин бунга вақт керак. Яна вақт ажратсам-у, босишмас-чи? Унда нима бўлади? Бир эмас, саккиз жон менга қараб турибди-я. Таржима эса — нақд нарса!

Дўстимнинг тайёрлай деб қолган нарсаси қалтисроқ мавзуда эканидан хабар топдим-у, гапни чўзиб ўтирмадим.

Олтмишинчи йилларнинг иккинчи ярми бўлса керак. Турғун Пўлат «Шарқ юлдузи» ойномасига ишга ўтди. Мақоланавислик бўлимига мудирлик қила бошлади. Унинг мазмунан чуқур, бадиий баркамол очерклари кенг ўқувчилар оммаси мулкига айлана борди. Ушаларнинг ёзилиш жараёми билан унча-мунча танишман. Ёдимда қолган бир-икки лавҳани келтирарман, шояд бу баъзи қалам-кашларга ўрнат бўлса.

Машҳур олимимиз Обид Содиқов фаолияти қизиқтириб қолди уни. Турғунбой ишни шахсан олим билан учрашувдан эмас, балки жумҳурият Фанлар Академиясига қарашли илмий-тадқиқот институти лабораторияларида олиб борилаётган жараёнлар билан танишиш, бинобарин президент билан бўладиган мулоқотга обдан, пухта ҳозирлик кўришдан бошлади.

Баъзи қалам соҳибларига бўлғуси қаҳрамонлари билан бир кунлик суҳбат ҳар қандай очерк учун етарли дастак бўлиши турган гап. Аммо Турғун Пўлат учун эмас! У Академияга ўн кунча қатнагани эсимда. Президент хонасида узоқ-узоқ ўтириб, унинг иш услуби, муомаласи, ечимини кутаётган илмий муаммоларни қай даражада илғаб олишини кузатарди.

Шу кўйи ўтган саккиз-ўн кунга яна шунча машаққатли кеча-кундузини улаб, «Аллома» деган очеркни ёзиб тугатди.

Сал кейинроқ, Турғун Пўлат бирин-кетин иккита катта китобни ўзбекчалаштирди. Улар уч марта Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Покришкин ва Кожедуб қаламига мансуб асарлар эди. Авиацияга оид атамаю иборалар зўр дид билан ўйрилгани кўпчиликка манзур бўлдигина эмас, ҳаммани лол қолдирди.

Кино картиналарни дубляж қилиш даражаси, аввало, таржимон маҳоратига боғлиқ. Аслият маъносига пугур етказмай, товушларни мослаш — ҳар кимнинг қўлидан келвермайди. Бу соҳада Турғун Пўлат катта из қолдирди, ҳатто шогирдлар ҳам тайёрлади.

Етмишинчи йилларнинг бошларида Турғун Пўлатнинг бир ишини кўриб: «Сахийлар ер юзига подшоҳир», деган ҳикматли иборани эслагандим. Бир оз чақчақлашгани уйига чиқсам, дўстим жиддий қиёфада столга мук тушганча ишлаб ўтирибди. Кун тартиби ўзгариб қолганидан таажжубга тушдим. Одатда, у наҳор чоғи, ҳали бола-чақаси ғала-ғовур бошлашга улгурмай туриб ижод қиларди. Буни Ғафур акадан ўрганганман, дерди у. Базўр салом-алиқдан сўнг:

— Ҳайрон бўлманг, Мамажон, шунчаки ҳам бўлиб туради,— дея изоҳ берди у.

Ватан йўлида икки кўзидан айрилиб юртга қайтган Вали Ғафуровнинг игна билан ёзилган ҳикояю қиссаларини кўпчилик ўқиган. Билсам, ўша кечаси Турғун Пўлат у кишининг асарларидан бирини таҳрир қилаётган экан. Таҳрир оддий эмас, албатта. Бу асарнинг кенг маънодаги ички ҳамда ташқи пардози эди. Китобхонлар муҳаррир меҳнатини унчалик билишмайди. Унинг савобли ишларидан бири шу бўлса керак. Уз манфаатини кўзда тутганидами, Турғун Пўлат шу вақт орасида ўзи бир асар ёзишга улгуриши, моддий жиҳатдан ўн баробар ортиқ рағбатланиши турган гап эди. Қаники виждон амрига кўра иш тутаётган шундай одамлар купаяверса!— деб ҳайқиргинг келади эндиликда.

— Тил,— деб қўярди ўрни келиб қолган пайтларда Турғун Пўлат,— кишиларнинг ўзаро алоқа қилиш, фикр алмашиш қуроли. Ҳар қандай фикр муайян тил унсурлари орқали шаклланади ва ифодаланади. Шахмат ўйини эса ақлий мувоҳаса, фикрлар мусобақасидир. Сиз шахматни элимиз ўртасида тартибу ташвиқ қилишга бел боғлаган экансиз, тилга эътибор беринг, ҳа, тилга!

Турғун Пўлат яхшигина шоир ҳам эди. Лекин у ҳеч қачон шоирлик даъвосини қилмасди. Яқинда муҳаррирларнинг бирида шоир Сайёр билан учрашиб қолдим, гап-гапга улашиб Турғун Пўлатни эсладик.

— Хабарингиз бор, биз Хусниддин Шарипов билан бирга Турғун аканикида тез-тез бўлиб

турардик,— деди у.— Биз-ку, ҳарқалай шоирмиз, аммо гап шеърят хусусига кўчганда Турғун ақининг чуқур таҳлилига эътироз билдирилмай қолардик. Ундан кўп нарсани ўрганганимиз рост...

Дарҳақиқат, Турғун Пўлат шарқ улўғлари асарларининг кўҳна нусхаларини мутолаа қилишга одатланган эди.

Турғун Пўлат дорилфунун ёки бирон-бир институтни тамомламаган бўлса-да, мустақил ўқиб-ўрганган салоҳиятли ижодкор эди. Унинг асарларини бебаза турувчи биринчи омил — сўзларни заргарона ишлатиши, иккинчиси эса ҳаётийлик ва ҳаққонийлик эди.

Турғун Пўлат «Гулистон»да босилган «Уша Ғирвон...» очеркига дастлаб «Ғирвондан чиққан гроссмейстер» деб сарлавҳа қўйгани эсимда. Муҳарририят сарлавҳани ўзгартирибди. Аммо унда йигирманчи йилларда чигитни шахмат усулида экишни биринчи бўлиб амалга киритган Маллабой Боқибоевнинг ўзига хос «гроссмейстерлиги» ажиб лавҳаларда чизиб берилган эди. Бунда муаллиф ўша даврда Капабланка билан Алёхин ўртасидаги жаҳон миқёсидаги шахмат баҳсидан қиёс тариқасида фойдаланиб, ўзининг нақадар билимли эканини намоён этган эди. Қаердан гап очилса, ўша ердан «тешиб чиқарди» у.

Шахматдан гроссмейстер бўлиш учун иккита балл кифоя. Бизнинг Георгий Аъзамов бир йилнинг ўзида бешта балл олиб ҳаммани ҳанг-манг қилганидек, Турғун Пўлат ҳам бирин-кетин ажойиб асарлар тақдим этди, уюшмага қабул қилинди.

Бироқ ҳамон бир нарса уни безовта қиларди: «Ичкўёв» нима бўларкин?»

1973 йилнинг охирилари, 1974 йилнинг бошлари бўлса керак, стационарда даволанаётган Турғун Пўлатни кўргани бордим.

— «Тошкент оқшоми»ни кўрдингизми?— дея сўради у салом-алиқдан сўнг. Дарров гап ни-мадалигини пайқаб:

— Кўрдим, табриклайман!— дедим.

Рўзноманинг «Шарқ юлдузи» журнали саҳифаларида дейилган рукнида «Ичкўёв»дан парча босилган эди. Дўстим хурсанд бўлганидан кўзидан ёш чиқиб кетди... Аммо китоб ҳолида кўриш унга насиб қилмаган экан.

Турғунбойнинг бирор киши билан тез-тез кўришиб, узоқ суҳбат қурган пайтларини кам кўрганман. Аммо етмишинчи йилларнинг бошларида уни кўпроқ Одил Ёқубов билан бирга ишдан қайтаётганида учратиб қолардим. Бир куни Турғунбойнинг ўзи ёрилиб қолди: тажрибали, зукко адибнинг маслаҳатларидан мамнун эканини айтди. «Ичкўёв»нинг журнал нусхасига ёзилган мухтасар тақриз «Ўзбекистон маданияти» газетасида босилиб чиқгани-ю, унда билдирилган фикр-мулоҳазалар баёни ёдимдан кўтарилганича йўқ. Мақолада долзарб муаммоларни дадил қаламга олган ёш ёзувчи мавзуга ҳар жиҳатдан малакали ёндашгани алоҳида таъкидланган эди. Одил ака ҳар қанақа асарга тақриз ёзавермайди. Назарига тушиб қолган экан-да.

...Одатдагидек кечаси ишлаб ўтирардим. Ярим тунда кўча эшик тақиллаб қолди. Очсам, қаршимда дўстимнинг катта ўғли Бахтиёр тили гапга келмай турарди.

«Да-дам, дадам... ёмон бўлиб қолдилар», деди у аранг. Чиқсам дўхтир қўшнимиз Турғунбойни сунъий нафас олдиришга ҳарақат қиларди. Бироқ...

Бу мудҳиш воқеа 1974 йилнинг 24 апрель кечаси рўй берган, ўшанда Турғун Пўлат эндигина 46 баҳорни қаршилаган эди. Эндигина ёзилаётган «Одами эрсанг...» романининг илк саҳифалари стол устида қолиб кетди.

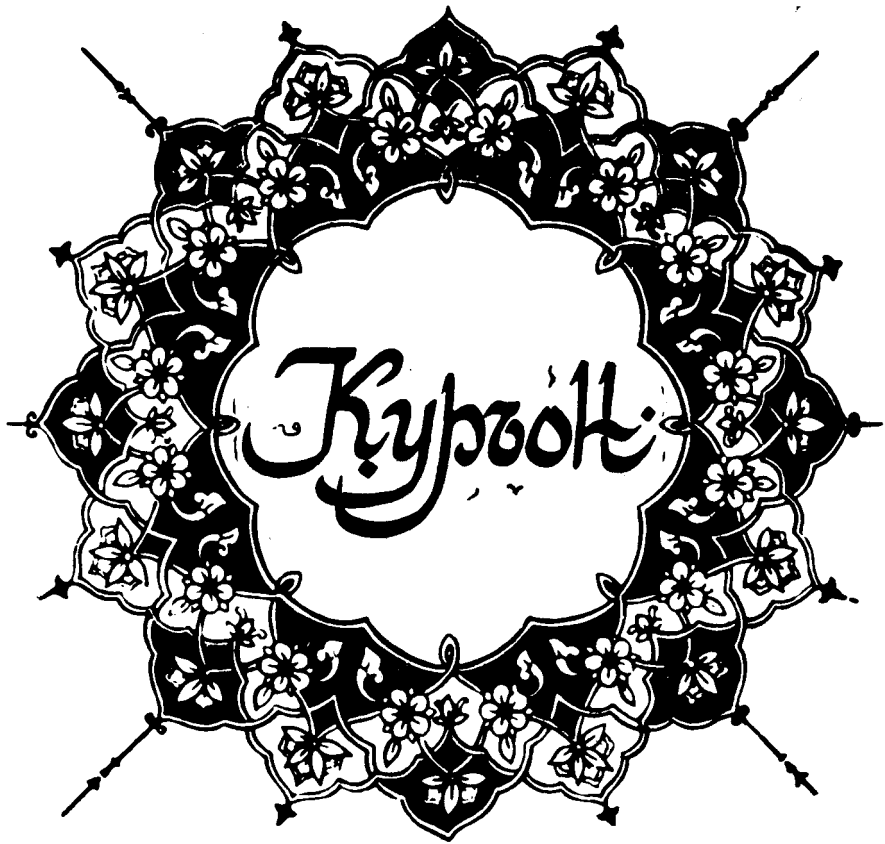
Аммо унинг жамиятимизда рўй берган иллатларни ўз вақтида пайқаб, дадил ва зўр маҳорат билан тасвирлаган биргина «Ичкўёв» қиссасининг ўзи — чинакам ватанпарварлик, чинакам қаҳрамонлик самарасидир!

«Ўзи кўрса бўлмасмиди...» Руқия бонунинг Турғунбойнинг сурати осифлиқ томонга қараб айтган ана шу сўзлари миямга михланиб қолган. Қаламқаш дўстимни эсласам, у қулоғим остида жаранглайверади.

Турғун Пўлатнинг 1973 йили чоп этилган «Миррихдан келган меҳмон» номли ҳажвий ҳикоялар тўпламининг ҳали муқоваланмаган бир нусхасини Наманганга олиб келиб қўйганман. Китобнинг қисқача таништирув хатида, жумладан шундай дейилибди:

«Фан-техникамиз гуркираб, ривожланиб, олис-олис сайёралар ҳам кун сайин бизга яқин бўлиб бормоқда. Эртами-индин ўзга сайёралардаги ақлли мавжудотлар она-еримизга меҳмон бўлсалар ажаб эмас. Ана шунда биз уларга нималарни кўрсатамиз? Албатта, ютуқларимизни-да! Ҳозирча тараққиётимизга тўғоноқ бўлиб турган иллатлар эса фақат музейда қолади...»

Қаники шундоқ бўлса!

Аллоуддин МАНСУР таржимаси

Бу сура ҳам Макка сураларидан бўлиб, қирк оятдан иборатдир.

Суранинг номидан маълум бўлиб турганидек, унда сўз, асосан, Қиёмат куни ва қайта тирилиш хусусида боради. Дастлабки оятларда Оллоҳ таоло наинки ҳар бир инсоннинг суякларини йиғиб тўплашга, балки унинг бармоқларигача тиклаб, бут қилишга қодир экани уқтирилганидан сўнг, ана ўша Қиёмат кунининг аломатлари зикр қилинади ва у Кун келгач, бирон инсон Тангри таолонинг одил жазосидан қочарга жой тополмай қолиши ҳақида хабар берилади.

Шунингдек, бу сурада пайғамбар алайҳи-с-саломга нозил бўлаётган ваҳйни қандай қабул қилиб олишлари лозимлигини таълим берадиган оятлар мавжуддир.

Сура давомида дунё маишатиға муккасидан кетиб, охиратни унутётган кимсаларға дашном берилиб, у Кунда инсонлар икки тоифаға — Парвардигорнинг дийдорига мушарраф бўлган саодатмандларға ва юзлари қаро бадбахтларға бўлинишлари тўғрисида огохлантирилади ҳамда ажал етиб, ўлим

соати келган вақтида жон таслим қилаётган киши рўбарў бўладиган даҳшатлар баён этилади.

Сура қайта тирилиш ҳақ эканлиги тўғрисида бир ибратли ақлий далил келтириш билан хотима топади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Мен Қиёмат кунига қасамёд қилурман. 2. Ва Мен маломатгўй нафсга қасам ичурманки, (ҳеч шак-шубҳасиз, қайта тирилиб, ҳисоб-китоб қилинур-сизлар)!

Из оҳ: Ушбу ояти каримадаги «маломатгўй нафс» ўз эгаси Тангри таолога ибодат қилишда қосирлик — бепарволик этса, маломат қиладиган нафсдир. Умуман, Қуръонда нафс калимаси уч хил сифат билан келади: 1 — «Нафси аммора» (Ёмонлик — гуноҳга) буюргувчи нафс (Юсуф сураси, 53-оят); 2 — Маломатгўй нафс; 3 — Хотиржам — сокин нафс (Фажр сураси, 27-оят).

3. Инсон Бизни унинг (чириб, тупроққа айланиб кетган) суяқларини ҳаргиз тўплай олмас, деб гумон қилурми?! 4. Йўқ, Биз унинг бармоқларини (ҳам) тиклаб — жойига келтиришга қодир бўлган зотдирмиз!

Из оҳ: Оллоҳ таоло Қиёмат кунига ҳар бир инсоннинг бармоқларигача тиклаб — асл ҳолига келтириши ҳақидаги хабардан икки нарсани уқши мумкин: биринчидан, шундай кичик-нозик бармоқларни тиклашга қодир бўлган зот бошқа суяк-сўнғақларни ҳам тиклай олиши шубҳасиздир. Иккинчидан, Қиёмат қойим бўлганида ҳар бир банда ҳаёти-дунёда қилиб ўтган барча яхши-ёмон амалларга жавоб берар экан, унинг бармоқлари бутун бўлиши ўта муҳимдир. Чунки дунёдаги ҳеч бир кишининг бармоқ изи иккинчи кишининг бармоқ изига ўхшамайди. Бу ҳақиқатни илм-фан ўрганиб, исботлашидан неча аср илгари Қуръони карим бир оғиз сўз билан айтиб қўйганининг ўзи барча инсонни ҳар бир бармоғигача яратган ҳам, ушбу азиз Китобни юборган ҳам ёлғиз Оллоҳ эканига очиқ далолатдир! Бинобарин, қилинган барча эзгулик ҳам, ёмонлик ҳам адолат тарозусида тортилиб, ўзининг мукофот ёки жазосини оладиган Кунда ҳар бир бармоқ ўз эгасининг ҳаёти-дунёда қилиб ўтган қилмишларига жонли гувоҳ бўлиши шубҳасиздир.

5—6. Балки инсон олдинда (келгуси ҳаётида ҳам) фиск-фужур (гуноҳ амалларни) қилмоқни истаб: «Қиёмат куни қачон ўзи?» деб сўрар?!

Из оҳ: Иймонсиз кимсалар ёмон амаллар қилишдан қайтарилса, улар ўзлари ўрганиб қолган фиск-фужурларидан ажралгилари келмасдан (худди қўлларидега то кексайиб, тавба қилгунларича ўлмаслик ҳақида васиқалари бордек), «Қиёматгача ҳали жуда узоқ, кексайганимизда қилган гуноҳларимизга тавба-тазарру қилиб оламиз», дейдилар. Қуйидаги оятларда ана шундай кимсаларнинг Қиёмат кунига аҳволи тасвирланади.

7—8—9—10. Бас, (кўрган даҳшатларидан) кўз қамашиб, (осмондаги) ой ҳам тутилган ҳамда кувеш ва ой бирлаштирилган вақтда — ана ўша Кунда у инсон: «(Бу боло-офатлардан) қаерга қочиб қутулиш мумкин?» деб қолур. 11. Йўқ! (Эй инсон, Оллоҳнинг азобидан қочиб қутуладиган бирон бошпана йўқдир!) 12. У Кунда ёлғиз Парвардигоринг (ҳукм қилган жой)га қарор топишгина бордир! 13. У Кунда инсонга (ҳаёти-дунёдалик чоғида) қилиб ўтган ва (ўзидан кейин) қолдирган (барча) нарсаларнинг (яъни, яхши-ёмон амалларнинг) хабари берилур. 14—15. Балки (у Кунда) инсон — гарчи ўз узр-баҳоналарини (ўртага) ташласа — келтирса-да, — (унинг барча аъзолари) ўзининг зиёнига гувоҳлик бергувчидир!

Из оҳ: Яъни, инсон ҳаёти-дунёдалик пайтида ҳар қандай ҳакамни ўз тили — нутқи билан алдаб кетиши мумкин, аммо Қиёмат кунига — ёлғиз Оллоҳ таоло ҳакам бўлган пайтда, инсоннинг нотқилиги бекор-бефойда бўлиб қолади. Чунки у Кунда инсон ўзини оқлаш учун қандай сабаб-баҳоналар топмасин, Тангри таоло томонидан унинг баданидаги барча аъзоларига тил ато этилиб, улар ўз эгаларининг қилиб ўтган гуноҳларига гувоҳлик берадилар. Мазкур оятларда Қиёмат куни ва инсоннинг у Кундаги аҳволи тасвирлангач, энди сўз Қуръонга ва унинг оятларини Жаброил фариштадан қабул қилиб олиш тариқасига кўчади. Пайғамбар алайҳи-с-салом ўзларига ваҳй нозил бўлаётган пайтда бирон калима ёдларидан чиқиб қолмаслиги учун лабларини қимирлатиб, такрорлаб турар эдилар. Ушбу оятларда у зотга бундай қилишнинг ҳожати йўқ эканлиги уқтирилди.

16. (Эй Муҳаммад, Қуръонни) тезроқ (ёдлаб) олиш учун тилингизни у билан қимирлатмай-пичирламай қўя қолинг. 17. Зеро уни (сизнинг дилингизда) жамлаш ҳам, (тилингизда) қироат қилдириш ҳам Бизнинг зиммамиздадир. 18. Бас, қачон Биз (яъни, Жаброил фаришта воситасида) уни (яъни, ҳар бир ваҳйни) ўқиб битганимиздан сўнггина сиз ҳам уни ўқишга эргашинг! 19. Сўнгра уни Қуръонни баён қилиб бериш ҳам албатта Бизнинг зиммамиздадир.

Изоҳ: Яъни, Оллоҳ таоло Ўз каломидаги тушуниб етиш мушқил бўлган айрим оятларни пайғамбар алайҳи-с-саломга англашиш кафолатини ҳам Ўз зиммасига олиб, пайғамбаримизни хотиржам қилмоқда. Мана шу оятлар келгач, расулulloҳ ваҳй нозил бўлаётган вақтда бошларини қуйи солиб, хомиш ўтирадиган ва қачонки ваҳй келтирган Жаброил алайҳи-с-салом кетганларидан сўнггина нозил қилинган оятларни ўқийдиган бўлдилар.

Қуйидаги оятларда сўз яна Қиёмат кунини ёлғон дегувчи кимсаларга ва у Куннинг аҳволини тасвирлашга қайтади.

20. Йўқ, (эй Макка мушриклари, сизлар гумон қилгандек қайта тирилиш ва ҳисоб-китоб бўлмаган нарсалар эмасдир)! Балки сизлар нақд (дунё)ни яхши кўрурсизлар; 21. Охират (куни)ни эса тарк қилурсизлар (яъни, охират учун амал қилмайсизлар)! 22—23. У Кунда (мўминларнинг) юзлари яшнаб, Парвардигорларига боқиб тургувчидир!

Изоҳ: Дарҳақиқат, аҳли жаннат учун Парвардигорнинг дийдорига етишдан суюклироқ бирон нарса йўқдир. Шунинг учун ҳам Яратганга боқар эканлар, уларнинг юзлари янада яшнаб, мунаввар бўлиши табиий ҳолдир. Саҳихул-Бухорийда ворид бўлган мана бу ҳадиси шариф ҳам мазкур ояти карима мазмунини таъкидлайди: «Албатта сизлар яқинда Парвардигорингизни худди мана шу тўлин ойни кўриб турганингиздек, очиқ-аён кўрурсизлар».

24—25. Ва у Кунда кофирларнинг юзлари бурушиб, ўзларига албатта белни синдиргувчи (бирон бало) қилинишини ўйлаб-кутиб қолур!

Изоҳ: Ушбу оятларда Қиёмат кунини кишилар албатта икки гуруҳга — саодатмандлар ва бадбахтларга бўлинишлари ҳақида хабар берилгач, қуйида инсонларнинг дунё ҳовлисидан охират диёрига кўчишлари — жон таслим қилиш соатлари ғоят жонли лавҳаларда тасвирланади.

26—27—28—29—30. Дарҳақиқат, (жон) ҳалқумга етган (вафот қилаётган кимсанинг атрофидагилар томонидан) «Дам солиб-ўқиб кўйгувчи бирон киши борми?» деб қолинглар, (жон таслим қилаётган кимсанинг) ўзи (бу ҳолатнинг ҳаёти-дунёдан) ажралиш эканини англаган ва (жон бериш қийинлигидан) оёқ чалмашиб қолган вақтда — ана ўша кунда ёлғиз Парвардигорингиз ҳузурига ҳайдалиш бордир!

Изоҳ: Дунёда яшаш соати битиб, ажали етган ҳар бир киши топган бола-чақасини ҳам, мол-давлатини ҳам, шаъну шавкати ҳам тарк этиб ёлғиз ҳолда Оллоҳ таоло ҳузурига ҳайдалиши бор экан, демак, у Яратганга ёруғ юз билан рўбарў бўлиш учун ҳаёти-дунёдаги ҳар бир лаҳзасини иймон-эътиқод ва эзгу амаллар қилиш билан ўтказиши лозим. Аммо калтабин инсон эса...

31. На (Қуръон ва пайғамбарни) тасдиқ этди ва на намоз ўқиди! 32. Балки у (Қуръонни) ёлғон деди ва (иймондан) юз ўгирди! 33. Сўнгра (мана шу қилмишларидан уялиш ўрнига) гердайганича ўз аҳли томон кетди! 34. (Эй кўрнамак инсон), ўлим бўлсин сенга, ўлим! 35. Сўнгра яна ўлим бўлсин сенга, ўлим! 36. Инсон ўзини (бу дунёда дину иймонга буюрилмасдан, охиратда эса қайта тирилиб ҳисоб-китоб қилинмасдан) бекор ташлаб кўйилишини ўйларми (тамаъ қилурми)?! 37. Ахир у (бачадонга) тўкиладиган манийдан бир (ҳакир) нутфа эмасми?! 38. Сўнгра лахта қон бўлди. Бас, (Оллоҳ уни) яратиб, расо (инсон) қилди. 39. Сўнг ундан эркак ва аёл жуфтларини (пайдо) қилди. 40. Ана шу (Оллоҳ) ўликларни тирилтиришга кодир эмасми?! (Албатта Оллоҳ бунга кодирдир!)

Мадинада нозил бўлган бу сура ўттиз бир оятдан ташкил топгандир. «Инсон» деб номланган бу суранинг аввалида Оллоҳ таоло инсон зотини қай тарзда йўқдан бор қилгани ва уни ҳаётга йўллагани тўғрисидаги оятлар зикр қилинган, дунёдан кофирлик билан ўтадиган кимсаларнинг охират Қунида топажак оқибатлари ва у Қунда аҳли иймон эришадиган саодати абадия хусусида батафсил хабар берилади.

Сўнгра Муҳаммад алайҳи-с-саломга хитоб қилиниб, у кишига Қуръони каримни нозил қилган Парвардигор ҳукмига сабр-тоқат қилиб ўз зиммаларидаги пайғамбарлик вазифасини адо этиш ва дин душманларига итоат қилмаслик ҳамда эртаю кеч Яратганни ёдлаш билан тоат-ибодатга машғул бўлиш амр этилади.

Сура Қуръон оятлари фақат бир эслатма эканлигини ва хоҳлаган кишилар бу илоҳий эслатмадан панд-насиҳат олиб, Тангри таоло томон йўл топишларини таъкидлаш билан ниҳояланади.

Мехрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

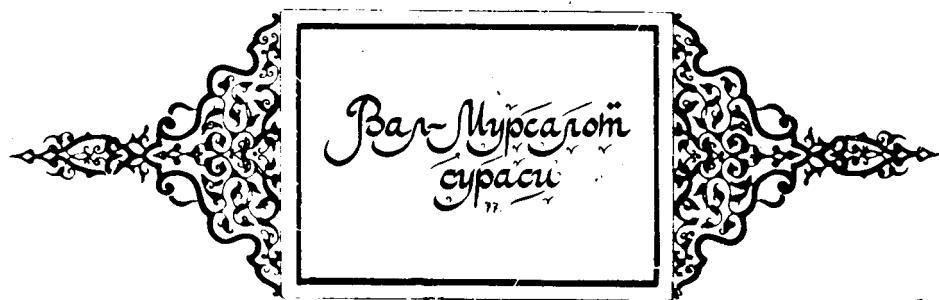
1. Аниқки, инсоннинг устига замондан у тилга олгулик бир нарса бўлмаган вақт-муддат ҳам келгандир.

Изоҳ: Ушбу ояти каримани муфассирлар икки хил тафсир қилганлар. *Биринчи тафсир:* Оллоҳ таоло Ер юзидаги барча мавжудотни ва ундаги ҳаёт кечирishiга қулай-мувофиқ иқлимни Инсон учун яратгандир. Лекин Тангри мана шу оламни яратганидан то Одам алайҳи-с-саломни яратиб, унга жон ато этгунигача орадан ўтган узун бир муддатда инсон исмли, Ер юзида Яратганининг халифаси бўлгувчи жонзот дунёга келиши зикр қилинмаган — тилга олинмаган эди. *Иккинчи тафсир:* одамзод она қорнида пайдо бўлганидан тортиб то инсон шаклига кириб, унга жон ато этилгунича ўтган муддатда у аввал нутфа, сўнг лахта қон, кейин бир парча гўшт деб номланади-ю, аммо уни ҳали инсон дейилмайди. Аниқки, ҳар бир инсон то онадан таваллуд топгунича мана шу савдоларни ўз бошидан ўтказгандир.

2. Дарҳақиқат, Биз инсонни (вояга етганидан сўнг шарият тақлифлари билан) имтиҳон қилгувчи бўлган холимизда (оталик ва оналик сувларидан) аралаш бўлган бир нутфадан яратдик. **Бас, уни** (Бизнинг оятларимизни тинглаши ва оламдаги Бизнинг борлигимизга далолат қилиб турган аломатларни кўриш учун) эшитгувчи, кўргувчи қилиб қўйдик. **3. Дарҳақиқат, Биз уни** (инсонни) хоҳ у шукр қилгувчи — мусулмон бўлсин ва хоҳ кўрнамак кофир бўлсин (Тўғри) йўлга ҳидоят қилдик (яъни, шукр қилгувчилар Биз уларни ҳидоят қилган Тўғри йўлни — Ҳақ динни маҳкам тутадилар, кўрнамак кимсалар эса ўзларига кўрсатилган Тўғри йўлдан юз ўгириб кетадилар). **4. Албатта Биз кофирлар учун занжир кишанларни ва (дўзах) алангасини тайёрлаб қўйгандирмиз!** **5—6. Албатта** (хаёти-дунёдан Оллоҳ таолонинг амру фармонларига итоат қилиб ўтган) яхшилар (жаннатда) мижози-аралашмаси кофур — Оллоҳнинг (яхши) бандалари ичадиган (жаннатий) чашма — бўлган майкосалардан (май) ичурлар. Улар у (чашмани ўзлари хоҳлаган жойдан) чиқариб-оқизиш олурулар. **7. Улар** (хаёти-дунёда ўз зиммаларига олган) назрларни тўла адо қилурулар ва ёмонлик — даҳшатлари кенг ёйилгувчи бўлган (Қиёмат) кунидан кўрқурулар. **8. Ва таомни суюб-хоҳлаб тур-**

салар-да, (ўзлари емасдан) мискин, етим ва асирларни таомлантирурлар. 9. (Улар айтурлар): «Бизлар сизларни ёлғиз Оллоҳнинг юзидан (ризалиги билан) таомлантирурмиз. Сизлардан (бу ишимиз учун) бирон мукофот ва миннатдорчилик истамасмиз — кутмасмиз. 10. Албатта бизлар Парвардигоримиз томонидан бўладиган (даҳшатли азобидан юзлар) тиришиб, буришиб колгувчи бир Кундан кўрқурмиз». 11. Бас, Оллоҳ уларни ўша куннинг ёмонлигидан сақлади ва улар(нинг юзлари)га жилва-нур (дилларига) сурур бахш этди. 12. Ва уларни сабр-қаноатлари сабабли жаннат ва (жаннатда эгниларида бўладиган) ипак (либослар) билан мукофотлади. 13. Улар у жойда сўриларга ястанган ҳолларида ўтирурлар. Улар у жойда кўёш (нинг кизигини) ҳам, замҳарир (кишнинг совуғи)ни ҳам кўрмаслар. 14. (Жаннат) соялари уларга яқин ва мевалари ҳам (узиб тановул қилиш осон бўлсин учун) эгиб қўйилган бўлур. 15—16. Уларга кумуш идишлар(да таомлар) ва ўзи кумушдан (ясалган бўлса-да нафислигидан) шиша, шиша бўлиб кетган қадаҳлар(да шароблар) айлантириб турилур. (У шаробларни соқийлар ҳар кимнинг эҳтиёжига яраша) ўлчаб-белгилаб қўйгандирлар. 17—18. (Жаннат аҳли) у жойда мизожи — аралашмаси занжабил бўлган майкосалар — (жаннатдаги) салсабил — ўтимли деб аталадиган чашма — билан суғорирурлар. 19. Уларнинг устида мангу ёш (яъни, ҳеч қаримайдиган) болалар (хизмат қилиб) айланиб турурларки, уларни кўрган вақтингизда (гўзалликлари, рангларининг тиниқлиги ва юзларининг нурлилигидан) сочиб юборилган марваридларми, деб ўйларсиз. 20. У жойда қачон қарасангиз ноз-неъматларни ва катта мулку давлатни кўрурсиз. 21. Уларнинг устларида яшил ипак ва шойи либослар бўлиб, улар кумуш билагузуклар билан безангандирлар. Ва Парвардигорлари уларни ниҳоятда покиза шароб-ла суғоргандир. 22. Албатта бу (жаннат ва ундаги ноз-неъматлар) сизлар учун мукофот бўлди ва сизларнинг савий-ҳаракатларингиз (Оллоҳ наздида) мақбул бўлди. 23. (Эй Мухаммад), албатта Бизнинг ўзимиз сизга бу Куръонни бўлиб-бўлиб нозил қилдик. 24. Бас, сиз Парвардигорингизнинг ҳукмига сабр қилинг ва улардан (кофирлардан) бирон гуноҳкор ё кўрмакка итоат қилманг! 25. Ва эртаю кеч Парвардигорингизнинг номини зикр қилинг! 26. Яна кечанинг бир қисмида ҳам У зотга сажда қилинг ва тунда узок (бедор бўлиб) У зотга тасбеҳ айтинг! 27. Албатта ана у (кофирлар) нақд (дунё)ни суюрлар ва ортларидаги оғир Кунни (Қиёматни) эса тарк қилурлар (яъни, у Кун учун бирон амал қилмаслар). 28. Биз уларни яратдик ва (барча) аъзоларини мустаҳкам қилдик ва хоҳлаган вақтимизда (уларни ҳалок қилиб, ўринларига) ўзларига ўхшаганларни алмаштириб қўюрмиз. 29. Албатта бу (сура) бир панд-насихатдир. Бас, ким хоҳласа (бу панд-насихатларни қабул қилиб), Парвардигори томонга йўл тутур. 30. (Эй инсонлар), сизлар фақат Оллоҳ хоҳлаган вақтдагина (У зот томонга йўл тутишни) хоҳларсизлар (яъни, бирон иш Оллоҳнинг хоҳиш-иродасисиз бўлмас). Албатта Оллоҳ билим ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир. 31. У Ўзи хоҳлаган кишиларни (яъни, мўминларни) Ўз раҳматига — жаннатига киритур. Золимлар учун эса аламли азобни тайёрлаб қўйгандир.

Бу сура Маккада нозил қилинган бўлиб, эллик оятдир.
Сура Қиёмат койим бўлиши ҳақ эканлигини таъкидлайдиган оятлар билан

бошланиб, сўнгра у Кун келган вақтда рўй берадиган хорикул-одат воқеа-ходисалар баён қилинади.

Бу сурада динсизлик оқибатида ҳалокатга учраган аввалги қавмлар ҳақида хабар берилиб, кишилар иймон-этиқодга даъват қилинади ва ҳар бир одамни Оллоҳ таоло Ўз қудрат қўли билан бир томчи сувдан яратиб, комил инсонга айлантиргани алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Сура давомида Қиёмат кунини ёлғон дегувчилар ўша Кунда ҳалокатга дучор бўлишлари бот-бот (сураинг ўн бир оятида) такрорланиб боради.

Сура ўзининг илк ояти номи билан «Вал-мурсалот» — «Юборилган (шамолларга) қасам», деб аталади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1—2. Пайдар-пай юбориладиган (шамол)ларга, қутурадиган (бўрон)ларга қасам; 3—4—5—6—7. (Булутларни Оллоҳ хоҳлаган томонларга) ёйиб юборадиган. (ҳақ билан ботилни ва ҳалол билан ҳаромни) ажратиб берадиган, (мўмин бандаларни) узр-мағфират қилиш учун ё (кофирларни охират азобидан) огоҳлантириш учун эслатма — ваҳй олиб тушадиган (фаришта)ларга (яъни, юқорида мазкур бўлган барча нарсаларга) қасамки, ҳеч шак-шубҳасиз, сизларга ваъда қилинаётган нарса (Қиёмат ва ҳисоб-китоб) воқе бўлгувчидир! 8. **Бас, қачон юлдузлар (нурлари сўниб) ўчирилгач; 9. Ва қачон осмон (қобиғи) ёрилиб-очилгач; 10. Ва қачон тоғлар (қумлар каби) сочилгач; 11. Ва қачон пайғамбарларга (уларни ёлғончи қилган қавмлари билан ҳисоб-китоб қилиш учун) белгиланган вақт келгач (ана ўша вақтда ваъда қилинган Қиёмат қойим бўлур)! 12. (Пайғамбарлар ўз қавмлари билан ҳисоб-китоб қилишлари) қай Кунга белгиланган эди? 13. (Ҳақ билан ботил) ажратиладиган Кунга (белгилангандир)! 14. (Эй инсон), сен (ҳақ билан ботил) ажратиладиган Кун нима эканлигини қаердан ҳам билурсан?! 15. У Кунда (ўша Кунни) ёлғон дегувчиларга ҳалокат бўлғай! 16. Ахир Биз аввалги (ўз пайғамбарларини ёлғончи қилган уммат)ларни ҳалок қилмадикми?! 17. Сўнгра кейинги (яъни, Муҳаммад алайҳи-с-саломни ёлғончи қилгувчи Макка кофирлари ва бошқа)ларни ҳам уларга эргаштиурмиз! 18. Биз барча жиноятчи-кофирларни мана шундай (ҳалок) қилурмиз! 19. У Кунда (ўша Кунни) ёлғон дегувчиларга ҳалокат бўлғай! 20. Ахир Биз сизларни бир ҳақир сувдан яратмадикми?! 21—22. Сўнг у (сувни-нутфа)ни маълум муддатгача (яъни, ой-кунни етиб туғилгунича) мустаҳкам қароргоҳда (она қорнида барқарор) қилиб қўймадикми?! 23. Бас, Биз (бир томчи сувни комил инсон қилиб яратишга) қодир бўлдик — нақадар қудратлидирмиз!**

И з о ҳ : Ушбу оятларда яна қайта тирилиш масаласи баён қилинди. Мана бу ҳадиси қудусий ҳам юқоридаги оятларга муносиб тафсирдир: Пайғамбар алайҳи-с-салом бир куни қафтларига тупурдилар-да, саҳобаларга бармоқлари билан ўша тупукни кўрсатиб дедилар: «Оллоҳ таоло айтур: «Эй одам боласи, ахир Мен сени худди мана шунга ўхшаш бир томчи сувдан яратдим-ку! Бас, сен Мендан (яъни, Қиёмат кунни Менинг ҳузуримга йиғилиб, ҳисоб-китоб беришдан) қаёққа ҳам қочиб қутула олар эдинг?!»

24. У Кунда ёлғон дегувчиларга ҳалокат бўлғай! 25—26. Ахир Биз ерни тирикларни ҳам, ўликларни ҳам йиққувчи қилиб қўймадикми?!

И з о ҳ : Мазкур оятлардан заминнинг беҳуда она дейилмаслиги маълум бўлади. Зеро у тирикларни ўз елкасида — устида кўтариб турса, ўликларга ўз қучоғидан жой беради.

27. Яна Биз (Ерда) баланд тоғларни (пайдо) қилдик ва сизларни (ўша тоғлардан оқиб тушадиган) чучук-тогли сув билан суғордик. 28. У Кунда ёлғон дегувчиларга ҳалокат бўлғай! 29. (У Кунда кофирларга дейилур): «Сизлар (хаёти-дунёдалик пайтингизда) ёлғон дегувчи бўлган нарсага (ҳисоб-китоб ва дўзах азобига) боринглар! 30—31. (Жаҳаннамда ёнаётган дўзахийлардан кўтарилаётган бадбўй тутундан иборат, осмонга ўрлаган сари бўлиниб кетган) уч бўлакки, ҳеч қандай салкинлик бермайдиган ва (дўзах) алангасини ҳам тўсмайдиган «соя»га боринглар!» 32—33. Дарвоқе, у (жаҳаннам ҳар томонга ҳар бири) қасрдек, худди сарик туяларга ўхшаган учкунларни отиб турур! 34. У Кунда ёлғон дегувчиларга ҳалокат бўлғай! 35—36. Бу (Кун) улар сўзлай олмайдиган ва улар учун узр айтишларига ҳам изн берилмайдиган

Кундир! 37. У Кунда ёлгон дегувчиларга ҳалоқат бўлғай! 38. Бу (ҳақ билан ботил) ажратиладиган Кундир! (Эй бу Куяни ёлгон дегувчи кимсалар, мана) Биз сизларни ҳам, аввалги (ўз пайғамбарларини ёлгончи қилган)ларни ҳам жамладик. 39. Мана, агар сизлар учун (дўзахдан кутқарадиган) бирон найранг бўлса, Менга ўша найрангларингизни кўрсатинглар-чи?! 40. У Кунда ёлгон дегувчиларга ҳалоқат бўлғай! 41—42. Такводор зотлар эса (У Кунда) албатта соя-салқинларда, чашмалар ва кўнгиллари тусаган мева-чевалар устидадирлар. 43. (Уларга дейилур): «Қилиб ўтган (яхши) амалларингиз сабабли (ушбу жаннат ноз-неъматларини) пок билиб еб-ичаверинглар». 44. Албатта Биз чиройли амал қилгувчиларни мана шундай мукофотлармиз. 45. У Кунда ёлгон дегувчиларга ҳалоқат бўлғай! 46. (Эй кофирлар), озгина вақт (яъни, тўрт кунлик дунёда ақлсиз ҳайвонлардек) еб, фойдаланиб қолинглар! Албатта сизлар жиноятчидирсизлар! 47. У Кунда ёлгон дегувчиларга ҳалоқат бўлғай! 48. Қачон уларга: Руку қилинглари (яъни, намоз ўқинглари), дейилса, руку қилмаслар! 49. У Кунда ёлгон дегувчиларга ҳалоқат бўлғай! 50. Ахир улар (Қуръондан) кейин (яъни, беназир илоҳий мўъжиза бўлган шундай азиз Китобга иймон келтирмасдан) қандай сўзга — китобга иймон келтирурлар?!

ЎТТИЗИНЧИ ЖУЗЪ

Бу сура Маккада нозил қилинган бўлиб, қирк оятдан иборатдир.

Қуръони карим сўнгги жузънинг илк сураси бўлган — бу сура «Набаъ» — «Хабар» деб номланган бўлиб, унда ўлгандан кейин қайта тирилиш, Қиёмат ва у Кунда мўминлар етажак мангу бахт-саодат ҳамда кофирлар дучор бўлажак азоб ҳақидаги хабарлар ўз аксици топгандир.

Бу сурада Оллоҳ таолонинг қудрати илоҳиясига далолат қилиб турадиган бир неча ҳужжатлар келтирилиб, шундай қудрат соҳиби бўлган зот учун Қиёмат кунда ўликларга қайта жон ато этиб тирилтириш жуда осон иш эканлиги таъкидланади ва у Кун «Ҳақ билан ботил ажратиладиган Кун» деб аталади. Сура ўша Кунда Оллоҳ таолонинг одил жазосидан қочгани жой топа олмасдан қайтадан тупрокка айланишни орзу қилиб қолишлари тўғрисида хабар бериш билан хотималанади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. (Мушриклар) бир-бирларидан нима ҳақда сўрашмоқдалар? 2—3. Улар ўзлари ихтилоф қилгувчи бўлган — улуғ хабар ҳақида (яъни қайта тирилиш тўғрисида савол-жавоб қилмоқдалар)! 4. Йўқ, (уларнинг гумонлари беҳудадир) Улар яқинда (бу хабарнинг ҳақ эканини) билиб олажаклар! 5. Яна бир бор йўқ! Улар яқинда билиб олажаклар!

Изоҳ: Муҳаммад алайҳи-с-салом пайғамбар қилиб юборилганларидан сўнг Макка аҳлига қайта тирилиш ҳақ эканлиги ҳақида хабар берганларида айрим мушриклар бу хабарни инкор қилган бўлишса, айримлари унга гумон билан қарашиб, бир-бирлари билан шу ҳақда талашиб-тортиша бошладилар. Шунда юқоридаги оятлар нозил бўлиб, уларнинг бундай савол-жавоблари нодуруст экани ва эрта бир кун — Қиёмат қойим бўлгач, улар бу хабарнинг ҳақ эканлигини билиб қолишлари, аммо у Кунда уларнинг билишлари ҳам, тавба-тазарру қилишлари ҳам бефойда бўлиб қолиши таъкидланади.

Энди қуйидаги оятларда Тангри таолонинг қудратини намоиш этадиган — ўлган жасадни қайта тирилтиришга нисбатан ҳам беқиёс улкан ва улуг илоҳий мўъжизалар санаб ўтилади.

6—7. Биз ерни (барча жонзотлар маскан тутиб яшашлари учун) бир тўшак, тоғларни эса (ўша ерни тутиб тургувчи) қозиклар қилиб қўймадикми?! 8. Биз сизларни жуфт-жуфт қилиб яратдик. 9. Уйқуларингизни (баданларингиз ва асабларингиз учун) ором қилдик.

Из оҳ: Дарҳақиқат, уйқу Оллоҳ таолонинг энг улуг неъматларидан биридир. Зеро дунёдаги барча жонзот мубтало бўлган толиқиш, чарчаш деган бир дард борки, бу дарднинг уйқудан бўлак дармони йўқдир. Эҳтимол, уйқусизлик дардига йўлиққан кишини бирон дори воситасида ухлатиш мумкиндир. лекин мана шу уйқуни яна баттар чарчатадиган меҳнат эмас, балки оромроҳат қилиш Яратгандан ўзганинг қўлидан келмас.

10. Кечани (ўз коронғуси билан барча нарсани яшириб турадиган) либос қилдик. 11. Кундузни эса тирикчилик (учун белгиланган вақт) қилдик. 12. Устларингизда етти (кават) пишиқ-мустаҳкам (осмонни) бино қилдик. 13. Ва доимо чарақлаб тургувчи чирокни (яъни, қуёшни пайдо) қилдик. 14—15—16. Яна биз ўзидан (ёмғирни) сиқиб чиқаргувчи (булут)лардан — ўша (ёмғир) ёрдамида дон ва набототни ҳамда (қалинлигидан дарахтлари) бир-бирига чирмашиб кетган боғларни ундириб чиқариш учун — мўл-кўл сув — ёмғир ёғдирдик.

Из оҳ: Юқоридаги оятларда Оллоҳ таоло Ўзининг қудратини кўрсатиб турадиган тўққиз ёрқин далилни келтиргач, энди яна аввалги мавзу — қайта тирилиш мавзусига қайтилади.

17. Албатта (ҳақ билан ботил, яхши билан ёмон) ажратиладиган Кун (ҳисоб-китоб учун) белгиланган вақт бўлди. 18. У Кунда сур чалинур, бас, сизлар тўп-тўп бўлиб (маҳшаргоҳга) келурсизлар! 19. Осмон ҳам очилиб, (фаришталар тушиб келадиган) эшикларга айланиб қолди! 20. Тоғлар ҳам (жойларидан) жилдирилиб, (осмонда учиб юрган) саробга айланиб қолди! 21—22. Албатта туғёнга тушгувчиларнинг борар жойлари бўлган жаханнам (ўзига кулаб тушадиган кофирларга) кўз тутиб тургувчи бўлди. 23. Улар у жойда узок замонлар (яъни, абадул-абад) қолгувчидирлар! 24. Улар у жойда (жаханнам ўтидан ором берадиган) бирон салқинни ва бирон ичимликни тотмаслар! 25. Фақат қайноқ сув ва йирингнигина (тотурлар)! 26. (Мана шу уларнинг қилмишларига) яраша жазодир! 27. Чунки улар (Қиёмат кундаги) ҳисоб-китобдан умидсиз бўлган кимсалардир. 28. Улар Бизнинг оятларимизни бутунлай ёлғон дер эдилар! 29. — Ҳолбуки, Биз барча нарсани ҳисоб-китоб қилиб, ёзиб қўйгандирмиз! — 30. Бас, (эй кофирлар, Бизнинг азобимизни) тотиб кўринглар! Энди Биз сизларга фақат азобнигина зиёда қилурмиз! 31. Албатта такводор зотлар учун (жаннатда) нажот манзили бордир. 32. Яна боғлар ва узумзорлар; 33. (Ёш ва хуснда) тенгдош хушқад (хур)лар; 34. Ва (шароб билан) тўла майкосалар бордир. 35. Улар у жойда бирон беҳуда ва ёлғон сўз эшитмаслар. 36—37—38. (Бу) Парвардигорингиз томонидан — осмонлар ва Ернинг ҳамда уларнинг ўртасидаги бор нарсаларнинг Парвардигори бўлмиш Меҳрибон зот томонидан (берилган) мукофот, етарли марҳаматдир. Рух (Жаброил) ва барча фаришталар саф тортиб турадиган Кунда, улар (инсонлар) У зотдан (Оллоҳдан қўрқиб) бирон сўз айтишга қодир бўлмаслар. Улар сўзлай олмаслар, фақат У Меҳрибон зот изн берган кишигина (сўзлар) ва (фақат) рост сўзни айтур. 39. Бу ҳаққи-рост Кундир. Бас, ким хоҳласа ўз Парвардигори томон қайтадиган йўлни тутур. 40. (Эй Макка кофирлари), дарҳақиқат, Биз сизларни яқин (да воқе бўладиган) азобдан огоҳлантирдик. У Кунда (ҳар бир) киши ўзи қилиб ўтган нарсани (яъни, барча яхши-ёмон амалларни) кўрур ва кофир кимса: «Эҳ, кошки эди (қайтадан) тупроққа айланиб кетсам-у, бошимга муҳакқак тушадиган азобдан қутулсам» деб қолур.

Маккада нозил бўлган бу сура кирк олти оятдан иборатдир.

Бу сура аввалида фаришталар номига қасам ичиш билан қайта тирилиш ҳақ эканлиги таъкидланади ва буни инкор қилган мушрикларнинг ўша Кунда қандай ёмон аҳволга тушиб қолишлари ҳақида хабар берилади.

Сўнгра Макка кофирларининг туғён ва қайсарликларидан озор чекаётган пайғамбар алайҳи-с-саломга таскин-тасалли бериш учун ўзларининг салафларидан бўлмиш Мусо пайғамбар ҳақида ҳикоя қилиниб, ўша зот ҳам Фиръавн ва унинг одамларини Оллоҳнинг динига даъват қилганларида у малъун бу даъватни қабул этиш ўрнига ўзини худо деб даъво қилгани ва Ҳақ йўлига қарши тургани оқибатида ўзи ҳам, одамлари ҳам ҳалокатга дучор бўлганликлари баён этилади.

Сура ниҳоясида яна Қиёмат соати ҳақидаги мавзуга қайтилиб, у Куннинг даҳшатини кўрган пайтларида кофирлар бу ҳаёти-дунёда бир кун ҳам турмагандек бўлиб қолишлари уқтирилади.

Сура ўзининг илк ояти «Ван-Нозиот» — «Жон олгувчи фаришталарга қасам» деб номлангандир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. (Кофирларнинг жонларини баданларининг) ич-ичидан қаттиқ суғуриб оладиган (фаришта)ларга қасам; 2. (Мўминларнинг жонларини осонлик билан) илдам тортиб оладиган (фаришта)ларга қасам; 3—4—5. (Осмонлар билан Ер ўртасида) силлиқ сузиб, (ўз зиммаларидаги вазифаларни адо этишда) шошиб-ўзиб, (Оллоҳ буюрган барча) ишнинг тадбирини тузиб турадиган (фаришта)ларга қасамки, (сизлар албатта қайта тирилиб, ҳисоб-китоб қилинурсизлар)!

И з о ҳ : Мазкур оятларда Оллоҳ таоло ўз фаришталарининг номига қасам билан ўлгандан кейин қайта тирилиш ва бу дунёда қилиб ўтилган ҳар бир иш учун ҳисоб бериш бор эканининг хабарини берди. Дарвоқе, Оллоҳнинг лашкари ҳисобланмиш, сон-саногини ёлғиз Яратгандан ўзга ҳеч ким билмайдиган фаришталар Тангри таоло амр этган ҳар бир ишни адо қилишга ҳозуру нозир бўлиб турар эканлар. Хусусан, ўлим фариштаси Азроил ва унинг ёрдамчилари томонидан бандаларининг жонларини олиш соати ибратлидир. Ҳадиси шарифда айтилишича, улар кофирларнинг жонини олишда худди баданининг ҳар бир аъзосидан миҳ суғургандек, азоблаб олар эканлар, мўминнинг жони эса унинг танасидан гўё боғлиқ қўй арқондан бўшатилгандек осон ва роҳат билан чиқиб кетар экан. Шунинг учун ҳам пайғамбар алайҳи-с-салом доим намозларидан кейин: «Парвардигоро, бизларга ўлим мастлигини (яъни, жон чиқар соатидаги машаққатини) осон қилгил», деб дуо қилар эдилар.

Энди қуйидаги оятларда юқорида зикр қилинган қайта тирилиш соатидаги аҳвол тасвирланади.

6—7. У Кунда (сур биринчи марта чалиниши билан) титрагувчи (Ер) титраб, (устидаги бор жонзот ҳалок қилинади), унга эргашгувчи эргашур (яъни, орадан кирк сана ўтгач, сур иккинчи марта чалиниб, барча нарсага қайтадан ҳаёт ато этилади ва Қиёмат куни бошланади). 8. У Кунда (кофирларнинг) диллари кўрқувга тушгувчи; 9. Кўзлари эса (даҳшатдан ерга) эгилиб колгувчидир! 10. Улар (бу дунёда) дерлар: «Ҳақиқатан ҳам бизлар (ўлгани-

миздан кейин яна қайта тирилик) аввалги ҳолатимизга қайтарилгувчимизми? 11. Чирган суюқларга айланиб қолган вақтимизда-я?» 12. Улар (истехзо билан): «Ундоқ бўлса бу (бизлар учун) зиён қилгувчи қайтиш-ку!» дерлар. 13. Бас, у (қайтиш) фақат Биргина даҳшатли қичқириқдир (яъни, сурнинг иккинчи марта чалинишидир). 14. Сўнг баногоҳ улар (тирик ҳолда) ер устида бўлиб қолурлар! 15. (Эй Мухаммад), сизга Мусонинг хабари келдими? 16. Эсланг, Парвардигори унга муқаддас Туво водийсида (шундай) нидо қилган эди: 17. (Эй Мусо), сен Фиръавннинг олдида боргин, чунки у (куфру исён билан) ҳаддидан ошди. 18. Бас, (унга) айтгин: «Сенинг (куфр иллатидан) покланишга рағбат-хоҳишинг борми? — 19. — Мен сени Парвардигоринг (йўли)га ҳидоят қилсам, бас, сен (у зотдан) кўрқсанг». 20—21. Сўнг (Мусо) унга бир улкан мўъжиза кўрсатган эди, (Фиръавн) уни ёлғончи қилди (яъни, Мусога: «Сен сеҳргарсан», деб тухмат қилди) ва (Оллоҳ таолога) осий-итоатсиз бўлди. 22. Сўнгра (фиску фасодни ёйиш йўлида) саъй-ҳаракат қилган ҳолида (Мусодан) юз ўгириб кетди. 23—24. Сўнг (ўз одамларини) тўплади-да, жар солиб: «Мен сизларнинг энг устун парвардигорингиздирман», деди. 25. Бас, Оллоҳ уни — ҳам охират, ҳам дунё азоби билан ушлади (яъни, у дунёда денгизга ғарқ қилиб юборилди, охиратда эса дўзах азобига дучор бўлур.) 26. Албатта, бу (кисса)да (Оллоҳдан) кўрқадиган кишилар учун ибрат бордир.

Изоҳ: Юқоридаги оятларда Мусо алайҳи-с-салом қилган даъватни қабул қилмасдан, унга қарши фитна-фасод тарқатиб юргани сабабли дунё ва охират азобига гирифтор қилинган Фиръавн қиссаси зикр этилган, бу қиссадан фақат Оллоҳдан кўрқадиган кишиларгина ибрат ва панд-насиҳат олишлари таъкидланди. Бинобарин Яратгандан қўрқмайдиган эътиқодсиз кимсаларга ҳеч қандай мўъжиза ёки ваъз-насиҳат қор қилмаслиги аниқ экан.

Энди қуйида Оллоҳ таоло Қиёмат кунинда барча халойиқни қайта тирилтириб, уларни ҳаёти-дунёда қилиб ўтган амалларига яраша жазолашига шак келтиргувчи кимсаларга хитоб қилинади.

27. (Эй мушриклар) сизларни яратиш қийинроқми ёки осмонними?! (Яъни, бутун Ер куррасининг атрофини ўзга сайёралардан бирон зиён етмаслиги учун том осмон билан коплаб қўйишга кодир бўлган зот учун сизларни яратиш ёки қайта тирилтириш ҳеч гап эмас-ку! Оллоҳ) уни бино қилди. — 28. — Шифтини баланд қилиб, тиклади. 29. Ва у (ўша осмон)нинг тунини қоронғу қилиб, (ундан) кундузини чиқарди. 30. Ва шундан кейин Ерни ёйиб — текис қилди. — 31. — Ундан сувю ўтлоқларини чиқарди. 32. Ва у (ўша ерга) тоғларни ўрнаштирди. 33. (Буларнинг барчаси) сизлар учун ва чорва ҳайвонларингиз учун манфаат бўлсин деб (қилингандир). 34. Бас, қачон катта бало (яъни, Қиёмат) келганида — 35. — Инсон ўз қилмишини эслаб қоладиган Кунда: 36. Ва дўзах — кўрадиган (ҳар бир) кишига кўрсатиб қўйилганида; 37. Бас, ана ўшанда ким (хаёти-дунёда куфру исён билан) тугёнга тушган; 38. Ва ҳаёти-дунёни (охиратдан) устун қўйган бўлса; 39. У ҳолда, фақат жаҳаннамгина (унинг учун) жой бўлур! 40. Энди ким (хаёти-дунёдалиқ пайтида. Қиёмат куни маҳшаргоҳда) Парвардигорининг (хузурда) туриши (ва У зотни ҳисоб-китоб бериши)дан кўрққан ва нафсини ҳавойи хоҳишлардан қайтарган бўлса; 41. У ҳолда, фақат жаннатгина (унинг учун) жой бўлур. 42. (Эй Мухаммад, мушриклар) сиздан (ўша Қиёмат) соатининг қачон воқе бўлиши ҳақида сўрарлар. 43. Сиз қаердасиз-у, уни (яъни, Қиёмат қачон бўлишини) зикр қилиб — эслаш (қаерда? Яъни, сиз ҳеч қачон у Куннинг вақтини айтиб бера олмайсиз). 44. Уни (билиш) ёлғиз Парвардигорингизга бориб тўхтар. 45. Сиз фақат ўша (Қиёмат)дан кўрқадиган кишиларни огоҳлантиргувчисиз ҳолос. (Аммо у Куннинг қачон воқе бўлишини айтиб бериш сизнинг вазифангиз эмасдир.) 46. Улар у (Қиёмат соати)ни кўрадиган Кунда (бу дунёда) гўё биргина пешиндан сўнг ёки чошгоҳ пайтида тургандек (яъни, бир кун ҳам яшамагандек) бўлиб қолурлар!

ع Абаса сураси 80.

Қирк икки оятдан ташкил топган бу сура ҳам Маккада нозил бўлгандир. У хузурларига келган кўзи ожиз бир кимсага рўйхуш бермаган пайғамбар алайҳи-с-саломга танбеҳ бериш билан бошланади (шунинг учун ҳам бу сура «Абаса» — «Кош чимирди» деб номлангандир) ва у зотга зиммаларидаги вазифалари яна бир бор уктирилиб, сўнгра панд-насихат оладиган бандалар учун Қуръон оятлари Оллоҳ таоло томонидан юборилган бир эслатма эканлиги таъкидланади.

Бу сурада ниҳоят ихчам суратда инсонга ўзининг қаердан келганидан тортиб, то қаерга бориши ва кейинги ҳоли нима кечишигача баён қилиниб, сўнгра инсон учун яратилган ноз-неъматлар санаб ўтилади ва ўртага бир ҳаққоний савол ташланади: ҳаёт йўлини кўрсатиб берадиган Қуръон неъматини ҳам, Ер юзидаги одамлар роҳат-фароғатда яшашлари учун ато этилган барча ноз-неъматлар ҳам ақл эгаларини ёлғиз Яратганга иймон келтириб, У зотга шукр қилишга даъват этиб турибди-ку, бас, инсон зотини бу қадар қуфру туғёнга кетишга нима мажбур қилди?!

Сура кишилар аниқ икки тоифага бўлиниб қоладиган Қиёмат кунинда рўй берадиган даҳшатли воқеа-ҳодисалар ҳақида хабар бериш билан ҳотима топади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1—2. У (пайғамбар алайҳи-с-салом) ўзининг олдига кўзи ожиз киши келгани учун кош чимирди ва (ундан) юз ўгирди.

Из оҳ: Ривоят қилинишича, бир кун пайғамбар алайҳи-с-салом Қурайш зодагонларидан бир гуруҳини Исломга даъват қилиб турганларида, олдиларига Абдуллоҳ ибн умми Мактум исмли кўзлари ожиз бир саҳоба келиб, бир неча бор: «Ё расулуллоҳ, менга Оллоҳ сизга билдирган нарсалардан таълим беринг», деб такрорлади. Чунки у киши аъмо бўлганлари сабабли пайғамбаримизнинг бошқалар билан банд эканликларини сезмаган эди. Пайғамбар алайҳи-с-салом ҳалиги Қурайш катталари Исломни қабул қилишса, уларга эргашиб орқаларидаги тобелари ҳам мусулмон бўлиб қолади, деган умид билан берилиб сўзлаётганлари сабабли мана шу пайтда Абдуллоҳ ибн умми Мактум келиб сўзларини бўлганидан аччиқланиб, қовоқ солдилар ва у кишига орқа ўгириб, Қурайш катталари билан сўзлашишда давом этдилар. Шунда пайғамбаримизга танбеҳ бўлиб мазкур ва қуйидаги оятлар нозил бўлди.

Шу ўринда биз муҳтарам ўқувчи эътиборини мазкур оятлардаги икки ибратли нуқтага жалб этмоқчимиз. Биринчидан, Оллоҳ таоло Ўзининг ҳабиби ва сўнги пайғамбарига танбеҳ берар экан, у кишига бевосита хитоб қилмади, балки гўё учинчи шахс ҳақида гапирётгандек танбеҳ бердики, бу Дўст

Дўста қиладиган муомаланинг беназир намунасидир. Иккинчидан, агар бизда Оллоҳ таолонинг Ўзи «Шак-шубҳасиз, сиз улуғ хулқ устидадирсиз», (Қалам сураси, 4-оят) деб таърифлаган пайғамбаримиз мазкур воқеада «бир аъмо кишига озор бердиларми?» деган савол туғилса, бундай саволнинг жавоби ҳам ўша воқеанинг ўзида мавжуддир, яъни юқоридаги оятлар гувоҳлик беришича, пайғамбар алайҳи-с-салом у кишининг дилига озор берадиган бирон қаттиқ сўз айтганлари йўқ, балки фақатгина қовоқларини уюб, юз ўгирдилар, холоски, бундай ҳолатни кўзи ожиз одам кўра олмагани учун озор топмаслиги аниқдир.

Тангри таолонинг танбеҳидан сўнг расулulloҳ қачон Абдуллоҳ ибн умми Мактумни кўриб қолсалар: «Марҳабо, эй менга Парвардигоримдан дашном олиб берган зот», деб у кишига пешвоз чиқадиган бўлган эканлар.

3. (Эй Мухаммад), сиз қаердан билурсиз, эҳтимол, у (сиздан ўрганадиган илму маърифати ёрдамида ўз гуноҳларидан) покланар. 4. Ёки панд-насиҳат олар-да, сўнг бу панд-насиҳат унга фойда берар?! 5. Энди (ўз мол-мулки билан иймондан) истиғно қилиб турган кимсага келсак; 6. Бас, сиз ўшанга иқбол қилиб-юзланмоқдасиз! 7. Ҳолбуки, у (ўзининг куфридан) покланмаслиги сабабли сизга бирон зиён етмас! 8—9. Энди (Оллоҳдан) кўрққан ҳолида олдингизга югуриб-елиб келган зотга келсак; 10. Бас, сиз ундан чалғиб — юз ўгириб олмоқдасиз! 11. Йўқ, (сиз асло бундай қилманг)! Албатта (Куръон оятлари) бир панд-насиҳатдир. 12. Бас, ким хоҳласса ундан панд-насиҳат олур. 13—14. (У оятлар Оллоҳ наздида) азизу мукарам, қадр баланд, покиза саҳифаларга; 15—16. Улуғ итоатли мирзолар (яъни, фаришталар) кўллари билан (Лавҳул-Маҳфуздан) кўчириб битилгандир). 17. Ҳалок бўлгур инсон-а! Бунчалар кофир бўлмаса! 18. (Оллоҳ) уни қай нарсадан яратди ўзи?! 19. Уни бир (ҳакир) нутфадан яратиб, сўнг уни (нг она қорнидаги ривожини ва ой кунини) белгилаб қўйди-ку! 20. Сўнгра унга (она қорнини тарк этиш) йўлини осон қилди. 21. Сўнгра унга ўлим бериб, қабрга киритди (яъни, бошка ҳайвонлар сингари унинг жасадини ер юзида қолдириб, йирткичларга ем қилиб қўйгани йўқ). 22. Сўнгра Ўзи хоҳлаган вақтида уни яна қайта тирилтирур. 23. Йўқ, у (кофир кимса, Оллоҳ) ўзига буюрган бирон нарсани адо қилмади. 24. Энди инсон ўзининг таомига (ибрат кўзи билан бир) қараб кўрсин-чи! 25. Биз (осмондан) сув-ёмғирни қуйдирдик. 26. Сўнгра ерни (ғиёҳлар билан) ёрдик. 27—28—29—30—31—32. Сўнг Биз унда дон-дунни, узум ва кўкларни, зайтун ва хурмоларни, қуюқ дарахтзор боғларни, мева-чеваю ўт-ўланларни сизлар учун ва чорва ҳайвонларингиз учун манфаат бўлсин, деб ундириб-ўстириб қўйдик-ку! 33. Бас, қачон (қулоқларни) қар қилгувчи (дахшатли кичкирик) келганда (яъни, сур иккинчи марта чалиниб, барча халойикка қайтадан жон ато этилганда ҳар бир инсон ўзи билан ўзи бўлиб қолур)! 34—35—36. У Кунда киши ўз оға-инисидан ҳам, онаси ва отасидан ҳам, хотинию бола-чақасидан ҳам қочур! 37. (Чунки) улардан ҳар бир киши учун у Кунда ўзига етарли ташвиш бўлур! 38—39. У Кунда (мўминларнинг) юзлари ёруғ, қилгувчи ва хуррам бўлур. 40. Ва у Кунда (кофирларнинг) юзлари устида чанг-ғубор бўлиб; 41. У (юз)ларни қаролик қоплаб олур! 42. Ана ўшалар фиску фужур қилгувчи кофирларнинг ўзидир!

Бу сура Маккада нозил қилинган бўлиб, йигирма тўккиз оятдир. У Қиёмат койим бўлганида бутун коинотда рўй берадиган дахшатли инкилоб — ўзга-

ришлар тасвири билан бошланиб, ана ўша Кунда ҳар бир жон ўз ҳаётида қандай амаллар қилиб ўтганини билиб, икром бўлиши ҳақида хабар берилади.

Сўнгра Оллоҳ таоло Ўзи яратган бир неча мавжудот номига қасам билан Қуръони карим фаришта Жаброил келтирган Илоҳий Сўз эканини ва ушбу Каломуллоҳнинг бирон оятини қолдирмасдан инсонларга етказиб бераётган Мухаммад алайҳи-с-салом мажнун эмасликларини таъкидлайди.

Сура давомида инсонларга хитоб қилиниб, улардан қўлларида Ҳақ йўлини кўрсатиб турган шундай буюк Қитоб мавжуд бўлатуриб ўзлари учун яна қандай йўл ахтариб кетаётганликлари сўралади.

Сура Қиёмат кунда бутун Ер юзини ёритиб ва иситиб турадиган қуёш ҳам ўралиб, нурсизланиб қолиши хусусидаги оят билан бошлангани сабабли «Таквир» — «Ўралиш» деб номлангандир.

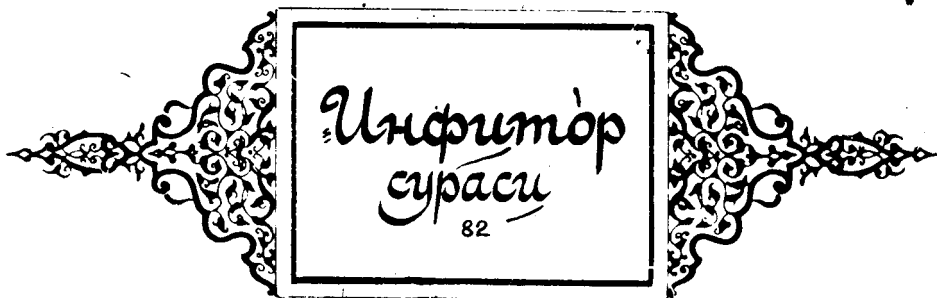
Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Қуёш ўралиб (нурсизланиб) қолганида; 2. Юлдузлар ҳам (ўз фалакларидан) тўкилганида; 3. Тоғлар ҳам (ўз жойларидан) жилдирилганида; 4. (Қорнидаги боласи) ўн ойлик бўлган бўғоз туялар ҳам бўш қўйиб юборилганида; 5. Ваҳший ҳайвонлар ҳам (бир жойга) тўпланиб қолганида; 6. Денгизлар (тандир каби) қизитилганида (ва сув ўрнига олов билан тўлганида); 7. Жонлар (қайтадан баданларга) жуфтланганида; 8—9. Тириклай кўмилган (ҳар бир) қиздан қандай гуноҳ сабабли ўлдирилгани сўралганида; 10. (Номаи аъмол) саҳифалари очилганида; 11. Осмон (Ернинг устидан) сидириб олинганида; 12. Дўзах (кофирлар учун) ловулатиб ёқилганида; 13. Жаннат (тақводор зотларга) яқин қилинганида; 14. (Ана ўша Кунда ҳар бир) жон ўзи (мана шу Кун учун) ҳозирлаб келган нарсани (яъни, барча яхши-ёмон амалларини) билур!

Изоҳ: Мазкур оятларда Қиёмат кунда рўй берадиган йн икки ҳодиса ҳақида хабар берилди. Демак, у Кунда кечаётган даҳшатнинг зиёдалигидан қуёшнинг нури сўниб, юлдузлар ҳар ёққа сочилиб кетади ва тоғлар ҳам жойларидан жилдирилиб, худди булутлар каби осмонда сузиб юради. Саҳро аҳли жуда авайлаб-асрайдиган ва уларнинг бой-бадавлатликлари рамзи бўлган — туғиш соати яқинлашиб қолган бўғоз туялар ҳам эгаларининг ёдидан кўтарилиб, ҳар ким ўзи билан ўзи бўлиб қолади; кишилар ўзларининг энг ардоқли нарсаларини ҳам унутадилар. Доимо бир-бирларининг гўштларини еб тирикчилик ўтказадиган ваҳший ҳайвонлар ҳам қандай қилиб бир жойга тўпланганларини билмай қоладилар, денгизлар эса сувлари қуриб, худди тагидан олов ёқиладиган қозонга айланадилар (минг-минг йиллик денгизларнинг бугунга келиб қурий бошлагани ўша Кун яқин қолганининг аломати эмасмикан?) Инсонлар ўлиши билан чиқиб кетган жонлари қайта ўз баданларига киради, шунингдек у Кунда тириклай кўмиб юборилган мазлума қизларнинг ҳам додига етилади (бу ҳақда Наҳл сурасининг 59-оятнда батафсил изоҳ берилган) ва инсон ўлиши билан ёпилган номаи аъмоли қайта очилиб, ҳисоб-китоб қилинади. У Кунда Ернинг томи бўлган осмон ҳам очиб юборилади ва ниҳоят кофирларга ловуллаб ёнаётган дўзах, мўминларга эса жаннат яқин қилинади — мана шу воқеа-ҳодисалар содир бўладиган Қиёмат кунда ҳар бир жоннинг ҳаёти-дунёда қилиб ўтган яхши амаллари ўнг ёнига, ёмон амаллари чап ёнига келтириб қўйилади ва ҳеч ким ўз амалидан тона олмайди! Демак, ўша Куннинг қийноқ-азобидан халос бўлишни истаган ҳар бир инсон бугунини Исломий эътиқод ва эзгу амал билан ўтказмоғи вожибдир!

15—16—17—18. Бас, Мен (кундузлари кўздан) ғойиб бўлгувчи, (кечалари ҳам) тез ўтиб (ўз «уя»лари — буржларига) яширингувчи (юлдуз)ларга, ўз зулмати билан келиб-кечаётган кечага ва отаётган тонгга қасам ичурманки; 19—20—21. Шак-шубҳасиз, у (Қуръон) бир улуг қувватли, аршнинг соҳиби (бўлмиш Оллоҳ) наздида макон-мартабали, у жойда (яъни, осмонларда фаришталар томонидан) итбат этилгувчи, ишончли элчининг (яъни, Жаброил фариштанинг Оллоҳ таоло томонидан келтирган) сўзидир. 22. Ва сизларнинг соҳибингиз (Мухаммад алайҳи-с-салом) мажнун эмасдир. 23. Дарҳақи-

кат, у (Жаброилни) очик уфқда кўрди. 24. У (Мухаммад алайҳи-с-салом) ғайбага (яъни, ғайбдан келган ваҳйга) бахил ҳам эмасдир. (У Оллоҳ таоло томонидан ўзига келадиган ваҳйларни бузмасдан, тўла-тўқис холда сизларга етказур). 25. Ва у (Қуръон) қувилган — малъун шайтоннинг сўзи эмасдир. 26. Бас, сизлар (мана шу Қуръони карим кўрсатган Ҳақ йўлни инкор этиб) қаён кетмоқдасизлар?! 27—28. У (Қуръон). ҳеч шак-шубҳасиз, бутун оламлар учун — сизларнинг орангиздаги Тўғри йўлда бўлмоқни хоҳлаган кишилар учун бир эслатмадир. 29. Сизлар фақат бутун оламлар Парвардигори бўлмиш Оллоҳ хоҳласагина (Тўғри йўлда бўлишни) хоҳларсизлар.

Ўн тўққиз оятдан иборат бўлган бу сура ҳам Маккада нозил қилингандир. У ҳам Қиёмат кунининг даҳшатли манзараларини чизиш билан бошланади ва инсонга хитоб этилиб, уни йўқдан бор қилган ва унга шундай гўзал сурат бериб қўйган Парвардигорига ибодат этишдан уни — инсонни нима тўсиб тургани сўралади.

Сўнгра жазо Кунни ҳақ эканлиги айтилиб, ҳар бир кишининг қилган амалини ёзиб турадиган улуғ фаришталар бирон ишни қолдирмасдан номаи аъмол саҳифаларини тўлдириб бораётганликлари яна бир бор уқтириб ўтилади.

Сура охирида жазо Кунни қандай кун эканини ёлғиз Оллоҳдан ўзга ҳеч ким биладолмаслиги ва у Кунда барча ҳукм ёлғиз Оллоҳ таолонинг қудрат кўлида бўлиши ҳақида хабар берилади. Сўнгра Қиёмат кунини осмон ёрилиб-очилиб қолиши хусусидаги оят билан бошлангани учун у «Инфитор» — «Ёрилиш» деб аталади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

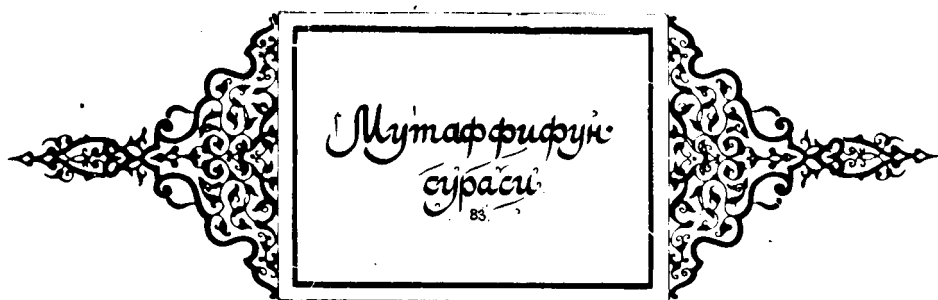
1. Осмон ёрилганида; 2. Юлдузлар жар томонга сочилганида; 3. Дарёденгизлар (ўртасидаги тўсиқ-тўғонлар) очилганида; 4. Қабрлар тўнкариб қўйилганида (яъни, уларнинг ичидаги инсонларга жон ато этилиб, ер юзига чиқарилганларида); 5. (Ана ўша Кунда ҳар бир) жон ўзи (хаёти-дунёдалик чоғида) қилиб ўтган ва (ўзидан кейин) қолдирган (барча) нарсаларни (яъни, яхши-ёмон амалларини) билур! 6. Эй инсон, нима сени улуғ Парвардигоринг ҳақида (Унга ибодат қилмасанг ҳам бўлаверади, деб) алдаб қўйдим?! 7. У сени яратиб, сўнг (барча аъзоларингни) тиклаб, сўнг (коматингни ҳам) расо қилиб қўйган зот-ку! 8. У сени ўзи қай суратни хоҳлаган бўлса (ўша сурат — шаклда) таркиб топтирди — ижод қилди-ку!

Изоҳ: Ушбу оятларда Оллоҳ таоло инсонга ўзининг ким томонидан яратилиб бундай ақл-ҳуш, мавзун қомат ва гўзал суратга эга бўлганини уқтирмақда ва ундан ўзини бошқа барча махлуқотлардан ажратиб шундай азизу мукаррам қилиб яратган улуғ Парвардигорига нега қуллуқ ибодат қилмаётганини сўраб танбеҳ бермоқда. Дарҳақиқат, инсон вужудидаги қай бир аъзога ибрат кўзи билан қаралса, ундаги мукамалликни кўриб Яратганнинг буюқ қудратига, билим ва ҳикматига қуллуқ қилмасдан илож қолмайди. «Ким ўзини

таниса, ўша Парвардигорини танир», деган ҳадиси шариф ҳам мазкур оятларнинг шарҳи, десак хато бўлмас.

Энди қуйидаги оятларда динсиз кимсалар Оллоҳ таолонинг амрига итоат этмасликларининг сабаби нима эканлиги зикр қилинади.

9. Йўқ, балки сизлар жазо (Қиёмат кунини) ёлғон дерсизлар (шунинг учун ҳам Оллоҳ буюрган эзгу амалларни қилмассизлар ва У зот қайтарган ёмон амаллардан қайтмассизлар)! 10—11. Ҳолбуки, шак-шубҳасиз, сизларнинг устингизда (қилган ҳар бир амалингизни) ёд олиб, ёзиб тургувчи улуғ (фаришта)лар бордир. 12. Улар сизлар қилаётган ишларни билурлар. 13. Шак-шубҳасиз, яхшилар (яъни, мўминлар жаннат) неъматларидадирлар. 14. Шак-шубҳасиз, фиск-фужур қилгувчи кимсалар (яъни, Қуръон ва пайғамбарни ёлғончи қилгувчи, жазо Кунини ва қайта тирилишни инкор қилгувчи кимсалар) дўзахдирлар! 15. Улар (дўзах)га жазо (Қиёмат) кунини кирурлар! 16. Ва улар (дўзахдан) ғойиб бўлгувчи (яъни, халос бўлгувчи) эмасдирлар! 17. (Эй инсон) сен жазо кунини нима эканини қаердан ҳам билурсан?! 18. Сўнгра (яна такрор айтурмизки), сен жазо Кунини нима эканини қаердан ҳам билурсан?! 19. У Кунда ҳеч бир жон (бошқа) бир жонга бирон нарса қилишга (яъни, бирон фойда етказишга ёки ундан бирон зиённи кетказишга) эга бўлмас! У Кунда барча иш ёлғиз Оллоҳники бўлур!

Бу сура ўттиз олти оят бўлиб, Макка сураларидандир.

У дастлаб охират ҳисоб-китобидан кўркмаганлари учун бировнинг ҳақидан ҳазар қилмайдиган кимсалар Оллоҳ таолонинг ғазабига дучор бўлишлари тўғрисида хабар бергувчи оятлар билан бошланади.

Бу сурада ҳаётларини фиску фужур билан ўтказадиган иймонсиз кимсалар топадиган дахшатли оқибат — дўзах азоби ҳақида огоҳлантиргувчи оятлар ҳам, бу тўрт кунлик дунёдан Ҳақ йўлини маҳкам тутиб ўтадиган аҳли иймон учун тайёрлаб қўйилган саодати абадия — жаннат неъматлари зикр қилинган оятлар ҳам мавжуддир.

Суранинг номи бўлмиш «Мутаффифун» калимаси «(Бировларнинг ҳақларидан) уриб қолгувчилар» деган маънони англатади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. (Ўлчов ва тарозидан) уриб қолгувчи кимсаларга ҳалокат бўлғай! 2—3. Улар одамлардан (бирон нарсани) ўлчаб олган вақтларида тўла қилиб оладиган, уларга ўлчаб ёки тортиб берган вақтларида эса кам қилиб берадиган кимсалардир. 4—5—6. Улар ўзларининг улуғ бир Кунда — барча одамлар бутун оламлар Парвардигори ҳузуринда тик туриб (ҳисоб-китоб берадиган Қиёмат) Кунда қайта тирилгувчи эканликларини ўйламайдиларми?! 7. Йўқ, (биронларнинг ҳақларидан уриб қолишдан ҳазар қилинглари)! Чунки (бундай) фиск-фужур қилгувчи кимсаларнинг номаи аъмоллари, албатта Сижжийнда бўлур! 8. (Эй Муҳаммад), сиз Сижжийн нима эканини қаердан ҳам билурсиз? 9. (У) битилган китобдир.

И з о ҳ: Сижжийн — уламоларнинг таъкидлашича, етти қават Ер остида тургувчи, инсу жиндан бўлган кофирларнинг номаи аъмоллари битиб қўйилдиган бир китобдир.

10. У Кунда ёлғон дегувчиларга ҳалоқат бўлғай! 11. Улар жазо (қиёмат) Кунини ёлғон дейдиган кимсалардир! 12. У (Кун)ни фақат барча гуноҳга ботган тажовузкоргина ёлғон дер! 13. Қачон (ундай кимсага) Бизнинг оятларимиз тиловат қилинса, у: «(Бу) аввалгилардан (қолган) афсоналар», дер. 14. Йўқ, (ундоқ эмас)! Балки уларнинг дилларини ўзлари касб қилгувчи бўлган гуноҳлари қоплаб олгандир.

И з о ҳ: Яъни, уларнинг дилларини ўзларининг доимий касб-корлари бўлган гуноҳ ва жиноят занглари босиб қолгани сабабли улар Илоҳий Ҳақиқатни афсонадан ажрата олмаслар.

15. Ҳеч шак-шубҳа йўкки, улар ўша (Қиёмат) Кунда Парвардигорларидан тўсилгувчидирлар. (Яъни, Парвардигорнинг дийдорига етиш уларга ҳеч қачон насиб қилмағай!) 16. Сўнгра, шак-шубҳасиз, улар дўзахга киргувчидирлар. 17. Сўнгра (уларга). «Мана шу сизлар ёлғон деб юрган нарса — азобдир», дейилур. 18. Дарҳақиқат, яхшиларнинг номаи аъмоллари, шак-шубҳасиз, Иллийюндадир. 19. (Эй Муҳаммад), сиз Иллийюн нима эканини қаердан ҳам билурсиз? 20. (У) битилган китобдирки; 21. Унга (Оллоҳнинг) яқин (фаришта)лари гувоҳ бўлурлар.

И з о ҳ: Иллийюн — пайғамбар алайҳи-с-саломдан ривоят қилинган ҳадиси шарифда айтилишича, еттинчи осмонда, Оллоҳ таолонинг ариши аълоси остидаги бир макон бўлиб, инсу жиндан бўлмиш мўминларнинг номаи аъмоллари битилган китоб ўша маконда сақланади.

22. Шак-шубҳасиз, яхшилар (яъни, мўминлар жаннат) неъматларидадирлар. 23. Улар сўриларда (Оллоҳ таоло ўзларига ато этган неъматларга) боқиб (ўтирурлар). 24. Сиз уларнинг юзларида неъматларнинг жилвасини танирсиз — кўрурсиз. 25. Улар (жаннатда) муҳрланган майдан суғорилурурки; 26. У (май)нинг муҳри мушк бўлур. Бас, баслашгувчи кишилар (мана шундай мангу неъматга етиш йўлида) баслашсинлар. 27. У майнинг мизожи — аралашмаси таснимдандир. 28. (Тасним Оллоҳнинг) яқин (банда)лари ичадиган бир чашмадир. 29. Дарвоқе, жинойткор — кофир кимсалар иймон келтирган зотлардан (масхара қилиб) кулгувчи бўлдилар. 30. Қачон (мўминлар) уларнинг олдидан ўтсалар, улар бир-бирларига кўз қисишиб имо-ишоралар қиларлар. 31. Қачон уйларига қайтсалар, (мўминларни масхара қилиб озор берганларидан) роҳатланиб қайтарлар. 32. Қачон (мўминларни) кўрсалар: «Ана, улар, шак-шубҳасиз, йўлдан озгувчи кимсалардир», дердилар. 33. Ҳолбуки, улар (мўминларнинг) устига қўриқчи қилиб юборилган эмасдилар. 34. Энди бу (Қиёмат) Кунда иймон келтирган зотлар кофирлардан кулурлар. 35. Улар (жаннатдаги) сўриларда (кофирларнинг азобланишига) боқиб (ўтирурлар). 36. Кофирлар ўзлари қилиб ўтган қилмишларининг жазосини олдиларми? (Албатта, олдилар).

Иншиқок сураси

84.

Маккада нозил бўлган бу сура йигирма беш оятдан ташкил топгандир. Сура аввалида Қиёмат койим бўлган кунни само ёрилиб, замин эса ёйилиб теп-текис бўлиб қолиши баён этилади. Шунинг учун ҳам бу сура «Иншиқок» — «Ёрилиш» деб номланган.

Бу сурада инсон зоти дунёга келган вақтидан тортиб ўзи билса-билмаса, хоҳласа-хоҳламаса, Парвардигор томонга, яъни ўлим деган — дунё билан охират ўртасида ўрнатиб қўйилган кўприк орқали Парвардигорнинг одил ҳисоб-китоби сари интилиб бориши таъкидланади. Сўнгра ўша жазо Кунда қандай кишиларнинг ҳисоб-китоби осон бўлиши ва қандай кимсалар мангу азобга йўлиқишлари ҳақида хабар берилади.

Сура ниҳоясида Оллоҳ таоло қасам билан барча инсонлар ўлганларидан кейин ўзларига ваъда қилинаётган даҳшатли ҳолатларга босқичма-босқич йўлиқишларини таъкидлаб, сўнг иймон келтирмаган кимсаларнинг ҳолларига таассуф билдирилади ва уларга аламли азоб «хушхабари», мўминларга эса битмас ажр-мукофот муждаси берилади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1—2. Осмон ёрилган ва у Парвардигори (нинг ёрилиш тўғрисидаги амри) га қулоқ тутган — (мана шу амрга) лойиқ топилган вақтда; 3—4—5. Ер ёйилган (теп-текис бўлган) ва ўз ичидаги (жасадларни устига) чиқариб ташлаб, бўшаниб олган ва у Парвардигори (нинг ёйилиб, теп-текис бўлиш тўғрисидаги амри) га қулоқ тутган — (мана шу амрга) лойиқ топилган вақтда (ана ўша Қиёмат кунда ҳар бир инсон ўзи қилиб ўтган амалларига рўбарў бўлур)! 6. Эй инсон, албатта сен меҳнат-машаққат чекиб Парвардигорингга (яъни, Унинг мукофот ёки жазосига) боргувчисан, бас, (бу ҳаёти-дунёдан ўтганиндан сўнг) У зотга йўлиқувчисан. 7. Ана энди кимнинг номаи аъмоли ўнг томонидан берилса; 8. Бас, у осон ҳисоб билан ҳисоб-китоб қилинажак; 9. Ва ўзи (нинг жаннатдаги) аҳли — оиласига шоду хуррам ҳолда қайтажак. 10. Энди кимнинг номаи аъмоли орқа томонидан берилса; 11. Бас, у ўлимини чақириб қолажак; 12. Ва дўзахга киражак! 13. Дарвоқе, у (ҳаёти-дунёдалик пайтида) аҳли оиласида (ўз куфру исёни билан) шоду хуррам эди. 14. Албатта у ўзининг ҳеч қачон (Парвардигори ҳузурига) қайтмаслигига ишонар эди. 15. Йўк, Парвардигори уни, шубҳасиз, кўриб тургувчи эди. 16—17—18. Бас, Мен (куёш ботаётган пайтда бутун уфқни қоплаб оладиган) шафаққа, кеча ва у қамраб олган (барча) нарсага ҳамда тўла бўлган вақтидаги ойга (яъни, тўлин ойга) қасам ичурманки; 19. Албатта сизлар (эй инсонлар), табақадан табақага минурсизлар (яъни, бир ҳолдан иккинчи ҳолга кўчиб турурсизлар).

Изоҳ: Ушбу оятларда Оллоҳ таолонинг илоҳий қалам билан ҳар бир инсоннинг ҳаёт ва мамотидаги бир ҳолдан иккинчи ҳолга кўчиши тўғрисидаги бетакрор манзара чизиб берилди. Дарҳақиқат, худди уфқни қон йиғлатиб кун ботиб, сўнг атрофни тун зулмати қоплаб, кейин самога балқиб чиққан тўлин ой кечани бамисоли кундузга айлантириб, агар ерга игна тушса топилгудек ёруғ қилиб юборгани каби ҳар бир инсон ҳам ўз ҳаётининг шомида турган

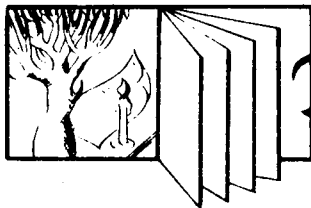
яқинларини қон йиғлатиб, ўлим деб аталган остонадан ҳатлайди. Энди у ёғи тамоман бошқа бир ҳолат — худди тун қоронғулиги янглиғ қабр зулмати. Лекин бу асло сўнги ҳолат эмас, балки киши бошидаги ҳолатлар занжирининг бир ҳалқаси, холос. Навбатдаги ҳолат Қиёмат қойим бўлган Кунда рўй беради. У Кунда худди тўлин ой тун қоронғулигида яшириниб ётган барча нарсани ошкор қилгандек, ҳар бир инсоннинг қоронғу ўтмиши ибтидосидан интиҳосига-ча, ипидан игнасигача ёритилиб, ҳисоб-китоб қилинади ва навбат кейинги ҳолатларга келади. Улар энди саодати абадия ёки мангу азобдир! Шундоқ экан...

20. Бас, нега улар иймон келтирмайдилар?! 21. Уларга Куръон кироат қилинган вақтида эса (унга иймон келтиришиб, Яратганга) сажда қилмайдилар?!

И з о ҳ: Бу ояти карима навбатдаги сажда ояти бўлиб, у тиловат қилинганда ўқувчига ҳам, тингловчига ҳам бир марта Оллоҳга сажда қилиш вожиб бўлади.

22. Йўқ, улар (Куръонни ҳам, Қиёмат куни қайта тирилишни ҳам) ёлғон дерлар! 23. Оллоҳ эса улар ичларига солиб яшираётган нарсаларини (яъни, уларнинг куфрларини, иймонсизликларини) жуда яхши билгувчидир! 24. Бас, (эй Мухаммад), сиз уларга аламли азоб «хушхабари»ни беринг! 25. Фақатгина иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар учун битмас-туганмас ажр-мукофот бордир.

Охири келгуси сонда

Ғилмлар, боқедлар, ҳужжатлар

ТИЛШУНОС ОЛИМ ФОЖИАСИ

Ғози Олим Юнусов — биринчи ўзбек тилшунослик профессори, таржимон, фольклоршунос, олий ўқув юртида форс ва араб, ўзбек ва рус тилларидан дарс берган мураббий ҳамда ажойиб ташкилотчи раҳбарлардан бири эди. У 1929—1930 йилларда Ленинграддаги Шарқшунослик институтида илмий ходим ва илмий котиб лавозимларида ишлаб юрган чоғидаёқ этнография ва филология фанларидан қатор тадқиқотлар олиб бориб, ўткир шарқшунос сифатида тилга тушганди. Жаҳон дунёвий фанларининг атоқли намояндалари — Н. Я. Марр, А. Н. Корш, Е. М. Малов, А. Н. Самойлич, П. М. Мелиоранский ва Е. Э. Бертельснинг тавсияси билан унга 1930 йили «профессор» деган юксак унвон берилган эди. Аммо адолат ер қаърига кўмилган даврда қатағон қилинган бу улуғ зот ҳаёти ва фаолияти ҳақида халқимиз ярим аср ошдики, тузукроқ маълумотга эга эмас.

Ғози Олим Юнусов 1893 йилда Тошкент шаҳрининг Ширинқудук маҳалласида ишчи оиласида дунёга келди. Бошланғич таълимни биринчи босқичли мадрасада олди. Рафиқаси Валентина Ивановна Юнусова, 1925—30 йиллар оралиғида туғилган Эрк, Мира, Оскар ва Комила исмли фарзандлари даврнинг шафқатсизликларига бардош бериб, таҳқирланаётган ота дардига шерик бўлиб яшадилар.

У киши кўҳна туркий адабиётнинг ўткир билимдони эди. Ғози Олимнинг бобоси Абубакр Аҳмаджон ўғли ҳамда поччаси Бахти Ғани Илкинлар фольклоршунос, адабиётшунос, этнограф сифатида таниқли эди. Улар араб, форс, немис тилларини яхши билардилар. Ғози Олим ана шундай оила муҳитида вояга етганди. Шу сабабли у ёшлиқдан илм олишга меҳр қўйган эди.

Олимнинг умр йўлдоши Валентина Ивановна бизга қуйидагиларни ҳикоя қилиб берганди: — У бир ўқиган китоби ёки достонини бошқа такрорламас, бир йўла ёдда сақлаб қоларди. Шу туфайли уйимизга таниш-билишлари — рус, татар, немис, инглиз, ўзбек ва қозоқ олимлари тез-тез келиб турарди. Ғози ака ана шу миллат вакиллари билан ўз тилларида эркин суҳбат қурадилар. 1914 йили олий мадрасанинг тил ва мафкура факультетини битиргач, уни ахлоқ-одоб, ҳуқуқ ва дин муаммолари мутахассислигини эгаллаш учун Қоҳирага ўқишга жўнатишди. У ёққа эса фақат ўткир зеҳнли талабалар юбориларди. Ўз соҳасига оид араб, турк, немис, инглизча китобларни аслиятда ўқиб ўрганганди.

Таҳсилни аъло баҳоларда битирган Ғози Олимга Ота Турк номидаги тақдирнома берилди ва шу ерда ўқитувчи сифатида қолдирилади. Аммо қалби ўз ватани, қариндошларини кўмсарди — бироз ишлаб, тез орада қадрдон Тошкентига қайтиб келади ва турли олий ўқув юртларида она тилидан дарс бера бошлайди.

1923 йилда у Биринчи Савдо жамияти раислиғига тайинланади. 1924 йилнинг ноябрида мазкур жамият тугатилгач, у адлия халқ нозирлигида ҳуқуқ масалалари бўлимини бошқаради, қатор қонун моддаларини ўзбек тилига таржима қилиш ва моҳиятини оммага етказишда олимнинг хизмати катта.

— Ҳукуматимиз бизни 1925 йили Самарқанд шаҳрига ишга жўнатди, — деб эслашда давом этган эди Валентина Ивановна. — Бу ерда у киши Халқ маорифи комиссарлигида илмий котиб лавозимида ишлади. Икки йилдан сўнг, нозирликнинг Тил ва атамашунослик кўмитасига ўтиб, илмий иш билан машғул бўлди, шогирдларига умумий тилшунослик ва сиёсатдан сабоқ бериб борди. Талабалар билан эса ўзбек тилининг товуши ва сўз маънолари бўйича, қолаверса, форс, араб ва инглиз тилларидан машғулотлар ўтказди.

Филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Собиржон Иброҳимов Ғози Олимнинг мураббийлик маҳорати ҳақида шундай деган эди:

— Мен ўзбек имлосининг илмий асослари ҳақидаги назарий маълумотларни илк бор 1929 йили Самарқанд дорилфунунида шу муътабар домладан олганман. Бир гал Ғози Олим Педакадемияга келиб, ўзбек ёзуви латин имлосига кўчаётгани, бу ишга

Қори Ниёзов асосий мутассади қилиб белгилангани хусусидаги хабарни айтди. Бу «янгилик» амалга ошиб қолса яхши натижа бермаслигидан афсуслангандай бўлди. Устоз жумҳуриятимиз тасарруфидаги минглаб жой номлари, қабила ва элат номлари маъноларини аниқлаш асосида ўзлгимизни, тарихимизни чуқур ўрганишимиз зарурлиги ҳақида куюнчаклик билан гапирарди. Мен устоздан илмий ишда қўл келадиган тадқиқ ва таҳлил усулларини ўрганганман. Чунончи, 1929-1930 йилларда халқ шевалари ва оғзаки ижодиётини ўрганиш муаммоларига бағишланган Атамалар Қўмитаси томонидан уюштирилган илмий сафарларда уч марта иштирок этганман. Унга Ғози Олим Юнусов бошлиқ эди. Мазкур гуруҳ таркибида атоқли турколог ва шарқшунослардан Е. Д. Поливанов, И. А. Батманов, К. К. Юдахин, А. К. Боровков, В. В. Решетов ҳамда истеъдодли тилшунослар — Н. Саид, Қ. Рамазон, Элбек, Т. Иброҳимовлар бор эди.

Шогирдлар томонидан айtilган бу илиқ фикрлар машҳур олимнинг инсоний қиёфасини очиб беришга яқиндан ёрдам беради. Шунинг учун хотиралар — дил сўзларини келтиришда давом этамиз:

— 1930 йили Ленинградда Н. Я. Марр номидаги Тил ва фалсафа олий илмгоҳида аспирантлик муддатини ўтаётганимда устоз билан учрашганман, — деб эслаганди таъкидлаш билан устоз Зуфаров. — Ушанда Ғози Олим Юнусов Шарқшунослик олий илмгоҳига илмий котиб бўлиб ишга келган экан. У киши менга талай маслаҳатлар берди. Эсимда, Поливанов, Батманов каби катта тилшунослар ҳам Ғози оға билан мунозарага киришганда ниҳоятда эҳтиёт бўлишар, ҳар бир сўзини ўйлаб-ўйлаб гапиришарди.

Ўзбек миллий маданиятини жаҳон миқёсига кўтариб чиқиш йўлида катта илмий-амалий ишлар қилган Ғози Олим Юнусов кўплаб асарлар, ўқув қўлланмалари ёзиб қолдирган. Унинг «Юридик атамалар луғати», «Ўзбек лаҳжалари таснифида бир тажриба», «Ўзбек уруғларидан қатағонлар ва уларнинг тили», «Ўзбек тили грамматикаси» каби китоблари, «Болалар адабиёти тўғрисида бир фикр», «Алла» тўғрисида бир-икки оғиз сўз», «Ўрта Осиё туркларининг янги алифбоси», «Ўзбек тилининг товушлари» каби илмий-услубий жиҳатдан бақувват мақолалари ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Олим табиадан миллатсевар бўлиб, ўз халқини ниҳоятда қадрларди. У зукко этнограф, синчков фольклорчи ҳам эди. 1922 йилда йирик ўзбек достони — «Алпомиш»ни Фозил Йўлдош ўғлидан биринчи бўлиб ёзиб олган эди. Достон моҳияти, мазмуни ва нусхалари ҳақида мухтасар мақола ёзиб, уни 1923 йили «Билим ўчоғи» журналининг 2-сонига чоп эттирган. Гапнинг индаллосини айтганда, ўзбек фольклоршунослигининг пойдевори шу улўғ зот томонидан қўйилган эди. У Ҳ. Зарифга ўхшаш истеъдодли ёш ходимларни тарбиялаган. Ғози Олимнинг «Ўзбек лаҳжалари таснифида бир тажриба» рисоласи халқимиз шевалари биринчи бор этно-лингвистик нуқтаи назардан тасниф қилингани билан муҳимдир. Унда муаллиф профессор Е. Д. Поливановнинг ўзбек шевалари таснифида йўл қўйган қатор камчиликларини кўрсатган, улар қай жиҳатдан текширилиши, тасниф қилиниши мақсадга мувофиқлигини лўнда баён этган: ўзбек лаҳжаларининг бир-биридан ўзаро фаркланувчи товуш, сўз таркиби ва маъно хусусиятларини аниқлаган.

Олим ўзбек шеваларини дастлаб уч гуруҳга: ўзбек-қипчоқ, турк-барлос ва Хива-Урганч лаҳжаларига ажратиб текширади. Бу лаҳжалар, унинг таъкидлашича, ўз навбатида икки қисмга бўлинади, биринчи қисм қирқ, жалойир-лақай, қипчоқ, гурлан, иккинчи қисм Сайрам-Чимкент, Тошкент-Ховос, Андижон-Наманган шеваларидан иборат.

Ижоди айни камолга етиб, тўлишган пайтда устознинг бошига оғир кулфат тушди — омонсиз тўхматга дучор бўлди.

— Уттиз еттинчи йил апрель ойининг йигирма учинчи куни бўлса керак, — дея надомат билан хотирлаган эди Валентина Ивановна, — ярим кечада эшигимиз тақиллаб қолди. Икки киши таклифимизни кутмаёқ ичкарига бостириб кириб, «Биз НКВДданмиз» дейишди. Келганларнинг бири рус, иккинчиси ўзбек эди. Улардан бири уйдаги ҳужжатлардан тортиб, китоб, газета-журналларга олиб кетажаклари тўғрисида қўпол оҳангда гап қотди. Иккинчиси эса деразага яқинлашиб, кўча томон имо қилди. Шу заҳоти яна уч киши кириб келди. Улар тинтувни бошлашди. Биз эр-хотин қимирламай турдик. Топшириқ шундай эди. Шунда Ғози Олим бўлаётган адолатсизлик, қўполликка тоқат қилолмай, русчалаб гап қотди: «Нима гуноҳ қилибман, нега бунчалар қуюшқондан чиқяпсизлар?» «Юринг, сиз билан ўша ерда гаплашамиз», дея гапни қисқа қилди НКВД ходими.

Шундай қилиб, машҳур олим замон ўзбошимчалиги, адолатсизлиги гирдобига тортилди. Пантуркист, аксилинқилобий миллатчи деган машъум атамалар ўйлаб топилди, илму маърифатга ташна кишиларнинг пешонасига ёпиштирила бошланди.

ЎзССР Давлат хавфсизлиги қўмитаси ҳужжатгоҳида сақланаётган 4269-рақамли «Иш»ни кўздан кечирганимизда, олимга терговчи Агабеков ва Загвоздинлар томонидан қўйидаги айблар тақимлагани гувоҳи бўлди: «Ғози Олим Юнусов аксилинқилобий миллатчи ташкилотнинг аъзоси, Ўрта Осиё жумҳуриятларини Совет Иттифоқидан ажратиб олиб, буржуа миллий давлатини тузишни ўз олдига вазифа қилиб қўйганлардан бири; чет эл билан алоқа боғлаш мақсадида ташкилот аъзоларини қўпоровчилик

ишларига жалб этган; ташкилотга тортиш учун ёшлар орасида аксилинқилобий руҳда иш олиб борган, аксилинқилобий тарғибот ишларини юритган».

Ғози Олимнинг ҳақиқий сийрати бир кеча-кундуз қийноқдан кейин терговчига берган жавобларида яққол намоён бўлади. Мана ундан намуналар:

— Пантуркистлар ҳаракатига қачон қўшилгансиз?

— Вят губернасининг Буби қишлоғида ўқиб юрганымда таниқли пантуркист Абдулла Буби ва Губайдулла Буби ҳамда Туркияда машҳур турк намоёндалари билан ҳамфикр бўлганман. Туркияга 1909 йилда кетгандим. Сўнгра Қоҳирага жўнадим. У ерда «Азгар» олий мадрасасида ўқидим. Жаҳон уруши бошланиб қолгач, Тошкентга қайтдим. Шу даврларда пантуркистлар тарбиясини олдим. Бироқ уларнинг ташкилотига аралашмаганман.

— Бу даврда Туркияда сиз кимлар билан бирга ўқигансиз?

— Туркияда Фитрат, бухоролик қушбегининг жиани Муқомиддинбек, Маъзар Бурҳоновлар бор эди; Бекжон Раҳмонов, Шоҳид Эсон Мусаев, Ҳомид Саид, Ота Хўжаев — бухоролик Аҳмаджон Махзулланнинг ўғиллари мендан сўнг боришди.

— Сиз туркистонлик талабалар Истамбулда пантуркистларнинг Туркистонда қанақанги ташкилотини тузишни мақсад қилиб қўйган эдингизлар?

— Истамбулга келгач, у ерда «Турон нашри маориф» жамияти бор эканлигини билдим. Бу «Иттиҳод ва тараққий» билан боғланган бўлиб, унга Фитрат, Маъзар Бурҳонов ва Абдулазиз Қулжави бошчилик қилар экан. Мазкур жамият яна «Турк ўчоғи» жамияти билан ҳам боғлиқ экан. Ушбу жамиятлар аъзолари туркистонлик талабаларни ўқишга жойлаш бўйича Туркиянинг масъул вакиллари эканлар.

— Туркистонга қачон қайтдингиз ва қандай пантуркистик ишлар олиб бордингиз?

— 1914 йилнинг июль ойида, Туркияга яна қайтиб кетиш шarti билан келдим. Бироқ халқ таълими министрлигидаги Рифъатбой ва Азизбойлар мени Германияга ўқишга юборишга ваъда беришганди. Лекин жаҳон уруши тўсқинлик қилиб қолиб кетдим. Тошкентда Абдулла Авлоний ва Низомиддин Хўжаев билан ҳамкорликда «Турон» жамиятини туздик. Мақсадимиз пантуркизм ҳаракати асосида халққа маърифат тарқатиш эди.

— Инқилобдан сўнг қанақанги аксилинқилобий ҳаракатлар олиб бордингиз?

— 1918 йили Қўқон мухторияти таъсис съездида депутат сифатида қатнашдим. Бу ерда кадетлар ва Дутов жамияти тузумига қарши сўзладим. Улар Туркистон халқига миллий эркинлик беришни истамас эдилар. Сиёсатдаги бу ғарибликни танқид қилдим.

— Яна қанақанги аксилинқилобий ишларни амалга оширддингиз?

— Тошкентда «Турк ўчоғи» жамиятини туздим ва бошқардим. Шунингдек, ёшлардан пантуркист кадрлар тарбияладим ва «Ишчилар тўдаси» жамиятини туздим.

— 1918 йилда Туркияга нима мақсадда борган эдингиз?

— Нуриддинбек Худоёрхон билан бирга Туркия партияси ва ҳукуматининг «Иттиҳод ва тараққий» жамиятидан Совет Россиясининг Туркистон бўлимига қарши кураш учун ёрдам сўраб бордик.

— Туркия арбоблари билан сизларнинг суҳбатларингиз қандай натижа берди?

— Бу ерда Туркия хавфсизлиги вазири Азизбой орқали Талъат подшоҳ билан учрашдим. У менга Саид Носир Миржалолов билан Женевага боришни таклиф этди. Бу ерда миллат бошлиғи билан Туркистонни Россиядан ажратиб олиш хусусида фикрлашиб олиш керак эди. Мен бундай сафардан бош тортдим.

— Сизнинг аксилинқилобий фаолиятингизда Мусбюрода қанақанги гап-сўзлар бўлди ва у қандай йўл-йўриқлар кўрсатди?

— Бизнинг аксилинқилобий фаолиятимиз Мусбюро тасдиқлаган Рисқулов маърузасида ўз аксини топган. Унда қуйидаги талаблар бор эди: «Туркистон иқтисодий, ҳарбий, молиявий ҳамда ташқи сиёсат томонидан мустақил бўлиш учун миллий чегараланишни ўтказиш — миллий мустақил бўлиш ғоялари илгари сурилган. Мусбюронинг бу хулосалари ВКП(б)нинг Турккомиссиясидаги ўзбошимча, бебош аъзолари Элиава, Фрунзе, Куйбишев ва Рудзутақлар томонидан йўққа чиқарилди.

— Яширин аксилинқилобий ташкилот ва у билан тенг боғланган легал ташкилотларнинг аъзолари ҳақида маълумот бермайсизми?

— Яширин ташкилотнинг борлиги ҳақида ҳеч нима билмайман ва бор бўлса ҳам унга қатнашмаганман...»

УзССР Ички ишлар халқ нозирлиги Давлат хавфсизлиги кўмитасининг 3-бўлим бошлиғи лейтенант Затуранский ва шу бўлим бошлиғининг ёрдамчиси сержант Акжигитов. 1937 йил, 25 апрель».

37-йилда кўзга кўринган зиёлиларимиз туркпарастлик айби билан қамоққа олинаётганди. Туркий халқларнинг маданий бирлиги, илмий-адабий ҳамкорлиги учун яхши ниятда иш бошлаган жамиятларга ҳам сиёсий ёрликлар, жинсий айблар тақала бошланди. Сталинча сиёсат ҳатто ўз миллати билан фахрланиш туйғусига ҳам тиш-тирноғи

билан қарши турарди. Улар барча халқларни доимо мазлумликда сақлаш тарафдори эдилар.

30-йиллардаги дўзах ўтида куйиб, ярим ногирон бўлиб чиққан атоқли мураббий ва маърифатчи, марҳум Шорасул Зуннун билан 1989 йил, 21 февраль куни қилинган суҳбатдан бир лавҳа келтирамыз.

«Саволингизга ҳозирги кунда ҳам жавоб беришга қўрқаман. Чунки шу кунларда ҳам сотқин, чақимчи, иккиюзламачилар тўлиб ётибди. Уша 1937 йилнинг июль ойлари эди. Мени изолятордан сарғишдан келган, ўрта бўйли, билаклари йўғон, кўзи кўкимтир, думалоқ бурунли Акжигитов сўроқ хонасига олиб чиқди; олдимга Боту ва Мунаввар қори ҳақида ёзилган «Миллий иттиҳод» фаолияти, унинг бошлиқ ва аъзолари хусусидаги аксилинқилобий пантуркистик иборалар изоҳланган, умрим бино бўлиб эшитмаган гаплар ёзилган «Сўроқ маълумотнома»сини қўйди. Кўз югуртирдим. Рус тилини яхши билмаганим учун анча вақт ҳижжалаб ўқишга интилдим. Сабри чидамаган ҳалиги бетоқат терговчи «тайёр ҳужжат»ни қўлимдан тортиб олиб, ўзи ўқиб берди ва имзо чекишимни талаб этди. Мен бош тортдим. Мунозара кечгача давом этди. Сўнг Фитрат билан Ғози Олим Юнусов тўғрисида саволлар бера бошлади. Мен уларни яхши танишим, баъзи масалаларда ҳамфикрлигимни айтдим. Хуллас, мақсадига эриша олмаганидан кейин ертўлага олиб тушди. У ерда елкам ва ўнг оёғим ишдан чиқди, бақувват йигитнинг зарбли мушлари, аёвсиз тепкилари Акжигитовни илҳомлантирарди. Етти кундан сўнг яна навбатдаги сўроққа чақиришди. Триғулов саволга тутди. У ҳам Акжигитов тайёрлаган «Сўроқ маълумотнома»сини имзолашга узатди. Бўйин товламоқчи бўлиб турган эдим, худди осмондан тушгандек мени калтаклаган ёвуз терговчи пайдо бўлиб қолди. У ўзини мулоим кўрсатарди. Триғуловга қараб: «Яхши бўлиб қолди, қўл қўяди», деди. У менга қараб «Тезроқ қўл қўй, бўлмаса ўзинг биласан», дегандек имо қилди. Агар такрор ертўлага тушсам, қайта соғ чиқмаслигимга ақлим етарди. Шундай қилиб, «Жавобларимни ўқиб эшитиришди, имзо ўзимники», деган жумла тагига қўл қўйишга мажбур бўлганман».

Ҳа, худди шундай.

Атоқли ўзбек шоири Абдудҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг 1937 йил 10 августда Акжигитовга берган Ғози Олим ҳақидаги далилларида ҳам шу нарса яққол акс этган. Ва буни Чўлпоннинг «сотқинлиги» деб тушунмасликларингизни жуда-жуда истардим.

Мана, тилшунос олимга қўйилган айбнома: «Ўзбекистонда аксилинқилобий пантуркистлар ташкилотининг фаоллари ва аъзоларидан бири Ғози Олим Юнусовдир. У Туркияда ўқиган: «Турк ўчоғи» ташкилотини тузган; фаол аксилинқилобчи. У «Чифатой гурунги» аксилинқилобий жамиятида ҳам қатнашади. Бу жамиятни 1919 йилда Фитрат тузган. Мазкур жамият пантуркизм ғояларини адабиёт орқали халққа тарғиб қилади: ташкилотга ходимлар тайёрлайди.

1920 йилда Фитрат «Тонг» ойномаси ташкил этиб, унга Элбек ва Ғози Олим Юнусовни тортган...

1928—1929 йилларда атамашунослик ва имлога бағишланган анжуманда пантуркизм ғояларини фаол ташвиқ қилишда Ғози Олим Юнусов, Боту, Фитрат, Бўлат Солиев, М. Раҳмонов, Бекжон Зокирий ва бошқалар қатнашган...»

Миллатни севиш (уларнинг таъбирича, «миллатчилик») қатағон даврида энг оғир жиноят ҳисобланарди. Ватанпарвар зиёлилар бундай «гуноҳ»ни бўйинларига ошқора олишдан қатъий бош тортганлар. Натижада хавфсизлик қўмитаси терговчилари уларни аёвсиз исканжага солишар, ҳаммаслакларни бир-бирига чақимчи қилиб кўрсатардилар.

Тергов жараёнидаги узлуксиз азоблардан сўнг олим ўзининг «гуноҳ»ни «тан олиш»дан бошқа чора тополмайди, 1937 йилнинг 5 октябрида у терговчи Триғулов саволларига шундай жавоб беради:

«Мен, тилшунос профессор, ҳақиқатан ҳам миллатчилик руҳидаги китобларни ғоявий-маданий жабҳада, шунингдек тил қурилиши соҳасида ўзбек тилига ағдарганман... Мен аксилинқилобчи миллатчи ташкилотнинг раҳбарларидан бири сифатида жумҳурият фан комитети, атамаси ва бошқа илмий ташкилотлар билан (Фитрат, О. Ҳошимлар биргаликда) гуруҳнинг аксилинқилобий ишларини бошқардим...»

СССР Олий судининг сайёр Ҳарбий ҳайъати 1938 йилнинг 4 октябридаги (раис Алексеев, аъзолари — Зайцев, Болдиоров, Батнер ҳамда қораловчи ёрдамчиси Шульц қатнашган) ёпиқ мажлисида профессор Ғози Олим отувага ҳукм этилди.

Кеч бўлсада, ижтимоий ҳақиқат тантана қилди. СССР Олий суди Ҳарбий ҳайъати бу адолатсиз ҳукми бекор этиб, 1957 йилнинг 27 июнидаги 4н02—5571 рақамли ажрими билан таниқли профессор фаолиятида жиноят йўқ, деб топади ва уни тўла оқлайди.

Ўзбек халқининг атоқли тилшунос олими, таржима санъатининг моҳир устаси, туркий ва форс адабиётининг беназир тадқиқотчиси, ўзбек фольклоршунослигининг бошловчиси, катта мураббий, миллий истиқлол йўлида жонини қурбон қилган Ғози Олим Юнусовнинг порлоқ хотираси озод ўзбек эли дилида барҳаёт яшашга ҳақлидир.

Исломжон ТУРСУНОВ, Ҳайдарали УЗОҚОВ, фан номэодлари

● Мундарижа ●

МЕРОС

Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар куллиётидан 3

НАСР

Шукур Холмирзаев. Олабўжи. Романдан катта ҳикоя 20

Оқилжон Ҳусан. Ибн Сино висоли. Ҳикоя 114

Чўлпон. Дўхтур Муҳаммадёр. Сени кўп кўрмасун. Ҳикоялар . . . 132

НАЗМ

Тўра Сулаймон. «Эргаш Жуманбулбул ўғли эл-кезади». Тизма-
лардан 108

Амир Худойберди. Эзгуликнинг хушбўй ҳиди 126

Эшмўмин Сафаров. Бир покиза нигоҳ 128

Алишер Нарзулло. Момом хоки бир ҳовуч тупроқ 130

Булоқбоши. Порлоқ топар истиқлолинг, Туркистон 141

ИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Нуриддин Муҳитдинов. Усмон Юсупов 147

Исломжон Турсунов, Ҳайдарали Узоқов. Тилшунос олим
фожиаси 203

МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА

Омина Тожибоева. Баҳолашдаги ошкоралик 173

Бўрибой Аҳмедов, Шодмонбок Отабек. Биз киммиз ўзи? . . . 176

ЕДНОМА

Мамажон Муҳиддинов. Меҳнаткаш ва зийрак эди 182

ҚУРЪОН 185

«СУРХОН» МУКОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ

«Шарқ юлдузи» ойномаси таҳрир ҳайъати Сурхондарё вилояти Жарқўрғон туманидаги «Сурхон» давлат хўжалиги меҳнаткашларининг ташаббуси билан ташкил этилган «Сурхон» номли мукофотни 1991 йилда қуйидаги муаллифларга беришга қарор қилди:

АЛОУДДИН МАНСУРГА. *Қуръони Карим таржимаси учун (1990 й. 3-сондан 1992 й. 2-сонгача).*

НАБИЖОН БОКІЙГА. *«Қатнома» қиссаси учун (1991 й. 5—6-сонлар)*

ШУХРАТ РИЗАЕВ, СИРОЖИДДИН АХМЕДОВ ва УЛУҒБЕК ДОЛИМОВГА. *ФОЗИЛБЕКНИНГ «Дукчи эшон воқеаси» ҳужжатли қиссасини нашрга тайёрлаганлари учун (5-сон).*

СИРОЖИДДИН САЙИДГА. *«Таназзул ёки бир бечоранинг изтироблари» достони учун (7-сон).*

МЕНГЗИЕ САФАРОВГА. *«Дарё — ҳаёт, мангулик» мақоласи учун. (9-сон).*

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»ДА БОСИЛГАН ЭНГ ЯХШИ АСАРЛАР сиртқи конкурсида муштарийлар фикрига кўра қуйидаги асарлар ғолиб деб топилди:

УСМОН АЗИМ. *«Ғоз», «Севги» ҳикоялари (8-сон) .*

ЖАҲОНГИР. *«Жаҳаннамга йўл» қиссаси (12-сон).*

ҲАЛИМА ХУДОЙБЕРДИЕВА. *«Ҳимоя сўзи» туркум шеърлар (6-сон).*

СУЛАЙМОН РАҲМОН. *«Кўнглиннга умид гулин экавер». Ғазаллар гулдастаси (5-сон).*

«Шоҳ Машраб» қиссаси. МАХМУД ҲАСАНИЙ тайёрлаган (6-сон).

СУЛТОНМУРОД ОЛИМОВ. *«Мунда фоний бўлмай иш ўлмас тамом» мақола (2-сон).*

«Босмачилик: Ҳақиқат ва уйдирма». Давра суҳбати (3-сон).

В. В. Верешчагин. *«1868 йида Самарқанд». Рассом хотиралари (Ортиқбой Абдуллаев таржимаси, 4-сон).*

ҚУДРАТ ДЎСТМУҲАММАД. *«Улуғбобо шахсиятлари хусусида». Мақола (10-сон).*

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ. *«Томчида қуёш акси» (12-сон).*

«СУРХОН» МУКОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ ВА КОНКУРС ҒОЛИБЛАРИНИ ҚУТЛАЙМИЗ.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 1

Журнал писателей Узбекистана

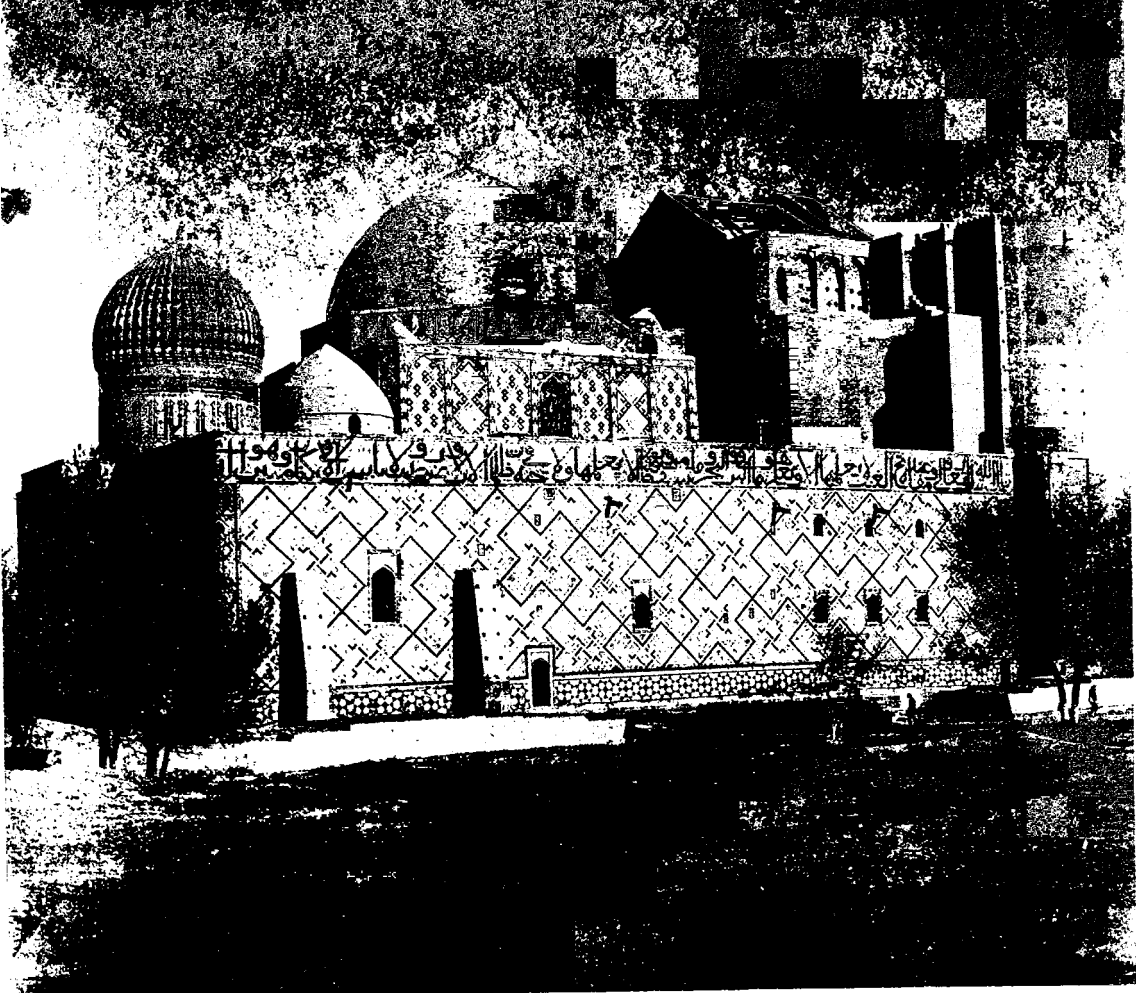
Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении делами аппарата президента республики Узбекистан, Ташкент — 1992

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев   Рассом Ғ. Алимов   Мусаҳҳиҳ К. Зиямуҳамедова

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. Ойномадан рухсатсиз материал олганлар жарима тўлашлари шарт. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. «ШАРҚ» нашриёт — матбаа концерни. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга борилди 5.11.91 й. Босишга рухсат этилди 11.12.91 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2 + 0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма тобоғи 19,25 + 0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20,2. Тиражи 97.483 нусха. Буюртма 6327. Обуна баҳоси 2 сўм, сотувда 3 сўм.

Ўзбекистон республикаси президенти маҳкамасининг ишлар бошқармаси ҳузуридаги «ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент—П, «Правда» кўчаси, 41.

ЯССАВИЙ РУҲИ

1968 йилнинг ёзи эди. Абдулла Орипов у пайтлар «Ёш гвардия» нашриётида муҳаррир бўлиб ишлар, кайфияти мақтанадиган даражада эмасди: на ётиш-туришида, на ишида ҳаловат бор эди. Бунақа дейишимнинг сабаби — яшай деса муқим уйи йўқ, қайга борса битбилдик. Китоблари ҳам нашр этилмай турган пайт.

Бир куни кечқурун Низом Комилов иккаласи бизникига кириб келишди. Абдулланинг кайфияти жудаям чатоқ эди. Мен, нима гап, дегандай Низомга қарадим. У ҳам тўлиб турган экан, ёрилди:

— Шоирни тушмагур Қашқадарёга кетмоқчи.

— Соғингандир-да,— дедим бамайлихотир,— майли, бориб келсин.

— Бутунлай кетяпти-да,— деди аслида оғир Низом тутакиб.— У десам у дейди, бу десам бу. Кўнмайди. Охири олдингизга маслаҳатга келдик. Гапиринг бунга!

Учовлон бир зум жим қолдик. Ҳозир бу қайсар шоирга бирор гап айтиб, маслаҳат қилиш беҳуда эди. Замон ҳеч қандай эркаликни кўтармас, «идеология» дегани қаҳрига олиб турган кезлар. Юқоридагилар соч ол деса ҳеч иккиланмасдан бош оладиган пайт.

— Кетаман деса кетаверади-да,— дедим совуққина. Менинг бу жавобимдан аслида қора Низом баттар қорайиб кетди. Сўнг мен унга тасалли берган бўлиб аста билдирмай кўз қисдим-да, гўё чой олиб келгани ошхонага йўналдим. Кутганимдай ўртимдан Низом ҳам чиқди. Сўнг эшикни зичлаб ёпдим.— Энди гап бундай, шоир. Кетаман деса, йўқ деманг. Қизишманг. Гапга қулоқ солинг. Ҳозир, йўқ, кетми, деб минг илтижо қилганингиз билан ўжарлиги тугаверади.

— Жиннимисиз?!

— Э, кетаверсин. Лекин мени айтди дерсиз, ўн-ўн беш кундан кейин шипиллаб қайтиб келади. Шаҳар кўриб ўрганган одам қишлоқда узоқ туролмайди.

... Худди айтганимдай, ўн беш кунга бормай Абдулла Тошкентга қайтиб келди. Биз уни миқ этмай, ўтган гапларни юзига солмай (гўё шундай бўлиши керакдай) кутиб олдик-да, Низом билан келишиб қўйганимиздай, уни Туркистон сафарига чорладик. Мақсад: Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий бобомизни зиёрат қилиш, бир-икки кун Ясси даштларида ҳордиқ чиқариш. қимизхўрлик қилиш эканлигини айтдик. Кутилмаган бу таклифдан Абдулланинг чиройи очилиб кетди.

Учовлон Туркистон қайдасан, деб йўлга чиқдик.

... Икки кун роса мириқиб ўйнадик: Қоратоғ бағирларини кездик, Карноқ, Сувноқ, Уранғай қишлоқларида бўлдик, Кентовни кездик, Сир сувларида чўмилдик, қозоқ биродарларнинг ўтовларида меҳмон бўлдик. Ниҳоят учинчи кун Сирдарё сувларида чўмилиб, мусаффолаиб Яссавий бобонинг ҳузурига келдик. Бунақа пайтларда ҳиссиёт одамнинг нечоғли ҳаяжонланишини ўзингиз биласиз. Мен-ку, шу эл фарзандиман, бунақа зиёратларни ҳар борганимда қиламан, Абдулланинг биринчи келиши. У қаттиқ ҳаяжонда эди. Афсуски ўша пайтда мақбара таъмирланаётган экан. Ичкарига, бизга керакли жойларни кўришга музей хизматчилари қўйишмади. Кейин ташқарига чиқиб, Абдулла билан Низомни мақбаранинг кун ботиш тарафига олиб ўтдим. У ерда меҳробсимон бир панжарали эшик бўлиб, ичкарида феруза тошдан ясалган баҳайбат сағана кўриниб турар, у ўзининг гўзаллиги, қандайдир илоҳий сеҳри, салобати билан ҳарқандай одамнинг юрагини ларзага солар, тўлқинлантирар эди. Мен аста чўкиб:

Бундай қарасам, Абдулланинг қўллари дир-дир титрар, кўзларида ёш ҳалқаланиб, нималарнидир пичирлар, Низом эса унсиз бошини эгиб ўтирар эди. Бироз ўтгач, ўрнимиздан туриб, йўлга тушдик. Боягина бутун гавдамизни босиб турган Яссавий бобомизнинг илоҳий юки сал енгиллашгандай, ўзимизни бардам сезиб келямиз. Яна аслимизга қайтиб, шумлик қила бошладик.

— Боя оқсоқолнинг қулоғига бир нима деб шивирладингизми, шоир?— дедим Абдуллага гандан гап чиқариш учун.

— Шивирладим, ака.

— Нима дедингиз?

— Квартира сўрадим...

— О, бўтам... Унда қўлингизни очинг,— учаламиз ҳам қибла томонга қараб қўлларимизни фотиҳага очдик. — Қани, омин! Султон Орифий бобомизнинг арвоқлари ёр бўлиб... шу бўтамнинг тилаклари бажо бўлғай! Омин, оллоҳу акбар...— деб астойдил юзимизга фотиҳа тортдик.

... Тошкентга қайтиб келганимиздан сўнг, Абдулла Низомларникига бурилиб кетди-ю, мен бир ўзим уйга кириб келдим. Уйдагилар билан одатдаги салом-аликдан кейин:

— Қўни-қўшнилари омонми?— деб сўровдим, ойим.

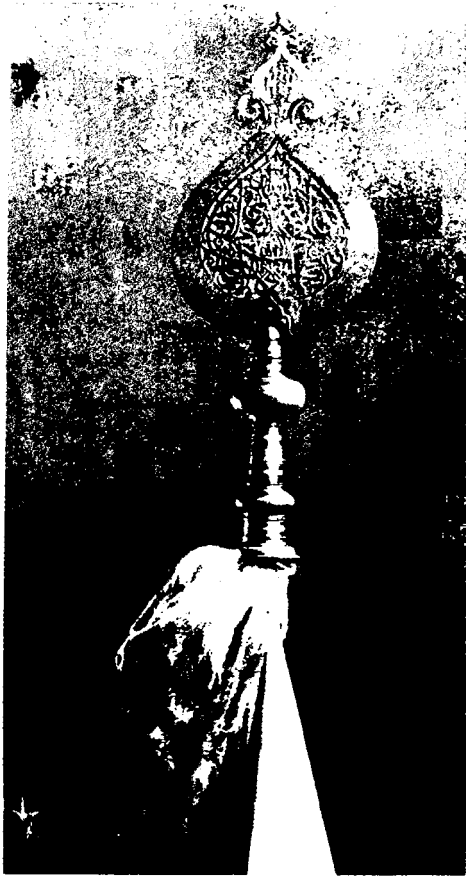
— Зина эрга тегиб, кўчиб кетди,— деб қолдилар.

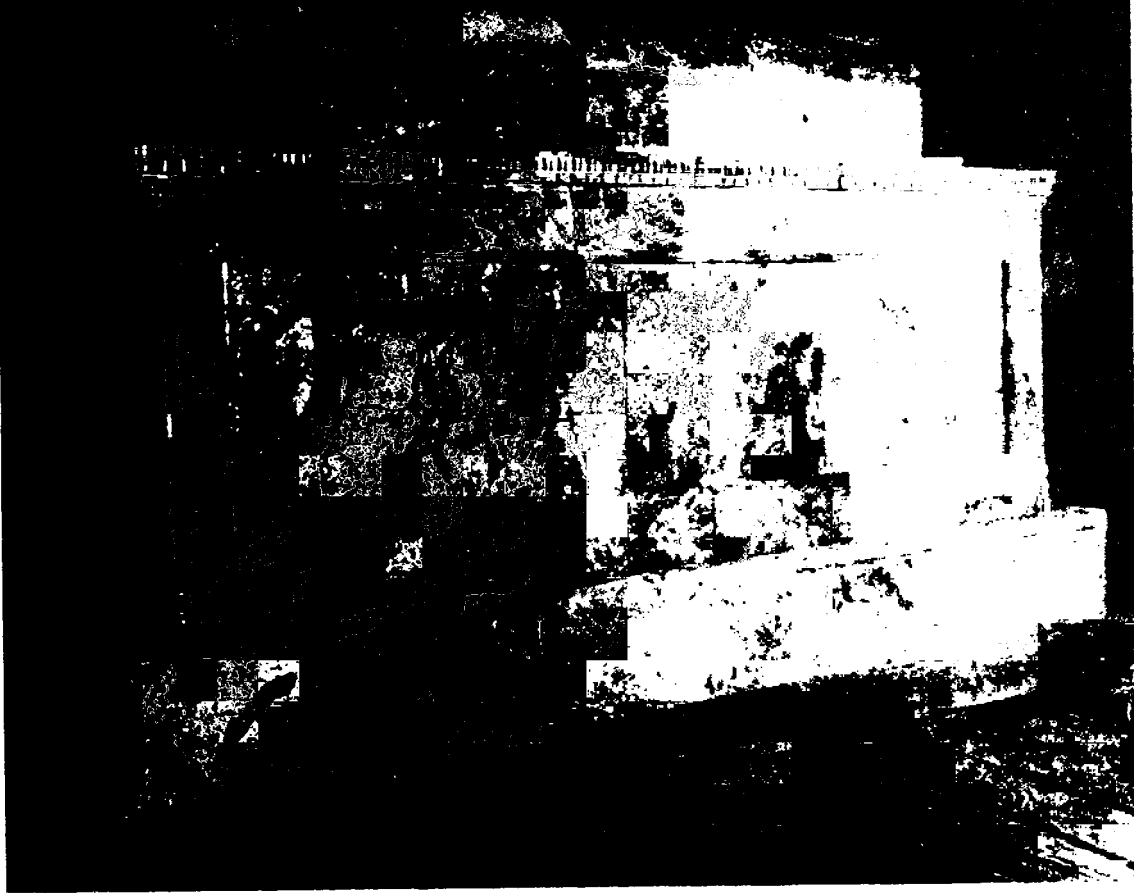
— Ие!

Зина деганимиз бизнинг йўлакда, тўртинчи қаватда турар эди. Демак, унинг ўн саккиз квадрат метрли уйи бўшаган. Демак, Абдулланинг Яссавий бобо қулоғига шивирлаган илтижолари ижобат бўлган. Дафъатан калламга келган хаёлдан сергак тортиб, дарҳол Низомнинг уйига қўнғироқ қилдим:

— Алло! Шоир қани? Дарров келинглар. Уй масаласи...

Зум ўтмай Низом билан Абдулла узун-қисқа бўлиб етиб келишди, Дарҳол учовлон тўртинчи қаватга кўтарилдик. Коридорга кирсак, Зинанинг эшиги жипслаб ёпилиб, тўрт энлик қоғоз ёпиштирилган, устига қандайдир юмалоқ муҳр ҳам босиб

қўйилган эди. Қоғозни шартта йиртиб, ичкарига кирдик. Уй бўм-бўш, каттагина хона ҳувиллаб турар эди.

— Мана, шоир, Яссавий бобонгизнинг инъомини қабул қилинг,— дедим Абдуллага. У қувончданми ё маҳаллий ҳукумат томонидан муҳрлаб қўйилган уйни берухсат очиб кирганимизнинг оқибат-натигадеки масъулиятдан чўчибми, қаттиқ ҳаяжонда турар, Яссавий бобо ҳузуридагидек титрар эди. Бирпасда бизнинг уйимиздан «Рига» деган бир кир ювиш машинаси, Уйғун аканикидан пружиналари ўйнаб кетган буклама каравот, тагин бизникидан қизил кўрпа, ёстиқ олиб чиқиб, ўзимизча уйни беагаган бўлдик.

Мен бу уйнинг кейинги ғалвалари, Абдулланинг бу уйда уч-тўрт йил яшагани, шу уйда уйлангани, ватанлик бўлгани, шоирга омад шу уйдан бошланиб, ҳанузгача давом этаётгани ҳақида гапириб ўтирмайман. Шоирнинг бу уйда кўрган-кечирганларининг ўзи бир дунё ҳангома. Уни бафуржа айтарман. Ҳозирги айтмоқчи бўлганим шуки, Абдулланинг уйлик, ватанлик бўлишида, омадининг юришишида, шубҳасиз, Яссавий бобонинг сеҳрли, илоҳий қўллаб-қувватлаши мавжуд эди. Мен бунга қаттиқ ишонганман, ҳозир ҳам шу ақидада маҳкам турибман.

Буюк бобомиз руҳи бор бўлсин, авлодларини ҳамиша қўллаб-қувватлаб юрсин...
Омин!

Носир ФОЗИЛОВ

Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасининг айрим кўринишларини ранг-тасвирга туширган А. Жумаев.